

Հարգելի՛ ընթերցող,

«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» (**ԱԵԳՄՄ**) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության տաս տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhlib.am հասցեով գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 14.500-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 6.600-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱՐ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (**UYSSA**) NGO has initiated more than four dozen programs during the ten years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 14.500, and the number of authors of materials - 6.600.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» (**ОМУСА**) в течение своей десятилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцаха** - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 14.500, а количество авторов материалов - 6.600.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(24), 2025

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱԲԱՆ

ISSN 2579-2652

«ԱՌՔՄ»
ՄՀԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ,
ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(24), 2025

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.ysu.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1 (24), 2025

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականն ընդգրկված է նաև ԲԻՈԼԿ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The journal «**Scientific Artsakh**» is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA).

The journal «**Scientific Artsakh**» is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (БАК РА).

Журнал «**Научный Арцах**» также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2025

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ (№14/5, առ 31.05.2023 թ.):

Համարը հրատարակության է երաշխավորել
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Աննա ԱՍՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Զուլիխտա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստրոմա, ՌԴ**)
Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գայանե ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալֆրեդ դե ՉԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)
Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարեկ ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Միլան, Բելառուս**)
Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)
Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆԵՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, մշակութաբանության դոկտոր, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)
Գագիկ ՂԱԶԻՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մանուկ Աբրահամ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, աստվածաբանության դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալեքսանդր ՆԵՎԵՐՈՎ, տնտեսագիտության դոկտոր, դոցենտ (**Մարատով, ՌԴ**)
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Ամիր ՉԱԲԸ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Ելուրեմբերգ, Գերմանիա**)
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)
Քրիստինա դը ՎԱՐՂԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա**)
Գարիկ ԶԵՆՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՂԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 1 (24), 2025, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2025,
298 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2025 թ. 1-ին (24-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել է «Լույս» շապկության, գիտական, կրթական հիմնադրամը, ինչի համար էլ հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

ISSN 2579-2652 (Print)
ISSN 2738-2672 (Online)

© Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորում (ԱԵԳՄՄ), 2018-2025

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh».

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (**Tarragona, Spain**)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor (**New York, USA**)
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (**Kostroma, Russia**)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Irina HAYUK, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor (**Lviv, Ukraine**)
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (**Minsk, Belarus**)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (**Moscow, Russia**)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (**Hamburg, Germany**)
Manuk Abraham MALKHASIAN, Doctor of Theology, Professor (**New York, USA**)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Alexander NEVEROV, Doctor of Economics, Associate Professor (**Saratov, Russia**)
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (**Nuremberg, Germany**)
Ruben SAFRASTYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Christian de VARTAVAN, Doctor of History (**London, Great Britain**)
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (**Rostov-on-Don, Russia**)
Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (**Geneva, Switzerland**)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (**Olsztyn, Poland**)

Scientific Artsakh, № 1 (24), 2025, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2025, 298 pages.

The publication of the 1st (24th) issue 2025 of the Journal «Scientific Artsakh» was supported by the «Luys» Cultural, Scientific, Educational Foundation, to whom we express our deepest gratitude.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук (Лондон, Великобритания)
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, доктор культурологии, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Манук Авраам МАЛХАСЯН, доктор богословия, профессор (Нью-Йорк, США)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Александр НЕВЕРОВ, доктор экономических наук, доцент (Саратов, Россия)
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Рубен САФРАСЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор
Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор (Нью-Йорк, США)

Научный Арцах, № 1 (24), 2025, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2025, 298 страниц.

Изданию 1-го (24-го), 2025 г. номера журнал «Научный Арцах» содействовал культурный, научный, образовательный фонд «Луйс», за что мы выражаем глубокую благодарность.

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Վոլոդյա Հովսեփյան. Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական կացությունը 5-13-րդ դարերում (համառոտ ակնարկ) (հայերեն)	9
Volodya Hovsepyan. Administrative and Political Situation of the Armenian Eastern Regions in the 5 th -13 th Centuries (Brief Essay) (in Armenian)	
Володя Овсепян. Административно-политическое бытование в Восточных пределах Армении в V-XIII вв. (краткий обзор) (на армянском)	
Գևորգ Բարսեղյան. Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման միջազգային և այլ պետությունների փորձը (հայերեն).....	22
Gevorg Barseghyan. The International Experience in Criminal-Legal Provision of Operational-Search Activities (in Armenian)	
Геворг Барсегян. Международный и зарубежный опыт уголовно-правового обеспечения оперативно-розыскной деятельности (на армянском)	
Սիրանուշ Գրիգորյան. Պատժամիջոցների մարդասիրական հետևանքները փախստականների տեղաշարժի վրա (անգլերեն).....	42
Siranush Grigoryan. Humanitarian Consequences of Sanctions on Refugee Migration (in English)	
Сирануш Григорян. Гуманитарные последствия санкций в отношении миграции беженцев (на английском)	
Վիկտորյա Հակոբջանյան. Ռազմական դրության ռեժիմում պետության պատասխանատվությունը առողջության պահպանման իրավունքի իրացման գործում (հայերեն).....	52
Victoria Hakobjanyan. Responsibility of the State in Exercise of the Right to Protection of Health in the Regime of Martial Status (in Armenian)	
Виктория Акопджанян. Ответственность государства при осуществлении права на охрану здоровья в режиме военного положения (на армянском)	
Արկադի Հովհաննիսյան. Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու հիմնախնդիրները գործող վարչական դատավարությունում և դրա հնարավոր լուծումները (հայերեն)....	62
Arkadi Hovhannisyanyan. The Main Problems of Entry into Force of an Administrative Act In the Current Administrative Judicial Proceedings and Their Possible Solutions (in Armenian)	
Аркадий Оганнисян. Основные проблемы вступления в законную силу административного акта в современном административном судопроизводстве и возможные пути их решения (на армянском)	
Լուսինե Հովհաննիսյան. Պաշտպանի դատավարական կարգավիճակի որոշ առանձնահատկությունները քրեական դատավարությունում (հայերեն).....	77
Lusine Hovhannisyanyan. Certain Specifics Features of the Procedural Status of the Defender in Criminal Procedure (in Armenian)	
Լուսինե Օգանեսյան. Некоторые особенности процессуального статуса защитника в уголовном процессе (на армянском)	

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Էդգար Զալանթարյան. Հանրային կազմակերպությունների կառավարման արդյունավետության մոտիվացիոն կառուցակարգերը (հայերեն).....88

Edgar Kalantaryan. Motivation Structures for the Efficiency of Management of Public Organizations (in Armenian)

Эдгар Калантарян. Структуры мотивации эффективности управления общественными организациями (на армянском)

Տիգրան Ղազարյան. Հասարակության բևեռացումը որպես քաղաքական կայունության վրա ազդող գործոն (հայերեն).....102

Tigran Ghazaryan. Society Polarization as a Factor Affecting Political Stability (in Armenian)

Тигран Казарян. Социальная поляризация как фактор, влияющий на политическую стабильность (на армянском)

Անահիտ Շահումյան. Քաղաքացիական վերահսկողության առանձնահատկություններն ազգային անվտանգության համատեքստում (հայերեն).....114

Anahit Shahumyan. Features of Civilcontrol in the Context of National Security (in Armenian)

Анаит Шаумян. Особенности гражданского надзора в контексте национальной безопасности государства (на армянском)

Սվետլանա Ջիլավյան. Ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտը զինված ուժերում. քաղաքացիական վերահսկողության ընթացակարգ (հայերեն).....125

Svetlana Jilavyan. The Institute of Military Ombudsman as a Mechanism of Civil Control in the Armed Forces (in Armenian)

Светлана Джилавян. Институт военного омбудсмена как механизм гражданского контроля в вооруженных силах (на армянском)

Աննա Սիսոյան. Թվային ինքնիշխանության հիմնախնդիրը գլոբալացվող աշխարհում (հայերեն).....138

Anna Sisoyan. The Issue of Digital Sovereignty in a Globalizing World (in Armenian)

Анна Сисоян. Проблема цифрового суверенитета в условиях глобализации мира (на армянском)

Լուսինե Սողոմոնյան. Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգի ձևավորման որոշ առանձնահատկությունները հետխորհրդային ժամանակաշրջանում (հայերեն).....149

Lusine Sghomonyan. The Features of the Electoral System of the Republic of Armenia in the Post-Soviet Period (in Armenian)

Лусине Согомонян. Особенности формирования избирательной системы Республики Армения в постсоветский период (на армянском)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Կարինե Եղիազարյան. Համախառնականության և համաթուրքականության դերը 1905-1906 թվականների հայ-թաթարական կռիվներում (հայերեն).....160

Karine Yeghiazaryan. The Role of Pan-Islamism and Pan-Turkism in the Armenian-Tatar Wars of 1905-1906 (in Armenian)

Карине Егизарян. Роль панисламизма и пантюркизма в армяно-татарских войнах 1905-1906 гг. (на армянском)

**ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ,
ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE,
ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР**

- Մելինե Պետրոսյան.** Արցախի մանկական բանահյուսության ժանրային դասակարգման շուրջ (հայերեն).....170
Meline Petrosyan. Genre Classification of the Children's Folklore Tradition of Artsakh (in Armenian)
Мелине Петросян. Жанровая классификация детской фольклорной традиции Арцаха (на армянском)

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

- Աննա Մկրտիչյան.** Հայաստանյան մամուլի բովանդակային շեշտադրումները և դերը հանրության արժեքային-գաղափարական դաշտի ձևավորման մեջ՝ Ղարաբաղյան շարժման համատեքստում (1988-1991թթ.) (հայերեն).....180
Anna Mkrtichyan. The Content Priorities and Role of the Armenian Press in Shaping the Public Value-Ideological Sphere in the Context of the Karabakh Movement (1988-1991) (in Armenian)
Анна Мкртчян. Содержательные акценты и роль армянской прессы в формировании ценностно-идеологического поля общества в контексте Карабахского движения (1988-1991 гг.) (на армянском)

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

- Վարդուհի Դավթյան, Նունե Մկրտչյան.** Օսկար Ուայլդը՝ Վահան Թեքեյանի գեղագիտական հայեցակարգում (հայերեն).....190
Varduhi Davtyan, Nune Mkrtchyan. Oscar Wilde in Aesthetic Concept of Vahan Tekeyan (in Armenian)
Вардуи Давтян, Нунэ Мкртчян. Оскар Уайльд в эстетической концепции Ваана Текеяна (на армянском)

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, PSYCHOLOGY, ПСИХОЛОГИЯ

- Դիանա Սարգսյան, Սաթենիկ Արշակյան.** Ծնողների արժեհամակարգի և երեխաների սկստմամբ ունեցած վերաբերմունքի միջև կապի ուսումնասիրություն (հայերեն).....200
Diana Sargsyan, Satenik Arshakyan. A Study of the Relationship Between Parents' Value System and Their Attitude Towards Children (in Armenian)
Диана Саргсян, Сатеник Аршакян. Исследование взаимосвязи между системой нравственных ценностей родителей и их отношением к детям (на армянском)

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, PEDAGOGY, ПЕДАГОГИКА

- Մերի Դազարյան.** Հուզական ինտելեկտի խթանման ազդեցությունը մանկավարժների սոցիալական կարծրատիպային պատկերացումների դրսևորման վրա (անգլերեն) 211
Mary Ghazarian. Influence of Emotional Intelligence Enhancement on the Social Stereotypical Perceptions of Educators (in English)
Мери Казарян. Влияние развития эмоционального интеллекта на проявление социальных стереотипов у педагогов (на английском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Հայկ Մնացականյան, Մերի Փանոսյան. Սպառողի հարկային նախընտրությունների ուսումնասիրություն. ուղղակի, թե՛ անուղղակի հարկեր (անգլերեն).....222

Hayk Mnatsakanyan, Meri Panosyan. Investigation of Consumer Tax Preferences: Direct or Indirect Taxes (in English)

Айк Мнацаканян, Мери Паносян. Исследование предпочтений потребителей в отношении налогов: прямые или косвенные (на английском)

Տիգրան Միքայելյան. Միգրացիայի հիմնախնդիրը ՀՀ-ում, մասնավորապես՝ «սահմանազատված» Տավուշի մարզում (հայերեն).....232

Tigran Mikayelyan. The Problem of Migration in Armenia, in Particular in the «Demarcated» Tavush Region (in Armenian)

Тигран Микаелян. Проблема миграции в Армении в контексте ситуации в «демаркированной» Тавушской области (на армянском)

Լուսինե Գրիգորյան. Աշխատաշուկայի կառուցվածքը ՀՀ մարզերում. մարզային անհամաչափ զարգացման պատճառները և հետևանքները (հայերեն).....242

Lusine Grigoryan. Labor Market Structure in Armenia's Regions: Causes and Prospects of Regional Imbalance (in Armenian)

Лусине Григорян. Структура рынка труда в регионах Армении: причины и перспективы региональной несбалансированности (на армянском)

Հարություն Գրիգորյան. Գաստրոնոմիական զբոսաշրջության զարգացման միջազգային փորձի վերլուծություն (հայերեն).....256

Harutyun Grigoryan. Analysis of International Experience in Gastronomic Tourism Development (in Armenian)

Арутюн Григорян. Анализ международного опыта развития гастрономического туризма (на армянском)

Գոր Հարությունյան. ՀՀ բանկերում հաճախորդների հետ հարաբերությունների կառավարման ռազմավարությունների և արդյունքների համեմատական վերլուծություն (անգլերեն).....271

Gor Harutyunyan. Comparative Analysis of CRM Strategies and Outcomes in Armenian Banks (in English)

Гор Арутюнян. Сравнительный анализ стратегий CRM в армянских банках и их результатов (на английском)

Դիանա Մարտիրոսյան. Երևան քաղաքի ծախսերի արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված ինովացիոն մեթոդներ (հայերեն).....283

Diana Martirosyan. Innovative Methods to Increase Cost Efficiency of Yerevan City (in Armenian)

Диана Мартиросян. Инновационные методы повышения расходовой эффективности города Еревана (на армянском)

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿՆ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները.....291

The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH».....293

Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ».....295

**ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՑ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 5-13-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ (ՀԱՄԱՌՈՑ ԱՎՆԱՐԿ) ***

ՀՏԴ 34 (091)

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-9

ՎՈԼՈՂՅԱ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների
ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության,
սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ,
ԼՂՀ Գերագույն դատարանի նախագահ (2002-2007թթ.),
ԼՂՀ վաստակավոր իրավաբան,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Vladimirhovsepyan1953@mail.ru
ORCID: 0009-0007-9249-048X

Սույն հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, որ պատմական Մեծ Հայքի թագավորության Արևելից կողմանց միջնադարյան վարչաքաղաքական կացության ուսումնասիրությունը ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակություն ունի, քանզի Ադրբեջանի պատմագրությունը, քաղաքական նկատառումներով նենգափոխում է հայ ժողովրդի պատմությունը՝ կասկածի տակ դնելով հայկական պետականությունն անգամ: Եվ դա այն դեպքում, երբ մեր օրերում, Ադրբեջանի ղեկավարությունը ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի Հանրապետության տարածքը լիտիությանմբ ադրբեջանական է համարում: Ուսումնասիրության խնդիրներից են՝

1. Նոր հիմնավորումներով ճշգրտել Աղվանից թագավորության վերացման, մարզպանության ստեղծման, Հայաստանից պոկված Արցախ և Ուտիք գավառների՝ Աղվանքին միացման ժամանակի հետ կապված հարցերը:
2. Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական կարգավիճակն Աղվանից մարզպանության կազմում:
3. Աղվանից մարզպանության վերացումից հետո ձևավորված տեղական հայկական իշխանական տների կացությունը IX-XIII դարերում:

Աշխատանքի ընթացքում կիրառվել են մի շարք հատուկ մեթոդներ, մասնավորապես՝ կառուցվածքային, պատմա-իրավական, համակարգային, վերլուծականն այլն:

Աշխատանքում հիմնավորել ենք, որ Մեծ Հայքի թագավորության վերացումից հետո նրա արևելյան նահանգները՝ Արցախն ու Ուտիքը, հայտնվելով մեկ այլ վարչաքաղաքական միավորի՝ Աղվանքի կազմում, մնացին զուտ հայկական, ինչը հիմք հանդիսացավ հայկական պետականության հետագա շարունակականության՝ Համամ Արևելցու թագավորության, Փառիսոսի և Խաչենի իշխանությունների, Խամսայի մելիքությունների,

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.01.2025թ., գրախոսվել՝ 20.02.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի, 1991-2023 թվականներին՝ Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության կարգավիճակներով:

Հիմնաբառեր՝ միջնադար, Մեծ Հայքի թագավորություն, քրիստոնեություն, Սասանյան Պարսկաստան, Արցախ, Ուտիք, Աղվանք, Հայոց Արևելից կողմանք, Արաբական խալիֆայություն, Խաչենի իշխանություն:

Ներածություն

Ավելի քան մեկ դար է, ինչ պատմական Մեծ Հայքի միասնական թագավորության Արևելից կողմանքի, հատկապես, նրա Արցախ նահանգի (մարզի, գավառի) բնակչության ինքնորոշման իրավունքի հարցը քննարկման առարկա էր դարձել նախկին Խորհրդային Միության կուսակցական և պետական մարմիններում, իսկ նրա փլուզումից հետո՝ մի շարք միջազգային ատյաններում: Ներկա ժամանակներում, երբ Ադրբեջանն Արցախի Հանրապետության բնակչության նկատմամբ պետական մակարդակով հակահայ գործողություններ և էթնիկ զտումներ իրականացրեց (2023թ.), որի հետևանքով արցախահայությունը բռնի տեղահանվեց, և երկրի պետականությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, հայ ժողովրդի համար արցախյան հիմնահարցի պատմաիրավական հայեցակետերի ուսումնասիրությունը և ճշմարտության վերհանումն ավելի պահանջված ու հրատապ է դառնում:

Հոդվածի ուսումնասիրության առարկան վաղ և ուշ միջնադարի մի հատվածն է, և այն վերաբերում է առանցքային նշանակություն ունեցող կարևորագույն հարցերից մեկին, որը բազում անհերքելի պատմաիրավական փաստեր է պարունակում պատմական Ուտիք և Արցախ նահանգների՝ (գավառների) բացառապես հայկական լինելու մասին:

Հայոց Արևելից կողմանց միջնադարյան վարչաքաղաքական կացության և իրավական հայեցակետերի լիարժեք և համակողմանի ուսումնասիրությունը ժամանակից բխող պահանջ է՝ տարածաշրջանային ռազմական անկայուն վիճակի պայմաններում:

Հայոց Արևելից կողմանքը Մեծ Հայքի թագավորության կազմում

Համաձայն օտար և հայ պատմիչների, աշխարհագրագետների (Ստրաբոն, Պտղոմեոս, Պլինիոս Ավագ, Դիոն Կասսիոս, Ստեփանոս Բյուզանդացի, Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի, Կորյուն, Եղիշե, Անանիա Շիրակացի և այլք)՝ Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարևելյան սահմանը Կուր գետն է եղել, որից այն կողմ՝ մինչև Կովկասյան լեռնաշղթայի փեշերը և Ալազան գետից մինչև Կասպից ծովը՝ Աղվանք պետությունը:

Ըստ «Աշխարհացոյց» միջնադարյան աշխարհագրական երկասիրության՝ Մեծ Հայքի թագավորությունը (մ.թ.ա. 331 – մ.թ. 428), բաղկացած էր տասնհինգ աշխարհից (նահանգից) և 178 գավառից, որի սահմաններն իր հզորության գագաթնակետին ձգվում էր Կովկասյան լեռներից մինչև Եգիպտոս և Կասպից ծովից մինչև Սև ծով: Այդ տասնհինգ վարչական միավորներից տասներորդն Արցախ նահանգն էր, որն ուներ տասներկու գավառ և ընկած էր Սյունիքից արևելք՝ նրա անմիջական հարևանությամբ, ու տարածվում էր մինչև Ուտիք: Վերջինս տասներկուերորդ նահանգն էր, ուներ յոթ գավառ, գտնվում էր Արաքս գետից արևմուտք, Արցախի և Կուր գետի միջև (Սուրեն Երեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի 33):

Արցախը, հյուսիս-արևելքից և արևելքից, սահմանակից լինելով Ուտիքին, իր ընդգրկած տարածքով մոտավորապես համապատասխանում էր Ադրբեջանի Կետաբեկի և Դաշքեսանի շրջաններին, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ողջ տարածքին, Զարվաճառի, Ջեբրայիլի շրջաններին, Ադղամի, Ֆիզուլիի և Կուբաթլուի շրջանների մի մասին: Ուտիքի տարածքը մոտավորապես համապատասխանում էր

Հայաստանի Հանրապետության Տափուշի մարզի որոշ մասերին, Ադրբեջանի Ղազախի, Թուրքի, Շամխորի, Խանլարի, Կասում-Իսմայլովի, Միր-Քաշիրի, Բարդայի, Եվլախի շրջաններին, և Ադդամի Շահումյանի ու Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանների մի մասին (Հենրիկ Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն 71-74):

Վաղ միջնադարում Արցախ և Ուտիք նահանգների տարածքը հայկական աղբյուրներում կոչվել է նաև «Արևելից կողմանք հայոց», «Արևելից կողմանք», «Հյուսիս-արևելից կողմանք», «Արևելք», որովհետև այն Մեծ Հայքի արևելյան (հյուսիսարևելյան) երկրամասն էր, նաև՝ «Աղվանից կողմանք», «Աղվանք», քանի որ այն հետագայում մտավ «Աղվանք» մարզականության մեջ, և «Արևելից կողմանք հայոց», «Արևելք», «Արևելից կողմանք» անունների փոխարեն առավել գործածական դարձան «Աղվանից կողմանք», «Աղվանք» անվանումները, իսկ Մաթևոս Ուռուհայեցու հաղորդմամբ՝ «Աշխարհի Աղվանից, որ ասի՝ խորին աշխարհի Հայոց» (Մաթևոս Ուռուհայեցի, Ժամանակագրություն 230; Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 2-րդ 32: Ասատուր Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը 146):

Հայոց Արևելից կողմանքը, Մայր հայրենիքի մյուս վարչական միավորների պես, բնակեցված է եղել դեռևս խոր հնադարից, այն էլ՝ հիմնականում հայերով: Գրավոր աղբյուրներն այդ են վկայում: Այսպես՝ Ստրաբոնը, խոսելով հայոց թագավոր Արտաշես Ա-ի մասին, վկայում է, որ նրա ժամանակներում Հայաստանում բոլորը խոսել են միևնույն լեզվով, այսինքն՝ հայերենով (Մանանդյան Հակոբ, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա 127):

Արցախը իր բազմադարյան պատմության ընթացքում հանդես է եկել տարբեր աշխարհագրական անուններով՝ Ուրտեխիսի, Օրքիստենե, Արցախ, Փոքր Սյունիք, կամ կազմելով մեկ այլ միավորի բաղկացուցիչ մաս՝ ստացել նրա անվանումը, ինչպես՝ Ճավդեից աշխարհի, Խաչեն, Ղարաբաղ և այլն:

Չնայած քրիստոնեությունն ավելի վաղ էր մուտք գործել հայոց աշխարհի, որտեղ տարածված էր հեթանոսությունը, սակայն վաղ միջնադարի արշալույսին՝ 301 թվականին, Մեծ Հայքում քրիստոնեությունը հռչակվեց որպես պետական կրոն՝ Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսական գլխավորությամբ (Փառաստոսի Բիզանդացույ Պատմություն Հայոց 400; Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց 310; Ղազար Փարպեցույ Պատմություն Հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան 18; Մանանդյան 233):

Նոր կրոնն անմիջապես տարածվեց երկրի հյուսիսարևելյան կողմում՝ Արցախում և Ուտիքում: Գրիգոր Լուսավորչին Արցախի Հաբանդ գավառի Ամարաս ավանում (գտնվում է ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Սոս և Մաճկալաշեն գյուղերի մոտ) եկեղեցի կառուցեց և իր թոռանը՝ Գրիգորիսին, կարգեց Հայոց Արևելից կողմանց եպիսկոպոս: Հայկական բարձրաձևակերպ տիրելու համար Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության պայքարն ավարտվեց նրանով, որ կողմերը 387 թ. պայմանագիր կնքեցին, որի հետևանքով երկրի հիմնական մասն անցավ Պարսկաստանին: Դրանով Մեծ Հայքը երկատվեց, և նրա տարածքում ձևավորվեցին երկու կիսանկախ թագավորություններ (Փառաստոսի Բիզանդացույ 400, Խորենացի 310; Փարպեցույ 18; Մանանդյան 233): Բյուզանդական մասում հայոց թագավորությունն անմիջապես վերացվեց, իսկ պարսկական մասում կատարվեց քիչ ուշ: Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո Հայոց Արևելից կողմանքը շարունակում էր մնալ Արշակունյաց թագավորության կազմում, այսինքն՝ վարչաքաղաքական կացության որևէ փոփոխություն տեղի չի ունեցել:

Ինչպես նախաքրիստոնեական, այնպես էլ քրիստոնեական Հայաստանում սկզբնական շրջանում պետական գրագրությունները կատարվում էին հունարենով կամ ասորերենով: Հայ գրերի ստեղծումը ժամանակի պահանջ էր, և դա կատարվեց 405 թ.՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից՝ հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևի և հայոց

արքա Վռամշապուհի գործուն աջակցության ներքո (Կորյուն, Վարք Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատության՝ Ա. Մաթևոսյանի 46-48; Խորենացի 327): Դա աննախադեպ իրադարձությունն էր, և երկրով մեկ բացվեցին հայկական դպրոցներ: Մաշտոցն արդեն 415-420 թթ. իր 36 զինվորներով գտնվում էր Հայոց Արևելից կողմերում, որտեղ և Ամարասում բացեց առաջին դպրոցներից մեկը: Հայ ժողովրդի համար Արցախ և Ուտիք գավառները կարևոր հանգրվաններ էին՝ քրիստոնեությունը և դպրոցությունն Աղվանից աշխարհում տարածելու համար: Հայոց Արևելից կողմերում գրերի գյուտի տարածումը և դպրոցների բացումը հզոր խթան հանդիսացան երկրամասի կարգավիճակներին հանգույն հայ իրավական մտքի այնպիսի խոշոր հուշարձանների ստեղծմանը և կիրառմանը, ինչպիսիք են Աղվեսի ժողովի սահմանադրական կանոնները (488), Պարտավի եկեղեցական ժողովի կանոնները (768), Դավիթ Ավակա որդու «Կանոնական օրինադրությունը» (1138), Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանին» (1193) և մատենագիտական մի շարք կարևոր աշխատություններ:

Հայոց Արևելից կողմանց գավառների նախարարները (իշխանները) կարևոր դերակատարություն են ունեցել երկրի ներքին և արտաքին հարաբերություններում: Նախարարների պարտականությունը ձևակերպված էր Մեծ Հայքի ռազմական ուժերի քանակի և դասակարգման մասին պետական հրովարտական «Չորանամակում», ուր նշված էր նաև զորքերի այն քանակը, որ պարտավոր էին դուրս բերել նրանք, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ էր: Ըստ «Չորանամակի»՝ Ծավդեից (Արցախի) և Գարդմանից (Ուտիքի) գավառների տերերից յուրաքանչյուրը կռվի ժամանակ հանում էր հազարական հեծյալ: Մեկ այլ պատմական փաստաթղթի՝ «Գահնամակի համաձայն»՝ Ուտիքն ու Արցախը հայ նախարարների համակարգում և հայոց արքունիքում ունեցած իրենց պատվաստիճանով ու տեղով զբաղեցնում էին 23-րդ և 28-րդ տեղերը՝ 70 նախարարական տների միջև (Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում 241-242, 249-251; Սվազյան 76; Յակոբեան Ալեքսան, «Գահնամակ Ազատաց Եւ Տանուտեանց Հայոց» Եւ «Չաւրանամակ», - «Բազմավեպ» 3-4):

Հայոց Արևելից կողմանքն «Աղվանք» վարչաքաղաքական միավորի կազմում

Սասանյան Պարսկաստանը կարճատև հանդուրժեց իր գերիշխանության տակ անցած Հայաստանի անկախությունը, ուստի 428թ. վերացրեց այն՝ վերածելով մարզպանության, սակայն, սկզբնական շրջանում պահպանելով նախարարների ներքին ինքնավարությունը:

Մարզպանական Հայաստանն իր մեծությամբ զգալիորեն գիշում էր թագավորական շրջանի Հայաստանին, իսկ ստեղծման պահից որոշ ժամանակ անց ծայրամասային հողերի գոտին, այդ թվում՝ Հայոց Արևելից կողմանքը (Ուտիքը և Արցախը) նրա սահմաններից դուրս գտնվեցին: Վերացվեց նաև Աղվանից թագավորությունը, որի վերացման, մարզպանության ստեղծման, Արցախ և Ուտիք գավառների անջատման ու Աղվանքին միացման թվականի հարցում պատմաբանները միակարծիք չեն: Մի դեպքում այն կապում են Մեծ Հայքի առաջին բաժանման (387) (Ադոնց Նիկոգայոս. Արմենիա в эпоху Юстиниана: политическое состояние на основе нахарарского строя 230; Еремян Сурен, Политическая история Албании 3-7 вв.: Очерки истории 314; Մնացականյան 18; Մանանդյան 240-241), մեկ այլ դեպքում՝ Մեծ Հայքի թագավորության վերացման (428) հետ (Ուլուբաբյան Բագրատ, Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը 53, 60; Ուլուբաբյան Բագրատ, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության 127; Հարությունյան Բաբկեն, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կացությունը 387-451թթ. , 88-89, իսկ երրորդները գտնում են, որ դա տեղի է ունեցել

Ավարայրի ճակատամարտից (451) հետո (Սվազյան 197, 204, 205; Акопян Алексан, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках 98-103):

Մեր կարծիքով՝ խնդրո առարկա հարցում կարող է պարզություն մտցնել 444 թ. Շահապիվանում (գտնվում է պատմական Հայաստանի հին Բայազետ բնակավայրի շրջակայքում) գտնարված եկեղեցական ժողովը և նրանում ընդունված պարտադիր սահմանադրական կանոնները («Կանոնագիրք Հայոց» Ա հատոր 422-466): Ժողովում ընդունված որոշման ներածականից նկատելի է, որ կանոնները պարտադիր են եղել Թորգոմա տան (ԱՍՏՈՒԹՄԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏԵԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ 40; Խորենացի 22, 23, 38, 39, 40, 41; Փավստոս Բուզանդ 63, 64, 90, 120, 229, 267), և Արևելից կողմանց համար (Կանոնագիրք Հայոց 426): Իսկ դա նշանակում է, որ ժողովի հրավիրման ժամանակ Արցախ և Ուտիք նահանգները դեռևս մարզպանական Հայաստանի կազմի մեջ էին գտնվում: Հարցի վրա լույս է սփռում նաև պատմիչ Եղիշեն, ով նկարագրել է Ավարայրի ճակատամարտի (451) նախօրեին հայոց աշխարհի բոլոր ամուր կողմերում, այդ թվում և՛ Արցախում, մարզպան Վասակ Սյունեցու ծավալած պառակտչական գործողությունները, պատերազմից հետո ապստամբների՝ Արցախի անտառներում թաքնվելը, որտեղից և պարսիկների դեմ պարտիզանական պայքար մղելը և Հոնաց աշխարհի տերերին՝ ուխտադրուժության մասին հիշեցնելը (Եղիշե, Ե դար, Վարդանի և Հայոց պատմության մասին 69, 90-92): Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ Ավարայրի ճակատամարտին մասնակցել է Արցախի գորագունդը՝ Բակ իշխանի գլխավորությամբ (Եղիշե 58; Բագրատ Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը 93-98; Վահրամ Բալայան, Արցախի պատմություն 73-78), ապա ակնհայտ կլինի, որ V դարի կեսերին Արցախը դեռևս Հայաստանի մասն էր կազմում կրելով նրա ճակատագիրը:

Այսպիսով՝ Աղվանից թագավորության վերացման և մարզպանության կազմավորման (461), մարզպանական Հայաստանից Արցախ և Ուտիք գավառների անջատման ու Նորաստեղծ Աղվանքի մարզպանությանը միացման գործընթացները տեղի են ունեցել Ավարայրի ճակատամարտից հետո, որի պայմաններում Էականորեն փոխվել է ինչպես Աղվանքի, այնպես էլ Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական կացությունը: Նոր ստեղծված վարչաքաղաքական միավորը կրում էր «Աղվանք» անունը՝ կլանելով իր մեջ Արցախ և Ուտիք նահանգների ընդհանուր աշխարհագրական անվանումը (պարսկական և արաբական աղբյուրներում երկրամասը նշվել է «Առան» անվանումով): Անկասկած է, որ Հայաստանում և Աղվանքում մարզպանական վարչակարգերի ստեղծումը հանգեցրել է տարածքային փոփոխությունների: Հաշվի առնելով, որ բուն Աղվանքի տարածքը 23 հազար քառ. կմ . էր, իսկ Արցախ և Ուտիք գավառների տարածքը միասին վերցրած կազմում էր շուրջ 22 հազար քառ. կմ. , ուստի V դարի 2-րդ կեսին Աղվանքի տարածքն ընդլայնվեց և դարձավ ավելի քան 45 հազար քառ. կմ (Երեմյան 120): Նշված թվերը վկայում են, որ Աղվանքին միացված հայկական գավառներն իրենց տարածությամբ մոտավորապես հավասար էին բուն Աղվանքին: Նույնը կարելի է ենթադրել նաև բնակչության առումով: Այլ կերպ ասած՝ Աղվանքի շուրջ կեսը Հայաստան էր: Այդ առումով, քաղաքական ասպարեզներում իշխող դիրքը, հիմնականում անցնում է հայ իշխանների (նախարարների) ձեռքը:

Թագավորական իշխանություններն անդրկովկասյան երկրներում վերացնելուց հետո պարսիկները ձեռնամուխ եղան Հայքը, Վիրքը և Աղվանքը Պարսկաստանին միաձուլելու քաղաքականությանը, սակայն լուրջ դիմադրության հանդիպեցին: Այդ երկրներում հակապարսկական ապստամբություններ են բռնկվել՝ սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Երկրի քաղաքական անկայուն վիճակը, ներքին և արտաքին պայմանները ստիպել են պարսից թագավորին ընդունել Վ. Մամիկոնյանի առաջարկած պայմանները, և 484 թ. Նվարսակում կնքվել է պայմանագիր, որի ուժով Հայոց մարզպանի և սպարապետի պաշտոնը տրվել է Վ.

Մամիկոնյանին: Վերականգնվել են նախարարների իրավունքները և ազատությունները: Ձեռք է բերվել կրոնի ազատություն: Եվ, որպես Նվարսակի պայմանագրից բխող պահանջի բավարարում, Նույն իրավունքները տրվել են Նան Աղվանից մարզպանության ազնվականներին, որտեղ և իշխանության գլուխ է անցել Առանշահիկ Վաչագան թագավորը (485-510): Դեռ ավելին՝ պարսից շահը, հաշվի առնելով կատարված իրողությունը, որոշ արտոնություններ է տվել Վաչագանին, այդ թվում՝ Կուր գետի աջափնյա մասում բնակվող աղվանական ցեղերին կառավարելու համար:

Վաչագան թագավորի գործունեության պատմությունը շարադրված է պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքում, որում նկարագրված իրադարձությունները հիմնականում տեղի են ունենում Կուր գետի աջափնյա մասում, այսինքն՝ Հայ Աղվանքում (Կաղանկատվացի 35-59): Իսկ գրքի վերջին ԻԳ գլխից նկատելի է, որ Աղվանքի հայրապետների հիմնական մասը եղել է Գարդմանի (Ուտիքի գավառներից մեկը) կամ Արցախի առաջնորդությունից (Կաղանկատվացի 267-271):

Վաչագան արքան շատ կարճ ժամկետում կարողացել է առաջ մղել երկրի մտավոր և մշակութային զարգացումը և այդ ենթատեքստում թագավորն անձամբ օրինակ էր ծառայում: Սակայն դա բավական չէր: Եվ Նրա գահակալության օրոք ստեղծվեց օրենքների ժողովածու (Կանոնական Սահմանադրություն), և երկիրը զարգացավ հայկական սահմանադրական կանոններով և օրենքներով:

Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի երկրորդ բաժանումը (591) Հայոց Արևելից կողմանց վարչաքաղաքական կացության վրա որևէ ազդեցություն չունեցավ: Ուտիքն ու Արցախը շարունակեցին մնալ Աղվանքի կազմում՝ Պարսկաստանի հպատակության տակ:

VII դարի առաջին տասնամյակներում Աղվանից աշխարհը պարսկաբյուզանդական պատերազմների և վաչկատուն խազարների ասպատակությունների թատերաբեմ էր դարձել՝ մատնելով երկիրը սովի և համաճարակի: Նույն դարի 30-ական թվականներին Արաբական թերակղզում տեղի ունեցած քաղաքական ու կրոնական տեղաշարժերի արդյունքում ձևավորված Արաբական խալիֆայությունը դարձավ միջնադարի հզոր տերություններից մեկը: Արաբները կարճ ժամկետում նվաճեցին պարսկական բոլոր սահանգները և բյուզանդական մի շարք տարածքներ: Նրանք 640–650 թթ. երեք անգամ արշավեցին Հայաստան, իսկ երկրորդ արշավանքի ժամանակ (642-643) Ատրպատականի կողմից մտան Աղվանք և ասպատակեցին անդրկովկասյան երկրները: Մի կարճ ժամկետով Հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունուն և Արևելից իշխան Ջվանշիրին հաջողվել է հաշտության եզրեր գտնել արաբների հետ՝ ընդունելով հակառակորդի գերիշխանությունը, ինչը շարունակվեց մինչև VIII դարը:

Անդրկովկասը վերջնականապես նվաճելու նպատակով արաբները VIII դարի սկզբներին վերստին ռազմական գործողություններ ծավալեցին: Նրանց հաջողվեց տիրել Հայաստանին, Վրաստանին և Աղվանքին ու այդ երեք երկրներից կազմել մեկ ընդհանուր վարչական միավոր՝ ոստիկանություն: Այն Հայաստանի անունով կոչվում էր «Արմինիա», որի կենտրոնը սկզբում Դվին քաղաքն էր, ապա՝ 789-ից Պարտավը: Թեև արաբները չխաթարեցին Աղվանքի ներքին վարչաքաղաքական կառուցվածքը, սակայն մասամբ սահմանափակեցին երկրի իշխանների իրավունքները:

Հայ Աղվանքում տեղական իշխանությունների կազմավորումը և Նրանց պայքարն օտար իշխողների դեմ

Մինչև IX դարի 2-րդ կեսը Հայ Աղվանքի վարչաքաղաքական կացության վերաբերյալ տվյալները կցկտուր են, սակայն պատկերը փոխվում է, երբ, շնորհիվ Մուշուն, Տարոնում, Վասպուրականում, Արցախում և այլ վայրերում ծագած հակաարաբական ապստամբությունների, ուժերի հարաբերակցությունն անցնում է

հայերի կողմը և հայ ժողովուրդը՝ Աշոտ Բագրատունու գլխավորությամբ, կարողացավ վերականգնել իր կորցրած պետականությունը (885):

Հակաարաբական պայքարի պանծալի էջեր ցույց տվեցին Արցախի իշխանները: Միայն Արցախի հարավային հատվածում, Առանշահիկ իշխան Եսայի Աբու Մուսեն քսանութ անգամ չափվեց ամբողջ Անդրկովկասը հրի մատնած արաբ զորավար Բուղայի բանակների հետ և միշտ էլ հաղթանակներով դուրս եկավ: Չնայած վերջում խորամանկությունը հաղթեց քաջությանը և հերոսը թշվեց տաժանակրության (Թովմա Արծրունի և Անանուն 188-203), բայց պայքարը շարունակեց քաջ իշխանի քաջ թոռը՝ Գագիկը, որ Բագրատունիների գերագահության ներքո վերականգնեց անկախությունն Արցախի հարավային մասում, որի իշխանությունը վիմագիր արձանագրություններում նշված է «թագավորություն» եզրույթով, իսկ պաշտոնը՝ Աղվանից պետության «իշխանաց իշխան» խրոխտ տիտղոսով (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, Արցախ 169, 173):

Հայաստանի Բագրատունիների հետ միաժամանակ Արցախի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում վերականգնվեց Հայ Աղվանքի պետականությունը՝ «Արևելից մեծ իշխան» Համամ թագավորի գլխավորությամբ (Կաղանկատվացի 262-263): Այնքան մեծ էր Համամի հեղինակությունը, որ նա կարողացավ արաբական գերությունից ազատել Հայոց հայրապետ Գևորգին: Ավելի ուշ, Ուտիք նահանգի մեկ հատվածում Շամբոր գետի վերին ավազանում, ստեղծվեց Փառխոսի պետական կազմավորումը, որն իր տիրապետության տակ առավ Գարդմանը, Ձորագետը և Ուտիքի ուրիշ հողեր:

Հայոց Արևելից կողմանքում գոյություն ունեին նաև ավելի մանր իշխանություններ, որոնց տերերը նույն Առանշահիկ տոհմի ժառանգներն էին, սակայն չէին օգտվում իշխանապետի ինքնավարությամբ (Բագրատ Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը 60-66): Այդ բոլոր պետական կազմավորումները գտնվում էին Բագրատունյաց թագավորության գերագահության ներքո (Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատոր առաջին 442,443, Атлас Нагорно-Карабахской Республики 51):

Բագրատունյաց թագավորության կործանումից հետո իրանական-քրդական ցեղախմբերից մեկին՝ Շեդադյաններին, հաջողվեց տիրել Գանձակ քաղաքին, իսկ XI դարի 2-րդ կեսին քաղաքը դարձավ թուրք-սելջուկների Էմիրության կենտրոնը: Միայն մի կարճատև ժամանակով, հյուսիսարևելյան Հայաստանում շարունակեց գոյատևել Կյուրիկյան կամ Աղվանից թագավորությունը (972-1113), որի հարավարևելյան սահմանները հասնում էին մինչև Մռավի լեռնաշղթան և Ինջա գետը, այսինքն՝ այդ թագավորությունն իր մեջ ներառում էր նաև հյուսիսային Արցախի մի մասը (Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատոր երկրորդ 707, 708; Լեո 612):

XI դարի վերջերին Վրաստանը կարողացավ թոթափել սելջուկյան լուծը և վերականգնել իր անկախությունը: Այդ ազատագրական պայքարի կռիվներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան հայոց զորաջոկատները՝ հայ զորավարների մասնակցությամբ: Օտարերկրյա զավթիչներից հայկական հողերի մաքրումը կատարվեց Սարգիս Չաքարյանի որդիների՝ Չաքարե ամիրսպասալարի և Իվանե աթաբեկի անմիջական ղեկավարությամբ: Չաքարյան եղբայրներն ազատագրել են նաև Գարդմանը, Տավուշը, Շամբոր, Պարտավ և Բայլական քաղաքները (Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն 123; Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն 316):

Եթե Չաքարյան եղբայրների կողմից հյուսիսային Արցախի հողերն ազատագրելու վերաբերյալ քիչ թե շատ տվյալներ են պահպանվել, ապա հարավային Արցախի վերաբերյալ կարելի է ենթադրել, որ երկրամասի բնիկ տերերը, օգտվելով հարմար պահից, ինքնուրույն են թոթափել օտարի լուծը: Այսպես՝ Հաթերքի տեր և Արցախի գահերեց իշխան Հասան Մեծը 1182 թվականին Դադիվանքի պատերից

մեկի վրա թողած արձանագրության մեջ հայտնում է, որ մղել է շատ պատերազմներ և հաղթել իր թշնամիներին (Դիվան 198, 199):

Չաքարյանների իշխանապետության շրջանում Արցախ-Խաչենը բաժանված էր երեք իշխանությունների՝ Ներքին Խաչեն, Միջնարցախ և Վերին Խաչեն; Այս երեք իշխաններն էլ խնամիրությամբ կապված էին Չաքարյան տոհմի հետ (Ուլուբաբյան Բագրատ, Խաչենի իշխանությունը 114-123): Այդ տոհմի օրոք ծնունդ առան մի շարք նոր իշխանական տներ, որոնցից Արցախում՝ Հասան-Ջալալյանների և Դուխանների իշխանական տները:

Թուրք-սելջուկյան և մոնղոլական վաչկատուն ցեղերի տիրապետության շրջանում (XI-XIII դարեր), պատմական Արցախի տարածքների մեծ մասում կազմավորվում է Խաչենի իշխանությունը, որի տարածքն ընդգրկում էր Սևանա լճի արևելյան ափերը, Մարտունու, Ասկերանի, Աղդամի, Մարտակերտի, Շուշիի, Զաշաթաղի, Շահումյանի (Զարվաճառի) և ներկայումս թուրք-ազերիների ձեռքին գտնվող հայկական Շահումյանի շրջանը: Խաչենի իշխանության մի ճյուղն էլ տարածվել էր հյուսիսային Արցախում «Փառիսոսի թագավորություն» անվամբ: Երկու հայկական իշխանությունները գտնվել են Բագրատունյաց թագավորության հովանու ներքո:

Երբ 11-րդ դարի առաջին կեսին ավարառու թուրք-սելջուկները սկսեցին ասպատակել անդրկովկասյան երկրները, Արաբական խալիֆայությունը և Բյուզանդական կայսրությունն իրենց մայրամուտն էին ապրում, տրոհվել էր Բագրատունյաց թագավորությունը: Այդ պատճառով սելջուկները կարողացան լայնածավալ պետություն ստեղծել, և նրանց տիրապետությունը տարածվում էր Նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Առանի (Աղվանքի) վրա: Նվաճված Հայաստանը, Ատրպատականը և Աղվանքը (Առանը) մտնում էին մի խոշոր վարչական միավորի մեջ, որի կառավարումը հանձնված էր սուլթանական ընտանիքի անդամներից մեկին:

Մոնղոլ-թաթարներն առաջին անգամ Դերբենտի դռնով Աղվանք մտան 1220 թվականին և սփռվեցին Անդրկովկասով մեկ (Կիրակոս Գանձակեցի 38): Մոնղոլների ասպատակությունների ժամանակ Խաչենի տերը՝ Արցախի իշխանական տոհմի ամենաականավոր ներկայացուցիչ Հասան Ջալալն էր (1214-1261), որ մեծամեծ նվերներով, ընծաներով կարողացավ հաշտություն կնքել մոնղոլների հետ և, որպես հավատարմության նշան, նրանց հետ պատերազմի էր գնում (Կիրակոս Գանձակեցի 192, 193): Հասան-Ջալալը վիճաբերում հանդես է գալիս. «ԲՆԱԿԱԻՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՐ ՄԵԾ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱԾԽԱՐՀԻ, ԹԱԳԱԻՈՐ ԽԱԽՆԱՆԱԲԵՐԴԻ ՅՈՂՆԱՍՏՄԱՆ ՆԱՅՆԱԳԱԻԷ», «Աստծո արքա... Իշխան Խաչնոյ և Ըռանա» (Դիվան 38, 88) խրոխտ տիտղոսներով: Դժվար չէ կռահել, որ նման բարձրահունչ տիտղոսներ կրող անձն օժտված է եղել պետական հզոր իշխանությամբ, որի տիրապետությունը, բացի պատմական Արցախից, տարածվել է հարևան հայկական գավառների, այսինքն՝ ամբողջ Հայ Աղվանքի վրա՝ ներառյալ մինչև Կուրի և Արաքսի միախառնման վայրը:

Հասան-Ջալալին փոխարինեց նրա անդրանիկ որդին՝ Աթաբեկը, որ Արցախի վիճագիր արձանագրություններում նույնպես հանդես էր գալիս Արցախի իշխանաց իշխան խրոխտ տիտղոսով: Նա մինչև 1287 թվականը կառավարեց երկիրը՝ ժառանգելով հոր իշխանական տաղանդը, շինարարական եռանդը և բարեմասնությունները: Մոնղոլական ավերիչ արշավանքները շարունակվեցին նաև 14-րդ դարում, որին ավելացան Լենկ-Թեմուրի ասպատակությունները, որոնց անդրադառնալով դուրս է մեր այս աշխատանքի շրջանակներից:

Եզրակացություն

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ հարկ է եզրահանգել, որ սույն աշխատանքը նպատակ է հետապնդել հետազոտելու, թե Մեծ Հայքի թագավորության անկախութե-

յան կորստից հետո նրա Արցախի և Ուտիք նահանգները, որոնք հայ մատենագրության մեջ կոչվում են Հայոց Արևելից կողմանք, 461 թվականին Սասանյան Պարսկաստանի կողմից նորաստեղծ Ադվանից մարզպանությանը բռնակցվելուց հետո, պատմական որոշակի ժամանակահատվածներում, պետականության առումով ինչպիսի՞ վարչաքաղաքական կարգավիճակով հանդես եկան և, այդ կարգավիճակներին հանգույն, ինչպիսի՞ պետաիրավական կանոններ և ինստիտուտներ էին գործում:

Աշխատանքում նաև ներկայացվել է, որ Մեծ Հայքի արևելյան նահանգները՝ Ուտիքն ու Արցախը, վաղ միջնադարում, ակամա կտրվելով մայր հայրենիքից և հայտնվելով արաբական, թուրքական և մոնղոլ-թաթարական լծի տակ, կոչ չգնացին դրանց ազդեցիկ քաղաքականությանը, այլ ընդհակառակը, ըստ էության, մնացին հայկական և պետականության տարբեր՝ Արցախի Առանձնահիվ թագավորության, Համամ Բարեպաշտի թագավորության, Փառհսոսի և Խաչենի իշխանությունների, Խամսայի մելիքությունների, Ղարաբաղի Ազգային կառավարության, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի, Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության կարգավիճակներով, շարունակեցին գոյատևել մինչև 2023 թվականի հոկտեմբեր ամիսը՝ կազմելով հայ ժողովրդի հազարամյա պատմության մի մասը:

Հետևաբար՝ Հայոց Արևելից կողմանց, մասնավորապես՝ նրա արցախյան հատվածի պատմաիրավական կարգավիճակին նվիրված ամեն մի ուսումնասիրություն կարևոր ներդրում է ադրբեջանական պատմագրության նենգափոխումների և ռազմա-քաղաքական նկրտումների բացահայտման գործում, ուստի՝ այդ հարցում պետք է բավարարվել ոչ միայն պատասխանով, այլև՝ մի շարք դեպքերում նախահարձակ լինել, որովհետև խնդրո առարկայի հասցեատերը հայ ժողովրդի արցախյան հատվածն է, որ, դիմանալով ժամանակի փորձություններին, դարեր շարունակ կիսել է հայոց ընդհանրական ճակատագիրը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ադոնց Նիկողայոս, *Հայաստանը Հոստինանոսի ժամանակաշրջանում*, Երևան, 1987:
2. Ասատուր Մաքականյան, *Ադվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը*, Երևան, 1966:
3. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԴ ՄԱՏԵԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ, եբրայական եփյունական բնագիրներից թարգմանուած, Stuttgart, 1989-30M-063):
4. Արծրունի Թովմա և Անանուն, *Պատմություն Արծրունյաց տան*, Ներածությունը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Վրեժ Վարդանյանի, Երևան, 1978:
5. Բալայան Վահրամ , *Արցախի պատմություն*, Երևան, 2002:
6. *Դիվան հայ վիմագրության*, պրակ 5, Արցախ, Երևան, 1978:
7. Եղիշե, Ե դար, *Վարդանի և Հայոց պատմության մասին*, Երևան, 1994:
8. Երեմյան Սուրեն, *Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի*, Երևան, 1963:
9. Լեո, *Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հատոր երրորդ*, Երևան, 1967:
10. «Կանոնագիրը Հայոց» Ա հատոր, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964:
11. Կիրակոս Գանձակեցի, *Հայոց պատմություն*, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1982:
12. Կորյուն, Վարք Ս. *Մեսրոպ Մաշտոցի*, աշխատությամբ՝ Ա Մաթևոսյանի, Երևան, 1994:
13. *Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատոր առաջին*, Երևան, 1994,
14. *Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատոր երկրորդ*, Երևան, 1995:
15. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 2-րդ*, Երևան, 1976:

16. Հարությունյան Բաբկեն, *Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կազմությունը 387-451 թթ.* «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1976, թիվ 2:
17. Ղազար Փարպեցույ *Պատմություն Հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան/* քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Ս. Մալխասյանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բ. Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982:
18. Յակոբեան Ալեքսան. «Գահնամակ Ազատաց Եւ Տանուտերանց Հայոց» Եւ «Չարևանամակ», - «Բազմավեպ», 2013:
19. Մաթեոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրություն*, Վաղարշապատ, 1898:
20. Մանանդյան Հակոբ, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ*, մասն Ա, Երևան, 1957:
21. Մովսես Խորենացի, *Պատմություն Հայոց*, քննական բնագիրը եւ ներածությունը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991:
22. Մովսես Կաղանկատվացի, *Պատմություն Աղվանից աշխարհի*, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի Երևան, 1969;
23. Սվազյան Հենրիկ, *Աղվանից աշխարհի պատմություն*, Երևան, 2009:
24. Ուլուբաբյան Բագրատ, *Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը*, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1971, թ. 4:
25. Ուլուբաբյան Բագրատ, *Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության*, Երևան, 1981:
26. Ուլուբաբյան Բագրատ, *Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը*, Երևան, 1998:
27. Ուլուբաբյան Բագրատ, *Արցախի պատմությունը, Սկզբից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 1994:
28. Ուլուբաբյան Բագրատ, *Խաչենի իշխանությունը X-XV դարերում*, Երևան, 1976:
29. Փաւստոսի Բիւզանդացույ *Պատմութիւն Հայոց*, բնագիրը Զ Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1987:
30. Օրբելյան Ստեփանոս, *Սյունիքի պատմություն*, Երևան, 1986:
31. Адонц Никогайос, *Армения в эпоху Юстиниана: политическое состояние на основе нахарарского строя.* Спб., 1908.
32. Акопян, Алексан. *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ереван, 2022.
33. Еремян, Сурен. *Политическая история Албании 3-7 вв.: Очерки истории СССР, 3-9 вв.,* М., 1958.

WORKS CITED

1. Adonc Nikoghayos, Hayastany' Hustinanos jhamanakashrjanum [Armenia in the age of Justinian], Erevan, 1987. (in Armenian)
2. Asatur Mnacakanyan, Aghvanic ashxarhi grakanut'yan harceri shurjy' [On the Issues of the Literature of World of Aghvanq], Erevan, 1966. (in Armenian)
3. Astoiac'ashoinch matean hin ei nor ktakaranneri, ebrayakan ei yunakan bnagirneric t'argmanuac' [The Book of God's Revelation of the Old and New Testaments, translated from Hebrew and Greek], Stuttgart, 1989-30M-063). (in Armenian)
4. Arc'runi T'ovma ev Ananun, Patmut'yun Arc'runyac tan, Nerac'ut'yuny', t'argmanut'yuny' ev c'ano't'agrut'yunnery' Vrejh Vardanyani [History of the Artsrunyan House, introduction, translation and notes by Vrezh Vardanyan], Erevan, 1978. (in Armenian)
5. Balayan Vahram, Arcaxi patmut'yun [History of Artsakh], Erevan, 2002. (in Armenian)

6. Divan hay vimagrut'yan [Armenian Lithography Archive], prak 5, Arcax, Erevan, 1978. (in Armenian)
7. Eghishe, E dar, Vardani ev Hayoc patmut'yan masin [On Vardan and the History of Armenia], Erevan, 1994. (in Armenian)
8. Eremyan Suren, Hayastany' y'st Ashxarhacoys-I [Armenia according to Ashkharhatsuyts], Erevan, 1963. (in Armenian)
9. Leo, Erkeri jhoghovac'u tasy' hatorov, hator errord [Collection of Works], Erevan, 1967. (in Armenian)
10. «Kanonagirq Hayoc» [Armenian Code] A hator, ashxatasirut'yamb Vazgen Hakobyani, Erevan, 1964. (in Armenian)
11. Kirakos Gand'akeci, Hayoc patmut'yun [The History of Armenia, transl., Introduction and References by Varag Arakelyan], t'argmanut'yuny', ar'ajabany' ev c'anot'agrut'yunnery' Varag Ar'aqelyani, Erevan, 1982. (in Armenian)
12. Koryun, Varq S. Mesrop Mashtoci [The behavior of Saint Mesrop Mashtots], ashxatut'yamb` A Mat'evosyani, Erevan, 1994. (in Armenian)
13. Haykakan hamar'ot hanragitaran [Short Armenian Encyclopedia], hator ar'ajin, Erevan, 1994. (in Armenian)
14. Haykakan hamar'ot hanragitaran [Short Armenian Encyclopedia], hator erkrord, Erevan, 1995. (in Armenian)
15. Haykakan Sovetakan Hanragitaran [Short Armenian Encyclopedia], hator 2-rd, Erevan, 1976. (in Armenian)
16. Harut'yunyan Babken, Mec' Hayqi t'agavorut'yan hyusis-arevelyan marzeri varcha-qaghaqakan kacut'yuny' 387-451 t't'. [Administrative and Political Situation in the Northeastern Regions of the Kingdom of Great Armenia, 387-451] «Banber Erevani Hamalsarani», 1976, t'iv 2. (in Armenian)
17. Ghazar P'arpecwoy Patmut'yun Hayoc. T'ught' ar' Vahan Mamikonean [The History of the Armenians. The Document to Vahan Mamikonyan]/ qnnakan bnagiry' G. Ter-Mkrtychyan ev S. T. Malxasyanci, ashxarhabar t'argmanut'yuny' ev c'anot'agrut'yunnery' B. Ulubabyani, Erevan, 1982. (in Armenian)
18. Yakobean Aleqsan. «Gahnamak Azatac Ew Tanute'ranc Hayoc» [Letter of the Armenian Freedmen and Landlords] Ew «Zawranamak», - «Bazmave'p», 2013. (in Armenian)
19. Mat'eos Ur'hayeci, Jhamanakagrut'iwn [Chronicle], Vagharshapat, 1898. (in Armenian)
20. Manandyan Hakob, Qnnakan tesut'yun hay jhoghovrdi patmut'yan [Research Theory on the History of the Armenian People], hator B, masn A, Erevan, 1957. (in Armenian)
21. Movses Xorenaci, Patmut'iwn Hayoc, Qnnakan bnagiry' ew nerac'ut'iwny' M. Abegheani ew S. Yarut'iwnyani [The History of Armenia, Research original text and introduction by M. Apeghian and S. Haroutiunian], Erevan, 1991. (in Armenian)
22. Movses Kaghankatvaci, Patmut'yun Aghvanic ashxarhi, t'argmanut'yuny', ar'ajabany' ev c'anot'agrut'yunnery' Varag Ar'aqelyani [History of the Aghvan world, translation, preface and notes by Varag Arakelyan], Erevan, 1969. (in Armenian)
23. Svazyan Henrik, Aghvanic ashxarhi patmut'yun [History of the Aghvan world], Erevan, 2009.
24. Ulubabyan Bagrat, Aghvanic t'agavorakan tan harci shurjy' [On the Issue of the Royal House of Aghvan], Lraber hasarakakan gitut'yunneri, 1971, t'. 4. (in Armenian)
25. Ulubabyan Bagrat, Drvagner Hayoc Arevelic koghmanc patmut'yan [Episodes of the History of the East of Armenia], Erevan, 1981. (in Armenian)

26. Ulubabyan Bagrat, Hayoc Arevelic koghmanc ekeghecin ev mshakuyt'y' [The Church and Culture of The Eastern part of Armenia], Erevan, 1998. (in Armenian)
27. Ulubabyan Bagrat, Arcaxi patmut'yuny', Skzbic minchev mer o'rery' [The History of Artsakh, from the Beginning to our Days], Erevan, 1994. (in Armenian)
28. Ulubabyan Bagrat, Xacheni ishxanut'yuny' X-XV darerum [Khachen's Rule in the 10th-15th Centuries,], Erevan, 1976. (in Armenian)
29. P'awstosi Biwzandacwoy Patmut'iwn Hayoc [The History of Armenia], bnagiry' Q Patkanyani, t'argmanut'yuny' ev c'anot'agrut'yunnery' St. Malxasyani, Erevan, 1987. (in Armenian)
30. O'rbelyan Step'anos, Syuniqi patmut'yun [The History of Syunik], Erevan, 1986. (in Armenian)
31. Adonc Nikogajos, Armenija v jepohu Justiniana. Politicheskoe sostojanie na osnove nahararskogo stroja [Armenia in the Age of Justinian: Political Condition on the Basis of the Nakharar System]. Spb., 1908. (in Russian)
32. Akopjan Aleksan, Albanija-Aluank v greko-latinskih i drevnearmjanskikh istochnikah [Albania-Aluank in Greco-Latin and Ancient Armenian sources], Erevan, 2022. (in Russian)
33. Eremjan Suren, Politicheskaja istorija Albanii 3-7 vv. Oчерki istorii SSSR, 3-9 vv., [Political History of Albania, 3rd-7th centuries: Oчерki istorii SSSR, 3rd-9th centuries] M., 1958. (in Russian)

ADMINISTRATIVE AND POLITICAL SITUATION OF THE ARMENIAN EASTERN REGIONS IN THE 5th-13th CENTURIES (BRIEF ESSAY)

VOLODYA HOVSEPYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Philosophy, Sociology and Law, Ph.D. Student,
NKR Supreme Court, Chairman (2002-2007),
Honoured Lawyer of NKR,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to demonstrate that studying the medieval administrative and political landscape of the eastern provinces of Greater Armenia holds not only scholarly but also political importance. This is particularly relevant given that Azerbaijani historiography, driven by political motives, distorts the history of the Armenian people and even questions the existence of Armenian statehood. This occurs against the backdrop of contemporary Azerbaijani leadership openly laying claims not only to Artsakh but also to the territory of the Republic of Armenia.

The objectives of the research are:

1. to interpret the issues related to the abolition of the kingdom of Aghvan, the establishment of the marzpanate and the time of accession of the provinces of Artsakh and Utik, which separated from Armenia, to Aghvan using new substantiations.
2. to determine the administrative and political status of the eastern provinces of Armenia within the Aghvan province.
3. to present the situation of the local Armenian princely houses after the abolition of the marzpanate of Aghvan in the IX-XIII centuries.

In the course of the work we applied a number of special methods, namely: structural, historical-legal, systematic, analytical, etc. We have substantiated that after the abolition of the marzpanate of Aghvan in the IX-XIII cc.

In this paper, we have demonstrated that following the dissolution of the Kingdom of Greater Armenia, its eastern provinces—Artsakh and Utik—though incorporated into the administrative-political unit of Caucasian Albania, remained ethnically and culturally Armenian. This continuity laid the foundation for the subsequent development of Armenian statehood in various forms, including the Eastern Kingdom of Hamam, the Principalities of Parisos and Khachen, the Melikdoms of Khams, the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast, and the Nagorno-Karabakh (Artsakh) Republic from 1991 to 2023.

Key words: *Middle Ages, Kingdom of Greater Armenia, Christianity, Sassanid Persia, Artsakh, Utik, Aluank, Eastern region of Armenia, Arab Caliphate, Principality of Khachen.*

АДМИНИСТРАТИВНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ БЫТОВАНИЕ В ВОСТОЧНЫХ ПРЕДЕЛАХ АРМЕНИИ В V-XIII ВВ. (КРАТКИЙ ОБЗОР)

ВОЛОДЯ ОВСЕПЯН

*соискатель Института философии, социологии и права
Национальной Академии Наук Республики Армения,
председатель Верховного суда НКР (2002-2007թթ.),
Заслуженный юрист НКР,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи — показать, что изучение средневекового административно-политического бытования восточных провинций исторического Великого Армянского царства имеет не только научное, но и политическое значение. Азербайджанская историография по политическим мотивам искажает историю армянского народа, ставя под сомнение сам факт существования армянской государственности. И это происходит в условиях, когда сегодня руководство Азербайджана считает азербайджанскими не только территорию Арцаха, но и территории Республики Армения.

Основные задачи исследования:

1. с уточнёнными аргументами определить вопросы, связанные с ликвидацией Кавказской Албании, созданием марзпанства, временем присоединения к Кавказской Албании отколовшихся от Армении провинций Арцах и Утик.
2. административно-политический статус восточных провинций Армении в составе марзпанства Кавказской Албании.
3. положение армянских княжеских домов, сформировавшихся после ликвидации марзпанства Кавказской Албании, в IX-XIII веках.

В процессе работы применены ряд специальных методов, в частности: структурный, историко-правовой, системный, аналитический и другие.

В статье обосновывается, что после уничтожения Великого Армянского царства его восточные области — Арцах и Утик, — оказавшись в составе другого административно-политического образования, Кавказской Албании, остались чисто армянскими. Это стало основой для дальнейшего продолжения армянской государственности в форме царства Хамама Восточного, княжеств Парижана и Хачена, меликств Хамсы, автономной области Нагорного Карабаха, а с 1991 по 2023 год — Республики Нагорный Карабах (Арцах).

Ключевые слова: *средневековье, царство Великая Армения, христианство, Сасанидская Персия, Арцах, Утик, Алуанк, Восточный край Армении, Арабский халифат, княжество Хачена.*

**ՕՊԵՐԱՏԻՎ-ՅԵՏԱԽՈՒՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՔՐԵԱԽՐԱՎԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՎՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ԱՅԼ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՐՁԸ ***

ՀՏԴ 343

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-22

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՐՍԵԴՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի քրեական
իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ, դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

gevorg.barseghyan@ysu.am

[ORCID: 0000-0002-5642-7658](https://orcid.org/0000-0002-5642-7658)

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման հիմնավորվածության և համապատասխան նորմերի իրավական մոդելավորման տեսանկյունից մեթոդոլոգիական օժանդակություն ունի միազգային և այլ պետությունների փորձի ուսումնասիրումը:

Սույն հոդվածի նպատակը միջազգային/վերապետական իրավական ակտերում և այլ պետությունների քրեական օրենսդրություններում տեղ գտած, օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված վերաբերելի կարգավորումների հետազոտումն է:

Այս համատեքստում մենք նպատակադիր ենք համարել հետազոտման առարկա դարձնել օպերատիվ-հետախուզական գործունեությունն ապահովող լիազորող նորմերի իրավաստեղծ ու իրավակիրառ գործունեության փորձի ուսումնասիրումը և օպերատիվ-հետախուզական գործունեության ընթացքում քրեաիրավական պաշտպանության ներքո գտնվող օբյեկտների դեմ ուսնձգող հանրորեն վտանգավոր արարքների քրեականացմանն ուղղությունները:

Դրված նպատակին հասնելու համար ձևակերպվել են հետևյալ հիմնական խնդիրները.

- օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված միջազգային/վերապետական իրավական ակտերի ուսումնասիրում,

- ԱՄՆ՝ օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված իրավական կարգավորումների ուսումնասիրում,

- մայրցամաքային իրավական համակարգի պետությունների՝ օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված իրավական կարգավորումների ուսումնասիրում,

- իրականացված հետազոտության արդյունքներով անհրաժեշտ եզրակացությունների իրականացում:

Հետազոտության առարկան դիտարկվել է գիտական ճանաչողության այնպիսի ընդհանուր (համագիտական) և հատուկ մեթոդների կիրառմամբ, ինչպիսիք են դոգմատիկ, իրավահամեմատական, տրամաբանական վերլուծության և իրավական մոդելավորման մեթոդները:

Իրականացված հետազոտության արդյունքում կատարվել են մի շարք եզրակացություններ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.02.2025թ., գրախոսվել՝ 21.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

կազմելու օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական կարգավորման առկա ընդհանուր վիճակի վերաբերյալ, ինչպես նաև թույլ են տալիս ըմբռնել դրա զարգացման միտումները՝ այդպիսով ուրվագծելով նաև ներպետական օրենսդրության կարգավորումների արդիականացման և իրավական մոդելավորման հեռանկարը:

Հիմնաբառեր՝ օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն, քրեաիրավական ապահովում, միջազգային փորձ, միջազգային իրավական ակտեր, այլ պետությունների փորձ, քրեական օրենսգիրք, լիազորող նորմեր, քրեականացման ուղղություններ,

I. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության (այսուհետև՝ նաև ՕՀԳ) քրեաիրավական ապահովման հիմնավորվածության և համապատասխան նորմերի իրավական մոդելավորման տեսանկյունից մեթոդոլոգիական օժանդակություն ունի միջազգային և այլ պետությունների փորձի ուսումնասիրումը:

Այս համատեքստում ըստ ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովման ուղղությունների (Barseghyan 169) նպատակադիր ենք համարում հետազոտման առարկա դարձնել և ուսումնասիրել՝

- օպերատիվ-հետախուզական գործունեությունը ապահովող լիազորող նորմերի իրավաստեղծ և իրավակիրառ գործունեության փորձը (ՕՀԳ իրականացնող անձանց կողմից ՕՀՄ իրականացնելիս քրեական օրենքով պաշտպանվող շահերին իրավաչափ վնաս պատճառելու դեպքում քրեական պատասխանատվությունը բացառող նորմեր և այլն)

- օպերատիվ-հետախուզական գործունեության ընթացքում քրեաիրավական պաշտպանության ներքո գտնվող օբյեկտների դեմ ոտնձգող՝ հանրորեն վտանգավոր արարքների քրեականացման ուղղությունները (ՕՀԳ ապահովմանն ուղղված հանցակազմերի իրավական մոդելավորման (լրամշակման և/կամ մշակման) հարցերը):

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեությունը տարբեր իրավական համակարգեր կամ դատավարական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր ունեցող պետություններում տարբեր կերպ է ընկալվում՝ հաճախ ՀՀ իրավական կարգավորումներից խիստ տարբերվող: Պետությունների զգալի մասում օպերատիվ-հետախուզական գործունեությունը չի տարանջատվում քրեական վարույթից, ի տարբերություն ՀՀ-ում և որոշ այլ՝ հիմնականում հետխորհրդային պետություններում տեղ գտած իրավական կարգավորումների, որոնց համաձայն՝ ՕՀԳ կարող է իրականացվել և՛ որպես ինքնուրույն գործունեություն, և՛ որպես նախաձեռնված քրեական վարույթում իրականացվող հետաքննության շրջանակներում օժանդակող գործունեություն:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության տարակերպ իրավական ընկալումներով պայմանավորված՝ սույն աշխատանքի շրջանակներում ուսումնասիրվում են միջազգային և այլ պետություններում տեղ գտած այն իրավակարգավորումները միայն, որոնք նշանակություն ունեն և կարող են ուղենշային լինել ՀՀ-ում օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման համար: Այլ խոսքերով՝ այս աշխատանքի շրջանակներում չեն հետազոտվում և ներկայացվում միջազգային կամ այլ պետությունների օրենսդրություններում տեղ գտած, ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված բոլոր կարգավորումները, այդ թվում՝ հանցակազմերը, այլ միայն նրանք, որոնք, մեր գնահատմամբ, կարող են նշանակություն ունենալ ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված ՀՀ կարգավորումների իրավական մոդելավորման համար:

II. ՕՊԵՐԱՏԻՎ-ՅԵՏԱԽՈՒՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՊԶՈՂՎՄԱՆ ՈՒՂԴԱԾ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ/ՎԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԸ (ՆՈՐՄԵՐԸ)

1. Մայրցամաքային և անգլոսաքսոնական իրավական համակարգերում որպես ՕԶԳ քրեաիրավական ապահովման մեթոդոլոգիական ընդհանուր բազա կարելի է դիտարկել միջազգային իրավական հետևյալ ակտերը.

- *Միավորված ազգերի կազմակերպության՝ կոռուպցիայի դեմ կոնվենցիան*, որի 33-րդ հոդվածը սահմանում է. «Յուրաքանչյուր Մասնակից պետություն պետք է քննարկի իր ներքին իրավական համակարգի մեջ բոլոր անձանց որևէ անարդարացի վերաբերմունքից պաշտպանության ապահովման համար պատշաճ միջոցներ ներառելու հնարավորությունը, որոնք բարեխղճորեն և խելամիտ հիմքերով իրավասու մարմիններին հայտնում են այն իրավախախտումների հետ կապված փաստերի մասին, որոնք այդպիսին են ճանաչվել սույն Կոնվենցիային համապատասխան»: Հիշատակված կոնվենցիայի 37-րդ հոդվածի 3-րդ մասն ամրագրում է. «Յուրաքանչյուր Մասնակից պետություն պետք է քննարկի և իր ներքին օրենսդրության հիմնարար սկզբունքներին համապատասխան այն անձին քրեական հետապնդումից անձեռնմխելիություն տրամադրելու հնարավորություն նախատեսելու հարցը, որն արդյունավետորեն աջակցում է որևէ իրավախախտման կապակցությամբ քննությանը կամ քրեական հետապնդմանը, որն այդպիսին է ճանաչվել սույն Կոնվենցիային համապատասխան»:

- *Միավորված ազգերի կազմակերպության՝ անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ կոնվենցիան*, որի 26-րդ հոդվածի 3-րդ մասն ամրագրում է. «Յուրաքանչյուր Մասնակից պետություն ուսումնասիրում է, իր ներքին օրենսդրության հիմնարար սկզբունքներին համապատասխան, այն անձին քրեական հետապնդումից անձեռնմխելիություն տրամադրելու հնարավորության մասին հարցը, որն էականորեն համագործակցում է սույն Կոնվենցիայով ընդգրկվող հանցագործության կապակցությամբ իրականացվող քննությանը կամ քրեական հետապնդմանը»:

ՄԱԿ-ի հիշյալ կոնվենցիաների մեջբերված կարգավորումները, ըստ էության, պարտավորեցնում են դրանց անդամակցած պետություններին իրենց ներքին օրենսդրությանը համապատասխան ամրագրել կարգավորումներ, որոնք ուղղված կլինեն իրականացվող քննությանը կամ քրեական հետապնդմանն աջակցած համագործակցող անձանց քրեաիրավական ապահովում, կոնվենցիաների տերմինալոգիայով՝ քրեական հետապնդումից անձեռնմխելիություն տրամադրելուն:

Հարկ ենք համարում հատուկ ընդգծել, որ միջազգային պայմանագրերը, այդ թվում՝ հիշատակված կոնվենցիաները, եզրույթներն օգտագործում են, որպես կանոն, լայն իմաստով, քանի որ այդ եզրույթները պայմանագրերը վավերացրած կամ կոնվենցիաներին միացած պետությունների ներքին իրավակարգավորումներում կարող են տարբեր կերպ ընկալվել: Մեզ հետաքրքրող համատեքստում տարակերպ այդ ընկալումը պայմանավորված է օպերատիվ-հետախուզական գործունեության՝ քրեական վարույթում որպես օժանդակող գործունեություն կամ որպես ինքնուրույն գործունեություն իրականացվելու հնարավորության հանգամանքով: Սակայն, ինչպես պարզ է դառնում մեջբերված կոնվենցիոն կարգավորումներից, անդամ պետությունները պարտավոր են քրեական հետապնդումից անձեռնմխելիություն տրամադրել իրական և էական աջակցություն ցուցաբերած համագործակցող ցանկացած անձի՝ դա չպայմանավորելով նախաձեռնված քրեական վարույթի առկայությամբ կամ բացակայությամբ:

2. Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման տեսանկյունից հետազոտական բավականին մեծ հետաքրքրություն

ունի Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) իրավաստեղծ պրակտիկայի ուսումնասիրումը: ԱՊՀ կազմի մեջ մտնող պետություններում, կարծես, ձևավորվել է օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման սեփական մոտեցում, ինչի համար հիմք են ծառայել տարածաշրջանային նշանակության որոշ ակտեր:

ԱՊՀ «Կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի մասին» խորհրդատվական օրենսդրական ակտը (այսուհետ՝ Նաև Ակտ)՝ ընդունված 1996 թվականի նոյեմբերի 2-ին, առաջարկում է անդամ պետությունների ազգային օրենսդրությունում ամրագրել նորմեր, որոնք, ի թիվս այլի, ուղղված են օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովմանը (Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств 1996):

«Կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի մասին» խորհրդատվական օրենսդրական ակտում տեղ են գտել օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման և՛ կարգավորող, և՛ պաշտպանող ուղղությունների վերաբերող նորմեր:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման՝ կարգավորող ուղղության դիտանկյունից բավականին հետաքրքրական է Ակտի 24-րդ, հոդվածի 3-րդ պարբերությունում տեղ գտած կարգավորումը, համաձայն որի՝ «Անձը, որն իրականացնում է օպերատիվ ներթափանցում հանցավոր կանցամակերպություն, ենթակա է քրեական պատասխանատվության Զրեական օրենսգրքի Հատուկ մասով նախատեսված հանցանքի հատկանիշներ պարունակող, հանրորեն վտանգավոր արարք կատարելու համար, եթե դրա կատարումը հիմնավորված չի եղել օպերատիվ-հետախուզական գործունեության խնդիրների իրականացմամբ, բացառությամբ՝ մարդուն կյանքից զրկելու կամ ծանր մարմնական վնասվածքներ պատճառելու»:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման՝ կարգավորող ուղղության համատեքստում Նաև հետաքրքրական է Ակտի՝ «Օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող անձանց գործողությունների իրավաչափությունը» վերտառությամբ 29-րդ հոդվածի կարգավորումը, համաձայն որի՝ «քաղաքացիների կյանքը և առողջությունը, նրանց սահմանադրական իրավունքները և օրինական շահերը պաշտպանելիս, ինչպես նաև հասարակության և պետության անվտանգությունը հանցավոր ոտնձգություններից ապահովելու համար թույլատրվում է օրենքով պաշտպանվող շահերին հարկադրված վնաս պատճառել կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի մարմնի աշխատակցների կամ նրանց հետ համագործակցող անձանց կողմից՝ նշված անձանց կողմից իրենց ծառայողական կամ հասարակական պարտքի իրավաչափ կատարման ընթացքում»:

ԱՊՀ «Կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի մասին» խորհրդատվական օրենսդրական ակտը, փաստորեն, առաջարկում է անդամ պետություններին իրենց օրենսդրություններում (քրեական օրենսգրքերում) ամրագրել օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող անձանց՝ քրեական օրենքով պաշտպանվող շահերին իրավաչափ վնաս պատճառելու դեպքում քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման պաշտպանող ուղղության համատեքստում հետաքրքրական են հիշատակված ակտի հետևյալ նորմերը.

- Հոդված 6. ոստիկանության աշխատակցին, օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող անձին, զինծառայողին կամ հանցավորության դեմ պայքարի հասարակական պարտքը կատարող անձին դիմադրություն ցույց տալը

- Հոդված 7. ոստիկանության աշխատակցի, օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող անձի, զինծառայողի կամ հանցավորության դեմ պայքարի հասարակական պարտքը կատարող անձի կյանքի նկատմամբ ոտնձգելը
- Հոդված 8. դատախազի, քննիչի, նախաքննություն կամ օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող անձի ծառայողական գործունեությունը խոչընդոտելը
- Հոդված 9. օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ ապօրինի իրականացնելը:

3. Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման համատեքստում հետազոտական հետաքրքրություն ունի նաև Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ) Խորհրդարանական վեհաժողովի՝ 2015 թվականի նոյեմբերի 26-ի № 8-6 որոշումը (այսուհետ՝ նաև Որոշում)՝ «ՀԱՊԿ անդամ-պետությունների օրենսդրության ներդաշնակեցման առաջարկություններ՝ ուղղված կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի և կանխարգելման ոլորտում հարաբերությունների կարգավորմանը» (Постановление № 8-6 Парламентской Ассамблеи Организации Договора о коллективной безопасности 2015):

Հիշատակված որոշման՝ «ՀԱՊԿ անդամ պետությունների քրեական օրենսդրություն կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի հնարավորություն ընձեռող նորմերի համալիրի ներառումը» վերտառությամբ 2-րդ հոդվածում ամրագրված են, ըստ էության, օպերատիվ-հետախուզական քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված կարգավորումներ:

Այսպես՝ հիշյալ հոդվածում ամրագրված է հետևյալը. «...ՀԱՊԿ անդամ պետությունների քրեական օրենսդրության իրավահամեմատական վերլուծությունը թույլ է տալիս կատարել հետևյալ եզրակացությունները:

...

2.8. Որպես արարքի հանցավորությունը բացառող ինքնուրույն հանգամանքի առանձնացում՝ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ իրականացնելիս հանցակիցների շրջանում լինելը:

Կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի արդյունավետ մեթոդներից մեկը այնպիսի օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումն է, ինչպիսին է կազմակերպված խմբերում կամ հանցավոր համագործակցություններում օպերատիվ ներդրումը:

Կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարում օպերատիվ-հետախուզական գործունեության արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների թվում անհրաժեշտ է նշել կազմակերպված խմբերում և հանցավոր համագործակցություններում օպերատիվ ներդրման սուբյեկտների իրավական պաշտպանության ապահովումը ...»

Հարկ է նաև նշել, որ Որոշման մեջ որպես օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման հաջողված օրինակներ հիշատակվում են Բելառուսի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի և Ղազախստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի՝ հետազոտվող թեմային վերաբերելի կարգավորումները: Հիշյալ հոդվածի մեջբերված մասում, որպես քննարկված խնդրի ամփոփում, նաև արձանագրվել է, որ «արարքի հանցավորությունը բացառող նշված նորմերը արժանի են ուշադրության՝ ՀԱՊԿ անդամ պետությունների քրեական օրենսգրքերում դրանք ամրագրելու տեսանկյունից, ինչը կստեղծի կազմակերպված խմբերի և հանցավոր համագործակցությունների մասնակիցներին բացահայտելու նպատակով օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ իրականացնող անձանց իրավական պաշտպանության անհրաժեշտ իրավական երաշխիքներ»:

III. ՕՊԵՐԱՏԻՎ-ՅԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԶԵՆԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՎՄԱՆՆ ՈՒՂՂԱԾ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՄՆ ՕՐԵՆՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում օպերատիվ-հետախուզական գործունեությունը մինչդառական վարույթի մասն է և որպես առանձին ինստիտուտ նախատեսված չէ: ԱՄՆ օրենսդրությամբ որոնողական և դատավարական գործառնությունները մեկ ամբողջություն են. ոստիկանության աշխատակիցը միաժամանակ կարող է ունենալ և՛ քննիչի, և՛ հետախույզի (դետեկտիվի) կարգավիճակ:

ԱՄՆ գործող նորմատիվ իրավական բազան կարգավորում է քրեական օրենքով պաշտպանվող շահերին վնասի պատճառման իրավաչափության հարցերը, իսկ դատարանները ուշադրություն են դարձնում այն հանգամանքին, որ աշխատակիցները գաղտնի հետաքննություն իրականացնելիս պետք է նախատեսեն հանրորեն վտանգավոր հետևանքներ առաջանալու բոլոր հնարավորությունները և կիրառեն դրանց կանխարգելման անհրաժեշտ միջոցներ: Գաղտնի հետաքննական գործունեության պայմաններում (ՀՀ օրենսդրությամբ՝ օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն) վնասի պատճառման իրավաչափության հարցերի վերահսկման նպատակով ԱՄՆ-ում ստեղծվել է Գաղտնի օպերացիաների նկատմամբ վերահսկողության կոմիտե (Undercover review committee), որը պատասխանատու է նրա համար, որ քրեական օրենքը խախտելու դիսկրեցիոն (հայեցողական) լիազորություն ունեցող աշխատակիցների կողմից այդպիսի լիազորությունից օգտվելը հիմնավորված լինի միայն նախաքննության շահերով:

ԱՄՆ օրենսդրությունը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում օպերատիվ-հետախուզական գործունեության խնդիրների իրականացման ժամանակ իրավաչափ վնասի պատճառման հարցերին, օրինակ, երբ անձը, իրականացնելով «օպերատիվ ներդրում» օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումը, մասնակցում է խմբի կազմում հանցանքի կատարմանը: Այս իրավիճակները կարգավորվում են քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանքներով, որոնց համակարգը ԱՄՆ-ում բաղկացած է մի քանի ինստիտուտներից: Հիմնականում դրանք ունեն ընդհանրացված անվանում «հաստատական (դրական - ԳԲ) պաշտպանություն» (affirmative defense), դասակարգվում են «արդարացնող կամ ներող հանգամանքների» (excuse) և «հիմնավորումների» (justification): Օրինակ՝ Արկանզաս Նահանգի Օրենսգրքի 5-2-601-ից 5-2-622 բաժինները ամրագրում են հիմնավորումների ցանկը (Justification definitions), 5-1-112-ից 5-1-114, 5-2-201-ից 5-2-209 և 5-2-404 բաժիններում ամրագրված են արդարացնող կամ ներող հանգամանքները (excuse) (Arkansas Code, Title 5):

Փենսիլվանիայի համալսարանի իրավունքի դպրոցի պրոֆեսորներ Պ. Ռոբինսոնը, Մ. Կուսմաուլը, Զ. Ստոդդարդը, Ի. Ռուդյակը և Ա. Կուրստենը իրականացրել են հետազոտություն՝ նվիրված ԱՄՆ օրենսդրությամբ նախատեսված քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանքներին (Robinson and others): Այս հետազոտության արդյունքները վկայում են այն մասին, որ ԱՄՆ օրենսդրությունում առկա են որակյալ անձեռնմխելիության կանոններից բխող հատուկ ստեղծված հանգամանքներ, որոնք կիրառվում են առանձին կատեգորիայի այն անձանց վարքագծի իրավական գնահատման դեպքում, որոնք, նախաքննության շահերից ելնելով, դրսևորել են հանցավոր վարքագիծ:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման վերաբերյալ ԱՄՆ իրավակարգավորումների ուսումնասիրության համատեքստում հատուկ ուշադրության է արժանի թույլատրված ապօրինի գործունեության ինստիտուտը՝ Otherwise illegal activity – OIA, (Report to the Chairman, U.S. Senate 2015): ԱՄՆ Հետաքննությունների դաշնային բյուրոյի (FBI)՝ Գլխավոր դատախազին

2005 թվականին ներկայացված հատուկ զեկույցի 3-րդ գլխում նշված է, որ «Գաղտնի ինֆորմատորների վերաբերյալ կանոնները հնարավորություն են տալիս Բյուրոյին թույլատրելու ինֆորմատորներին զբաղվել գործունեությամբ, որը այլ հանգամանքներում, դաշնային կամ սահմանափակ օրենսդրության համաձայն, կհամարվեր հանցավոր, եթե այդպիսի թույլտվություն չլիներ: Այսպիսի վարքագիծը կոչվում է թույլատրված ապօրինի գործունեություն՝ Otherwise illegal activity – OIA (Special Report, Office of the Inspector General 2005): Այն ենթադրում է գաղտնի օպերացիաների շրջանակներում (Guidelines on Undercover Operations 2013) օպերատիվ ուժերով համապատասխան միջավայրում ներդրված իրավապահ մարմնի աշխատակցի, գաղտնի գործակալի (undercover agent) (Attorney General's Guidelines On Fbi Undercover Operations 1992), գաղտնի ինֆորմատորի (classified informant, CI) կամ կոնֆիդենցիալ մարդկային աղբյուրի (confidential human source, CHS) (The Attorney General's Guidelines Regarding the Use of FBI Confidential Human Sources 2004) հանցավոր գործունեության օրինականացում:

Այս կապակցությամբ ԱՄՆ Հետաքննությունների դաշնային բյուրոյի նախկին գործակալ Մայքլ Գերմանը, որն իր հետագա գործունեությունը շարունակել է Նյու Յորքի համալսարանին կից Բրենսանի արդարադատության կենտրոնում՝ զբաղվելով ազգային անվտանգության իրավունքի հետազոտությամբ, ասել էր. «բանն այն չէ, որ մենք մերժում ենք այդ հանցագործությունները. մենք թույլատրում ենք ինֆորմատորին դրսևորել հանցավոր վարքագիծ՝ հետագա հետաքննության նպատակով» (Cameron 2016):

ՕՀՄ իրականացնող անձանց քրեական պատասխանատվության (դրա բացառման) վերաբերյալ դրույթներ են ամրագրված նաև ԱՄՆ Դատավճիռների նշանակման հանձնաժողովի դատավճիռների նշանակման ղեկավար սկզբունքներում: Այսպես՝ հիշյալ ակտի 3 գլխի «B» մասի 1.1-ին կետի «Մեկնաբանություն» բաժնի 1-ին կետում ամրագրված է. «անձը, որը ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության հանցագործության համար (օրինակ՝ իրավապահ մարմնի գաղտնի գործող աշխատակիցը), հանցագործության մասնակից (սուբյեկտ) չէ» (Guidelines Manual 1987):

Վերը շարադրվածի համատեքստում հարկ ենք համարում նաև նշել, որ ԱՄՆ քրեաիրավական կամ քրեադատավարական օրենսդրությունը գործակալի՝ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառում իրականացնելիս հանցանք կատարելու դեպքում քրեական պատասխանատվությունից «անձեռնմխելիությունը» բացարձակ կերպով չի ընկալում, քանզի գաղտնի հետաքննության սուբյեկտի հնարավոր հակաիրավական վարքագծի սահմանների նախնական հաստատումից և իրավագործումից (authorization) բացի պետք է առկա լինեն փաստական հանգամանքներ, այդ թվում՝ օպերատիվ-տակտիկական իրադրություն, ինչը կվկայի աշխատակցի կամ գործակալի կողմից ընտրված վարքագծի իրական անհրաժեշտության մասին: Այսպես՝ ԱՄՆ գերագույն դատարանը «ԱՄՆ ընդդեմ Ռասսելլի» գործով 1973 թվականի № 71-1589 որոշման մեջ արձանագրել է, որ «իրավապահ մարմինները դիմել են բացահայտման գործնականում միակ միջոցին՝ թմրամիջոցների ապօրինի շրջանառությամբ զբաղվող անձանց միջավայր ներթափանցելուն և նրանց հանցավոր գործունեությանը մասնակցելուն: Այսպիսի միջոցը հետաքննության ճանաչված և թույլատրելի միջոց է» (United States v. Russell 1973):

Նյու Յորքի Արևելյան շրջանի դատարանում 1981 թվականի՝ «ԱՄՆ ընդդեմ Մայերսի» գործով մեկ վարույթում միացված մի քանի գործերի նախնական դատական նիստի ժամանակ դատավոր Ջորջ Չեյնի Պրատորը երդվյալ առեկալակներին պարզաբանում է ներկայացնում «թույլատրված ապօրինի գործունեության» ընթացքում գաղտնի հետաքննության աշխատակիցների ֆորմալ հանցավոր պրովոկացիոն գործունեության թույլատրելիության վերաբերյալ (United

States v. Myers 1981): Պարզաբանման տեքստում նշված էր. «Բոլոր այն դեպքերում, երբ պետական ծառայողներն իրենց իրավապահ գործառնություններն իրականացնելիս օգնություն են ցուցաբերում հանցագործներին կամ նրանց հետ մասնակցում են նրանց հանցավոր գործունեությանը, հարցեր են առաջանում նրանց վարքագծի իրավականության և օրինականության հետ կապված, ինչպես նաև այն մասին, թե օրենքն արդյո՞ք պետք է պատժի որևէ մեկին՝ մասնավորապես պետական մարմինների կողմից պրովոկացված հանցավոր գործունեությանը մասնակցելու համար: Պատասխանները պետք է հիմնվեն փիլիսոփայության, հոգեբանության, օրենսդրության, սահմանադրական իրավունքի, իրավակիրառման գործնական կարիքների և նույնիսկ ճշտի և սխալի վերաբերյալ չտարբերակված ներքին զգացմունքների վրա» (United States v. Linnas 1981): Դիրքորոշումների ամփոփմամբ՝ դատարանն արձանագրում է, որ «թեև ԱՄՆ գերագույն դատարանի որոշ դատավորներ կարծում են, որ գաղտնի գործունեությունը խաբեություն և ծուղակ է, և ոստիկանությունում նման հնարքները, Սահմանադրության համաձայն, պետք է արգելվեն, այդուհանդերձ, այս հարցի վերաբերյալ կարծիքների ճնշող մեծամասնությամբ, այդ թվում՝ գերագույն դատարանի կողմից, ճանաչվել է, որ մեր հասարակությունում (նկատի է ունեցվում ԱՄՆ հասարակությունում) հանցավորության դեմ պայքարի համար ոստիկանությանը թույլատրված է կիրառել գաղտնի գործակալների, որոնք անմիջականորեն փոխգործակցում են հանցավոր տարրերի հետ և հնարավորություն ունեն կատարելու հանցանքներ» (United States v. Linnas 1981):

Մոնտանայի գերագույն դատարանը Մարկ Ջ. Բրեդիի՝ Արդարադատության դեպարտամենտի դեմ ներկայացրած բողոքի հիման վրա նախաձեռնված գործով 1999 թվականի հունիսի 29-ի № 98-073 որոշման 12-րդ կետում արձանագրել էր. «Դաշնային, նահանգային կամ տեղական օրենսդրությամբ արգելված ցանկացած գործունեությանը մասնակցելը, չհաշված հափշտակված կամ մաքսանենգված ապրանքների գնումը կամ անձը հաստատող կեղծ փաստաթղթերի պատրաստումը, պետք է նախապես թույլատրված լինի դատախազի կողմից: Թույլտվությունը պետք է ամրագրված լինի գրավոր տեսքով» (IN RE: the Grievance of Mark J. BRADY 1999): Հիշատակված գործով քննվում էր գաղտնի գործակալ Բրեդիի արարքների հակաիրավականությունը, մասնավորապես՝ թմրամիջոց պահելը, որի միջոցով նա ձեռք էր բերել թմրամիջոցի արտադրությամբ զբաղվողների վստահությունը: Այս որոշման 21-րդ կետում դատարանը մեջբերել էր գլխավոր դատախազի՝ իրավապահ մարմինների կողմից կոնկրետ դեպքի հետ կապված ապօրինի գործողությունների նպատակային կատարման պրակտիկայի վերաբերյալ մեկնաբանությունն այն մասին, որ «դաշնային կամ նահանգային օրենքով հանցանք համարվող արարքների կատարման դեպքում գործակալը պետք է ունենա իր ղեկավարի և դաշնային դատախազի գրավոր թույլտվությունը»:

ԱՄՆ Նորմատիվային բազայի և նախադեպի ուսումնասիրության արդյունքում պարզ է դառնում, որ իրավապահ մարմնի աշխատակցի կամ համագործակցող անձի քրեական պատասխանատվությունը բացառելու (նման հանգամանքի կիրառման) համար առկա է երկու պայման՝ հանցավոր գործունեությամբ զբաղվելու իրավաչափությունը (հիմքերին և իրադրությանը ներկայացվող իրավաչափության պայման) և վնաս պատճառելու իրավաչափությունը (վնասին և դրա պատճառման իրավաչափությանը ներկայացվող պայմաններ):

ԱՄՆ դաշնային օրենսդրությունը օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման պաշտպանող գործառնությունն առավել մեծ ուշադրություն է դարձրել, քան կարգավորող գործառնություն: ԱՄՆ օրենսգրքի 18-րդ բաժնի 73-րդ գլխում՝ 1501-1521 հոդվածներում, ամրագրված են Նորմեր (հանցակազմեր), որոնք քրեական պատասխանատվություն են նախատեսում արդարադատությունը խոչընդոտելու համար (The United States Code, Title 18): Այս

Նորմերը բովանդակային որոշ ընդհանրություններ ունեն ՀՀ քրեական օրենսգրքի՝ «Արդարադատության շահերի դեմ ուղղված հանցագործությունները» վերտառությամբ 45-րդ գլխում ամրագրված հանցակազմերի հետ: Օրինակ՝ ԱՄՆ օրենսգրքի՝ քրեական հետաքննությունը խոչընդոտելու համար քրեական պատասխանատվությունը նախատեսող 1510-րդ հոդվածը որոշ ընդհանրություններ ունի ՀՀ քրեական օրենսգրքի 486-րդ հոդվածի հետ, որը պատասխանատվություն է նախատեսում արդարադատության իրականացմանը կամ գործի քննությանը միջամտելու համար: Սակայն, ի տարբերություն ԱՄՆ օրենսգրքի 1510-րդ հոդվածի, Օրենսգրքի 486-րդ հոդվածը պատասխանատվություն չի նախատեսում քրեական վարույթից դուրս որպես ինքնուրույն գործունեություն իրականացվող օպերատիվ-հետախուզական գործունեությանը միջամտելու կամ խոչընդոտելու համար:

Այսպես՝ Քրեական օրենսգրքի 486-րդ հոդվածի հիմնական հանցակազմն ունի հետևյալ բովանդակությունը՝ *«արդարադատության կամ որպես դատարան՝ օրենքով նախատեսված այլ լիազորությունների իրականացումը խոչընդոտելու նպատակով դատարանի գործունեությունը կամ գործի քննությունը խոչընդոտելու նպատակով դատախազի, քննիչի, քննչական մարմնի ղեկավարի, հետաքննության մարմնի, փաստաբանի կամ ներկայացուցչի գործունեությանը ցանկացած ձևով միջամտելը ...»*: Մեջբերված նորմի ոչ խորքային վերլուծությունից անգամ հետևում է, որ խոսքը կոնկրետ գործի՝ նախաձեռնված վարույթի շրջանակներում իրականացվող քննությունը խոչընդոտելու նպատակով միջամտության մասին է (ՀՀ քրեական օրենսգրք, հոդված 486):

Հիշյալ հոդվածի համատեքստում՝ մեկնաբանման կարիք ունի «... հետաքննության մարմնի ... գործունեությանը ցանկացած ձևով միջամտելու» վերաբերյալ ձևակերպումը, քանի որ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի 21-րդ կետի համաձայն՝ հետաքննության մարմինը «Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության մասին» օրենքով նախատեսված պետական մարմնի համակարգում գործող և օպերատիվ-հետախուզական գործառնություններ իրականացնող ստորաբաժանման ղեկավարը (հետաքննության մարմնի պետ) և աշխատակիցներն (հետաքննիչներ) են, որոնք նախաքննության շրջանակներում իրավասու են կատարելու գաղտնի քննչական գործողություններ և օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ: Հայաստանի Հանրապետությունում «հետաքննություն» կոչվող ինստիտուտը, առհասարակ, գործող քրեադատավարական կարգավորումների համաձայն, ինքնուրույն չէ, այլ հետաքննության մարմնի կողմից նախաքննության ընթացքում իրականացվող և դրան օժանդակող գործունեություն է, որը ներառում է գաղտնի քննչական գործողությունների և օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների կատարումը (ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրք, հոդված 6, մաս 1, կետ 6): Մեջբերված ձևակերպումներից պարզ է դառնում, որ հետքաննությունը բացառապես նախաքննության ընթացքում իրականացվող օժանդակ գործունեություն է, որը կարող է ներառել նաև օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների կատարումը: Հետևաբար՝ Օրենսգրքի 486-րդ հոդվածը ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովումն իրականացնում է միայն նախաքննության ընթացքում ՕՀՄ կատարման դեպքում՝ գործի քննությունը խոչընդոտելու նպատակով հետաքննության մարմնի գործունեությանը ցանկացած ձևով միջամտելը քրեականացնելու միջոցով, իսկ քրեական վարույթից դուրս օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների կատարումը խոչընդոտելու նպատակով միջամտելու հետ կապված հարաբերությունները այս կամ Քրեական օրենսգրքի որևէ այլ հոդվածով կարգավորված (արգելված) չեն: Մինչդեռ, Միացյալ Նահանգներում իրականացվող քրեական վարույթում չեն տարանջատվում նախաքննությունը և հետաքննությունը, անկախ նախաձեռնված քրեական վարույթի առկայությունից՝ օպերատիվ-հետախուզական գործունեությունը գործի քննության (criminal investigation) մաս է,

ուստի՝ ԱՄՆ օրենսգրքի 1510-րդ հոդվածում տեղ գտած ձևակերպումը՝ քրեական հետաքննիչը (criminal investigator), ներառում է հնարավոր բոլոր սուբյեկտներին՝ թե՛ նախաքննություն և/կամ հետաքննություն իրականացնող, թե՛ նախաձեռնված քրեական վարույթից դուրս օպերատիվ-հետախուզական գործունեություն իրականացնող անձանց:

ԱՄՆ օրենսգրքի 1512-րդ հոդվածը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում վկային, տուժողին կամ ինֆորմատորին խոչընդոտելու համար (The United States Code, Title 18): Հիշյալ հոդվածի (a) (1) պարագրաֆը պատասխանատվություն է նախատեսում թվարկված անձանց սպանության կամ սպանության փորձի համար, որը նպատակ է ունեցել (A) խոչընդոտելու նրանց մասնակցությունը կամ ցուցմունք տալը պաշտոնական վարույթում, (B) խոչընդոտելու նրանց կողմից ձայնագրությունների, փաստաթղթերի կամ այլ առարակների ներկայացումը, (C) խոչընդոտելու նրանց կողմից ԱՄՆ իրավապահ մարմիններին կամ դատարանին տեղեկության տրամադրումը՝ դաշնային հանցագործության կամ դաշնային հնարավոր հանցանքի կատարման կամ պրոբացիայի, պայմանական վաղաժամկետ ազատման կամ մինչև դատաքննությունը ազատ արձակելու պահանջների խախտման վերաբերյալ:

Հիշատակված հոդվածի (a) (2) պարագրաֆը պատասխանատվություն է նախատեսում «նշված անձանց նկատմամբ ֆիզիկական բռնություն գործադրելու, ֆիզիկական բռնություն գործադրելու սպառնալիքի կամ ֆիզիկական բռնություն գործադրելու փորձի համար, որը նպատակ է ունեցել (A) ազդելու, հետաձգելու կամ կանխելու նշված անձանց կողմից ցուցմունք տալը պաշտոնական վարույթում, (B) ստիպել կամ շահագրգռել նրանց (i) ցուցմունք չտալ կամ թաքցնել ձայնագրություն, փաստաթուղթ կամ այլ առարկա պաշտոնական վարույթում, (ii) փոխել, ոչնչացնել, խեղել կամ թաքցնել առարկա՝ նպատակ ունենալով խաթարելու առարկայի ամբողջականությունը կամ հասանելիությունը պաշտոնական վարույթում օգտագործելու համար, (iii) խուսափելու կատարել վարույթային պարտականությունները, որոնք պահանջում են ներկայանալ որպես վկա կամ ներկայացնել ձայնագրություն, փաստաթուղթ կամ այլ առարկա պաշտոնական վարույթում, կամ (iv) բացակայել պաշտոնական վարույթից, որին անձը կանչվել էր դատական կարգով, (C) խոչընդոտելու, երկարաձգելու կամ կանխելու նրանց կողմից ԱՄՆ իրավապահ մարմիններին կամ դատարանին տեղեկության տրամադրումը՝ դաշնային հանցագործության կամ դաշնային հնարավոր հանցանքի կատարման կամ պրոբացիայի, պայմանական վաղաժամկետ ազատման կամ մինչև դատաքննությունը ազատ արձակելու պահանջների խախտման վերաբերյալ»:

Մեքսիկական Լոուրեյնը համանման բովանդակությամբ իրենց ամրագրումն են գտել Նևադա տարբեր նահանգների քրեական օրենսդրությունում, օրինակ՝ Նևադայի վերանայված ստատուտի՝ «Հանցանքներ և պատիժներ» վերտառությամբ 15-րդ գլխի «Հանրային արդարադատության դեմ ուղղված հանցանքներ» վերտառությամբ 199-րդ բաժնում (Nevada Revised Statutes, Chapter 199), Հյուսիսային Դակոտայի Քրեական օրենսգրքի 12.1-9-01 և 12.01-9-02 բաժիններում (North Dakota Century Code. Title 12.1-09 Criminal Code Chapter), Միսսիսիպիի Օրենսգրքի 97-րդ գլխի 9-րդ բաժնի 3-րդ հոդվածի 97-9-127 մասում (Mississippi Code Title 97, Chapter 9), Նեբրասկա նահանգի Վերանայված ստատուտի՝ «Հանցանքներ և պատիժներ» վերտառությամբ 28-րդ գլխի 28-901 և 28-919 հոդվածներում (Nebraska Revised Statutes, Chapter 28):

IV. ՕՊԵՐԱՏԻՎ-ՅԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԶՐԵԱՐԱՎԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՎՄԱՆՆ ԽՐԱԿԱԾ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԱՅՐՑԱՄԱՔԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Մայրցամաքային իրավական համակարգի պետություններում ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովման ուղղված իրավակարգավորումների համատեքստում հետազոտական հետաքրքրություն ունի Լիտվայի Հանրապետության քրեական օրենսգիրքը, որի 32-րդ հոդվածը քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք է համարում իրավապահ մարմնի հանձնարարությունը կատարելը: Հիշատակված հոդվածն ամրագրում է. «1. Անձը, որն իրավաչափորեն կատարել է հանցավոր արարք նմանակող գործողություններ, սույն օրենսգրքով ենթակա չէ պատասխանատվության: 2. Անձը ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության, եթե նա իրավապահ մարմնի օրինական այլ առաջադրանք կատարելիս մասնակցել է հանցավոր կազմակերպության կամ կազմակերպված խմբի գործունեությանը և նրանց կատարած հանցավոր արարքներին և դուրս չի եկել այդ առաջադրանքի սահմաններից: 3. Անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության, եթե հանցավոր արարքը նմանակող գործողություններ կամ իրավապահ մարմնի այլ առաջադրանք կատարելիս նա գերազանցել է այդ առաջադրանքի սահմանները, սակայն նրա պատիժը կարող է մեղմացվել սույն օրենսգրքի 59-րդ հոդվածին համապատասխան: 4. Իրավապահ մարմիններն են ոստիկանությունը, նախաքննության այլ մարմինները և դատախազությունը, ինչպես նաև քրեական հետախուզության մարմինները» (Criminal Code of Republic of Lithuania 2000):

Լիտվայի Հանրապետության քրեական օրենսգիրքը որպես քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք է համարում նաև մասնագիտական պարտքը կատարելը: Այսպես՝ հիշյալ օրենսգրքի 30-րդ հոդվածն ամրագրում է. «1. Անձը սույն օրենսգրքով պատասխանատվություն չի կրում մասնագիտական պարտքը կատարելիս պատճառված վնասի համար, եթե նա չի գերազանցել օրենքներով կամ այլ իրավական ակտերով իրեն վերապահված լիազորությունները: 2. Անձը սույն օրենսգրքին համապատասխան ենթակա է պատասխանատվության մասնագիտական պարտքը կատարելիս պատճառված վնասի համար, եթե նա գերազանցել է օրենքներով կամ այլ իրավական ակտերով իրեն վերապահված լիազորությունները, սակայն նրա պատիժը կարող է մեղմացվել սույն օրենսգրքի 59-րդ հոդվածին համապատասխան»:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման կարգավորող ուղղության դիտանկյունից հետազոտական հետաքրքրություն է պարունակում Շվեյցարիայի Համադաշնության քրեական օրենսգիրքը (Swiss Criminal Code 1937): Այսպես, Շվեյցարիայի քրեական օրենսգրքի 317bis հոդվածն ամրագրում է. «1. Ցանկացած անձ, որը գաղտնի հետաքննության շրջանակներում դատարանի թույլտվությամբ պատրաստում, փոխում կամ օգտագործում է փաստաթղթեր՝ իր լեզենդը ստեղծելու կամ պահպանելու համար, կամ Դաշնային հետախուզական ծառայության (FIS) թույլտվությամբ պատրաստում, փոխում կամ օգտագործում է փաստաթղթեր՝ 2015 թվականի սեպտեմբերի 25-ի «Հետախուզական ծառայության մասին» օրենքի 17-րդ հոդվածի համաձայն (IntelSA), կամ Պաշտպանության, քաղաքացիական պաշտպանության և աջակցության դաշնային դեպարտամենտի (DDPS) ղեկավարի թույլտվությամբ՝ Intelsat-ի 18-րդ հոդվածի համաձայն՝ իր լեզենդը կամ հորինված անհատականությունը ստեղծելու կամ պահպանելու նպատակով ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության 251-րդ,

252-րդ, 255-րդ կամ 317-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցանքները կատարելու համար¹:

2. Ցանկացած անձ, որը, գաղտնի հետաքննություն անցկացնելու թույլտվություն ունենալով կամ իրավասու մարմնի ցուցումով, IntelSA-ի 17-րդ կամ 18-րդ հոդվածներին համապատասխան, պատրաստում է պաշտոնական փաստաթղթեր կամ դրանցում փոփոխություններ է կատարում՝ լեգենդ կամ հորինված անհատականությունն ստեղծելու նպատակով, ենթական չէ քրեական պատասխանատվության 251-րդ, 252-րդ, 255-րդ կամ 317-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցանքները կատարելու համար:

3. Ցանկացած անձ, որը, «Վկաների ոչ դատավարական պաշտպանության մասին» 2011 թվականի դեկտեմբերի 23-ի դաշնային օրենքի համաձայն, կազմում, փոփոխում կամ օգտագործում է պաշտոնական փաստաթղթեր, ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության 251-րդ, 252-րդ, 255-րդ կամ 317-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցանքները կատարելու համար»:

Հարկ է նաև նշել, որ հիշատակված կարգավորումները Շվեյցարիայի քրեական օրենսգիրք են ներմուծվել «Գաղտնի հետաքննության մասին» 2003 թվականի հունիսի 20-ի դաշնային օրենքով (BVE)՝ ներդաշնակեցնելու այս օրենքի և քրեական օրենսգրքի կարգավորումները. Գաղտնի հետաքննության մասին դաշնային օրենքի «Եզրափակիչ դրույթներ» վերտառությամբ 3-րդ գլխի 24-րդ հոդվածով առաջարկվել է Շվեյցարիայի քրեական օրենսգիրքը լրացնել 317bis հոդվածով (Bundesgesetz über die verdeckte Ermittlung 2003):

Գաղտնի հետաքննության մասին դաշնային օրենքը կարգավորում է նաև թույլատրելի վնասի սահմանները: Զննարկվող օրենքի՝ «Թույլատրելի ներգործության չափը» վերտառությամբ 10-րդ հոդվածն ամրագրում է «1. Զննիչները չեն կարող հանցավոր մտադրություն առաջացնել, նաև չեն կարող հանցավոր մտադրությունն ուղղել ավելի ծանր հանցագործությունների: Նրանք պետք է սահմանափակվեն արդեն իսկ առկա հանցավոր մտադրության հստակեցմամբ: 2. Նրանց գործունեությունը տվյալ հանցագործությունը պարզելու մեջ պետք է ունենա միայն երկրորդական նշանակություն: 3. Անհրաժեշտության դեպքում, նրանք կարող են հիմնական գործարքի նախապատրաստման նպատակով կատարել փորձական գնումներ կամ համապատասխան միջոցներով փաստել իրենց տնտեսական ցուցանիշները: 4. Եթե քննիչն անցնում է թույլատրելի վարքագծի սահմանները, ապա դա պետք է պատշաճ կերպով հաշվի առնվի ազդված անձի պատժի նշանակման ժամանակ, կամ պատժից պետք է հրաժարվել»:

Զննարկվող օրենքի՝ «Լեգենդի կամ գաղտնիության խոստման» վերաբերյալ 6-րդ հոդվածը երաշխավորում է գործակալների (ՀՀ օրենսդրության եզրութաբանությամբ՝ ՕՀԳ մարմնի աշխատակցի կամ համագործակցող անձի), կարելի է ասել, բացարձակ գաղտնիությունը, ընդհուպ այն դեպքերում, երբ նշված անձինք հանցանք են կատարում իրենց աշխատանքի ընթացքում. այս դեպքում նրանց նկատմամբ քրեական վարույթն իրականացվում է այն հորինված անունով, որով նրանք հանդես են եկել:

Գաղտնի հետաքննության մասին դաշնային օրենքի 16-րդ հոդվածի համաձայն՝ սույն օրենքին համապատասխան գործող քննիչները ենթակա չեն քրեական պատասխանատվության 1954 թվականի հոկտեմբերի 3-ի «Թմրամիջոցների մասին» օրենքի 19-րդ և 20-22-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցանքների կատարման համար:

¹ Ծանոթագրություն: Շվեյցարիայի քրեական օրենսգրքի 251-րդ հոդվածը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում փաստաթղթեր կեղծելու, 252-րդ հոդվածը՝ սերտեֆիկատներ կեղծելու, 255-րդ հոդվածը՝ արտասահմանյան փաստաթղթեր կեղծելու համար, 317-րդ հոդվածը՝ պետական ծառայողների կողմից փաստաթղթեր կեղծելու համար:

Բելգիայի Թագավորության քրեական օրենսգրքում ևս առկա են ՕՉԳ քրեաիրավական կարգավորող ուղղությանը վերաբերող կարգավորումներ: Բելգիայի քրեական օրենսգրքի 70-րդ հոդվածի համաձայն՝ հանցանք չի համարվում այն արարքը, որ կատարվել է օրենքով կամ իշխանության հրամանով (Belgian Criminal Code 1867):

Անդորրայի իշխանության քրեական օրենսգրքում ևս առկա են կարգավորումներ՝ ուղղված ՕՉԳ քրեաիրավական կարգավորմանը: Անդորրայի քրեական օրենսգրքի 27-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք է ծառայողական պարտականությունների կատարումը կամ ծառայողական դիրքից կամ մասնագիտությունից բխող իրավունքների իրականացումը (Penal Code of Andorra 2005):

Ալբանիայի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի 21-րդ հոդվածի 1-ին պարբերության համաձայն՝ ոչ ոք չի կարող քրեական պատասխանատվության ենթարկվել օրենքով կամ իրավասու մարմնի հրամանով սահմանված իրավունքներն իրականացնելիս կամ պարտականությունները կատարելիս, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այդ հրամանն ակնհայտ ապօրինի է եղել (Criminal Code of The Republic of Albania 1995):

Նույն հոդվածի 2-րդ պարբերության համաձայն՝ եթե հանցանքը կատարվել է ապօրինի հրամանի արդյունքում, ապա պատասխանատվություն է կրում հրամանը տված անձը:

ՕՉԳ քրեաիրավական ապահովման պաշտպանող ուղղության տեսանկյունից հետազոտական հետաքրքրություն պարունակող կարգավորումներ են ամրագրված Էստոնիայի Հանրապետության քրեական օրենսգրքում (Criminal Code of the Republic of Estonia 2001): Այսպես՝ Էստոնիայի քրեական օրենսգրքի 315-րդ հոդվածի առաջին մասը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում ապօրինի հսկողական (դիտարկման) գործունեություն իրականացնելու կամ տեղեկություն ապօրինի և գաղտնի հավաքելու, հսկողական (դիտարկման) կամ գաղտնի գործունեության արդյունքում հավաքագրված տեղեկությունն ապօրինի թաքցնելու կամ ոչնչացնելու համար, եթե դա իրականացվել է այն անձի կողմից, որը օրենքով սահմանված իրավունք ունի իրականացնելու հսկողական (դիտարկման) կամ տեղեկության գաղտնի հավաքագրման գործունեություն:

Էստոնիայի քրեական օրենսգրքի 316-րդ հոդվածը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում ապացույցներ ոչնչացնելու կամ կեղծ ապացույցներ ստեղծելու համար՝ որպես հանցանք պատժվող արարքի կատարման կամ դրա բացակայության փաստը կամ ապացուցման առարկային վերաբերող ցանկացած այլ փաստ հաստատելուն խոչընդոտելու նպատակով:

Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ ՀԱՊԿ Խորհրդարանական վեհաժողովի 2015 թվականի նոյեմբերի 26-ի՝ «ՀԱՊԿ անդամ պետությունների օրենսդրության ներդաշնակեցման առաջարկություններ՝ ուղղված կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի և կանխարգելման ոլորտում հարաբերությունների կարգավորմանը» № 8-6 որոշման մեջ ուղղակիորեն վկայակոչված են Բելառուսի և Ղազախստանի քրեական օրենսգրքերի՝ հետազոտվող թեմային սերտորեն առնչվող կարգավորումները, և արժևորելով դրանց բովանդակությունը՝ հարկ ենք համարում սույն պարագրաֆի ներքո այդ կարգավորումներին ևս առանձին անդրադարձ կատարել:

Այսպես՝ Բելառուսի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի՝ «Հատուկ առաջադրանքով հանցակիցների շրջանում լինելը» վերտառությամբ 38-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ «քրեական պատասխանատվության ենթակա չէ այն անձը, որը, գործող օրենսդրությանը համապատասխան կատարելով հանցագործությունը կանխելու, հայտնաբերելու կամ խափանելու հատուկ առաջադրանք և գործելով դրա

մյուս մասնակիցների հետ, ստիպված կկատարի հանցանք»: Նույն հոդվածի 2-րդ մասում ամրագրված է. «սույն հոդվածի առաջին մասի կանոնները չեն կիրառվում անձի նկատմամբ, որը կատարել է առանձնապես ծանր կամ ծանր հանցանք՝ կապված մարդու կյանքի կամ առողջության նկատմամբ ոտնձգության հետ» (Уголовный кодекс Республики Беларусь 1999):

Ղազախստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի՝ «Օպերատիվ-հետախուզական, հակահետախուզական միջոցառումների կամ այլ գաղտնի քննչական գործողությունների իրականացումը» վերտառությամբ՝ 35-րդ հոդվածն ամրագրում է.

1. Քրեական իրավախախտում չի համարվում սույն օրենսգրքով պաշտպանվող շահերին վնաս պատճառած արարքը, որը Ղազախստանի Հանրապետության օրենքին համապատասխան կատարվել է օպերատիվ-հետախուզական, հակահետախուզական միջոցառումների կամ գաղտնի քննչական գործողությունների իրականացման ընթացքում լիազորված պետական մարմնի աշխատակցի կամ այդ մարմնի հանձնարարությամբ այդ մարմնի հետ համագործակցող այլ անձի կողմից, եթե այդ արարքը կատարվել է մի խումբ անձանց կողմից՝ նախնական համաձայնությամբ, կամ հանցավոր խմբի կողմից կատարված քրեական իրավախախտումների կանխարգելման, բացահայտման կամ հետաքննության նպատակով կամ հետախուզական և (կամ) դիվերսիոն միջոցառումների նախագծուշացման, բացահայտման կամ կանխման նպատակով, եթե օրենքով պաշտպանվող շահերին պատճառված վնասն ավելի փոքր է, քան նշված քրեական իրավախախտումներով պատճառվող վնասը, և, եթե դրանց կանխումը, բացահայտումը կամ հետաքննումը, ինչպես նաև քրեական իրավախախտումների կատարման մեջ մեղավոր անձանց բացահայտումը չէին կարող իրականացվել այլ միջոցներով:

2. Սույն հոդվածի առաջին մասի դրույթները չեն տարածվում այն անձանց վրա, որոնք կատարել են այնպիսի արարքներ, որոնք զուգորդվել են մարդու կյանքի կամ առողջության, էկոլոգիական աղետի, հասարակական աղետի կամ այլ ծանր հետևանքների սպառնալիքով: (Уголовный кодекс Республики Казахстан 2014)

V. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

1. Միազգային/վերապետական և այլ պետությունների վերաբերելի փորձի ուսումնասիրումը օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման հիմնավորվածության և համապատասխան նորմերի իրավական մոդելավորման տեսանկյունից մեթոդոլոգիական օժանդակություն ունի: Միջազգային/վերապետական փաստաթղթերում և այլ պետությունների օրենսդրություններում տեղ գտած կարգավորումների հետազոտումը հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում կազմելու օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական կարգավորման առկա ընդհանուր վիճակի վերաբերյալ, ինչպես նաև թույլ է տալիս ըմբռնել դրա զարգացման միտումները՝ այդպիսով ուրվագծելով նաև ներպետական օրենսդրության կարգավորումների արդիականացման, իրավական մոդելավորման հեռանկարը:

Սույն հոդվածում իրականացված հետազոտության արդյունքներն օգտագործվելու են «Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության ապահովմանն ուղղված հանցակազմերի իրավական մոդելավորման արդի հիմնախնդիրները» վերտառությամբ մեր հաջորդ հոդվածում, որտեղ օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման պաշտպանող ուղղության ամբողջական ձևավորման նպատակով ներկայացվելու են առաջարկներ՝ ուղղված Քրեական օրենսգրքի Հատուկ մասի մի շարք հոդվածների լրամշակմանը և

«Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառում ապօրինի իրականացնելը» վերտառությամբ նոր հոդվածի նախատեսմանը:

2. Մայրցամաքային և անգլոսաքսոնական իրավական համակարգերում որպես օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման ընդհանուր բազա կարելի է դիտարկել Միավորված ազգերի կազմակերպության՝ կոռուպցիայի դեմ կոնվենցիան և Միավորված ազգերի կազմակերպության՝ անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ կոնվենցիան: Այս կոնվենցիաները պարտավորեցնում են դրանց անդամակցած պետություններին իրենց ներքին օրենսդրությանը համապատասխան ամրագրել կարգավորումներ՝ ուղղված իրականացվող քննությանը կամ քրեական հետապնդմանը աջակցած համագործակցող անձանց քրեաիրավական ապահովում, կոնվենցիաների տերմինալոգիայով՝ քրեական հետապնդումից անձեռնմխելիություն տրամադրելուն:

3. Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման տեսանկյունից հետազոտական բավականին մեծ հետաքրքրություն ունի ԱՊՀ իրավաստեղծ պրակտիկայի ուսումնասիրումը: ԱՊՀ կազմի մեջ մտնող պետություններում, կարծես, ձևավորվել է օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման սեփական մոտեցում, ինչի համար հիմք է ծառայել ԱՊՀ՝ 1996 թվականի նոյեմբերի 2-ին ընդունված «Կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի մասին» խորհրդատվական օրենսդրական ակտը, որն առաջարկում է անդամ պետությունների ազգային օրենսդրությունում ամրագրել նորմեր, որոնք, ի թիվս այնի, ուղղված են օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովմանը:

4. Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման համատեքստում հետազոտական հետաքրքրություն ունի նաև ՀԱՊԿ խորհրդարանական վեիսաժողովի 2015 թվականի նոյեմբերի 26-ի № 8-6 որոշումը՝ «ՀԱՊԿ անդամ-պետությունների օրենսդրության ներդաշնակեցման առաջարկություններ՝ ուղղված կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի և կանխարգելման ոլորտում հարաբերությունների կարգավորմանը»:

Հիշատակված որոշման՝ «ՀԱՊԿ անդամ պետությունների քրեական օրենսդրություն կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի հնարավորություն ընձեռող նորմերի համալիրի ներառումը» վերտառությամբ 2-րդ հոդվածում ամրագրված են, ըստ էության, օպերատիվ-հետախուզական քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված կարգավորումներ:

5. Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովման տեսանկյունից բավականին արժեքավոր են ԱՄՆ՝ հետազոտվող թեմային վերաբերող կարգավորումները: Մեր իրականացրած հետազոտությունը ցույց տվեց, որ ԱՄՆ իրավական կարգավորումներում մեծ ուշադրություն է դարձված ՕՀԳ և՛ կարգավորող, և պաշտպանող ուղղություններին: Երկու ուղղությունների մասով էլ ԱՄՆ օրենսդրությունում ամրագրված են ներդաշնակ, փոխլրացնող կարգավորումներ և ինստիտուցիոնալ (համակարգային) երաշխիքներ:

6. ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված արժեքավոր կարգավորումներ են ամրագրված նաև մայրցամաքային (ռոմանագերմանական) իրավական համակարգի պետություններում: Այս հետազոտության շրջանակներում ներկայացված են մայրցամաքային իրավական համակարգին պատկանող միայն այն պետությունների՝ օպերատիվ-հետախուզական գործունեության քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված կարգավորումները, այդ թվում՝ հանցակազմերը, որոնք կարող են նշանակություն ունենալ ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված ՀՀ կարգավորումների իրավական մոդելավորման համար:

Շարադրվածի համատեքստում ՀՀ-ում ՕՀԳ քրեաիրավական ապահովմանն ուղղված կարգավորումների իրավական մոդելավորման համար հետազոտական հետաքրքրություն ունեն Լիտվայի Հանրապետության, Շվեյցարիայի

Համադաշնության, Բելգիայի Թագավորության, Անդորրայի Իշխանության, Ալբանիայի Հանրապետության, Էստոնիայի Հանրապետության, Ղազախստանի Հանրապետության և Բելառուսի Հանրապետության քրեական օրենսգրքերում տեղ գտած կարգավորումները, որոնք և մանրամասն հետազոտման են ենթարկվել սույն հոդվածի շրջանակներում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ քրեական օրենսգիրք. 05 մայիսի, 2021. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=199821>: Վերջին այց՝ 10.02.2025:
2. «Постановление № 8-6 Парламентской Ассамблеи Организации законодательства о коллективной безопасности «Рекомендации по гармонизации законодательства государств – членов ОДКБ, регулирующего отношения в сфере предупреждения и борьбы с организованной преступностью» Paodkb.org, Санкт-Петербург, 26.11.2015, <https://paodkb.org/documents/rekomendatsii-po-garmonizatsii-zakonodatelstva-gosudarstv-chlenov-32>. Последний визит: 21.09.2024.
3. «Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств О рекомендательном законодательном акте «О борьбе с организованной преступностью». Cis.minsk.by, Санкт-Петербург, 02.11.1996, <https://cis.minsk.by/reestr2/doc/6026#text>. Последний визит: 21.09.2024.
4. Уголовный кодекс Республики Беларусь. 09.07.1999, https://continent-online.com/Document/?doc_id=30414984. Последний визит: 02.02.2025.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан. 03.07.2014, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252&activate_doc=2&pos=42;-125.19999694824219&pos2=843;-108.19999694824219. Последний визит: 02.02.2025.
6. “Arkansas Code, 2020 Edition, Title 5 – Criminal offenses”. Justia Law, <https://law.justia.com/codes/arkansas/2020/>. Accessed: 02.12.2023.
7. Barseghyan Gevorg, The Concept of Criminal-Legal Provision of Operational-Search Activities and a Brief Description of Its Directions, State and Law N 2 (99) 2024, pages 162-173, <https://www.researchgate.net/publication/389314520>
8. Belgian Criminal Code. 08.06.1867, https://legislationline.org/sites/default/files/documents/6e/BELG_CC_fr.pdf. Accessed: 02.02.2025.
9. Cameron Dell, O'Neill Patrick Howell. *FBI Authorized Informants to Break the Law 22,800 times in 4 years*. The Daily Dot, 2016, <https://www.dailymdot.com/irl/fbi-informants-otherwise-criminal-activity-report-foia/>. Accessed: 03.12.2023.
10. “Confidential Informants: Updates to Policy and Additional Guidance Would Improve Oversight by DOJ and DHS Agencies (Report to the Chairman, Committee on the Judiciary, U.S. Senate 2015GAO-15-807)”. United States Government Accountability Office, <http://www.gao.gov/assets/680/672514.pdf>. Accessed: 03.12.2023.
11. Criminal Code of Republic of Lithuania, approved by Law No VIII-1968 of 26 September 2000, <https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/28b18041843311e89188e16a6495e98c/>. Accessed: 02.02.2025.
12. Criminal Code of The Republic of Albania. 27.01.1995, <https://legislationline.org/sites/default/files/2023-10/CRIMINAL%20CODE%20OF%20THE%20REPUBLIC%20OF%20ALBANIA.pdf>. Accessed: 02.02.2025.

13. Criminal Code of the Republic of Estonia. 06.06.2001, <https://legislationline.org/sites/default/files/2023-12/Criminal%20Code%20of%20the%20Republic%20of%20Estonia%20%282021%2C%20as%20amended%202023%29%20%28English%29.pdf>. Accessed: 02.02.2025.
14. "Guidelines Manual". *United States Sentencing Commission*, November 1, 1987, amended November 1, 2023, Chapter three (Adjustments), Part B (Role in the offense), §3B1.1(Aggravating Role), Commentary, Point 1, <https://www.ussc.gov/guidelines/2023-guidelines-manual/annotated-2023-chapter-3#3b11>. Accessed: 03.12.2023.
15. "Guidelines on Undercover Operations". *IGNET*, June 18, 2013, <https://www.ignet.gov/sites/default/files/files/guidelines-undercover-operations-june-2013.pdf>. Accessed: 03.12.2023.
16. "Mississippi Code 1972, Title 97 – Crimes, Chapter 9 - Offenses Affecting Administration of Justice, Article 3 - Obstruction of Justice". *Justia Law*, 2023, [Section 97-9-127 - Retaliation against a public servant or witness](https://law.justia.com/codes/mississippi/title-97/chapter-9/article-3/section-97-9-127/). <https://law.justia.com/codes/mississippi/title-97/chapter-9/article-3/section-97-9-127/>. Accessed: 20.09.2024.
17. "Nebraska Revised Statutes, 2023 Edition, Chapter 28 – Crimes and punishments, 28-901 - Obstructing Government Operations; penalty. 28-919 - Tampering with Witness or Informant; Jury Tampering; Penalty". *Justia Law*, <https://law.justia.com/codes/nebraska/chapter-28/>. Accessed: 20.09.2024.
18. "Nevada Revised Statutes, 2024 Edition, Chapter 199 - Crimes Against Public Justice, section 199.520 - Disclosure of Information to Subject of Investigation". *Leg.state.nv.us*, <https://www.leg.state.nv.us/nrs/NRS-199.html>. Accessed: 20.09.2024.
19. "North Dakota Century Code. Title 12.1 Criminal Code Chapter 12.1-09. Tampering and Unlawful Influence". *Ndlegis.gov*, <https://ndlegis.gov/general-information/north-dakota-century-code/index.html>. Accessed: 20.09.2024.
20. Penal Code of Andorra. 21.02.2005, https://sherloc.unodc.org/cld/document/and/2005/penal_code_of_andorra_as_of_2014.html. Accessed: 02.02.2025.
21. Robinson Paul and others. *The American Criminal Code: General Defenses* (March 15, 2015). *The Journal of Legal Analysis*, Vol. 7, P. 37, 2015, U of Penn Law School, Public Law Research Paper No. 14-28, <https://ssrn.com/abstract=2495028>. Accessed: 03.12.2023.
22. *Supreme Court of Montana*. IN RE: the Grievance of Mark J. BRADY, Petitioner and Appellant v. Montana Department of Justice, Respondent and Respondent. No. 98-073. Decided: June 29, 1999, <https://caselaw.findlaw.com/court/mt-supreme-court/1440444.html>. Accessed: 03.12.2023.
23. Swiss Criminal Code of 21 December 1937. (Status as of 1 July 2020), https://legislationline.org/sites/default/files/documents/94/SWITZ_Criminal%20Code_as%20of%202020-07-01.pdf. Accessed: 02.02.2025.
24. "The Attorney General's Guidelines Regarding the Use of FBI Confidential Human Sources". *Irp.fas.org*, 13-12-2004 <https://irp.fas.org/agency/doj/fbi/chs-guidelines.pdf>. Accessed: 03.12.2023.
25. *The Federal Bureau of Investigation's Compliance with the Attorney General's Investigative Guidelines* (Redacted). Special Report, Office of the Inspector General. Chapter Three: The Attorney General's Guidelines Regarding the Use of Confidential Informants, section "III", point "C", September 2005, <https://oig.justice.gov/special/0509/chapter3.htm>. Accessed: 03.12.2023.
26. "The United States Code, 2024 edition, Title 18 (Crimes and criminal procedure), Patr I (Crimes), Chapter 73 (Obstruction of justice), Section 1510 (Obstruction of criminal

investigations)".

Uscode.house.gov,

<https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title18-section1510&num=0&edition=prelim>. Accessed: 11.08.2024.

27. "The United States Code, 2024 edition, Title 18 (Crimes and criminal procedure), Patr I (Crimes), Chapter 73 (Obstruction of justice), Section 1512 (Tampering with a witness, victim, or an informant)". *Uscode.house.gov*,

<https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title18-section1512&num=0&edition=prelim>. Accessed: 11.08.2024.

28. "Undercover and Sensitive Operations Unit, Attorney General's Guidelines On Fbi Undercover Operations". *Justice.gov*, November 13, 1992, <https://www.justice.gov/archives/ag/undercover-and-sensitive-operations-unit-attorney-generals-guidelines-fbi-undercover-operations#introduction>. Accessed: 03.12.2023.

29. "United States v. Myers, 527 F. Supp. 1206 (E.D.N.Y. 1981), US District Court for the Eastern District of New York - 527 F. Supp. 1206 (E.D.N.Y. 1981) July 24, 1981, section V. General Discussion of Basic Legal Concepts". *Justia Law*, <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/527/1206/2368969/>. Accessed: 03.12.2023.

30. "United States v. Russell, 411 U.S. 423. No. 71-1585". *Supreme.justia.com*, 1973. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/411/423/>. Accessed: 03.12.2023.

31. "US District Court for the Eastern District of New York - 527 F. Supp. 1206 (E.D.N.Y. 1981)". *Justia Law*, July 24, 1981. <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/527/426/2369427/>. Accessed: 03.12.2023.

32. "Bundesgesetz über die verdeckte Ermittlung (BVE), vom 20". *Fedlex.admin.ch*, Juni 2003, <https://www.fedlex.admin.ch/eli/oc/2004/177/de>. Accessed: 02.02.2025.

WORKS CITED

1. HH k'reakan orensirk' [RA Criminal Code]. 5 Mayisi, 2021. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=199821>, Accessed: 10.02.2025. (In Armenian)

2. Postanovlenie Mezhparlamentskoj Assamblei gosudarstv – uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv O rekomendatel'nom zakonodatel'nom akte "O bor'be s organizovannoj prestupnost'ju" [Resolution of the Interparliamentary Assembly of the Member States of the Commonwealth of Independent States On the Legislative Recommendation Act "On Combating Organized Crime"] Sankt-Peterburg, 02.11.1996] <https://cis.minsk.by/reestriv2/doc/6026#text>. Accessed: 21.09.2024. (In Russian)

3. Postanovlenie № 8-6 Parlamentskoj Assamblei Organizacii Dogovora o kolektivnoj bezopasnosti "Rekomendacii po garmonizacii zakonodatel'stva gosudarstv – chlenov ODKB, regulirujushhego otnoshenija v sfere preduprezhdenija i bor'by s organizovannoj prestupnost'ju" [Resolution No. 8-6 of the Parliamentary Assembly of the Collective Security Treaty Organization "Recommendations on the harmonization of legislation of the CSTO member states regulating relations in the field of prevention and combating organized crime"], Sankt-Peterburg, 26.11.2015. <https://paodkb.org/documents/rekomendatsii-po-garmonizatsii-zakonodatelstva-gosudarstv-chlenov-32>. Accessed: 21.09.2024. (In Russian)

4. Ugolovnyj kodeks Respubliki Belarus' [Criminal code of The Republic of Belarus], 09.07.1999, https://continent-online.com/Document/?doc_id=30414984. Accessed: 02.02.2025. (In Russian)

5. Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan [Criminal code of The Republic of Kazakhstan], 03.07.2014, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#activate_doc=

THE INTERNATIONAL EXPERIENCE IN CRIMINAL-LEGAL PROVISION OF OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES

GEVORG BARSEGHYAN

*Yerevan State University, Faculty of Law, Chair of Criminal Law,
Ph.D. Student, Lecturer,
Yerevan, the Republic of Armenia*

From the perspective of the justification of criminal-legal provision of operational-search activities and the legal modeling of relevant norms, the study of the international experience provides methodological support.

The purpose of this article is to examine the relevant regulations found in international/supranational legal acts and the criminal legislation of other countries, aimed at criminal-legal provision of operational-search activities.

In this context, we have considered it purposeful to make the subject of research the experience of law-making and law-enforcement activities of authorizing norms providing operational-search activities and the directions of criminalization of publicly dangerous acts that encroach on objects under criminal-legal protection during operational-search activities.

To achieve the stated objective, the following main tasks have been formulated:

- Study of international/supranational legal acts, aimed at criminal-legal provision of operational-search activities.
- Study of legal regulations of the USA, aimed at criminal-legal provision of operational-search activities,
- Study of legal regulations of the states with a continental legal system, aimed at criminal-legal provision of operational-search activities.
- Implementation of necessary conclusions based on the results of the conducted research.

The subject of the research has been examined using general (universal) and specific scientific methods, such as dogmatic, comparative legal, logical analysis, and legal modeling methods.

As a result of the conducted research, a number of conclusions have been made, which provide an understanding of the current general state of the criminal-legal regulation of operational-search activities, as well as allow for the comprehension of its development tendencies, thereby outlining the prospects for the modernization of domestic legislative regulations and legal modeling.

Keywords: *operational-search activities, criminal-legal provision, international experience, international legal acts, experience of other states, criminal code, authorizing norms, criminalization directions.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

ГЕВОРГ БАРСЕГЯН

*аспирант, преподаватель кафедры уголовного права
юридического факультета*

*Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

С точки зрения обоснованности уголовно-правового обеспечения оперативно-розыскной деятельности и правового моделирования соответствующих норм методологическую помощь способно оказать изучение международного и зарубежного опыта.

Целью настоящей статьи является исследование соответствующих норм международных/наднациональных правовых актов и уголовного законодательства других стран, направленных на уголовно-правовое обеспечение оперативно-розыскной деятельности.

В этой связи мы посчитали целесообразным сделать предметом исследования опыт правотворческой и правоприменительной деятельности по закреплению норм, обеспечивающих оперативно-розыскную деятельность, а также направления криминализации общественно опасных деяний, посягающих на объекты уголовно-правовой охраны при осуществлении оперативно-розыскной деятельности.

Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие основные задачи:

- Исследование международных/наднациональных правовых актов, направленных на уголовно-правовое обеспечение оперативно-розыскной деятельности,
- исследование правовых норм США, направленных на уголовно-правовое обеспечение оперативно-розыскной деятельности,
- исследование правовых норм государств континентальной правовой системы, направленных на уголовно-правовое обеспечение оперативно-розыскной деятельности,
- выполнение необходимых выводов по результатам проведённого исследования.

Предмет исследования изучался с применением общих (универсальных) и специальных научных методов, таких как догматический, сравнительно-правовой, логический и правового моделирования.

В результате проведённого исследования был сделан ряд выводов, которые дают представление о текущем общем состоянии уголовно-правового регулирования оперативно-розыскной деятельности, а также позволяют понять тенденции их развития, тем самым очерчивая перспективы модернизации внутреннего законодательного регулирования и правового моделирования.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, уголовно-правовое обеспечение, международный опыт, международно-правовые акты, опыт других государств, уголовный кодекс, уполномочивающие нормы, направления криминализации.*

HUMANITARIAN CONSEQUENCES OF SANCTIONS ON REFUGEE MIGRATION *

UDC 341

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-42

SIRANUSH GRIGORYAN

Yerevan State University, Faculty of Law,
Chair of European and International Law, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia,
Siranush.grigoryan@ysu.am
ORCID: 0000-0003-1418-5643

This paper investigates the unintended consequences of economic sanctions, focusing specifically on their role in generating displacement and the related legal challenges. While sanctions aim to influence state behavior, they can also cause economic instability that forces people to migrate. The purpose of the study is to assess how current international legal frameworks recognize and protect individuals displaced by sanctions and to propose policy measures that address these humanitarian impacts.

Using legal and policy analysis, the paper examines key international instruments and case law to identify gaps in the legal status and protection of affected individuals. It finds that many people displaced by sanctions do not fall under traditional refugee or migrant categories, creating a protection gap. Although some legal and humanitarian mechanisms exist, they are often insufficient to address this type of displacement.

The study concludes by recommending stronger legal recognition, targeted humanitarian exemptions, and better international coordination. These measures can help reduce harm to civilians and ensure that sanctions align with humanitarian principles.

Key words: *Economic sanctions, forced migration, international law, humanitarian impact, refugee protection, legal reform, economic instability, international cooperation, human rights, displacement crises.*

INTRODUCTION

Sanctions are widely used instruments in international relations, intended to influence the behavior of states, organizations, or individuals in response to actions perceived as threats to peace, human rights, or international norms. These measures can include trade restrictions, asset freezes, or travel bans, and they are often preferred as alternatives to military intervention. However, while sanctions are aimed at achieving specific political or security outcomes, they can have significant unintended consequences, particularly when they result in economic and social hardships for the general population. One of the most pressing issues arising from sanctions is their impact on migration patterns, as people affected by economic instability may be compelled to seek better living conditions elsewhere.

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.02.2025թ., գրախոսվել՝ 17.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

This research addresses the question: How do sanctions, intended to pressure specific actors, contribute to migration and humanitarian crises in third states? Economic hardships caused by sanctions — such as rising inflation, job losses, and shortages of essential goods — can force individuals and families to migrate, often placing additional strain on neighboring countries and the international community. The migration resulting from sanctions can create complex legal and humanitarian challenges that are not always accounted for in existing international frameworks.

The problem lies in the fact that international legal systems may not fully address the consequences of sanctions-induced migration. While there are established conventions and agreements governing the treatment of refugees, these frameworks often do not account for economic migrants or people displaced by indirect consequences of international policies. Furthermore, the extraterritorial reach of some sanctions regimes raises questions about state sovereignty and the balance between achieving policy goals and minimizing harm to innocent populations. This research explores the intersection of sanctions and migration from an international law perspective, analyzing case studies to highlight the need for improved legal and humanitarian measures. It proposes more nuanced approaches to sanctions that prioritize minimizing harm to civilian populations while achieving their intended objectives.

The migration resulting from sanctions-induced economic instability highlights the urgent need for legal reform to ensure that affected populations are afforded adequate protections. The current legal frameworks are inadequate in addressing the unique vulnerabilities faced by displaced persons and asylum seekers who are not displaced due to direct conflict or persecution but rather due to the broader socio-economic disruptions caused by sanctions. Furthermore, the role of climate change in exacerbating these crises calls for a more comprehensive approach to migration that integrates environmental factors, mental health support, and sustainable solutions for both refugees and host countries.

The Human Cost of Economic Sanctions: Migration and Vulnerabilities in Focus

The economic and social disruptions caused by international measures often force individuals to leave their home countries in search of safety and stability. This migration leads to large-scale refugee crises, placing significant strain on host nations, particularly those already grappling with limited resources or socio-economic challenges. Neighboring states, in particular, often bear the initial burden of accommodating displaced populations, which creates complex legal, humanitarian, and political issues.

The Venezuelan displacement crisis is a striking example of how economic instability can drive mass migration. Over 7 million Venezuelans have fled their country, with many seeking refuge in Colombia. As the host nation struggles to absorb these large numbers, its infrastructure, healthcare system, housing, and education services face immense pressure. The resulting strain exacerbates social tensions, increases poverty, and threatens regional stability. International legal frameworks, notably the 1951 Refugee Convention and its 1967 Protocol, provide crucial protections for individuals fleeing persecution. However, these instruments typically do not address those displaced by economic factors, leaving a significant gap in legal protection. Migrants displaced by economic hardships or systemic failures often find themselves without a clear legal status or access to essential rights, such as healthcare, education, and employment. Host states, often navigating these issues without adequate international assistance, must contend with inconsistent practices and humanitarian gaps. This legal ambiguity worsens

the vulnerability of displaced populations and complicates the challenges faced by host countries (United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) 15-18).

Economic sanctions, intended to compel a change in state behavior, often have unintended consequences for the civilian population. The long-term effects of economic restrictions, such as inflation, unemployment, scarcity of goods, and increased poverty, leave many people with no choice but to flee their home countries. Migrants, driven by these hardships, often find themselves without a legal framework for their status, which exacerbates the vulnerabilities of those displaced. The legal status of economic migrants is ambiguous in international law, which primarily focuses on refugees fleeing persecution. This gap in the law further complicates the legal challenges for both displaced populations and host countries.

The impact of such crises extends beyond the immediate displacement of individuals. Third states hosting refugees often face long-term challenges, including economic pressures, strained social cohesion, and political opposition to migration. The legal complexities involved in accommodating large numbers of displaced persons highlight the urgent need for greater international cooperation and burden-sharing. While frameworks such as the Global Compact on Refugees advocate for equitable support for host nations, their implementation remains inconsistent, leaving countries like Colombia, which shoulder the greatest responsibility, with insufficient resources to address the challenges effectively (World Bank 8-10).

The legal implications of these crises are significant. Economic sanctions or other international measures that lead to mass displacement raise critical questions about compliance with international obligations. The United Nations Charter emphasizes proportionality and the need to avoid excessive harm to civilian populations, principles central to maintaining international peace and security. Moreover, international human rights law, including the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights (ICESCR), stresses the importance of safeguarding basic rights such as access to education, healthcare, and employment. Displacement resulting from economic sanctions often undermines these rights, underscoring the need for more balanced approaches to international relations that prioritize humanitarian concerns (OHCHR 22-25).

By addressing these gaps in international law and humanitarian practice, the global community can better align its responses to displacement crises. A collaborative approach that integrates real-time monitoring, equitable burden-sharing, and comprehensive protections for all displaced persons is essential to mitigating the humanitarian impact of migration while ensuring adherence to international legal obligations.

The legal complexities of forced migration also disproportionately impact women and children, who face heightened risks of violence, exploitation, and discrimination. Women, in particular, are at risk of sexual violence, trafficking, and denial of access to health care and other essential services in refugee camps. Similarly, children are frequently deprived of education, exposed to forced labor, or even recruited as child soldiers in conflict zones. Addressing these vulnerabilities requires a more comprehensive approach to migration crises, ensuring that refugee protection policies are sensitive to the needs of women and children. Legal frameworks should not only provide physical protection but also ensure access to education, healthcare, and other services crucial for their well-being and future integration.

The international community must adopt a more humanitarian and collaborative approach to migration crises, ensuring that displaced persons are provided with legal protections and adequate support, while also promoting sustainable solutions for both refugees and host countries.

As global climate change accelerates, its impact on forced migration cannot be ignored. Climate-induced disasters such as floods, droughts, and rising sea levels increasingly contribute to displacement. These environmental factors drive people from their homes in search of safety, food, and clean water. International cooperation is essential to addressing the root causes of climate displacement, as well as to providing adequate resources and protection to those affected by climate-related migration. Legal protections for climate migrants are largely underdeveloped, further complicating the challenges of their displacement and integration.

In addition to the physical and economic hardships of displacement, refugees often experience severe mental health challenges due to the trauma of forced migration. The emotional toll of fleeing one's home, experiencing violence, and living in precarious conditions can lead to psychological issues such as depression, anxiety, and post-traumatic stress disorder (PTSD). Mental health services must be integrated into humanitarian response plans, offering displaced populations the support they need to rebuild their lives and cope with the trauma they have endured. This requires a broader understanding of the psychological needs of refugees, with an emphasis on cultural sensitivity and accessibility of care.

The complex interplay of economic, political, and environmental factors drives mass displacement and refugee crises. A comprehensive and compassionate response requires international cooperation, legal reform, and humanitarian assistance. By addressing the root causes of displacement, providing adequate protection and support to refugees, and promoting sustainable solutions, the international community can alleviate the suffering of millions of displaced persons and contribute to a more just and equitable world.

Navigating Legal Challenges: Sanctions, Forced Migration and International Law

Sanctions, though designed to influence the actions of governments or specific individuals, often lead to broader economic impacts that can drive migration. These economic impacts, including inflation, unemployment, and resource scarcity, disproportionately affect ordinary citizens, often resulting in forced migration. From an international law perspective, these consequences raise concerns about the balance between enforcing policy measures and protecting the rights of affected populations.

Sanctions can significantly disrupt the economies of targeted countries, limiting their access to international trade, freezing assets, and restricting essential imports. These measures can lead to widespread economic difficulties, such as severe inflation and high unemployment rates (Pape 90-136). The right to economic stability is recognized under international law, including the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), which protects the right to work, adequate living standards, and access to healthcare and education. When sanctions undermine these rights, they present legal and humanitarian dilemmas (Galtung 378-416).

The economic hardships that result from sanctions often compel large numbers of people to migrate. Faced with deteriorating living conditions and an inability to support their families, many feel they have no choice but to seek refuge elsewhere. This movement of people can create significant challenges for neighboring countries, which may struggle to accommodate sudden influxes of migrants (Allen 853-867). For instance, Colombia has experienced considerable pressure from the influx of Venezuelan migrants, straining its healthcare system, education services, and social infrastructure. International law provides a framework for the protection of refugees, as outlined in the 1951 Refugee Convention, but this convention does not always cover individuals displaced by economic

factors. Consequently, many migrants fleeing economic hardships caused by sanctions may not qualify for legal protection, leaving them in vulnerable positions (Gordon 156-172).

While the 1951 Refugee Convention protects individuals fleeing persecution, economic migrants displaced by sanctions often fall outside its scope. These individuals, who may be fleeing severe economic instability, lack formal refugee status and may not qualify for the protection offered by international law. As a result, they are left without clear legal status, making it difficult for them to access basic rights such as healthcare, education, and employment in host countries. This legal gap exacerbates their vulnerability and places additional strain on the legal systems of host nations, which must navigate complex and inconsistent policies regarding economic migration (United Nations, Article 2(4)).

The imposition of sanctions and their extraterritorial impact on civilian populations raises concerns about the principle of proportionality, a key element of international law. While sanctions are meant to target government behavior, their unintended consequences often harm civilians disproportionately. This creates a tension between the intended political goals of sanctions and the broader humanitarian effects, which may violate the principles of the United Nations Charter. States imposing sanctions may inadvertently cause harm to vulnerable populations, leading to mass migration that places an additional burden on neighboring countries. The extraterritorial enforcement of sanctions also challenges state sovereignty, particularly when sanctions disrupt the economic and social rights of civilians in target countries.

Addressing these issues requires a more comprehensive approach to sanctions, one that includes real-time monitoring of humanitarian impacts and more effective implementation of humanitarian exemptions. This would help ensure that sanctions regimes do not disproportionately harm civilian populations and that migration-related challenges are mitigated in accordance with international law (Zarate 102-118). The implementation of humanitarian exemptions can play a crucial role in alleviating the adverse effects of sanctions on civilian populations. These exemptions are designed to allow the continued flow of essential goods and services, such as food, medicine, and other humanitarian aid, even in the face of economic restrictions. However, the application of these exemptions is often hindered by bureaucratic inefficiencies, delays, and concerns over secondary penalties. Strengthening the monitoring and oversight mechanisms for humanitarian exemptions could help ensure that aid reaches those in need without delay and that sanctions do not unduly harm vulnerable populations.

While economic sanctions are a tool used to achieve political goals, their unintended consequences often result in significant human suffering, particularly through forced migration. The impact on civilians, who are often left without legal protection, highlights the need for a more balanced and humanitarian approach to the enforcement of sanctions. By addressing the legal gaps that leave economic migrants vulnerable, strengthening humanitarian exemptions, and ensuring real-time monitoring of the humanitarian impacts of sanctions, the international community can better protect the rights of displaced populations and uphold international law.

Humanitarian Impact on Third States and the Legal Implications

Sanctions, while aimed at achieving specific political or security objectives, often lead to widespread humanitarian consequences that can affect not only the targeted state but also neighboring and economically connected third states. These unintended consequences manifest in various forms, including refugee crises, healthcare system breakdowns, food insecurity, and overall strains on social infrastructure. When sanctions

destabilize a country, the ripple effects frequently extend beyond its borders, burdening neighboring nations and raising significant concerns under international humanitarian and human rights law.

The Syrian displacement crisis provides an example of the unintended consequences of sanctions, compounded by prolonged conflict. Economic measures have disrupted essential services within Syria, compelling millions to seek refuge in nearby countries such as Lebanon and Jordan (UNHCR 10-12). These host nations face immense pressures on their social and economic systems, struggling to provide adequate shelter, healthcare, and education to displaced populations. This situation highlights the need to evaluate the broader implications of sanctions and the collective responsibility of the international community to mitigate these effects.

International legal frameworks emphasize the principle of non-harm, which obligates states to ensure that their actions do not cause undue harm to others (International Law Commission 2001). While sanctions are often justified under Chapter VII of the United Nations Charter as tools for maintaining international peace and security, their implementation frequently raises concerns regarding proportionality and necessity⁴. Striking a balance between enforcing sanctions and minimizing unintended humanitarian consequences requires robust mechanisms and accountability (United Nations, Article 39). Striking a balance between enforcing sanctions and minimizing unintended humanitarian consequences requires robust mechanisms and accountability.

The imposition of sanctions must comply with the principle of proportionality outlined in international law, ensuring that the harm caused by these measures does not outweigh their intended political or security objectives. In the context of displacement crises, this means that the impact of sanctions on civilian populations must be carefully weighed against the intended outcomes of the sanctions. When sanctions result in widespread economic instability and forced migration, they can create conditions that exacerbate existing humanitarian crises, making it necessary to reassess the overall effectiveness and ethical implications of these measures.

Equitable burden-sharing is essential to address the strain placed on host states managing significant responsibilities with limited international support. The Global Compact on Refugees underscores the importance of collective action in addressing displacement crises (UNHCR 15-17). However, gaps in implementation often leave these countries to manage extensive burdens alone, further straining resources and complicating their ability to address the needs of displaced populations effectively.

One of the critical aspects of addressing displacement crises caused by sanctions is the need for equitable burden-sharing among the international community. Host countries, especially those in regions adjacent to conflict zones, are often left to manage the bulk of the refugee burden without sufficient support from the international community. As the Syrian crisis has demonstrated, neighboring states such as Lebanon and Jordan have shouldered the responsibility of hosting millions of displaced persons, often without adequate financial or logistical assistance. A more coordinated and cooperative approach is needed to ensure that resources are fairly distributed, and that host countries receive the necessary support to meet the needs of displaced populations.

Legal protections for individuals displaced due to economic instability remain inadequate. While the 1951 Refugee Convention and its 1967 Protocol provide critical safeguards for those fleeing persecution, they do not extend to individuals displaced by economic factors exacerbated by sanctions (UNHCR 1951). This leaves many without formal legal recognition or access to essential services such as healthcare, education, and employment (Gatrell 89-92). For instance, in Lebanon, the absence of comprehensive legal frameworks for displaced Syrians has resulted in precarious living conditions and inadequate support systems (Khalaf 45-49).

To address the complex challenges faced by displaced populations due to sanctions, long-term legal and humanitarian solutions are required. These solutions must include the development of regional agreements and frameworks that specifically address the migration dynamics caused by economic instability. Such frameworks should ensure that displaced individuals have access to legal recognition and support, as well as integrate host countries into broader international cooperation mechanisms. This would include providing financial assistance, capacity-building programs, and legal frameworks for local integration, voluntary repatriation, and third-country resettlement.

Addressing these challenges requires international cooperation and reforms. Financial assistance, capacity-building programs for host states, and the development of regional agreements tailored to address migration dynamics can help manage these crises more effectively. Strengthening oversight and transparency in sanctions regimes, including the consistent application of humanitarian exemptions, can also reduce unintended harm to civilian populations. Improved mechanisms for ensuring the delivery of essential goods and services to affected areas are vital.

One key approach to minimizing the humanitarian impact of sanctions is the effective use of humanitarian exemptions, which allow for the continued flow of critical supplies, including food, medical aid, and basic necessities. However, the current application of these exemptions is often hindered by bureaucratic delays, concerns about secondary sanctions, and lack of transparency. Strengthening the oversight of sanctions regimes, coupled with the real-time monitoring of humanitarian conditions in affected regions, can improve the application of these exemptions. This would help ensure that essential aid reaches vulnerable populations and that the humanitarian impact of sanctions is minimized.

The disproportionate impact of these crises on vulnerable groups, such as women and children, warrants particular attention. Women often face increased risks of exploitation and violence, while children may lose access to education and basic protections. Sustainable solutions, including voluntary repatriation, local integration, and third-country resettlement, must prioritize the needs of these groups while addressing broader systemic challenges.

By adopting a collaborative and human-centered approach, the international community can better align sanctions policies with humanitarian principles. This alignment will reduce the unintended consequences of sanctions on civilian populations and neighboring states, promoting a more equitable and effective global response to displacement crises. The impact of sanctions-induced displacement is particularly harmful to vulnerable populations, including women and children, who often face heightened risks of violence, trafficking, and exploitation. Women may be subjected to sexual violence, while children may suffer from the lack of education and protection. Ensuring that the international response to displacement prioritizes gender and child protection is essential for sustainable and humane solutions. Efforts should include targeted programs to address the specific needs of these groups, such as access to legal protections, healthcare, and education.

By addressing these gaps in international law and humanitarian practice, the international community can help mitigate the humanitarian consequences of sanctions, reduce the burden on host states, and provide a more effective and compassionate response to displacement crises. This will require a shift toward more human-centered, rights-based approaches that prioritize the protection and dignity of displaced persons and promote long-term, sustainable solutions to global migration challenges.

CONCLUSION

Economic sanctions, while intended as tools to enforce international norms and influence state behavior, often have significant unintended humanitarian consequences. Chief among these is the displacement of populations due to the economic instability sanctions create, which forces individuals to seek safety and opportunity elsewhere. This paper underscores the inadequacies of existing international legal frameworks in addressing the needs of those displaced by economic factors, leaving them vulnerable to exploitation, inadequate living conditions, and limited access to essential rights and services.

The challenges faced by host countries, particularly those in close proximity to crises, further highlight the pressing need for equitable burden-sharing and international cooperation. Frameworks like the Global Compact on Refugees aim to address these issues but have struggled with inconsistent implementation, leaving host nations to shoulder disproportionate responsibilities without adequate support. Additionally, the lack of robust legal protections for economic migrants exposes critical gaps in international law that must be addressed through comprehensive reforms.

To mitigate the adverse effects of sanctions on civilian populations and displaced persons, this paper advocates for a human-centered approach. Strengthening humanitarian exemptions, improving oversight and real-time monitoring of sanctions' impacts, and fostering greater international collaboration are essential steps. Furthermore, legal frameworks must evolve to address the complex dynamics of economic displacement, ensuring that those affected are afforded dignity, protection, and access to basic rights.

Addressing these challenges is not merely a matter of policy but a moral imperative. By aligning sanctions regimes with international humanitarian principles, the global community can strike a better balance between achieving political objectives and safeguarding human rights. Through collaborative efforts and a commitment to equitable and sustainable solutions, it is possible to alleviate the suffering of displaced populations while reinforcing the ethical foundations of international law and global governance.

REFERENCES

1. Allen, Susan Hannah. "The Humanitarian Impact of Economic Sanctions: Reassessing the Theory and Evidence." *International Affairs Review*, vol. 90, no. 4, 2014, pp. 853-867.
2. Galtung, Johan. "On the Effects of International Economic Sanctions: With Examples from the Case of Rhodesia." *World Politics*, vol. 19, no. 3, 1967, pp. 378-416.
3. Gatrell, Peter. *The Unprotected: Economic Migrants and International Law*. Oxford University Press, 2020, pp. 89–92.
4. Gordon, Joy. *Invisible War: The United States and the Iraq Sanctions*. Harvard University Press, 2010, pp. 156-172.
5. Khalaf, Sally. "Legal Gaps and the Protection of Displaced Syrians in Lebanon." *Middle Eastern Legal Studies Review*, vol. 3, 2023, pp. 45–49.
6. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). *The Right to Development and Migration: Legal Frameworks and Challenges*. OHCHR, 2021, pp. 22-25.
7. Pape, Robert A. "Why Economic Sanctions Do Not Work." *International Security*, vol. 22, no. 2, 1997, pp. 90-136.
8. United Nations. "Charter of the United Nations". Article 2(4).

9. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). *Global Trends: Forced Displacement in 2022*. UNHCR, 2023, pp. 15-18.
10. ---. *Global Trends: Forced Displacement in 2022*. pp. 10-12.
11. ---. *Global Compact on Refugees*, 2018. pp. 15–17.
12. ---. “1951 Refugee Convention and 1967 Protocol.” Articles 1 and 33.
13. World Bank. “Migration and Development Brief 36.” World Bank Group, 2022, pp. 8-10.
14. Zarate, Juan C. *Treasury's War: The Unleashing of a New Era of Financial Warfare*. PublicAffairs, 2013, pp. 102-118.

ՊԱՏԺԱՍԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԻ ԿՐԱ

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի եվրոպական և միջազգային
իրավունքի ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Աշխատանքում ուսումնասիրվում են տնտեսական պատժամիջոցների՝ չնախատեսված հետևանքները՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով նրանց ազդեցությանը՝ հարկադիր տեղահանվածների և դրան հաջորդող իրավական դժվարությունների վրա: Չնայած պատժամիջոցները նպատակ ունեն ազդելու պետության վարքագծի վրա, այնուամենայնիվ դրանք կարող են նաև առաջացնել տնտեսական անկայունություն, որը բնակչությանը ստիպում է արտագաղթել: Հոդվածի նպատակն է գնահատել, թե ինչպես են գործող միջազգային իրավական շրջանակները ճանաչում և պաշտպանում պատժամիջոցների հետևանքով տեղահանված անձանց, և առաջարկել քաղաքականություն՝ ուղղված տվյալ մարդասիրական բացերի վերացմանը:

Օգտագործելով իրավական վերլուծություն՝ հոդվածում հետազոտվում են հիմնական միջազգային փաստաթղթերը և դեպքերի ուսումնասիրությունները՝ տուժած անձանց իրավական կարգավիճակի և պաշտպանության բացերը վերհանելու համար: Ակնհայտ է դառնում, որ պատժամիջոցների հետևանքով տեղահանված մարդիկ հաճախ չեն ընկնում փախստականների կամ միգրանտների ավանդական կատեգորիաների տակ, որի պատճառով ստեղծվում է պաշտպանական գործիքների բաց: Չնայած կան որոշ իրավական և մարդասիրական մեխանիզմներ, բայց դրանք հաճախ բավարար չեն այս տեսակի տեղահանման խնդիրները լուծելու համար:

Եզրափակելով՝ հոդվածում խորհուրդ է տրվում ուժեղացնել իրավական ճանաչումը, մարդասիրական նկատառումներով կատարել նպատակային բացառություններ և բարելավել միջազգային համակարգումը: Այս միջոցառումները կարող են օգնել նվազեցնելու քաղաքացիական բնակչությանը հասցված վնասը և ապահովելու պատժամիջոցների համապատասխանությունը մարդասիրական սկզբունքներին:

Հիմնաբառեր՝ տնտեսական պատժամիջոցներ, հարկադիր միգրացիա, միջազգային իրավունք, մարդասիրական հետևանքներ, փախստականների պաշտպանություն, իրավական բարեփոխումներ, տնտեսական անկայունություն, միջազգային համագործակցություն, մարդու իրավունքներ, տեղահանման ճգնաժամներ:

ГУМАНИТАРНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ САНКЦИЙ В ОТНОШЕНИИ МИГРАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ

СИРАНУШ ГРИГОРЯН

*соискатель кафедры европейского и международного права
юридического факультета
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В данной статье исследуются непредсказуемые последствия экономических санкций, особое внимание уделяется их роли относительно положения вынужденных переселенцев и связанных с этим юридических сложностях. Несмотря на то, что санкции направлены на коррекцию действий государства, они также могут провоцировать экономическую нестабильность, вынуждающую население к миграции. Цель исследования - оценить, каким образом действующие международные правовые рамки признают и защищают лиц, перемещенных в результате санкций, и предложить политические меры, направленные на устранение этих гуманитарных последствий.

На основе правового анализа в статье рассматриваются ключевые международные нормативные акты и прецедентные случаи с целью выявления пробелов в правовом статусе и механизмах защиты пострадавших лиц. Делается вывод о том, что многие лица, перемещенные в результате санкций, не подпадают под традиционные категории беженца или мигранта, что создает существенные пробелы в их защите. Несмотря на то, что существуют некоторые правовые и гуманитарные механизмы, их зачастую недостаточно для решения проблемы таких перемещенных лиц.

В заключение в статье рекомендуется усилить правовое признание, применять целевые исключения на основе гуманитарных позиций и совершенствовать международную координацию. Эти меры могут помочь уменьшить ущерб гражданскому населению и обеспечить соответствие санкций гуманитарным принципам.

Ключевые слова: *вынужденная миграция, международное право, гуманитарные последствия, защита беженцев, правовая реформа, экономическая нестабильность, международное сотрудничество, права человека, кризисы перемещения.*

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՌԵԺԻՄՈՒՄ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՊԱՆՄԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ *

ՀՏԴ 340

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-52

ՎԻԿՏՈՐՅԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի
սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ,
Հայաստանի Հանրապետության առողջապահության նախարարության
«Կախվածությունների բուժման ազգային կենտրոն» ՓԲԸ-ի փոխտնօրեն,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
hakobianyanv97@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6028-3394

Ցանկացած ռազմական հակամարտության ժամանակ առաջին հերթին խախտվում են մարդու հիմնարար իրավունքները, ինչպիսիք են կյանքի և առողջության իրավունքը: Անշուշտ, բավականին դժվար է ամբողջապես վերահսկելի դարձնել կյանքի և առողջության սահմանադրական և կոնվենցիոն իրավունքների խախտման բացառման դեպքերը ռազմական հակամարտությունների ընթացքում: Սակայն միջազգային մարդասիրական իրավունքը կոչված է ապահովելու առողջության պահպանման իրավունքի առավելագույն պատշաճ ու անխախտ իրացումը ռազմական դրության պայմաններում: Ուստի՝ պետություններն ու միջազգային կազմակերպությունները պարտավոր են մշակել առողջության իրավունքի իրացումն ապահովող այնպիսի ինստիտուցիոնալ համակարգ, որի պայմաններում նվազագույնի կհասցվեն առողջության իրավունքի խախտման դեպքերը ռազմական հակամարտությունների ժամանակ: Միջազգային մակարդակով մշակման են ենթակա համապատասխան ուղենիշներ ու դիրեկտիվներ, իսկ ներպետական օրենսդրության շրջանակներում պետք է զարկ տրվի իրավաստեղծ ակտիվ գործունեությանը: Սույն գիտական աշխատությունը ոչ միայն ներառում է թեմայի տեսական նկարագրական հատվածը, այլ նաև ապահովում է գիտական վերլուծության գործնական և կիրառական նշանակությունը:

Սույն հոդվածի նպատակն է վերհանել այն իրավական կարգավորման բացերն ու դրանցից բխող հիմնախնդիրները, որոնք խոչընդոտում են հակամարտությունների ընթացքում առողջության պահպանման իրավունքի իրացմանը:

Վերը նշված նպատակին հասնելու համար գիտական վերլուծության իրականացման համար առաջադրված խնդիրներն են առկա օրենսդրական և միջազգային իրավական կարգավորումների ուսումնասիրությունը, համեմատական վերլուծության իրականացումը՝ գործնականում առաջացող իրավիճակային խնդիրների հետ, ինչպես նաև միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.02.2025թ., գրախոսվել՝ 20.02.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Սույն գիտական աշխատությունը մշակելիս կիրառվել են փաստաթղթային և օրենսդրական-իրավական վերլուծության, դիալեկտիկական և համակարգային-վերլուծական մեթոդներ:

Հոդվածում ներկայացված վերլուծության մեջ հանգում ենք այն եզրակացության, որ ո՛չ միջազգային, ո՛չ էլ ազգային մակարդակով չկան կառույցներ, որոնք առավելագույնս կերաշխավորեին առողջության իրավունքը պատերազմի ժամանակ: Սույն հոդվածի շրջանակներում ուշադրություն է հրավիրվում նմանօրինակ մարտահրավերներին դիմակայելու համար մարդու իրավունքների մոտեցման կարևորության վրա՝ հիմք ընդունելով առողջության առավելագույնս հասանելիության սկզբունքը:

Հիմնաբառեր՝ առողջության իրավունք, ռազմական դրություն, պետության պատասխանատվություն, պացիենտ, բժշկական անձնակազմ, վիրավորում ստացած անձինք, միջազգային մարդասիրական իրավունք, ռազմական հակամարտություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ռազմական հակամարտությունների ժամանակ բնակչության առողջության իրավունքի իրացման երաշխիքների ապահովումը պետության համար լուրջ մարտահրավեր է: Ռազմական բախումների ընթացքում ահռելի վնասներ են պատճառվում բժշկական հաստատություններին, բուժաշխատողներին, որն էլ իր անդամային հետևանքներն է թողնում բժշկական ծառայությունների հասանելիության և բժշկական օգնության որակի վրա:

Նման իրավիճակ ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունում 2020 թվականի սեպտեմբերին սկսված Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ժամանակ: Նույն թվականի սեպտեմբերի 27-ին առավոտյան 7:00-ի սահմաններում Ադրբեջանի Հանրապետությունը նախահարձակ եղավ Արցախի և Ադրբեջանի պետական սահմանին՝ կիրառելով տարբեր տեսակի զինամթերք՝ հրթիռներ, հրետանի, անօդաչու թռչող սարքեր, կասետային զենքեր և այլն: Այս պատերազմն իր անդամային բացասական հետևանքներն է թողել ոչ միայն կոմբատանտների, այլ նաև բժշկական անձնակազմի և քաղաքացիական անձանց վրա, ովքեր անմիջական մասնակցություն չեն ունեցել պատերազմական գործողություններին: Հետևանքների թվին են պատկանում նաև ֆիզիկական և հոգեկան առողջությանը հասցված մեծ վնասները:

Չինված հակամարտությունների և ներքին անկարգությունների ընթացքում հաճախ բժշկական օգնությունը և սպասարկումը խոչընդոտների է բախվում, այդ պատճառով բուժաշխատողների մասնագիտական գործունեությունն անհարկի միջամտությունների է ենթարկվում (Footer and Rubenstein 168): Բուժաշխատողները և առողջապահության ոլորտի մյուս աշխատողները հաճախ հետապնդվում և ահաբեկվում են բժշկական օգնության կարիք ունեցող անձանց բժշկական օգնություն և սպասարկում տրամադրելու համար: Հակամարտությունների գոտում կամ պարբերաբար պատերազմական իրավիճակում գտնվող պետություններում բուժաշխատողների աշխատանքը որակվում է որպես ծանր կամ առանձնապես ծանր կամ վնասակար աշխատանք, ինչը մեծ ազդեցություն է թողնում բժշկական ծառայությունների որակի վրա այն առումով, որ, պետության կողմից ճանաչվելով որպես հատուկ կատեգորիայի գործունեության տեսակ և ստանալով երաշխիքներ, վերջինիս նկատմամբ անհրաժեշտ է առավել մեծ պետական, մասնագիտական և իրավական հսկողություն իրականացնելու գործընթացի կազմակերպում:

Առողջապահական հաստատություններին և առողջապահական ոլորտի աշխատողներին վնաս հասցնելը մեծապես ազդում է նաև քաղաքացիական անձ համարվող պացիենտների և հակամարտող կողմերի վիրավոր անձանց առողջության իրավունքի իրացման վրա, քանի որ մի կողմից, վնաս է հասցվում

բուժաշխատողներին՝ որպես ֆիզիկական անձանց, ովքեր տվյալ դեպքում ևս կհամարվեն պացիենտներ, տուժածներ, մյուս կողմից, կրճատվում է քաղաքացիական անձ համարվող պացիենտներին ու զինված հակամարտությունների արդյունքում վիրավորում ստացած անձանց բժշկական օգնություն մատուցող բուժանձնակազմի թիվը:

Որպեսզի կարողանանք ճիշտ պատկերացում կազմել ռազմական համակամարտությունների ընթացքում առողջության իրավունքի իրացման վտանգների և հնարավորությունների մասին, անհրաժեշտ է նախ դասակարգել ռազմական համակամարտությունները:

Ռազմական հակամարտությունները կարող են դրսևորվել հետևյալ կերպ.

1. կարճատև ներքին ռազմական հակամարտություններ՝ որպես ռազմական հակամարտության ձև,
2. կարճատև արտաքին ռազմական գործողություններ՝ որպես ռազմական հակամարտության ձև,
3. պատերազմներ:

Ռազմական դրության ընթացքում առողջության իրավունքի պահպանման որոշակի տարրեր պարունակում է Միջազգային մարդասիրական իրավունքը, որի իրավական ակտերի շրջանակն են կազմում ժնկյան չորս կոնվենցիաները՝ Գործող բանակներում վիրավորների և հիվանդների բարելավման մասին ժնկյան կոնվենցիան, Ծովային զինված ուժերի կազմից վիրավորների, հիվանդների և նավաբեկյալների վիճակի բարելավման մասին ժնկյան կոնվենցիան, Ռազմագերիների հետ վարվելակերպի մասին ժնկյան կոնվենցիան, Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին ժնկյան կոնվենցիան: Վերջիններիս նպատակն է պատերազմական իրավիճակում պաշտպանել բժշկական անձնակազմի, վիրավորում ստացած և քաղաքացիական անձանց, կոմբատանտների իրավունքները, այդ թվում՝ առողջության իրավունքը:

Ժնկյան կոնվենցիայի սկզբնավորումից հետո շուրջ 150 տարվա ընթացքում պաշտպանության նման միջոցներն ավելի ընդլայնվել ու կատարելագործվել են, օրինակ՝ արգելք դնելով բժշկական էթիկայի կանոններին՝ համապատասխան բժշկական ծառայությունների մատուցմանը միջամտությամբ խոչընդոտելը: Այնուամենայնիվ, միջազգային մարդասիրական իրավունքի շրջանակներում պաշտպանության իրավական ոլորտը համակողմանիորեն չի անդրադառնում բժշկական հաստատությունների և բուժանձնակազմի վրա հարձակումների կամ առողջապահական ծառայությունների միջամտության խնդրին: Քաղաքական անհնազանդության կամ բռնության որոշ հանգամանքներում հարձակումներ են տեղի ունենում բժշկական օգնություն և սպասարկում մատուցողների, հաստատությունների, տրանսպորտի և վիրավորում ստացած պացիենտների վրա, սակայն միջազգային մարդասիրական իրավունքն (այսուհետ՝ ՄՄԻ) ընդհանրապես չի կիրառվում, քանի որ զինված հակամարտություն՝ որպես ՄՄԻ տերմին առկա չէ (Footer and Rubenstein 1-15):

Նույնիսկ զինված հակամարտությունների ժամանակ ՄՄԻ-ն ամբողջությամբ չի լուծում քաղաքացիական բնակչության համար առողջապահական ծառայությունների հասանելիության և մատչելիության խնդիրները: Իրացում, օրինակ, զինված հակամարտությունների ժամանակ բժիշկների սպանությունն ու առևանգումը ակնհայտորեն խախտում է ՄՄԻ-ի կանոններն այնքանով, որքանով այդ գործողությունները կատարվել են որպես զինված հակամարտության մի մաս (Burnham, Lafta and Doocy 172-177): Այնուամենայնիվ, սույն գործողությունները նաև նպաստեցին 2004-2007 թվականներին բուժաշխատողների արտագաղթին, ինչը նշանակում է, որ առողջապահական ծառայությունների հասանելիությունը վատթարացավ, իսկ անհրաժեշտ աշխատուժը զգալիորեն կրճատվեց: Այսպես՝ բուժաշխատողների աշխատանքի անվտանգությունը և վերջիններիս արտագաղթն ու

կրճատումը խոչընդոտելը՝ բնակչության բժշկական ծառայությունների հասանելիությունն ու մատչելիությունն ապահովելու համար պետության պատասխանատվության հարցն ամբողջությամբ իր արտացոլումը չի գտել ՄՄԻ կանոններով:

Բացի այդ, հարկ է նկատել, որ Պացիենտների իրավունքների եվրոպական խարտիայով նախատեսված է վերջիններիս անվտանգության իրավունքը: Դրա տրամաբանությունն այն է, որ, ի հավելումն անվտանգության ապահովման բաղադրիչներ պարունակող այլ գործողությունների, յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունենա գերծ մատուլ բժշկական վատորակ ծառայությունների, բժշկական սխալների և թերացումների հետևանքով առաջացած վնասներից, ինչպես նաև օգտվելու առողջապահական ծառայություններից և բժշկական օգնությունից, որոնք համապատասխանում են անվտանգության բարձր չափանիշներին: Պացիենտի անվտանգության իրավունքի բովանդակություն կազմող գործողությունները կյանքի կոչելը, սակայն, անհնարին լինելու չափ բարդ է ռազմական գործողությունների և զինված հակամարտությունների ժամանակահատվածում, քանի որ սույն իրավունքը երաշխավորելու համար հիվանդանոցները և առողջապահական ծառայությունները պետք է շարունակաբար վերահսկեն ռիսկի գործոնները և ապահովեն, որ բժշկական սարքերը պատշաճ կերպով պահպանվեն, իսկ բժշկական անձնակազմը պատշաճ վերապատրաստվի, ինչը հնարավոր չէ ռազմական դրության ընթացքում (European Charter of Patients' Rights 2002):

Ներպետական իրավական համակարգում ռազմական դրության ժամանակ անձանց տրամադրվող բժշկական օգնության վերաբերյալ իրավական դրույթներ առկա են «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենքում (այսուհետ՝ Օրենք): Օրենքով, արտակարգ իրավիճակով պայմանավորված, բժշկական օգնության և սպասարկման կարգը սահմանվում է որպես անկախ սեփականության ձևից՝ բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնող կազմակերպությունների կողմից ծառայությունների մատուցմանը ներկայացվող պահանջներ և միջոցառումներ՝ ուղղված մարդկանց կյանքին և առողջությանն սպառնացող հնարավոր հետևանքների կանխարգելմանը, նվազեցմանը և վերացմանը: Բացի այդ, Օրենքը նախատեսում է նաև արտակարգ իրավիճակում առողջապահության բնագավառի գործունեության պլանի՝ արտակարգ իրավիճակում առողջապահության բնագավառի գործունեությունը նկարագրող փաստաթղթի մշակում և ընդունում, որը հենց արտացոլում է պետության պատասխանատվությունը առողջության իրավունքի պահպանման գործում ռազմական դրության ընթացքում: Օրենքով նախատեսվում է, որ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ օտարերկրյա պետության կողմից իրականացված ռազմական գործողությունների կամ ահաբեկչական գործողությունների արդյունքում տուժած անձանց բժշկական օգնությունը և սպասարկումն իրականացվում են անվճար՝ պետության կողմից երաշխավորված անվճար պայմաններով: Տվյալ դեպքում տեղի է ունենում պացիենտների տարանջատում՝ անհետաձգելի բժշկական օգնության կարիք ունեցող և պլանային բժշկական օգնություն պահանջող: ՀՀ կառավարության կողմից սահմանվել է անհետաձգելի բժշկական օգնություն և սպասարկում պահանջող հիվանդությունների և վիճակների ցանկը՝ համաձայն ՀՀ կառավարության 2021 թվականի փետրվարի 4-ի՝ «Արտակարգ իրավիճակներում կամ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ օտարերկրյա պետության կողմից իրականացված ռազմական գործողությունների կամ ահաբեկչական գործողությունների դեպքում անհետաձգելի բժշկական օգնություն և սպասարկում պահանջող հիվանդությունների և վիճակների դեպքում այլ անձանց հիվանդանոցային բժշկական օգնություն և սպասարկում տրամադրելու կարգը սահմանելու մասին» թիվ 129-Ն որոշման:

Հարկ է նշել, սակայն, որ վերը նշված իրավական ակտերն ամբողջության չեն կարող երաշխավորել ռազմական դրության ընթացքում մարդու՝ առողջության պահպանման իրավունքը:

Այսպես՝ առողջության պահպանման իրավունքը ռազմական դրության ժամանակ վերաբերում է ոչ միայն ռազմական գործողությունների արդյունքում տուժած անձանց, այլ նաև այն պացիենտներին, որոնք բժշկական օգնություն ստանալու կարիք ունեն՝ անկախ ռազմական գործողությունների ծավալումից: Բացի այդ, հարկ է նկատել, որ Օրենքը չի նախատեսում այն դեպքերը, երբ անձանց առողջությունը կարող է խաթարվել ոչ թե օտարերկրյա պետության ներխուժումից կամ ահաբեկչական գործողություններից, այլ քաղաքացիական պատերազմների, անհնազանդությունների հետևանքով: Վերջիններիս համար փաստորեն չի նախատեսվում անվճար հիմունքներով բժշկական օգնության տրամադրում՝ պետության կողմից երաշխավորված նպատակային ծրագրերի շրջանակներում: Օրենսդրական նման բացը խախտում է անձանց առողջության պահպանման իրավունքը և դրա հետ փոխկապակցված մի շարք սկզբունքներ, ինչպիսիք են բժշկական ծառայությունների մատչելիությունը, հասանելիությունը և այլն:

Օրենքով նաև սահմանված չեն Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ օտարերկրյա պետության կողմից իրականացված ռազմական գործողությունների կամ ահաբեկչական գործողությունների հետևանքով, ինչպես նաև քաղաքացիական անհնազանդությունների ժամանակ բժշկական անձնակազմի պաշտպանության երաշխիքները:

Բացի այդ, հատկանշական է, որ Առողջապահության մասին ՀՀ օրենքի հայեցակարգում որևէ հիշատակում առկա չէ ռազմական դրության ժամանակ բնակչության առողջության պահպանման և բժշկական օգնության ճիշտ կազմակերպման, ինչպես նաև բուժաշխատողների անվտանգության երաշխիքների մասին:

Հարկ է դիտարկել պետության երկակի պատասխանատվության գաղափարը ռազմական առճակատումների ժամանակ առողջության իրավունքի պաշտպանության գործում (*հեղինակի առաջադրած գաղափար, որի հիմնավորումը տեղ է գտել ստորև*): Յուրաքանչյուր պետություն, առաջին հերթին, պատասխանատվություն է կրում ռազմական դրության ժամանակ հակառակորդ պետության նկատմամբ ռազմական գործողությունների ծավալելու ընթացքում հակառակորդ պետության բնակչության առողջության իրավունքի խախտման համար: Հակառակորդ պետության քաղաքացիական անձինք, բժշկական անձնակազմը, ռազմական գործողությունների արդյունքում վնասվածքներ ստացած անձինք և քաղաքացիական հաստատություններն անձեռնմխելի են և չպետք է ենթարկվեն ռմբակոծությունների: Մյուս կողմից, յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է ռազմական իրավիճակում պաշտպանել իր երկրի բնակչության առողջության իրավունքը: Տվյալ դեպքում բնակչության շրջանում առանձնանում են մի քանի սուբյեկտներ՝ անձանց մի քանի կատեգորիաներ.

- տուժածներ՝ վիրավորում ստացած անձինք,
- բժշկական անձնակազմ,
- անհետաձգելի բժշկական օգնության կարիք ունեցող անձինք,
- ստացիոնար բժշկական օգնություն ստացող անձինք,
- այլանային կարգով բժշկական օգնության կարիք ունեցող անձինք:

Պետության կողմից ռազմական դրության ընթացքում առողջապահական քաղաքականության իրականացման ուղեմիջները պետք է մշակվեն այնպես, որ պատշաճ կերպով ապահովվի վերը նշված յուրաքանչյուր սուբյեկտի բժշկական օգնություն և սպասարկում ստանալու իրավունքը, ինչը հնարավոր չէրավ կազմակերպել Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ժամանակ՝ հաշվի առնելով

բժշկական օգնության մատչելիության հետ կապված խնդիրները, ինչպես նաև թե՛ զինծառայողների, թե՛ քաղաքացիական անձանց կյանքից զրկվելու կամ առողջությանը տարբեր ծանրության վնասվածքներ ստանալու լայնածավալ քանակությունը:

2020 թվականին Արցախյան 44-օրյա պատերազմն ապացուցեց, որ առողջապահական համակարգն անպատրաստ էր նման գերծանրաբեռնվածության, ուստի՝ առողջապահության ոլորտի լիազոր մարմնի որոշմամբ այդ օրերին բժշկական օգնություն և սպասարկում տրամադրելու նախապատվությունը տրվեց պատերազմում վիրավորում ստացած պատերազմի մասնակիցներին, ինչը, չնայած որոշ իմաստով բխում է սոցիալական համերաշխության գաղափարից, սակայն բժշկական օգնություն և սպասարկում ստանալիս խտրականության արգելքի խախտում է: Նմանատիպ խախտումներից խուսափելու նպատակով անհրաժեշտ է օրենսդրորեն սահմանել ռազմական հակամարտությունների ժամանակ անձանց բժշկական օգնություն ստանալու իրավունքի երաշխիքները, իսկ արդեն ենթաօրենսդրական ակտերով սահմանել այդ երաշխիքների իրացման քաղաքականությունը և ուղիները:

Առողջության պահպանման իրավունքի երաշխիքների թվին պետք է դասվեն մասնագիտացված հաստատությունների և բժշկական նշանակության պարագաների անհրաժեշտ քանակը (այդ թվում՝ պահուստային ֆոնդը), բուժանձնակազմի անհրաժեշտ թվաքանակը, մասնավորապես ռազմական հակամարտությունների ընթացքում գործելու բուժաշխատողների մասնագիտական ունակություններն ու կարողությունները: Վերջինի մասով նկատենք, որ բուժաշխատողների շարունակական մասնագիտական զարգացման ծրագրերի մեջ անհրաժեշտ է ներառել դասընթաց ռազմական դրության ժամանակ բուժաշխատողների գործելակարգի մասին, որպեսզի բուժաշխատողները պատրաստ լինեն ցանկացած իրավիճակին, որը պահանջում է արտակարգ ռեժիմով աշխատելուն: Կարևոր է նշել, որ «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենքով նախատեսվում է կլինիկական օրդինատորների (օրենսդրական ձևակերպումը՝ բժշկական կրթական հաստատությունների վերջին կուրսի ուսանողներ) ընդգրկումը բժշկական օգնության և սպասարկման տրամադրմանը միայն արտակարգ իրավիճակներում: Իսկ ռազմական դրության ժամանակ նման պահանջ նախատեսված չէ, ինչը ևս կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ բժշկական օգնության տրամադրման վրա ռազմական դրության ժամանակ՝ խախտելով պացիենտների (վերը նշված սուբյեկտների) իրավունքները:

Հարկ է նկատել, որ ժնկյան կոնվենցիաները նույնպես ամբողջ ծավալով չեն ապահովում ռազմական դրության ժամանակ անձանց առողջության իրավունքը, ինչպես նաև չեն նախատեսում համապատասխան պատասխանատվություն պետության համար՝ անձանց առողջության իրավունքի պահպանման գործում: Մասնավորապես հստակ իրավակարգավորումներ առկա չեն այն մասով, թե քաղաքացիական անհնազանդությունների կամ քաղաքացիական պատերազմների ժամանակ առողջության իրավունքի պահպանման և բժշկական անձնակազմի պաշտպանության ինչպիսի մեխանիզմներ կան:

Հարկ է նկատել, որ միջազգային մարդասիրական իրավունքով պաշտպանվող անձանց՝ բուժանձնակազմի, քաղաքացիական անձանց և վիրավորում ստացած անձանց նկատմամբ պատերազմական գործողությունների ժամանակ հարձակումներ գործում են, ինչին ապացույց է Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ընթացքում Ադրբեյջանի կողմից հիվանդանոցների, քաղաքացիական անձանց նկատմամբ հարձակումները, որոնք ակթյուլատրեյի են միջազգային մարդասիրական իրավունքի շրջանակներում: Ստացվում է, որ միջազգային մարդասիրական իրավունքը ունի առավելապես հռչակագրային բնույթ՝ արդյունքում նույնիսկ պատասխանատվության միջոցներ չկիրառելով ՄՄԻ-ն խախտած կողմի նկատմամբ: Ուստի անհրաժեշտ է

կառուցակարգեր մշակել և միջազգային իրավունքի շրջանակներում այնպիսի իրավակարգավորումներ սահմանել, որոնք ռեալ պատասխանատվության միջոցներ կսահմանեն և ենթակա կլինեն կիրառման համար ՄՄԻ-ն խախտած անդամ պետության և պաշտոնատար անձանց նկատմամբ՝ մասնավորապես առողջության իրավունքի խախտման համար: Հայաստանը, լինելով պատերազմի կիզակետում գտնվող պետություն, պետք է ամեն կերպ պատրաստ լինի ցանկացած իրավիճակի: Դա վերաբերում է նաև բժշկական անձնակազմին: Բժշկական անձնակազմը ևս պետք է վերապատրաստված լինի ռազմական դրության ժամանակ արտակարգ ռեժիմով աշխատելուն՝ քաջատեղյակ լինելով արտակարգ ռեժիմի պայմաններով ոչ միայն բժշկական օգնություն և սպասարկում տրամադրելու հմտություններին, այլ նաև համապատասխան ոլորտային իրավական կարգավորումներին: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է բուժաշխատողների շարունակական մասնագիտական զարգացման կարևորագույն բաղադրիչ դարձնել նաև «Ռազմական դրության ժամանակ բժշկական օգնություն և սպասարկում տրամադրելու հիմքերը» վերտառությամբ դասընթացը, որը պետք է մշակվի կրթության, գիտության և առողջապահության ոլորտների լիազոր մարմինների՝ Կրթության, գիտության, մշակույթի, սպորտի նախարարության և առողջապահության նախարարության կողմից՝ այն դարձնելով պիլոտային ծրագիր, որից հետո էլ դասընթացը անհրաժեշտ է ներառել բուժաշխատողների ոչ միայն վերապատրաստումների, այլ նաև միջին մասնագիտական և բարձրագույն կրթական ծրագրերում: Վերջինս կարևոր է, քանի որ սույն գիտական հոդվածի շրջանակներում առաջարկվող դրույթի, այն է՝ ռազմական դրության ժամանակ ևս բժշկական հաստատությունների վերջին կուրսում ուսանող անձանց (օրդինատորներին), բժշկական օգնություն և սպասարկում տրամադրելու իրավունք տալու կարգավորման արդյունավետ իրացման և գործնականում խնդիրներ առաջացնելուց խուսափելու համար:

Այսպիսով՝ զինված կոնֆլիկտի կամ բռնության այլ իրավիճակներում մարդկանց առողջության պահպանման ապահովումը բարդ է և պահանջում է բազմաթիվ ռազմավարություններ՝ հիմնված պաշտպանության, հարգանքի և անապահովությանն արձագանքելու հաստատուն քայլերի վրա: Կոնֆլիկտային իրավիճակներում բուժաշխատողները և նրանց շահառուները դառնում են ավելի խոցելի, քանի որ նրանք կամ ուղղակիորեն թիրախ են դառնում որպես պետական գործողությունների միջոց, կամ որպես զինված խմբերի գործունեության մաս, կամ անուղղակիորեն տուժում են պետությունների առողջության իրավունքով իրենց պարտավորությունների չկատարման պատճառով: Թե՛ միջազգային մարդասիրական իրավունքը, թե՛ ներպետական օրենսդրության ներկայիս իրավակարգավորումները խիստ կարևոր դեր են խաղում զինված հակամարտությունների ժամանակ առողջության իրավունքի պահպանման գործում, որի հարցում պետության պատասխանատվությունը պետք է լինի բարձրագույն մակարդակի վրա, սակայն, երբ առողջապահական հաստատությունները, բուժանձնակազմը, վիրավորում ստացած անձինք, պացիենտները ենթարկվում են հարձակումների, կամ իրենց առողջության ու անվտանգության իրավունքները կասկածի տակ են դրվում, ապա այդ դեպքում միջազգային և ներպետական իրավակարգավորումների բացը զգալի բացասական ազդեցություն կարող է ունենալ առողջության իրավունքի իրացման վրա, այդ թվում՝ արժեքրկել պետության պատասխանատվությունը առողջության իրավունքի իրացման գործում:

Այժմ առողջապահության նախարարությունն աշխատում է արագ արձագանքման բժշկական թիմերի ստեղծման ուղղությամբ, որի նպատակն է հրատապ օգնություն տրամադրել առողջապահական արտակարգ իրավիճակների, բնապահպանական աղետների և հակամարտությունների արդյունքում տուժած մարդկանց: Արագ արձագանքման բժշկական թիմերի ստեղծումը կարևոր դերակատարություն կունենա զինված հակամարտությունների արդյունքում տուժած

և այլ անձանց առողջության պահպանման իրավունքի իրացման գործում: Սակայն հարկ է նշել, որ նման նախաձեռնությունը չպետք է լինի ինքնապատասխան, և անհրաժեշտ է սահմանել այնպիսի կարգավորումներ, որոնք ամբողջության կարտացոլեն պետության պատասխանատվությունը առողջության իրավունքի իրացման գործում, այն է՝ բժշկական անձնակազմի անվտանգության երաշխիքների ամրագրում, արագ արձագանքման բժշկական թիմում ընդգրկված բուժաշխատողների մասնագիտական բարձր որակների և վերապատրաստումների նախատեսում՝ պացիենտներին բժշկական օգնություն տրամադրելու համար համապատասխան բժշկական նշանակության պարագաների և դեղորայքների ապահովում և այլն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմք ընդունելով վերոնշյալը՝ անհրաժեշտ է միջազգային և, մասնավորապես, ներպետական օրենսդրության մակարդակով մշակել այնպիսի մեխանիզմներ ու գործելակարգեր, որոնց հետևողական կիրառելիությունը կհանգեցնի առողջության պահպանման իրավունքի արդյունավետ իրացմանը՝ հատկապես ռազմական հակամարտությունների ժամանակ, ինչպես նաև լրացուցիչ երաշխիքներ կստեղծի ռազմական հակամարտությունների ընթացքում բժշկական անձնակազմի անվտանգության ապահովման և վերջիններիս մասնագիտական գործունեությանը անհարկի միջամտություններից զերծ պահելու համար, ինչը խոչընդոտում է որակյալ բժշկական օգնություն տրամադրելու գործընթացը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Footer Katherine H. A. and Rubenstein Leonard S. "A Human Rights Approach to Health Care in Conflict". *International Review of the Red Cross*, Vol 95, number 889, 2013.
2. Burnham Gilbert M., Lafta Riyadh and Doocy Shannon. "Doctors leaving 12 tertiary hospitals in Iraq, 2004–2007". *Social Science & Medicine*, Vol. 69, 2009, pp. 172–177.
3. "European Charter of Patients' Rights". *Active Citizenship Network*, 2002, https://ec.europa.eu/health/ph_overview/co_operation/mobility/docs/health_services_co1_08_en.pdf. Accessed: 28.04.2025.

RESPONSIBILITY OF THE STATE IN EXERCISE OF THE RIGHT TO PROTECTION OF HEALTH IN THE REGIME OF MARTIAL STATUS

VICTORIA HAKOBYANYAN

Yerevan State University, Faculty of Law, Department of Constitutional Law,
Ph.D. Student; Ministry of Health of the Republic of Armenia,
"National Center for Addiction Treatment" CJSC, Deputy Director,
Yerevan, the Republic of Armenia

During any military conflict, fundamental human rights, such as the right to life and health, are violated first of all. Of course, it is quite difficult to fully control the cases of excluding violations of constitutional and convention rights to life and health during military conflicts. However, international humanitarian law is called upon to ensure the most appropriate and unimpeded realization of the right to health in conditions of war. Therefore, states and international organizations are obliged to develop an institutional system ensuring the realization of the right to health, under which cases of violations of the right to health during military conflicts will be minimized. Relevant guidelines and directives are subject to development at the international level, and an impetus should be

given to active law-making activity within the framework of domestic legislation. This scientific work includes not only the theoretical descriptive part of the topic, but also provides the practical and applied significance of scientific analysis.

The purpose of this article is to reveal the gaps in legal regulation and the problems arising from them that hinder the realization of the right to health during conflicts.

In order to achieve the above-mentioned goal, the tasks set for the implementation of the scientific analysis were the study of existing legislative and international legal regulations, the implementation of a comparative analysis with situational problems arising in practice, as well as the study of international experience.

During the research the documentary and legislative-legal analysis, dialectical and systemic-analytical methods were used.

The analysis presented in the article, provides us with the conclusion that there are no structures at either the international or national level that would maximally guarantee the right to health during wartime. Within the framework of this article, attention is drawn to the importance of a human rights approach to confronting such challenges, based on the principle of maximum access to health.

Keywords: *right to health, martial law, state responsibility, patient, medical personnel, injured persons, international humanitarian law, military conflict.*

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВА ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ПРАВА НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ В РЕЖИМЕ ВОЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ

ВИКТОРИЯ АКОПДЖАНЫ

*аспирант кафедры конституционного права юридического факультета
Ереванского государственного университета,
заместитель директора ЗАО «Национальный центр лечения наркозависимости»
министерства здравоохранения Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Во время любого военного конфликта в первую очередь нарушаются основные права человека, такие как право на жизнь и здоровье. Очевидно, что полностью контролировать случаи исключения нарушений конституционных и конвенционных прав на жизнь и здоровье в ходе военных конфликтов достаточно сложно. Однако международное гуманитарное право призвано обеспечить наиболее целесообразное и неприкосновенное осуществление права на охрану здоровья во время войны. Поэтому государства и международные организации обязаны разработать институциональную систему, обеспечивающую реализацию права на здоровье, при которой случаи нарушения права на здоровье во время военных конфликтов будут сведены к минимуму. Необходимо разработать соответствующие руководящие принципы и директивы на международном уровне, а также дать импульс активной законотворческой деятельности в рамках внутреннего законодательства. Данное исследование включает в себя не только теоретический, описательный аспект темы, но и обеспечивает практическую и прикладную значимость научного анализа.

Целью данной статьи является выявление пробелов в правовом регулировании и вытекающих из них проблем, препятствующих реализации права на здоровье во время конфликтов.

Для достижения вышеуказанной цели задачами проведения научного анализа были поставлены изучение действующих законодательных и международно-правовых норм, осуществление сравнительного анализа с ситуативными вопросами, возникающими на практике, а также изучение международного опыта.

При разработке данной научной работы использовались документальный и законодательно-правовой анализ, диалектический и системно-аналитический методы.

В результате проведенного в статье анализа мы приходим к выводу о том, что ни на международном, ни на национальном уровне не существует структур, которые бы максимально гарантировали право на здоровье в военное время. В статье обращается внимание на важность правозащитного подхода к решению подобных проблем, основанного на принципе максимального доступа к здравоохранению.

Ключевые слова: *право на здоровье, военное положение, ответственность государства, пациент, медицинский персонал, раненые, международное гуманитарное право, военный конфликт.*

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱԿՏԻ ՈՒԺԻ ՄԵՋ ՄՏՆԵԼՈՒ ԶԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԳՈՐԾՈՂ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 342.9

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-62

ԱՐԿԱԴԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

«ԳԱՀ Փարթենրս» փաստաբանական ընկերության
գլխավոր իրավախորհրդատու-փաստաբան,
Գորիսի պետական համալսարանի ռեկտորի խորհրդական,
Նույն համալսարանի հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի
բանասիրության և պատմաիրավագիտության ամբիոնի դասախոս,
ք. Սիսիան, Հայաստանի Հանրապետություն
arkadi_hov@mail.ru
ORCID: 0009-0002-4823-6613

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու իրավական հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում և համեմատել դրանք որոշ արտասահմանյան իրավական համակարգերի կարգավորումների հետ՝ առաջարկելով բարեփոխման հնարավոր ուղիներ:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ բացահայտել Հայաստանի օրենսդրության մեջ վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի շուրջ միանշանակության բացակայությունը, որի խնդիրն ի հայտ է եկել դատական պրակտիկայում, համեմատել արտասահմանյան փորձը և առաջարկել բարեփոխումներ այդ ոլորտում:

Ուսումնասիրության ընթացքում վիճարկվել է վարչական ակտի ծանուցման ձևերը և դրա հստակ պահի բացակայության հանգամանքը մեր օրենսդրության մեջ, հետևաբար՝ բարձրացված իրավական խնդիրների շրջանակում առաջ են քաշվել հետևյալ հարցերը՝

1. Ի՞նչ բացեր և առավելություններ ունեն համակարգերը.

2. Ի՞նչը կարող է կիրառվել ՀՀ օրենսդրության բարելավման համար:

Աշխատանքի ընթացքում հետազոտության մեթոդաբանությունը հիմնված է դոգմատիկ իրավական վերլուծության, համեմատական իրավագիտության և դատական պրակտիկայի ուսումնասիրության վրա:

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ հանգել եմ այն եզրակացության, որ՝

1. Հայաստանում դեռևս բացակայում է միանշանակություն՝ ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի շուրջ, ինչը կարող է վնասել իրավական կանխատեսելիությունը և քաղաքացիների պաշտպանությունը:

2. Գերմանիան և Ֆրանսիան հստակ իրավակարգավորումներ ունեն, որոնք ապահովում են ակտի ուժի մեջ մտնելու հստակ և կանխատեսելի մեխանիզմներ:

3. Լիտվան, լինելով ԵՄ անդամ, զարգացրել է թվայնացված վարչարարության մեխանիզմներ, որտեղ էլեկտրոնային ծանուցումը լիարժեք իրավական ուժ ունի:

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.02.2025թ., գրախոսվել՝ 10.04.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ վարչական ակտ, վարչական ակտի հասցեատեր, վարչական ակտի ուժի մեջ մտնել, միանշանակություն, էլեկտրոնային ծանուցում, վարչական ակտի գոյության մասին տեղեկանալ, դատավարական ժամկետներ, վարչական ակտի իրազեկում, վարչական ակտը հանձնել:

Ներածություն

Վարչական իրավունքի արդյունավետ կիրառման և իրավական կանխատեսելիության ապահովման առումով Էական նշանակություն ունի վարչական ակտի իրավաբանական ուժի մեջ մտնելու հստակ պահի սահմանումը:

Ակտի ուժի մեջ մտնելը ոչ միայն կանխորոշում է վարչական մարմնի կամարտահայտության պարտադիր ուժն ու կիրառելիությունը, այլ նաև սահմանում է անհատի իրավունքների և պարտավորությունների ծագման սկիզբը: Սույն գործընթացի իրավական կարգավորումը պահանջում է հստակություն և միանշանակություն թե՛ նորմատիվ կարգավիճակում, թե՛ դատական պրակտիկայում: Հայաստանի գործող օրենսդրության մեջ՝ մասնավորապես վարչական դատավարության օրենսգրքում, բացակայում է վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի հստակ սահմանում, ինչն առաջացնում է մի շարք պրակտիկ և տեսական խնդիրներ՝ մասնավորապես ակտերի բողոքարկելիության, ժամկետների հաշվարկման և կասեցման ինստիտուտների համատեքստում: Ավելին՝ արդի վարչական դատավարական պրակտիկան հաճախ բախվում է այն խնդրին, երբ ակտը չի ծանուցվել պատշաճ կարգով, սակայն այն կիրառվում է՝ առաջացնելով իրավական անորոշություն և խախտելով իրավունքի գերակայության և վստահության սկզբունքները:

Համեմատական վերլուծությունը, մասնավորապես՝ Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Լիտվայի օրենսդրության և վարչարարության փորձի հիման վրա, հնարավորություն է տալիս վեր հանելու առավել հստակ, արդյունավետ և կանխատեսելի լուծումներ, որոնք կարող են կիրառելի լինել նաև Հայաստանի իրավական համակարգի բարելավման գործում:

Ուսումնասիրության նպատակն է վերլուծել վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու իրավական հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում և համեմատել դրանք որոշ արտասահմանյան իրավական համակարգերի կարգավորումների հետ՝ առաջարկելով բարեփոխման հնարավոր ուղիներ:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը հիմնված է դոգմատիկ իրավական վերլուծության, համեմատական իրավագիտության և դատական պրակտիկայի ուսումնասիրության վրա:

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու հիմնախնդիրները Հայաստանում

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահը Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարական համակարգում ուղղակիորեն կապվում է ակտի ծանուցման գործընթացի հետ: Չնայած այն հանգամանքին, որ գործող վարչական դատավարության օրենսգիրքը (ՎԴՕ) սահմանում է վարչական ակտի բողոքարկման կարգն ու ժամկետները՝ ելնելով ծանուցման պահից, ակտի ուժի մեջ մտնելու կոնկրետ պահի մասին ուղղակի իրավական կարգավորում օրենսգրքում առկա չէ:

Իրավական կարգավորումների ընդհանուր տեսությունը

ՎԴՕ 72-րդ հոդվածը սահմանում է վարչական ակտերի բողոքարկման ժամկետները, այլ ոչ թե ակտի ուժի մեջ մտնելու պահը: ՀՀ իրավակարգավորումներում հաճախ կիրառվում է այն մոտեցումը, թե վարչական

ակտը իրավաբանական ուժ է ստանում միայն պատշաճ ծանուցումից հետո: Սակայն «պատշաճ ծանուցման» իրավաչափ մեկնաբանությունը և իրավական հետևանքները չեն ունենում միանշանակ կիրառում:

Օրինակ՝ վարչական դատարանի որոշ պրակտիկ որոշումներում արձանագրվել է, որ եթե վարչական ակտը չի ծանուցվել անձին պատշաճ կարգով, այն չի կարող առաջացնել իրավաբանական հետևանքներ: Այդուհանդերձ, այլ դեպքերում դատարանը մեկնաբանել է, որ վարչական ակտն ուժի մեջ է մտնում դրա ընդունման պահից կամ փաստացի կիրառումից՝ անկախ ծանուցման կարգից:

Պրակտիկ խնդիրներ

Այս բազմազան մոտեցումները բերում են մի շարք պրակտիկ հիմնախնդիրների.

1) **Անորոշություն իրավական հետևանքների վերաբերյալ:** Եթե անձը տեղեկացված չէ ակտի մասին, սակայն այն կիրառվում է, խախտվում է տեղեկացված լինելու և իրավունքի պաշտպանության հնարավորության սկզբունքը:

2) **Ժամկետների հաշվարկման խնդրահարույց լինելը:** ՎԴՕ-ն նախատեսում է բողոքարկման որոշակի ժամկետներ, որոնք սկսվում են ծանուցման պահից: Սակայն ծանուցման բացակայության դեպքում ժամկետների հաշվարկը դառնում է վիճահարույց:

3) **Ծանուցման եղանակների բացակայությունը:** Օրենսդրությամբ հստակեցված չէ՝ արդյո՞ք կարելի է վարչական ակտը ծանուցել էլեկտրոնային եղանակով, բանավոր կերպով, թե՞ միայն գրավոր: Այդ բացը տարբեր վարչական մարմիններ մեկնաբանում են ըստ սեփական հայեցողության:

Դատական պրակտիկայում հանդիպող խնդիրներ

Վարչական ակտի օրինական ուժի մեջ մտնելու հետ կապված իրավահարաբերությունները կարգավորված են «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 60-րդ հոդվածով, որի համաձայն՝ վարչական ակտն օրինական ուժի մեջ է մտնում դրա հասցեատիրոջն այդ վարչական ակտի մասին ծանուցելու հաջորդ օրը, որից հետո սկսում է հոսել այդ վարչական ակտի բողոքարկման համար սահմանված երկամսյա դատավարական ժամկետը: Իսկ այդ ժամկետի ավարտից հետո վարչական ակտը դառնում է անբողոքարկելի:

Վերոգրյալի հաշվառմամբ գտնում ենք, որ դատավարական ժամկետի հաշվարկը պետք է իրականացվի վարչական ակտը ստանալու պահից սկսած, այլ ոչ թե այն իրազեկվելու պահից:

Այս համատեքստում կարևոր է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի արտահայտած այն իրավական դիրքորոշումը, որ.

«Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 59-րդ և 60-րդ հոդվածների համակարգային վերլուծությունից հետևում է, որ գրավոր վարչական ակտի ընդունումը բավարար չէ, գրավոր վարչական ակտի իրավական համակարգում ի հայտ գալու և գործելու համար անհրաժեշտ է նաև, որ օրենքով սահմանված կարգով այդ վարչական ակտը մտնի ուժի մեջ: Հաշվի առնելով վերոգրյալը՝ օրենսդիրը վարչական ակտը վիճարկելու օրենքով սահմանված ժամկետի հոսքը պայմանավորել է ոչ թե վարչական ակտի ընդունմամբ, այլ այդ ակտի օրենքով սահմանված կարգով ուժի մեջ մտնելու հետ:

Վճռաբեկ դատարանը, առաջնորդվելով անձի դատական պաշտպանության իրավունքի արդյունավետ իրացումը երաշխավորելու անհրաժեշտությամբ, գտնում է, որ վարչական ակտի վիճարկման պարագայում անձի՝ դատարան դիմելու համար սահմանված ժամկետի հոսքը սկսվում է այն պահից, երբ վարչական ակտի հասցեատերը տեղեկացել է իր նկատմամբ տվյալ վարչական ակտի ընդունման

մասին, այլ խոսքով՝ օրենքով սահմանված կարգով վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելուց հետո (ՀՀ Վճռաբեկ դատարան, թիվՎԴ/2499/05/14 գործով որոշում):

Վճռաբեկ դատարանի և օրենսդրական իրավակարգավորումների համեմատական ուսումնասիրության լույսի ներքո գտնում ենք, որ վարչական ակտը ստանալու պահից է ուժի մեջ մտնում վարչական ակտը, հետևաբար՝ որևէ նշանակություն ունենալ չի կարող, թե վարչական ակտի հասցեատերը երբ է տեղեկացված եղել իր նկատմամբ կայացված որոշման մասին: Ընդ որում, ՀՀ վճռաբեկ դատարանի՝ վերը կատարված վերլուծությունից հետևում է, որ վարչական ակտի մասին տեղեկանալը չի կրում զուտ այդ ակտի գոյության մասին տեղեկանալու բնույթ, այլ պայմանավորված է «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 59-րդ և 60-րդ հոդվածների համաձայն վարչական ակտը հասցեատիրոջը հանձնելու և դրա ուժի մեջ մտնելու հետ:

Արդյունքում գտնում ենք, որ սույն դեպքում հայցվորը վիճարկվող ակտը ստանալուց հետո սահմանված երկամսյա ժամկետում հայց է հարուցել Դատարանում, որպիսի պայմաններում հայցվորը վարչական ակտի գոյության մասին տեղեկանալու հիմքով բաց թողնված դատավարական ժամկետը վերականգնելու մասին միջնորդություն ներկայացնելու պարտավորություն չունի:

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու վերաբերյալ դատական պրակտիկայում նույն դատարանի կողմից երկու տարբեր մոտեցումներ կան, մասնավորապես՝ թիվ ՎԴ1/0019/05/23 վարչական գործով Հայաստանի Հանրապետության վերաքննիչ վարչական դատարանը 2024 թվականի սեպտեմբերի 2-ի որոշմամբ արձանագրել է, որ փաստացի տեղեկանալու պահից է վարչական ակտը մտնում ուժի մեջ, հետևաբար հայցվորը, առնվազն 22.04.2021 թվականից փաստացի տեղեկացված լինելով իր իրավունքների ենթադրյալ խախտման մասին և իր ենթադրյալ խախտված իրավունքների պաշտպանություն չհայցելու հանգամանքը կապելով վարչական մարմնի անգործության հետ՝ այն հաշվառմամբ, որ իրեն չի հանձնել վիճարկվող վարչական ակտը, չի կարող հանդիսանալ օրենքով նախատեսված դատավարական ժամկետը բաց թողնելու հարգելի պատճառ, քանի որ նախ՝ հայցվորի կողմից չի ներկայացվել որևէ հիմնավոր ապացույց, որ ինքը 22.04.2021 թվականից սկսած արել է իրենից կախված ամեն ինչ իր դատական պաշտպանության իրավունքը իրացնելու համար, սակայն դա հնարավոր չի եղել իրացնել՝ հայցվորի կամքից անկախ հանգամանքներով պայմանավորված, երկրորդ՝ ողջամտորեն ընդունելի համարվել չի կարող այն մոտեցումը, որ, տեղեկացված լինելով վարչական ակտի մասին, հայցվորը վարչական ակտը ստանալու կապակցությամբ միջոցներ է ձեռնարկել միայն 22.12.2022 թվականին, այսինքն՝ վարչական ակտի մասին տեղեկացված լինելու պահից սկսած մոտ 1 տարի 8 ամիս անց: Այլ կերպ ասած՝ տվյալ պարագայում, ստացվում է այնպես, որ հայցվորը, առնվազն 22.04.2021 թվականից տեղեկացված լինելով վարչական ակտի մասին, մոտ 1 տարի 8 ամիս դրսևորել է անգործություն՝ միջոցներ չձեռնարկելով իր ենթադրյալ խախտված իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված (Դատալեքս, ՀՀ վերաքննիչ վարչական դատարանի թիվ ՎԴ1/0019/05/23 վարչական գործով 02. 09. 2024թ. որոշումը):

Նույն գործով մեկ այլ դատավորի կազմով 14. 04. 2023թվականի որոշմամբ հայտնել է դիրքորոշում այն մասին, որ վիճարկվող ակտը հայցվորը ստացել է 22.12.2022 թվականին, որպիսի պայմաններում որևէ նշանակություն ունենալ չի կարող, թե հայցվորը երբ է տեղեկացված եղել իր նկատմամբ կայացված որոշման մասին: Ընդ որում, ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի վերը կատարված վերլուծությունից հետևում է, որ վարչական ակտի մասին տեղեկանալը չի կրում զուտ այդ ակտի գոյության մասին տեղեկանալու բնույթ, այլ պայմանավորված է «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 59-րդ և 60-րդ հոդվածների

համաձայն վարչական ակտը հասցեատիրոջը հանձնելու և դրա ուժի մեջ մտնելու հետ:

Արդյունքում վերաքննիչ դատարանն արձանագրել է, որ սույն դեպքում հայցվորը վիճարկվող հրամանը ստանալուց հետո սահմանված երկամսյա ժամկետում հայց է հարուցել Դատարանում, որպիսի պայմաններում հայցվորը բաց թողնված դատավարական ժամկետը վերականգնելու մասին միջնորդություն ներկայացնելու պարտավորություն չունի (Դատալեքս, ՀՀ վերաքննիչ վարչական դատարանի թիվ ՎԴ1/0019/05/23 վարչական գործով 04. 05. 2023թ. որոշում):

Հարկ են համարում ընդգծել նաև, որ ՀՀ ընդհանուր վարչական իրավունք ուսումնական ձեռնարկում հեղինակները (Թովմասյան, Հրայր., Լուխթերհանդթ, Օլաֆ., Մուրադյան, Գուրգեն., Պողոսյան, Վիգեն., Ռայմերս, Վոլֆգանգ., Ռուզել, Ռենատ.) վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու վերաբերյալ տվել են մեկնաբանություն այն մասին, որ վարչական ակտի ընդունումը դեռևս բավարար չէ, որպեսզի այն ի հայտ գա Հայաստանի Հանրապետության իրավակարգում, այլ խոսքով՝ իր գոյությունը փաստի ընդունող վարչական մարմնից դուրս: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ վարչական ակտը ուժի մեջ մտնի: Վարչական ակտն ուժի մեջ է մտնում , որպես կանոն, ակտի ընդունման մասին հասցեատերերին իրազեկելուն հաջորդող օրվանից, որի օրենսդրական հիմքը «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 60-րդ հոդվածի 1-ին մասն է:

Իսկ վարչական ակտի ընդունման մասին իրազեկումը կատարվում է հիմնականում այն հասցեատիրոջը հանձնելու եղանակով, որի օրենսդրական հիմքը «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 59-րդ հոդվածի 1-ին մասն է: Այս կանոնը վերաբերում է գրավոր վարչական ակտերին, որոնք վարչական ակտի հիմնական ձևն են (Թովմասյան, Լուխթերհանդթ, Մուրադյան, Պողոսյան, Ռայմերս, Ռուզել 2011):

Այս տարբերակված մոտեցումները վկայում են իրավական անվտանգության պակասի և օրենսդրական բացի մասին:

Որոշ արտասահմանյան երկրների փորձը վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու կարգավորման ոլորտում

Իրավական համեմատական վերլուծությունն ուղղված է վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու գործընթացի տարբեր մոտեցումների բացահայտմանը: Որոշ զարգացած իրավական համակարգեր՝ ինչպիսիք են Գերմանիան, Ֆրանսիան և Լիտվան, ապահովում են բարձր աստիճանի հստակություն այս հարցում՝ հիմնվելով օրենսդրական հստակ կարգավորումների և կայուն իրավաբանական պրակտիկայի վրա: Այսպես. Գերմանիայում վարչական ակտերի ընդունումը և ուժի մեջ մտնելը կարգավորվում է Վարչական ընթացակարգի մասին օրենքով (Verwaltungsverfahrensgesetz 2023): Օրենքի §43 հոդվածը սահմանում է, որ վարչական ակտն ուժի մեջ է մտնում այն պահին, երբ այն պատշաճ կերպով ծանուցվում է հասցեատիրոջը:

„Ein Verwaltungsakt wird gegenüber demjenigen, für den er bestimmt ist oder der von ihm betroffen wird, in dem Zeitpunkt wirksam, in dem er ihm bekannt gegeben wird.“ (§43 Abs. 1 VwVfG):

Այս մոտեցումն ընդգծում է անձի տեղեկացված լինելու իրավունքի առաջնությունը: Ծանուցման բացակայության դեպքում ակտը իրավական ուժ չի ստանում: Բացի այդ, Գերմանիայում կիրառվում են թվայնացված ծանուցման հարթակներ, որոնց միջոցով ֆիքսվում է ծանուցման օրն ու ժամը՝ իրավաբանական հետևանքների հաշվարկման համար:

Նման մոտեցումը թույլ է տալիս կանխել իրավական անորոշությունը և ապահովել նախադեպային կայունություն:

Ֆրանսիական վարչական իրավունքում վարչական ակտերի ուժի մեջ մտնելու պահը կապվում է **պաշտոնական հրապարակման** կամ **անհատական ծանուցման** հետ՝ կախված ակտի բնույթից: Ընդհանուր կանոնը բխում է **Վարչական արդարադատության օրենսգրքից (Code de justice administrative)** և **վարչական պրակտիկայից**:

Եթե ակտը ունի ընդհանուր նշանակություն (օրինակ՝ կարգադրություն կամ հրաման), այն ուժի մեջ է մտնում միայն **Journal Officiel**-ում հրապարակվելուց հետո: Անհատական նշանակության ակտերի դեպքում՝ օրինակ՝ լիցենզիայի տրամադրում կամ տույժի նշանակում, ակտը ուժի մեջ է մտնում անձի ծանուցումից հետո:

Ֆրանսիայի մոդելը կարևորում է հրապարակայնության և թափանցիկության սկզբունքը, իսկ ծանուցման ձևերը խստորեն կարգավորված են իրավական ակտերով:

Լիտվայի վարչական իրավունքը վերջին տարիներին ենթարկվել է թվայնացման, ինչի արդյունքում վարչական ակտերի ուժի մեջ մտնելու կարգավորման հիմքը դարձել է **ծանուցման փաստացի կատարումը**՝ էլեկտրոնային կամ թղթային եղանակով:

Ըստ **Վարչական վարույթի մասին օրենքի՝ (Law on Administrative Proceedings)**՝

«Ակտը ուժի մեջ է մտնում անձի ծանուցման պահից՝ անկախ նրանից, թե արդյո՞ք նա ծանոթացել է բովանդակությանը»:

Լիտվայում կիրառվում է **E-government Gateway** թվային հարթակը, որի միջոցով վարչական մարմինները իրականացնում են ակտերի ավտոմատ ծանուցում և գրանցում իրավական ուժի մեջ մտնելու պահի ճշգրիտ վավերացման նպատակով:

Այս փորձերը ցույց են տալիս, որ վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու հարցում իրավական հստակությունը, թվայնացումը և ծանուցման պատշաճ համակարգը ապահովում են իրավունքի կանխատեսելիություն և կանխում են հետագա վեճերը:

Հայ և արտասահմանյան գիտական դիրքորոշումները վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու վերաբերյալ

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահը վարչական իրավունքի տեսական և գործնական հիմնախնդիրներից է, որն անմիջական ազդեցություն ունի ինչպես անձանց իրավունքների և պարտականությունների վրա, այնպես էլ վարչական ակտերի բողոքարկման և կատարման գործընթացների արդյունավետության վրա: Հետազոտական հետաքրքրության առարկա է նաև այն հարցը, թե որ պահից է վարչական ակտն ուժի մեջ մտնում՝ ընդունման, հրապարակման, թե՛ հասցեատիրոջը պատշաճ ծանուցման պահից: Այս հարցի շուրջ տարբեր իրավական համակարգերում ձևավորվել են տարբեր մոտեցումներ, որոնք ներկայացվում են ստորև:

Հայ գիտնականների դիրքորոշումները

Հայաստանյան իրավագիտական մտքի շրջանակներում առավելապես գերակշռում է այն մոտեցումը, ըստ որի՝ վարչական ակտն ուժի մեջ է մտնում դրա հասցեատիրոջը պատշաճ ծանուցման պահից: Մասնավորապես՝ Գ. Հարությունյանը և Ե. Խունդկարյանը դիտարկում են, որ ուժի մեջ մտնելու պահը պետք է կապել անձի իրազեկվածության հետ՝ իրավական կանխատեսելիության և իրավունքի պաշտպանության երաշխավորման տեսանկյունից: Նրանց գնահատմամբ՝ առանց այդ իրազեկման անհնար է ակտի հիման վրա առաջացած իրավական

հարաբերությունների ողջամիտ կարգավորումը (Հարությունյան, Խունդկարյան, 2015):

Դ. Հարությունյանը շեշտադրում է վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու և դրա իրավական հետևանքների կիրառման միջև եղած տարբերությունը՝ նշելով, որ առաջինը պայմանավորում է ակտի գործողության մեկնարկը, իսկ երկրորդը՝ դրա իրագործումը: Այս մոտեցումն ունի պրակտիկ նշանակություն՝ հատկապես բողոքարկման ժամկետների հաշվարկման հարցում (Հարությունյան 45–56):

Սեդա Ադամյանը, ուսումնասիրելով վերաքննիչ վարչական ակտերի ուժի մեջ մտնելու ընթացակարգերը, առանձնացնում է նաև այն դեպքերը, երբ ակտը կարող է ուժի մեջ մտնել դրա հրապարակման կամ վավերացման պահից, մասնավորապես՝ եթե ակտը չի հասցեագրվում կոնկրետ անձի (Ադամյան 2022):

Պրոֆեսոր Գևորգ Դանիելյանը վարչական ակտն ընդունված համարելու ժամկետը պայմանավորում է դրա տեսակով և ձևով: Այսպես՝ գրավոր վարչական ակտը համարվում է ընդունված՝ իրավասու պաշտոնատար անձի կողմից ստորագրվելու օրվանից, իսկ բանավոր կամ այլ ձևի վարչական ակտը՝ այդ ակտերը հրապարակվելու պահից (Օրենքի 58-րդ հոդված): Բանավոր վարչական ակտի պարագայում հրապարակման տակ չպետք է հասկանալ վերջինիս հրատարակումը տպագիր եղանակով, հրապարակումը սոսկ որևէ հստակ ընկալելի եղանակով հասցեատիրոջը հասանելի դարձնելն է (օրինակ՝ ոստիկանի կողմից սահմանված կարգով արված ժեստերը, լուսացույցի համապատասխան նշանի ակտիվացումը և այլն): Վարչական ակտի մասին իրազեկելու մասին նշել է, որ Օրենքի 59-րդ հոդվածի համաձայն, վարչական ակտի ընդունման մասին իրազեկում է համարվում վարչական մարմնի կողմից վարույթի մասնակիցներին այդ հոդվածով նախատեսված կարգով այն հանձնելը կամ հրապարակելը: Գրավոր վարչական ակտը պետք է եռօրյա ժամկետում ստորագրությամբ առձեռն հանձնվի վարույթի մասնակիցներին, իսկ դրա անհնարինության դեպքում, ինչպես նաև վարույթի մասնակցի պահանջով նույն ժամկետում հանձնումը կարող է իրականացվել պատվիրված փոստով՝ ստանալու մասին ծանուցմամբ կամ օրենքով նախատեսված այլ եղանակներով: Վարչական մարմինը միաժամանակ պարտավոր է դրա հետ միասին հանձնել նաև այդ ակտի բաղկացուցիչ մաս համարվող փաստաթղթերը, սակայն դրանք ուշացումով հանձնելը հիմք չէ վարչական ակտի իրավաչափությունը վիճարկելու համար: Հանձնման նշված կարգը տարածվում է նաև վարչական ակտում, ինչպես նաև դրա բաղկացուցիչ մաս կազմող փաստաթղթերում կատարվող փոփոխությունների վրա: Ինչ վերաբերում է վարչական ակտի հրապարակմանը, ապա այն կատարվում է տվյալ վարչական մարմնի տեղեկագրում կամ այլ պաշտոնական տեղեկագրում կամ զանգվածային լրատվության այլ միջոցներով հրապարակելով: Գրավոր վարչական ակտի հրապարակումը պարտադիր է, եթե վարչական մարմնին հայտնի չէ այն անձանց վերաբերյալ տեղեկությունները, որոնց շահերը ուղղակիորեն շոշափվում են այդ ակտով կամ օրենքով նախատեսված այլ դեպքերում: Գրավոր վարչական ակտը վարչական մարմնի նախաձեռնությամբ կարող է հրապարակվել, եթե վերջինիս հայեցողական որոշմամբ դա նպատակահարմար է՝ պետության և հանրության շահերի, ինչպես նաև անձանց իրավունքների արդյունավետ պահպանման անհրաժեշտությունից ելնելով: Մամուլում, ՉԼՄ-ներում կամ տեղեկատվության տարածման այլ միջոցներում հրապարակվում է գրավոր վարչական ակտի միայն եզրափակիչ մասը, սակայն միաժամանակ պետք է նշվի, թե որտեղ է հնարավոր ծանոթանալ ամբողջ վարչական ակտին: Օրենսդրի այս պահանջը, իհարկե, չի բացառում վարչական ակտն ամբողջությամբ հրապարակելու տարբերակը, մասնավորապես՝ վերջինիս ոչ մեծ ծավալի դեպքում: Բանավոր վարչական ակտը հրապարակվում է այն հասցեատիրոջը բանավոր ձևով հայտարարելու միջոցով: Այն կարող է հրապարակվել նաև հասցեատիրոջ համար հասկանալի որևէ օտար լեզվով: Այլ ձևի վարչական ակտի հրապարակման արդեն անդրադարձել ենք:

Վարչական ակտի տրամադրումն օտար լեզվով. Վարչական ակտն օտար լեզվով իրազեկելու կարգն ամրագրված է Օրենքի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մասով: Մասնավորապես՝ հասցեատիրոջ խնդրանքով վարչական մարմինը կարող է տրամադրել իր պաշտոնական կնիքով հաստատված օտար լեզվով թարգմանված պատճենը: Միաժամանակ, օրենսդիրն իրավաբանական ուժ է վերապահում բացառապես վարույթի իրականացման լեզվով ընդունված տեքստին, վեճ կամ բողոք ներկայացնելու դեպքում հիմք է ընդունվում միայն հայերենով ընդունված տեքստը: Օտար լեզվով թարգմանված պատճենը չի կարող հիմք լինել այդ ակտի իմաստը կամ բովանդակությունը մեկնաբանելու կամ պարզաբանելու համար: Օտար լեզվով թարգմանված պատճենները գործնականում կարող են անհրաժեշտ լինել տարբեր նկատառումներով, օրինակ՝ ամուսնության մեջ չգտնվելու մասին թարգմանված տեղեկանքը հիմք է այլ երկրում սահմանված կարգով ամուսնություն գրանցելու համար, այլ երկրի քաղաքացիություն ձեռք բերելու համար ևս պահանջվում է ներկայացնել տարաբնույթ տեղեկանքներ և այլն: Որպես կանոն, օտար լեզվով թարգմանված պատճենների անհրաժեշտությունը չի ծագում միջազգային պայմանագրերով նախատեսված հատուկ դեպքերում:

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելը և գործողության ժամկետը.

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու հարցում իրավական նշանակություն ունի ակտի իրազեկման ինստիտուտը: Այսպես՝ Օրենքի 60-րդ հոդվածի համաձայն, վարչական ակտն ուժի մեջ է մտնում վերը նշված կարգով իրազեկելուն հաջորդող օրվանից, եթե օրենքով կամ այդ ակտով այլ կարգ նախատեսված չէ: Օրենսդիրը՝ իրավական ուժի մեջ մտնելու տեսանկյունից սահմանում է նաև, այսպես կոչված, «պայմանով ակտ», որի որոշ դրույթներ կարող են ուժի մեջ մտնել միայն որոշակի պայմանների կամ հանգամանքների առաջացման դեպքում: Ինչ վերաբերում է բանավոր և այլ ձևի վարչական ակտերին, ապա դրանք ուժի մեջ են մտնում այդ ակտերը հրապարակելու պահից: Ի դեպ, Օրենքի՝ անհատական ակտի ուժի մեջ մտնելու վերաբերյալ դրույթները համապատասխանում են նույն հարցի իրավական կարգավորմանը նվիրված «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» օրենքի 23-րդ հոդվածի 6-րդ մասի դրույթներին: Պարզապես, հարկ է նկատել, որ հրապարակման ոչ ենթակա իրավական ակտերի ուժի մեջ մտնելու առնչությամբ արդեն հարկ է դեկլարավել այդ օրենքի 23-րդ հոդվածի 7-րդ մասի պահանջներով: Մասնավորապես, այդպիսիք են համարվում այն իրավական ակտերը կամ դրանց առանձին մասերը, որոնք պարունակում են պետական կամ օրենքով պահպանվող այլ գաղտնիք: Հրապարակման ոչ ենթակա ակտերն ուժի մեջ են մտնում դրանց ընդունմանը հաջորդող օրվանից, իսկ ստորագրման կամ վավերացման կամ պետական գրանցման ենթակա իրավական ակտերը՝ դրանց ստորագրմանը կամ վավերացմանը կամ պետական գրանցմանը հաջորդող օրվանից: Հիշյալ ակտերը պարտադիր են կատարման համար իրավաբանական, ֆիզիկական և պաշտոնատար անձանց համար՝ նախատեսված կարգով դրանց մասին նրանց իրազեկելու կամ ծանոթացնելու պահից, եթե այդ իրավական ակտով ավելի ուշ ժամկետ նախատեսված չէ: Նշված ակտի հերթական համարի վերջում՝ իրավական ակտի բնույթը սահմանող տառից հետո, իրավական ակտն ընդունող մարմնի կողմից դրվում են «Գ» կամ «ՀԳ» կամ «ՀԿ» տառերը: Վարչական ակտերը գործում են անորոշ կամ որոշակի ժամկետով: Անորոշ ժամկետով ակտը գործում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ որևէ իրավաչափ հիմքով չի կորցրել իրավական ուժը (օրինակ՝ փոխարինվել է այլ վարչական ակտով, անվավեր է ճանաչվել և այլն): Որոշակի ժամկետով ընդունված գրավոր վարչական ակտը գործում է մինչև այդ ակտով նախատեսված ժամկետի լրանալը, սակայն այդ ակտի ժամկետը, մինչև նշված ժամկետի լրանալը կամ լրանալուց հետո 15 օրվա ընթացքում կարող է երկարաձգվել նոր ժամկետով կամ անորոշ ժամկետով: «Պայմանով ակտ» տերմինը օրենսդիրն օգտագործում է նաև վարչական ակտի գործողության մեջ գտնվելու հիմքի տեսանկյունից: Այսպես՝ եթե վարչական ակտի

ուժի մեջ մնալը փոխկապակցվում է որոշակի պայմանի հետ, ապա դրա կատարման պահին ավարտվում է նաև վարչական ակտի գործողության մեջ գտնվելու ժամկետը: Բանավոր ակտի դեպքում գործողության մեջ գտնվելն ավարտվում է այդ ակտի հետ կապված գործողությունների կատարմամբ կամ օրենքով նախատեսված որևէ եղանակով ակտի հասցեատիրոջը այդ մասին հայտարարելու պահից: Այլ ձևի վարչական ակտի գործողությունը դադարում է ակտի հասցեատիրոջը օրենքով նախատեսված տեսանելի, լսելի կամ որևէ այլ ձևով հասանելի եղանակով ակտի գործողությունը դադարելու մասին հայտնելու պահից (Դանիելյան 92–96):

Արտասահմանյան գիտական մոտեցումները

Գերմանական վարչական իրավունքում վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու վերաբերյալ ձևավորված դիրքորոշումներն առանձնանում են բարձր կարգավորվածությամբ: Ըստ Verwaltungsverfahrensgesetz (VwVfG) օրենքի §43 հոդվածի, վարչական ակտն ուժի մեջ է մտնում դրա հասցեատիրոջը պատշաճ ծանուցման պահից: Դ. Մաուրերը և Բ. Շմիթը, մեկնաբանելով այս դրույթը, ընդգծում են, որ առանց ծանուցման իրավական պարտավորություններ չեն կարող առաջանալ, իսկ վարչական մարմինը չի կարող ակտն իրականացնել՝ առանց դրա ուժի մեջ մտնելու (Maurer Հարթմուտ, Hartmut 2011):

Ֆրանսիական վարչական իրավունքում գիտնականները՝ այդ թվում Մարսել Վեդելը և Պատրիկ Դելվոլվեն, առաջարկում են տարբերակել նորմատիվ և անհատական ակտերը՝ ուժի մեջ մտնելու պահի տեսակետից: Առաջիններն ուժի մեջ են մտնում հրապարակման պահից, իսկ վերջինները՝ հասցեատիրոջը ծանուցելու պահից: Ժան Շաբաթոն, զարգացնելով այս միտքը, նշում է, որ ուժի մեջ մտնելու պահը միաժամանակ իրավական պարտավորությունների և բողոքարկման մեխանիզմների մեկնարկային կետն է (Vedel, Marcel 1999):

Ռուս իրավական գրականությունում մասնավորապես՝ Ալեքսանդր Պառչինի և Նիկոլայ Սալիշչևի աշխատություններում, գերակշռում է այն տեսակետը, համաձայն որի վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահը պետք է պայմանավորվի դրա հասցեատիրոջ իրազեկմամբ: Ռուսաստանի Դաշնության Վարչական վարույթի դաշնային օրենքում (ՎՎՕ) ևս ամրագրված է ակտի ուժի մեջ մտնելը՝ հասցեատիրոջ ծանուցման պահից (Паршин 2007):

Համադրելով տարբեր իրավակարգերի գիտական դիրքորոշումները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ արդի վարչական իրավունքում գերակշռում է այն մոտեցումը, ըստ որի վարչական ակտը ուժի մեջ է մտնում այն պահից, երբ այն պատշաճ ձևով դառնում է հասանելի իր հասցեատիրոջը: Այս մոտեցումը բխում է իրավական վստահության, պաշտպանության և վարչարարության թափանցիկության սկզբունքներից: Միևնույն ժամանակ, որոշ իրավակարգերում՝ հատկապես նորմատիվ ակտերի պարագայում, գերադասվում է հրապարակման պահը՝ որպես ուժի մեջ մտնելու սկիզբ:

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի նշանակությունը դատական պաշտպանության իրավունքի տեսանկյունից

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի հստակեցումը բացառիկ նշանակություն ունի դատական պաշտպանության իրավունքն արդյունավետ իրացնելու տեսանկյունից: Այս հարցը անմիջականորեն առնչվում է արդար դատաքնության իրավունքի, իրավական կանխատեսելիության և անձի պաշտպանված լինելու իրավունքի հիմնարար սկզբունքների հետ:

Իրավական որոշակիության և կանխատեսելիության ապահովում

Իրավական որոշակիության սկզբունքը պահանջում է, որ իրավունքի սուբյեկտները կարողանան հստակ գնահատել իրենց իրավական վիճակը, հետևաբար՝ պարզ լինի, թե որ պահից է վարչական ակտը առաջացնում իրավական հետևանքներ: Ուժի մեջ մտնելու պահի անորոշությունը կարող է հանգեցնել իրավունքի խախտումների, քանի որ անձը, հնարավոր է, տեղյակ չլինի իր հանդեպ ընդունված ակտից և ուշացումով դիմի բողոքարկման:

Հայ իրավագիտության մեջ այս խնդրին անդրադարձել է Դ. Հարությունյանը՝ ընդգծելով, որ վարչական ակտի հասցեատիրոջ իրավունքը՝ իրավական պաշտպանությանն ու բողոքարկմանը, սկսվում է միայն այն պահից, երբ ակտը հասու է դառնում վերջինիս: Արտասահմանյան փորձն այս առումով ևս վկայում է այն մասին, որ դատական պաշտպանության իրավունքի արդյունավետ իրացումը պայմանավորված է ակտի՝ ուժի մեջ մտնելու պահի հստակ և կանխատեսելի կարգավորմամբ, որը կարող ենք տեսնել Գերմանիայի վարչական վարույթի մասին օրենքի 43-րդ հոդվածով, Ֆրանսիայի վարչական օրենսդիր փորձը և այլն:

Բողոքարկման ժամկետների հաշվարկման հիմք

Վարչական ակտերի բողոքարկման ժամկետները օրենքով սահմանված են որպես վերջնաժամկետներ: Դրանց հաշվարկի ճիշտ մեկնարկը վճռորոշ է՝ դատական վարույթը ժամանակին սկսելու իրավունքը չկորցնելու համար: Եթե ակտը համարվում է ուժի մեջ մտած՝ ընդունման կամ ստորագրման պահից, առանց ծանուցման, ապա գործնականում հաճախ անհնարին կլինի շահագրգիռ անձի համար արդյունավետ բողոքարկում ներկայացնել:

Այդ պատճառով՝ ինչպես հայ, այնպես էլ արտասահմանյան իրավունքում գերակայում է այն մոտեցումը, որ բողոքարկման ժամկետները սկսում են հաշվարկվել ոչ թե ակտի ընդունման, այլ հասցեատիրոջը ծանուցելու պահից:

Իրավունքի պաշտպանության իրական հնարավորության պայման

Դատական պաշտպանության իրավունքը ձևական իրավասություն չէ, այլ ենթադրում է գործնական և իրական հնարավորություն՝ դիմելու դատարան: Այդ հնարավորությունը խախտվում է, եթե անձը զրկվում է տեղեկացված լինելուց:

Հետևաբար՝ վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահը դառնում է հիմնական նախապայման՝ անձի պաշտպանական մեխանիզմներն ակտիվացնելու համար:

Եվրոպական դատարանի պրակտիկայում ևս (Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի «Պեյխե և Սասսի ընդդեմ Ֆրանսիայի» որոշմամբ (Դատական գործ, դիմում N 25444/94, 25 մարտ 1999թ.) 1999) շեշտվում է, որ դատական պաշտպանության իրավունքը ենթադրում է նաև փաստացի հնարավորություն նախապատրաստելու և ներկայացնելու դիրքորոշում՝ իրավական ակտի դեմ: Դա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ ակտի հասցեատերը իրավազեկված է:

Համեմատական վերլուծություն և քննարկում

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի հստակեցումը հանդիսանում է վարչարարության թափանցիկության, իրավական որոշակիության և արդար դատաքննության իրավունքի հիմքում ընկած կարևոր բաղադրիչներից: Համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրած արտասահմանյան մոդելներն իրենց կառուցվածքով և մեխանիզմներով առավել արդյունավետ կերպով են կարգավորում ակտի ուժի մեջ մտնելու պահը՝ ի տարբերություն ՀՀ գործող իրավակարգավորման:

Գերմանիայի և Ֆրանսիայի օրենսդրություններում վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահը հստակ և միանշանակ կապվում է **ծանուցման կամ հրապարակման** հետ: Այս մոտեցումը տրամաբանական է և ծառայում է հասցեատիրոջ իրավունքների պաշտպանության նպատակին՝ միաժամանակ կանխելով վարչական կամայականությունը: Գերմանիայում այս պահը կոդիֆիկացված է օրենսգրքով (Գերմանիայի վարչական ընթացակարգի օրենքի 43 հոդված), մինչդեռ Ֆրանսիայում այն կիրառվում է հրապարակման ձևով՝ ըստ ակտի բնույթի:

Ի տարբերություն դրա, Հայաստանում բացակայում է իրավական ակտի ուժի մեջ մտնելու հստակ սահմանումը, իսկ «ծանուցման» ձևերն ու պահը հաճախ մեկնաբանվում են տարբեր կերպ՝ հանգեցնելով վարչական գործերի և բողոքարկումների իրավական անկայունությանը (Օրինակ՝ դատական պրակտիկայում վերը նշված դեպքով երկու տարբեր մոտեցումները՝ իրավական ակտի մասին տեղեկանալու պահից սկսած դատավարական ժամկետների հաշվարկը և իրավական ակտը հասցեատիրոջը հանձնելու պահից սկսած դատավարական ժամկետների հաշվարկը):

Լիտվայի օրինակը վկայում է, որ **թվայնացված ծանուցման համակարգի ներդրումը** և ակտերի արձանագրման ավտոմատացումն ապահովում է իրավական հստակություն՝ խուսափելով վեճերից՝ կապված «ծանուցման պահի» հետ: Այս համակարգը կիրառելի կարող է լինել նաև Հայաստանի համար՝ հատկապես հաշվի առնելով ՀՀ-ում իրականացվող թվայնացման քաղաքականությունը և իրավական փաստաթղթաշրջանառության միտումները:

Բոլոր վերը նշված երկրներում ակտի ուժի մեջ մտնելը սերտորեն կապված է **տեղեկացված լինելու իրավունքին**: Այսինքն՝ անհատի իրավունքների և պարտավորությունների ծագումը ենթակա է ոչ միայն իրավական հիմքի, այլև փաստացի տեղեկացման: ՀՀ-ում, հակառակը, որոշ վարչական մարմիններ գործնականում մեկնաբանում են, որ ակտն ուժի մեջ է մտնում դեռևս ընդունման պահից՝ անկախ ծանուցումից: Սա ոչ միայն ստեղծում է իրավական անորոշություն, այլև լրջորեն վտանգում է քաղաքացու իրավունքի արդյունավետ իրացումը:

Հայաստանի համար առավել կիրառելի է համարվում **գերմանական մոդելը**, քանի որ այն հստակ իրավական հիմք է ստեղծում վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի համար՝ միաժամանակ պահպանելով ծանուցման պարտադիր սկզբունքը: Սակայն թվայնացման տեսանկյունից նաև **Լիտվայի փորձը** կարող է կիրառելի լինել՝ հաշվի առնելով թվային կառավարման աստիճանաբար զարգացող համակարգերը ՀՀ-ում:

Եզրահանգումներ

Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի հստակեցումը կարևորագույն նախապայման է վարչարարության իրավաչափության, կանխատեսելիության և վստահության սկզբունքի ապահովման համար: Հայաստանում գործող վարչական դատավարության իրավակարգավորումը լիարժեքորեն չի լուծում ակտի ուժի մեջ մտնելու պահի սահմանման և իրավական հետևանքների կառավարման հիմնախնդիրը: Այս բացը հանգեցնում է ոչ միայն պրակտիկ դժվարությունների, այլև՝ իրավունքի խախտման ռիսկերի:

Համեմատական վերլուծությունը ցույց տվեց, որ՝

- Գերմանիայում վարչական ակտը իրավաբանական ուժ է ստանում բացառապես ծանուցման պահից:
- Ֆրանսիայում ակտի ուժի մեջ մտնելը կախված է նրա բնույթից՝ հրապարակման կամ անհատական ծանուցման միջոցով:

- Լիտվայում բարձր արդյունավետություն է ցուցաբերում թվայնացված ծանուցման համակարգը՝ ակտերի ուժի մեջ մտնելու պահի փաստացի վավերացման միջոցով:

- Հայաստանում կիրառվող ոչ միանշանակ մոտեցումը, երբեմն՝ ակտի ընդունման պահից բխող իրավական հետևանքներով, հակասում է իրավունքի գերակայության, կանխատեսելիության և արդյունավետ պաշտպանության սկզբունքներին:

Առաջարկություններ

1. Վարչական դատավարության օրենսգրքի համալրում. առաջարկվում է ՎՊՕ-ում ներմուծել հստակ դրույթներ, որոնք կսահմանեն, որ վարչական ակտը ուժի մեջ է մտնում միայն այն պահին, երբ պատշաճ կերպով ծանուցվել է հասցեատիրոջը: Դատավարական ժամկետի հաշվարկը պետք է իրականացվի վարչական ակտը ստանալու պահից սկսած, այլ ոչ թե այն իրազեկվելու պահից: Վարչական ակտի մասին տեղեկանալը չի կրում զուտ այդ ակտի գոյության մասին տեղեկանալու բնույթ, այլ պայմանավորված է «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենքի 59-րդ և 60-րդ հոդվածների համաձայն վարչական ակտը հասցեատիրոջը հանձնելու և դրա ուժի մեջ մտնելու հետ: Վարչական ակտն օրինական ուժի մեջ է մտնում դրա հասցեատիրոջն այդ վարչական ակտի մասին ծանուցելու հաջորդ օրը, որից հետո սկսում է հոսել այդ վարչական ակտի բողոքարկման համար սահմանված դատավարական ժամկետը: Հայցվորը վարչական ակտի գոյության մասին տեղեկանալու հիմքով բաց թողնված դատավարական ժամկետը վերականգնելու մասին միջնորդություն ներկայացնելու պարտավորություն չունի: Վարչական ակտի մասին տեղեկանալը ինքնին չի նշանակում, որ այն ուժի մեջ է մտել:

2. Ծանուցման ձևերի կարգավորում. անհրաժեշտ է սահմանել ծանուցման ընդունելի ձևերը՝ ներառյալ էլեկտրոնային, փոստային, առձեռն և այլն՝ օրենքով ամրագրված մեխանիզմներով:

3. Թվայնացված ծանուցման համակարգի ներդրում. Նպատակահարմար է ստեղծել միասնական էլեկտրոնային հարթակ, որտեղ կգրանցվեն վարչական ակտերը և դրանց ծանուցման փաստերը՝ իրավական ուժի մեջ մտնելու պահի ստույգ վավերացման համար:

4. Դատական պրակտիկայի միատեսակեցում. Անհրաժեշտ է Վճռաբեկ դատարանի կամ բարձրագույն դատական խորհրդի կողմից մշակել ուղեցույցներ՝ վարչական ակտերի ուժի մեջ մտնելու հարցում միատեսակ մեկնաբանության ապահովման համար:

5. Վարչական մարմինների վերապատրաստում. Ցանկալի է պետական մարմինների իրավաբանական ստորաբաժանումների համար կազմակերպել մասնագիտացված վերապատրաստումներ՝ ծանուցման և ուժի մեջ մտնելու իրավաչափ կիրառման վերաբերյալ:

Այս բարեփոխումները կնպաստեն վարչական իրավունքի ոլորտում իրավական կանխատեսելիության բարձրացմանը, քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը և վարչական արդարադատության համակարգի ամրապնդմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ադամյան, Սեդա. Վարչական վերաքննիչ ընթացակարգը և դրա արդյունավետության նախադրյալները ՀՀ վարչական դատավարությունում. Երևան, ԵՊՀ իրատ., 2022:

2. Դանիելյան, Գևորգ. Վարչական վարույթ և դատավարություն. Երևան, Տիգրան Մեծ, 2011, էջ 92–96:
3. Դատալեքս, https://datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809979568: Սուսոնք՝ 14.05.2025 թ.:
4. Հարությունյան, Դավիթ. «Վարչական ակտի ուժի մեջ մտնելու հիմնախնդիրը վարչական դատավարական իրավունքում»: Իրավագիտություն, հ. 2, 2017, էջ 45–56:
5. Հարությունյան, Գագիկ., Խունդկարյան, Երվանդ. Վարչական իրավունք. Առաջին մաս. Երևան, Լուսաբաց, 2015:
6. Թովմասյան, Հրայր., Լուխթերիանոթ, Օլաֆ., Մուրադյան, Գուրգեն., Պողոսյան, Վիգեն., Ռայմերս, Վոլֆգանգ., Ռուզել, Ռենատ. ՀՀ ընդհանուր վարչական իրավունք. Ոստմանական ձեռնարկ. Երևան՝ Բավիդ, 2011, էջ 258:
7. ՀՀ Ազգային ժողով. Հայաստանի Հանրապետության վարչական դատավարության օրենսգիրք. Երևան, 2007, փոփոխություններով մինչև 2024 թվականը:
8. ---. «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենք, Երևան:
9. ՀՀ Վճռաբեկ Դատարան. Երևանի քաղաքապետարանն ընդդեմ Արմենուհի Դալիբալյանի թիվ ՎԴ/2499/05/14 գործով ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի որոշումը:
10. Салыщев, Н.Г. Вопросы теории и практики административного права. М.: Юридическая литература, 1997.
11. Паршин, А.А. Административное право России. М.: Норма, 2007.
12. Delvolvé, P. Droit administratif. Dalloz, Paris, 2019.
13. Shabano, Zh., Chapus, R. Le droit administratif français. Paris, Montchrestien, 2004.
14. Vedel, M. Les actes administratifs unilatéraux. Paris, PUF, 1999.
15. Verwaltungsverfahrensgesetz (VwVfG). Fassung von 2023.
16. Schmidt, B. Verwaltungsrecht. Heidelberg, Springer, 2013, 6. Auflage.
17. Maurer, H. Allgemeines Verwaltungsrecht. Munich, C.H. Beck, 2011.

WORKS CITED

1. Adamyan, Seda. (2022). Varchakan verakhnich' ent'ats'kargy ev dra ardyunavetut'yan nakhadryalnery HH varchakan datavarut'yunum [The Administrative Appeal Procedure and Its Preconditions for Effectiveness in the Administrative Proceedings of the Republic of Armenia] (Yerevan: YSU Publishing House) (in Armenian).
2. Danielyan, Gevorg. (2011). Varchakanvaruyt' yev datavarut'yun [Administrative Proceedings and Litigation] (Yerevan: Tigran Mets Publishing) (in Armenian).
3. Harutyunyan, Davit. (2017). Varchakan akti uzhi mej mtnelu himnakhndiry varchakan datavarakan iravunk'um [The Issue of Entry into Force of an Administrative Act in Administrative Procedural Law], Iravagitut'yun [Legal Science], no. 2, pp. 45–56 (in Armenian).
4. Harutyunyan, Gagik., Khundkaryan, Yervand. (2015). Varchakan iravunk'. Arrajin mas [Administrative Law: Part One] (Yerevan: Lusabats Publishing) (in Armenian).
5. Parshin, A. A. (2007). Administrativnoe pravo Rossii [Administrative Law of Russia] (Moscow: Norma Publishing) (in Russian).
6. Salishchev, N. G. (1997). Voprosy teorii i praktiki administrativnogo prava [The Issues of Theory and Practice of Administrative Law] (Moscow: Legal Literature Publishing) (in Russian).

7. T'ovmasyan, Hayr., Lowxt'erhandt', O'laf., Mowradyan, Gowrgen., Poghosyan, Vigen., R'aymers, Volfgang., R'owzel, R'enat. ՀՀ y'ndhanur varchakan iravunq. Usumnakan d'er'nark [*General Administrative Law of the Republic of Armenia: Educational Manual*]. Erevan` Bavigh, 2011, e'j 258. (in Armenian).

8. ՀՀ Azgayin Zhoghov, Hayastani Hanrapetut'yan Varchakan Datavarut'yan Orensgir' [Code of Administrative Procedure of the Republic of Armenia] (2007, amended to 2024) (in Armenian).

9. ՀՀ Azgayin Zhoghov, Hayastani Hanrapetut'yan orenq “Varchararanut'yan himunk'neri yev varchakan varuyt'i masin” [Law of the Republic of Armenia on Fundamentals of Administration and Administrative Proceedings] (Armenian).

10. HH Vchrabek dataran, Yerevani k'aghak'apetarann enddem Armenuhi Dalibaltyani t'iv VD/2499/05/14 vachakangortsov HH vch'rabek dataranni 10.12.2014 t'. voroshumy [Judgment in the Case of Yerevan Municipality v. Armenuhi Dalibaltian, No. VD/2499/05/14, 10 December 2014] (in Armenian).

11. Judicial act. Available on the Datalex Judicial Information System: https://datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809979568 (accessed May 14, 2025).

THE MAIN PROBLEMS OF ENTRY INTO FORCE OF AN ADMINISTRATIVE ACT IN THE CURRENT ADMINISTRATIVE JUDICIAL PROCEEDINGS AND THEIR POSSIBLE SOLUTIONS

ARKADI HOVHANNISYAN

Law Firm «GAH Partners», Chief Legal Advisor-Attorney;

of Goris State University, Advisor to the Rector;

*Faculty of Humanities, Department of Philology and Historical Law, Lecturer
Sisian, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present the legal issues of the entry into force of an administrative act in the Republic of Armenia and compare them with the regulations of some foreign legal systems, suggesting possible ways of reform.

To achieve the goal set, the following tasks were set: to identify the lack of clarity in the legislation of Armenia concerning the moment an administrative act enters into force – a problem that has emerged in judicial practice; to compare relevant foreign experience; and to propose reforms in this area.

During the study, the forms of notification of an administrative act and the absence of a clear moment of its entry into force in our legislation were disputed, accordingly, within the framework of the legal issues identified, the following questions were raised:

1. What gaps and advantages do the systems have?
2. What can be used to improve the legislation of the Republic of Armenia?

The research methodology during the work is based on the study of dogmatic legal analysis, comparative jurisprudence and judicial practice.

Summing up the study, we came to the conclusion that:

1. In Armenia, there is still no clarity about the moment of entry into force of an act, which may harm legal predictability and the protection of citizens.
2. Germany and France have clear legal regulations that provide clear and predictable mechanisms for the entry into force of an act.
3. Lithuania, being a member of the EU, has developed digitalized administration mechanisms, where electronic notification has full legal force.

Keywords: *administrative act, addressee of an administrative act, entry into force of an administrative act, clarity, electronic notification, informing about the existence of an administrative act, procedural deadlines, notification of an administrative act, handing over an administrative act.*

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВСТУПЛЕНИЯ В ЗАКОННУЮ СИЛУ АДМИНИСТРАТИВНОГО АКТА В СОВРЕМЕННОМ АДМИНИСТРАТИВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

АРКАДИЙ ОГАННИСЯН

*преподаватель кафедры филологии и исторического права
гуманитарного факультета, советник ректора
Горисского государственного университета,
главный юрисконсульт-адвокат
юридической фирмы «ГАА Партнерс»,
г. Сисиан, Республика Армения*

Целью статьи является представление правовых вопросов вступления в силу административного акта в Республике Армения, сравнение с нормами некоторых зарубежных правовых систем и предложения по возможным путям реформирования этого процесса.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: выявить неясности в законодательстве Армении относительно момента вступления административного акта в силу, поскольку такая проблема возникла в судебной практике, сравнить зарубежный опыт и предложить реформы в этой сфере.

В ходе исследования были оспорены формы уведомления об административном акте и отсутствие четких условий для этого в нашем законодательстве, поэтому в рамках затронутых правовых проблем были поставлены следующие вопросы:

1. Какие недостатки и преимущества есть у систем?
2. Что можно использовать для совершенствования законодательства Республики Армения?

Методология исследования, использованная в работе, основана на догматико-правовом анализе, сравнительном правоведении и изучении судебной практики.

Подводя итоги исследования, мы приходим к выводу о том, что:

1. в Армении до сих пор нет ясности относительно момента вступления акта в силу, что может нанести ущерб правовой предсказуемости и защите граждан;
2. в Германии и Франции действуют четкие правовые нормы, которые обеспечивают понятные и предсказуемые механизмы вступления закона в силу;
3. Литва, являясь членом ЕС, разработала цифровые механизмы администрирования, где электронное уведомление имеет полную юридическую силу.

Ключевые слова: *административный акт, адресат административного акта, вступление административного акта в силу, однозначность, электронное уведомление, информирование о наличии административного акта, процессуальные сроки, уведомление об административном акте, вручение административного акта.*

ՊԱՇՏՊԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՔՐԵԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ *

ՀՏԴ 343

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-77

ԼՈՒՍԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի
քրեական դատավարության և կրիմինալիստիկայի ամբիոնի ասպիրանտ,
ՀՀ փաստաբանների պալատի անդամ, փաստաբան,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
lusine.hovhannisyan46@gmail.com,
ORCID: 0009-0006-1789-2692

Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել պաշտպանության իրավունքը միջնորդավորված՝ պաշտպանի միջոցով, իրականացնելու պայմաններում առկա քրեադատավարական առանձնահատկությունները Հայաստանի Հանրապետությունում՝ պայմանավորված պաշտպանի դատավարական կարգավիճակի առանձնահատկություններով:

Հետազոտության խնդիրն է պաշտպանի դատավարական կարգավիճակի առանձնահատկությունները վեր հանելու միջոցով առաջարկել լուծումներ որոշ տեսագործական հարցերի համար:

Հետազոտությունն իրականացնելիս հեղինակն առաջնորդվել է այնպիսի մեթոդներով, ինչպիսիք են դեդուկցիան, վերլուծությունը, իրավական համեմատությունը և այլն: Դիտարկելով պաշտպանին որպես դատավարության սուբյեկտ՝ թե՛ նորմատիվ իրավական ակտերի պահանջների, թե՛ դատավարագետ-գիտնականների արտահայտած դիրքորոշումների լույսի ներքո, հեղինակը եզրահանգել է, որ թեև պաշտպանը ներկայացնում է մեղադրյալի շահերը, սակայն վերջինս նաև անկախ սուբյեկտ է: Այս համատեքստում քննարկման առարկա են դարձել ինչպես Փաստաբանի վարքագծի կանոնագրի և «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքի պահանջները, այնպես էլ քննարկվել են պաշտպանի և մեղադրյալի դիրքորոշումների միջև հակասության դեպքերը, պաշտպանի կողմից ոչ իրավաչափ միջոցներով պաշտպանության իրականացման արգելքը, վստահորդի պաշտպանության իրականացումից հրաժարվելու իրավաչափությունը և հարակից հարցեր:

Հեղինակը եզրահանգել է, որ պաշտպանի դատավարական անկախության փաստարկներից են թե՛ ապօրինի միջոցներով պաշտպանության իրականացման արգելքը, թե՛ այն, որ վերջինս, մեղադրյալից անջատ, կարգապահական պատասխանատվության առանձին սուբյեկտ է: Ի վերջո, քննարկելով պաշտպանի և պաշտպանյալի դիրքորոշումների միջև առկա հնարավոր հակասությունները, հեղինակը թեպետ համակարծիք է, որ մեղքի և մեղավորության ընդունման հարցում դիրքորոշումները մեծապես տարբերվել չեն կարող, սակայն իրավիճակն այլ է՝ բացառապես իրավական հարցերի շուրջ առկա տարաձայնությունների պարագայում:

Հիմնաբառեր՝ պաշտպանության իրավունք, պաշտպան, փաստաբան, դատավարական կարգավիճակ, ներկայացուցիչ, դատավարական ինքնուրույնություն, փաստաբանի վարքագծի կանոններ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 31.01.2025թ., գրախոսվել՝ 03.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Ներածություն

Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում քննարկելու պաշտպանի դատավարական կարգավիճակի վերաբերյալ որոշ վիճահարույց հարցեր՝ առանցքում ունենալով պաշտպանության իրավունքի արդյունավետ իրացման արդիական հիմնահարցը:

Պաշտպանի դատավարական կարգավիճակի առանձնահատկությունները վեր հանելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել պաշտպանի մասնակցության ձևը վարույթին՝ ՀՀ քրեական դատավարության համակարգում՝ որպես ընդհանուր ելակետ՝ այնուհետև ուշադրություն դարձնելով առանձին քրեադատավարական կառուցակարգերի շրջանակում դրսևորման ձևերին:

Մասնավորապես՝ ի՞նչ տեղ ունի պաշտպանը քրեադատավարական սուբյեկտների ցանկում, ո՞ր հանգամանքներն են ընդգծում պաշտպանի յուրահատուկ դերը, արդյո՞ք պաշտպանի և մեղադրյալի դիրքորոշումները մշտապես համընկնում են, ինչպե՞ս և ինչո՞վ պետք է առաջնորդվեն փաստաբանները հակասության առաջացման պարագայում:

Առաջադրված հարցերին պատասխանելու համար հարկ է քննարկել ինչպես տեսական, այնպես էլ նորմատիվային կարգավորումներ՝ փորձելով հավասարակշռել պաշտպանության պատշաճ իրականացման գործառույթը, փաստաբանի՝ օրենքով չարգելված միջոցներով պաշտպանություն իրականացնելու հրամայականի հետ:

Պաշտպանության իրավունքի միջնորդավորված՝ պաշտպանի միջոցով, իրականացումը քրեական դատավարությունում

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքով նախատեսված սկզբունքների ցանկում իր ուրույն դերն ու նշանակությունը ունի մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքը սահմանող 20-րդ հոդվածը: Համաձայն մեջբերված կարգավորման՝ մեղադրյալն իրավասու է պաշտպանվելու ինչպես անձամբ, այնպես էլ՝ պաշտպանի միջոցով:

Հատկանշական է, որ մեղադրանքից պաշտպանվելու իրավունքն ուղղակիորեն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրության 67-րդ հոդվածում ևս՝ մաս կազմելով մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների և ազատությունների գլխի: Պաշտպանության իրավունքի ամրագրմանը, դրա գործնական իրացման կարևորությանը անդրադարձ են կատարել նաև մի շարք միջազգային-իրավական փաստաթղթեր:

«Պաշտպանության իրավունք» եզրույթի սահմանմանը անդրադարձ կատարվել է թե՛ միջազգային, թե՛ հայրենական դատավարագետների կողմից (Ostavciuc 49; Chen 105-129; Tuca 177-184; Breyer 1-12; Ղուկասյան 9): Ամբողջացնելով արտահայտված մոտեցումները՝ կարող ենք արձանագրել, որ պաշտպանության իրավունքը սահմանադրական հիմնարար երաշխիք և քրեադատավարական սկզբունք է, որը մեղադրյալին հնարավորություն է տալիս արդյունավետ մասնակցություն ունենալու քրեական դատավարությանը, պաշտպանվելու ներկայացված մեղադրանքից՝ ի թիվս այլնի հակադարձելով մեղադրանքի կողմի փաստարկներին, ինչպես նաև ներկայացնելու իր դիրքորոշումը:

Պաշտպանության իրավունքը մեղադրյալին վերապահվող իրավունքներից հիմնականն է և մյուս իրավունքների երաշխավորման միջոցը: Այս իրավունքը ներառում է ինչպես անձամբ պաշտպանվելու հնարավորությունը, այնպես էլ վարույթն իրականացնող մարմնից անկախ՝ պաշտպանի կողմից իրավաբանական աջակցություն ստանալու իրավունքը: Պաշտպանության իրավունքը կարևոր գործիք է մարդու իրավունքների պաշտպանության և դատավարական գործընթացների ամբողջականությունը պահպանելու համար:

Թեպետ պաշտպանության իրավունքի իրացումն անպայմանորեն փոխկապակցված չէ այն միջնորդավորված՝ պաշտպանի միջոցով, իրացնելու հետ, և անձն ազատ է պաշտպանվելու անձամբ, սակայն կարծում ենք, որ

քրեադատավարական սուբյեկտների ցանկում հարկ է առանձին կերպով անդրադառնալ պաշտպանին՝ որպես վարույթի մասնավոր մասնակցի:

Իրավաբանական օգնության իրավունքի արդյունավետության տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի փաստաբանության ինստիտուտին վերաբերող նորմերի սահմանադրական ամրագրումը: 2015 թվականին ընդունված փոփոխություններով Սահմանադրության 64-րդ հոդվածը երաշխավորում է անկախության, ինքնակառավարման և փաստաբանների իրավահավասարության վրա հիմնված փաստաբանության գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում: Այսպիսով՝ փաստաբանությունը որպես ինստիտուտ առաջին անգամ ստացել է սահմանադրական ամրագրում: Սահմանադրությամբ նաև ուղղակիորեն ամրագրված է անձի իրավունքը՝ «մասնանշելու» իր նախընտրած փաստաբանին (Պողոսյան և Սարգսյան 78):

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը, անդրադառնալով արդար դատաքննության կառուցակարգին, իրավացիորեն արձանագրել է, որ «թեև ոչ բացարձակ իմաստով, սակայն յուրաքանչյուր անձի, որին քրեական մեղադրանք է ներկայացվել, իրավունքը արդյունավետորեն պաշտպանվել պաշտպանի կողմից, անհրաժեշտության դեպքում նաև՝ պետության կողմից նշանակված փաստաբանի միջոցով, արդար դատաքննության բնութագրիչներից մեկն է» (Կրոբմախն ընդդեմ Ֆրանսիայի 49):

Հայաստանի Հանրապետությունում գործող իրավական կարգավորումների ներքո որպես պաշտպան կարող է հանդես գալ բացառապես փաստաբանի որակավորում ունեցող իրավաբանը: Այսինքն՝ այս գործառույթը որոշակիորեն փաստաբանների մենաշնորհն է: Կարծում ենք՝ օրենսդրի նման դիրքորոշումն արդարացված է՝ հաշվի առնելով, որ այդպիսով երաշխավորվում է փաստաբանի որակավորում ունեցող անձանց և նրանց կողմից ապագայում տրամադրվելիք փաստաբանական ծառայությունների ընդունելի որակը՝ հիմք ընդունելով մասնագիտական կառույցի՝ Փաստաբանների պալատի կողմից տրամադրվող արտոնագիրը:

Փաստաբանական ծառայությունների և հետևաբար՝ անձի իրավաբանական օգնություն ստանալու իրավունքի որակի ապահովումն ուղղակիորեն փոխկապակցված է մրցակցության սկզբունքի հետ: Մասնավորապես՝ մրցակցության սկզբունքի առանցքներից է «Չենքերի հավասարության» դրույթը, համաձայն որի՝ դատավարության մասնակիցները պետք է ունենան հավասար հնարավորություններ ներկայացնելու իրենց դիրքորոշումը: Ընդ որում՝ դատավարագիտության մեջ ընդունված կարծիքի համաձայն՝ զենքերի հավասարության ապահովումը ոչ միայն զուտ իրավական երաշխիք է, այլև անձանց, ավելի հաճախ՝ մեղադրյալի, արժանապատվության հարգման միջոց (Omkar 75-116): Հաշվի առնելով այն, որ հանրային մեղադրողի դերում մշտապես հանդես է գալիս բարձրագույն իրավաբանական կրթությամբ անձ, նման կարգավորման նախատեսումը ևս որոշակիորեն հավասարակշռում է դատավարության կողմերը: Ընդ որում՝ նկատի ունենալով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի ձևավորած կայուն նախադեպային իրավունքը՝ պարզ է դառնում, որ պաշտպանության իրավունքի արդյունավետ իրացման հիմնահարցն արդիական է ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետությունում:

Սահմանադրությունը, ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը, «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքը նախանշում են պաշտպանի գործունեության սկզբունքները, ինչպես նաև՝ սահմանում պաշտպանության միջոցներից որոշները: Ավելին՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործող բոլոր փաստաբանների նկատմամբ պարտադիր կիրառություն ունի «Փաստաբանի վարքագծի կանոնագիրքը»: Այս փաստաթուղթը սահմանում է փաստաբանական էթիկայի սկզբունքները և փաստաբանի վարքագծի կանոնները՝ հիմնվելով փաստաբանության

բարոյական չափանիշների և ավանդույթների, ինչպես նաև փաստաբանական գործունեության միջազգային ստանդարտների և կանոնների վրա: Հետևաբար՝ թեպետ պաշտպանը վարույթի մասնավոր մասնակից է, չի հանդիսանում և չի կարող հանդիսանալ հանրային իշխանության ներկայացուցիչ, սակայն նրա գործունեության նկատմամբ կիրառվում են մի շարք պարտադիր բնույթ ունեցող կարգավորումներ:

Նկատի ունենալով, որ պաշտպանի գործունեության վրա տարածվում են ոչ միայն նորմատիվ իրավական ակտերի դրույթները, այլև, մեր կարծիքով, համընդհանուր բարոյական և էթիկական պահանջները և վերլուծելով ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ տեսական մոտեցումները՝ կարող ենք առանձնացնել պաշտպանության իրականացման ընթացքում պաշտպանի գործունեության նկատմամբ կիրառվող հետևյալ սկզբունքները.

- անկախություն,
- գաղտնիություն,
- ձեռնհասություն և պատասխանատվություն,
- շահերի բախման բացառում,
- հարգանք իրավական գործընթացների և դատավարության մասնակիցների նկատմամբ:

Պաշտպանի իրավական կարգավիճակի առանձնահատկությունները քրեական դատավարությունում

Պաշտպանը որոշակի, յուրահատուկ կարգավիճակ ունի քրեադատավարական սուբյեկտների շարքում՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ վերջինս ներկայացնում է ոչ թե իր, այլ ուրիշ մասնավոր մասնակցի՝ մեղադրյալի իրավունքները և շահերը: Թեպետ պաշտպանը, որպես այդպիսին, չունի իր հետ անձնապես կապված շահեր քրեական դատավարությունում, սակայն դա չի նվազեցնում վստահորդի շահերը լավագույնս ներկայացնելու պարտականությունը:

Պաշտպանի դատավարական կարգավիճակի և փոխկապակցվածության վերաբերյալ հարցերը տևական ժամանակ գտնվել են տեսաբանների ուշադրության կենտրոնում: Հետաքրքրական է, որ այս առնչությամբ առկա են տրամագծորեն հակոտնյա կարծիքներ: Օրինակ՝ դեռևս խորհրդային տարիներին արտահայտվել էր կարծիք առ այն, որ պաշտպանը դատարանի օգնականն է (Чепухов 53; Перлов 26): Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ պաշտպանը որևէ դեպքում չի կարող դիտարկվել որպես դատարանին կամ այլ վարույթն իրականացնող մարմնին օժանդակող սուբյեկտ: Պաշտպանին որպես վարույթն իրականացնող մարմնին օժանդակող սուբյեկտ չդիտարկելն ուղղակիորեն փոխկապակցված է փաստաբանական գործունեության հիմքում ընկած այնպիսի կառուցակարգի հետ, ինչպիսին է «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքի 25-րդ հոդվածով նախատեսված փաստաբանական գաղտնիքը: Ընդ որում՝ համաձայն մեջբերված հոդվածի՝ փաստաբանական գաղտնիք են համարվում այն տեղեկությունները և ապացույցները, որոնք իրավաբանական օգնություն հայցող անձը փոխանցել է փաստաբանին, փաստաբանի տված խորհրդատվության բովանդակությունն ու բնույթը, ինչպես նաև այն տեղեկությունները և ապացույցները (կտրվածքներ, կրիչները), որոնք փաստաբանը փաստաբանական գործունեության իրականացման ընթացքում ձեռք է բերել ինքնուրույն: Հետևաբար՝ փաստաբանին որպես քրեական դատավարության մասնակից դիտարկելիս որպես մեկնակետ, ի թիվս այլնի, մեր կարծիքով, պետք է ընդունել փաստաբանական գաղտնիքի կառուցակարգը:

Այլ գիտնականների կարծիքով՝ պաշտպանները մեծ պատասխանատվություն են ստանձնում ոչ միայն մեղադրյալի, այլև արդարադատության համակարգի առջև (Abrams 2015; Бойков 69): Համաձայն այդ կարծիքի՝ պաշտպանի առաջնային

պարտականությունը մեղադրյալին ամբողջական իրավական աջակցության տրամադրումն է՝ երաշխավորելով, որ մեղադրյալն ունի մանրակրկիտ և ամբողջական պատկերացում իր իրավունքների և պարտականությունների մասին: Այլ կերպ՝ պաշտպանը և՛ ինքնուրույն սուբյեկտ է՝ օժտված իր իրավունքների և պարտականությունների համախմբով, և՛ մեղադրյալի «ներկայացուցիչ»:

Այս համատեքստում դժվար է չհամաձայնել կարծիքի հետ, որ պաշտպանի և մեղադրյալի հարաբերությունները չեն կարող դիտարկվել բացառապես որպես ներկայացուցչի և ներկայացվողի հարաբերություն, քանի որ այս երկու սուբյեկտները փոխլրացնում են միմյանց (Ղուկասյան 19): Փոխլրացման հանգամանքը կարևոր է նաև նրանով, որ մեղադրյալը, որպես այդպիսին, չունի պարտականություն ծանոթ լինելու իր նկատմամբ կիրառվող նորմատիվ կարգավորումների բովանդակությանը, սկզբունքներին, ունենալու հստակ պատկերացում առաջարկվող կամ հնարավոր պաշտպանության միջոցների օրինականության վերաբերյալ: Հետևաբար՝ բացառված չէ, որ մեղադրյալը որպես պաշտպանության միջոց դիտարկի նաև ոչ իրավաչափ միջոցների կիրառումը: Եթե պաշտպանի դատավարական կարգավիճակը ներկայացվի բացառապես որպես մեղադրյալի «ներկայացուցիչ», ապա կստացվի, որ պաշտպանը սահմանափակված է միմյանց մեղադրյալի կամքով, և, փաստորեն, պաշտպանի դատավարական իրավունքները և պարտականությունները նախանշվում են մեղադրյալի կողմից: Սակայն միանշանակ է, որ պաշտպանը, թեև մշտապես առաջնորդվում է իր վստահորդի լավագույն շահով, սակայն ունի նաև հանձնառություն՝ երաշխավորելու, որ «մեղադրյալի լավագույն շահը» և դրա կենսագործման երաշխավորումը մշտապես համապատասխանեն կիրառելի օրենսդրությանը:

Այսպես՝ անկախ իրավական վեճի բնույթից, պաշտպանի և մեղադրյալի հարաբերություններից կամ ցանկացած այլ իրավական և փաստական հանգամանքից՝ պաշտպանը երբևէ չի կարող դիտարկել անձի պաշտպանությունն ապօրինի միջոցներով իրականացնելու հնարավորությունը: Միաժամանակ, սակայն, հարկ է նկատել, որ որևէ նորմատիվ իրավական ակտ սպառիչ կերպով չի թվարկում և չի կարող թվարկել այն գործիքները, որոնք պաշտպանը կարող է կիրառել: «Օրենքով չարգելված միջոցներով» ձևակերպումը բավականին լայն հնարավորություններ է ստեղծում փաստաբանների համար, այդ թվում՝ ոչ այնքան կանխատեսելի միջոցներով պաշտպանության իրականացման համար՝ պայմանով, որ իրավահարաբերությունների նկատմամբ կիրառելի հատուկ կարգավորումները լրացուցիչ սահմանափակումներ չեն նախատեսում:

Այնուամենայնիվ, բացառված չէ, որ, չնայած պաշտպանի ջանքերին, մեղադրյալն, այնուամենայնիվ, հակված լինի ոչ իրավաչափ միջոցներով պաշտպանվելուն: Նման դեպքերում «Փաստաբանի վարքագծի կանոնագիրքը» սահմանում է, որ փաստաբանը նախ պետք է պաշտպանյալին պարզաբանի ընտրված միջոցների անթույլատրելիությունը: Այնուհանդերձ, եթե անձի դիրքորոշումը մնում է անփոփոխ, պաշտպանը պետք է հրաժարվի վստահորդի հանձնարարությունն ընդունելուց: Հատկանշական է, որ նման դիրքորոշում արտահայտվել է նաև արտասահմանյան տեսաբանների կողմից դեռևս 1980-ական թվականներին (Erickson 75-91), ինչը ևս մեկ անգամ ընդգծում է խնդրո առարկայի համընդհանուր արդիականությունը տարբեր իրավական համակարգերում: Վստահորդի հանձնարարականի ընդունումից հրաժարվելը, որոշ դեպքերում կարող է նշանակել պաշտպանի՝ վարույթին հետագա մասնակցություն ունենալու անհնարինություն, կամ այլ կերպ՝ պաշտպանության իրականացումից հրաժարում:

Սակայն պաշտպանի հրաժարվելը վարույթին մասնակցելուց և, ըստ էության, անձի պաշտպանությունն իրականացնելուց, պայմանավորված չէ միայն պաշտպանի մոտ նման կամահայտնության առկայությամբ: Այլ կերպ՝ պաշտպանը ազատ չէ ցանկացած ժամանակ միակողմանիորեն հրաժարվելու ստանձնած վստահորդի

պաշտպանության իրականացումից: Միաժամանակ, վերլուծելով ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի՝ պաշտպանության իրավունքի իրացմանն առնչվող կարգավորումները, կարելի է եզրահանգել, որ, որպես կանոն, պաշտպանյալն ազատ է ցանկացած պահի հրաժարվել պաշտպանից: Պաշտպանը կարող է հրաժարվել իր պաշտպանյալի՝ հետագա ներկայացուցչությունն իրականացնելուց խիստ սահմանափակ դեպքերում, որոնք նախատեսված են «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքով և «Փաստաբանի վարքագծի կանոնադրով»: Համաձայն «Փաստաբանի վարքագծի կանոնադրի» 3.8.2-րդ կետին՝ այդ դեպքերի ցանկում են, օրինակ, երբ վստահորդը, փաստաբանի պարզաբանումներին հակառակ, կատարում է գործողություններ՝ կապված հանձնարարության հետ, որոնք օրենքով արգելված են, կամ վստահորդի հանձնարարությունները կարող են հանգեցնել փաստաբանի կողմից ՀՀ օրենսդրության կամ Կանոնադրի խախտմանը, հանձնարարության պատշաճ կատարումը անհնար է դառնում վստահորդի կողմից փաստաբանի խորհուրդներին հակառակ գործողություններ կատարելու հետևանքով, վստահորդը կատարում է փաստաբանի պատիվը, արժանապատվությունը և հեղինակությունը անվանարկող գործողություններ և այլն: Չուզահեռաբար, սակայն, պաշտպանին՝ որպես դատավարական սուբյեկտի նկարագրում է նաև այն, որ անգամ վստահորդի հետ կնքված իրավական պայմանագրի լուծման շրջանակում փաստաբանը ոչ միայն պարտավոր է բացատրել վստահորդին դրա պատճառները, այլև որևէ դեպքում թույլ չտալ, որ վստահորդը հայտնվի անելանելի վիճակում:

Այսինքն՝ պաշտպանյալի՝ ապօրինի միջոցներով պաշտպանվել ցանկանալու և այդ որոշումից չհրաժարվելու դեպքում պաշտպանը հայտնվում է մի իրավիճակում, երբ վերջինս թեպետ այդ հիմքով կարող է հրաժարվել պաշտպանության իրականացումից, սակայն միաժամանակ պարտավոր է ապահովել մեղադրյալի չհայտնվելը անելանելի վիճակում:

Ասվածն ավելի պատկերավոր դարձնելու համար կարելի է քննարկել գործնական օրինակ, երբ պաշտպանյալի դիրքորոշումը՝ ապօրինի միջոցներով պաշտպանվելու վերաբերյալ, անդրդվելի է, պաշտպանը իրավաչափորեն հրաժարվում է նմանօրինակ հանձնարարության կատարումից: Այլ կերպ՝ առկա են մեղադրյալի պաշտպանությունն իրականացնելուց հրաժարվելու իրավաչափության վավերապայմանները: Միևնույն ժամանակ, սակայն, Վերաքննիչ քրեական դատարանին բողոք ներկայացնելու ժամկետի ավարտին մնացել է 3 օր, կամ նույն օրը նշանակված է մեղադրյալի նկատմամբ կալանքը որպես խափանման միջոց ընտրելու վերաբերյալ՝ քննիչի կողմից ներկայացված միջնորդության քննարկման դատական նիստ, և վարույթին այլ պաշտպան ներգրավված չէ: Կարծում ենք՝ նման դեպքերում, թեպետ պաշտպանության իրականացումից հրաժարման հիմքերը առկա են, առավել առաջնային նշանակություն ունի պաշտպանի պարտականությունը՝ թույլ չտալ, որ մեղադրյալը հայտնվի անելանելի վիճակում: Պաշտպանը նախ պարտավոր է, օրինակ, ներկայացնել վերաքննիչ բողոքը կամ մասնակցել վերոնշյալ դատական նիստին, որից հետո միայն հրաժարվել պաշտպանության իրականացումից:

Այս համատեքստում որոշակիորեն կարևոր է նաև պաշտպանության իրականացումից հրաժարման դատավարական կարգը: Պաշտպանը վարույթին մասնակցում է անձամբ պաշտպանյալի (վստահորդ) կամ այլ անձի հետ (հաճախորդ) կնքված պայմանագրի հիման վրա: Հարց է առաջանում. արդյո՞ք պայմանագրի լուծումը բավարար է՝ վարույթին մասնակցությունը դադարեցված համարելու համար: Կարծում ենք՝ նման դեպքերում առավել կարևոր նշանակություն ունի պաշտպանի կողմից վարույթն իրականացնող մարմնին ներկայացված ծանուցումը, որով վերջինս հայտնում է, որ այլևս չի ներկայացնում մեղադրյալի շահերը: Նշված ծանուցումը վարույթն իրականացնող մարմնին տրամադրելուց հետո (վարույթին մասնակցության փաստացի դադարեցում) և օրենքով նախատեսված ժամկետներում փաստաբանն ազատ է լուծելու կնքված պայմանագիրը (վարույթին մասնակցության իրավական

դադարեցում): Վարույթին մասնակցելու փաստական և իրավական դադարեցման միջև հնարավոր մրցակցության դեպքում, կարծում ենք, առաջնայնությունն պետք է տրվի մասնակցության փաստացի դադարեցմանը՝ վարույթն իրականացնող մարմինն ծանուցելու միջոցով: Ընդ որում՝ քննարկվող դեպքում վարույթն իրականացնող մարմինն ուղղված պաշտպանի ծանուցումը չպետք է պարունակի տեղեկատվություն՝ պաշտպանությունից հրաժարման պատճառի մասին, քանի որ փաստաբանի վարքագծի նկատմամբ շարունակվում են կիրառելի լինել փաստաբանական գաղտնիքի դրույթները: Այլ կերպ՝ անգամ հրաժարումից հետո փաստաբանը չի կարող վտանգել նախկինում վստահորդ հանդիսացած անձի շահերը: Ասվածից բացառություն կարող են կազմել միայն «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքի 25-րդ հոդվածի 3-րդ կետով նախատեսված՝ փաստաբանական գաղտնիքի հրապարակման դեպքերը:

Պաշտպանի՝ ոչ միայն մեղադրյալի ներկայացուցիչը, այլև դատավարական առանձին սուբյեկտ լինելու փաստը հավաստող մեկ այլ փաստարկ է այն, որ որպես դատավարական սուբյեկտ՝ պաշտպանը կարող է ենթարկվել պատասխանատվության: Ընդ որում՝ այդ պատասխանատվությունը ոչ թե պաշտպանին է որպես մասնավոր, ֆիզիկական անձի (օրինակ՝ եթե վերջինս ՀՀ քրեական օրենսգրքով արգելված արարք կատարի), այլ բխում է անմիջապես պաշտպան հանդիսանալու հանգամանքից: Այսպես՝ եթե պաշտպանության իրականացման շրջանակում փաստաբանը դրսևորի արգելված վարքագիծ, թե՛ վարույթն իրականացնող մարմինը, թե՛ վստահորդը, թե՛ երրորդ անձինք իրավասու են դիմելու ՀՀ փաստաբանների պալատի կարգապահական հանձնաժողովին՝ քննարկելու և լուծելու փաստաբանին կարգապահական պատասխանատվության ենթարկելու հարցը:

Պաշտպանի՝ որպես քրեական դատավարության որոշակիորեն ինքնավար սուբյեկտի հանգամանքը, ըստ մեզ, ամրապնդվում է նաև վերջինիս՝ վարույթին ներգրավված գործընթացում: Հայտնի է, որ քրեադատավարական սուբյեկտների ճշող մեծամասնությունը վարույթին ներգրավվում կամ վարույթում հանդես է գալիս օրենքի ուժով: Այսպես՝ քննիչն իրականացնում է նախաքննություն, դատախազը՝ հսկողություն մինչդատական վարույթի օրինականության նկատմամբ, դատարանը գործը լուծում է ըստ էության, վկան հրավիրվում է՝ հայտնելու իրեն հայտնի տեղեկություններ և այլն: Մինչդեռ փաստաբանը վարույթին ներգրավվում է գործարքի՝ ծառայությունների մատուցման պայմանագրի հիման վրա:¹ Հետևաբար՝ նրա մասնակցությունը վարույթին ոչ միայն իրավապաշտպան գործունեության տեսակ է, այլև՝ ձեռնարկատիրական:

Գործնականում հնարավոր է իրավիճակ, որ մեղադրյալը գտնվի, օրինակ, քրեակատարողական հիմնարկում, և վարույթն իրականացնող մարմինն օբյեկտիվորեն հնարավորություն չունենա անմիջապես վերջինիս ներկայացնելու՝ պաշտպանի ներգրավման հարցը լուծելու համար: Քննարկման առարկա չդարձնելով քրեական վարույթին պաշտպանի մասնակցության բոլոր դեպքերը՝ կարծում ենք՝ անհրաժեշտ է անդրադառնալ և մեկնաբանել ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետի կարգավորումը, համաձայն որի փաստաբանը մեղադրյալի պաշտպանությունը ստանձնում է մեղադրյալի, նրա օրինական ներկայացուցչի, մերձավոր ազգականի, ինչպես նաև այլ անձանց հրավերով՝ մեղադրյալի հետագա գրավոր համաձայնությամբ: «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի 41-րդ հոդվածի պահանջների համաձայն վերլուծելով վերոգրյալ դրույթը՝ պարզ է դառնում, որ վարույթն իրականացնող մարմինը որևէ պարագայում չի կարող խոչընդոտել պաշտպանի ներգրավմանը

¹ Ասվածից բացառություն է հանրային պաշտպանի՝ վարույթին ներգրավված դեպքը, որը, սակայն, չի հանդիսանում սույն հոդվածի հետազոտման առարկա:

քրեական վարույթին: Այն պահից, երբ փաստաբանը վարույթն իրականացնող մարմնին է ներկայացնում թվարկված սուբյեկտներից որևէ մեկի իրավեր-դիմումը, վերջինս արդեն իսկ պետք է համարվի մեղադրյալի պաշտպան՝ դատավարական կարգավիճակից բխող բոլոր իրավունքներով և պարտականություններով: Միակ վավերապայմանը մեղադրյալի **հետագա** գրավոր համաձայնությունն է:

Պաշտպանի և մեղադրյալի դիրքորոշումների հակասությունները և հնարավոր լուծումները

Պաշտպանի դատավարական կարգավիճակի շուրջ առավել հստակ պատկերացում կազմելու համար հարկ է անդրադառնալ նաև այն հարցին, թե ինչպես պետք է վարվեն պաշտպանները, երբ առկա է հակասություն նրանց և մեղադրյալի դիրքորոշումների միջև՝ հաշվի առնելով նախորդիվ կատարած եզրահանգումը, որ պաշտպանը ոչ միայն մեղադրյալի ներկայացուցիչն է, այլև՝ ինքնուրույն սուբյեկտ:

Այս հարցը, սակայն, անհրաժեշտ է քննարկել 2 դիտանկյունից՝ տարակարծ դիրքորոշումներ մեղավորության և այլ իրավական և էթիկական հարցերի շուրջ:

Անդրադառնալով մեղադրյալի մեղավորության շրջանակում հակոտնյա դիրքորոշումների առկայությանը՝ հարկ է նկատել, որ, թեպետ տեսական գրականության մեջ առկա են բազմաթիվ մոտեցումներ խնդրո առարկայի վերաբերյալ, որոնք, այդ թվում, հանգում են նրան, որ, հակառակ մեղադրյալի կարծիքի, պաշտպանը պետք է ունենա իրավունք՝ հայտարարելու մեղադրյալի մեղավորության մասին, կարծում ենք, որ նման դիրքորոշումները հակասում են և՛ անմեղության կանխավարկածին, և՛ պաշտպանության իրավունքին: Միաժամանակ, հիմք ընդունելով «պաշտպան» սուբյեկտի դատավարական առանձնահատկությունները, նման հայտարարության կատարումը կարող է անդառնալի հետևանքներ ունենալ գործի ելքի վրա:

Այս առնչությամբ պետք է համաձայնել օրենսդրի կողմից որդեգրած կարգավորումների հետ: Այսպես՝ համաձայն ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 49-րդ հոդվածի՝ պաշտպանն իրավունք չունի, հակառակ պաշտպանյալի դիրքորոշման, ընդունելու նրա առնչությունը ենթադրյալ հանցանքին կամ մեղավորությունը դրա կատարման մեջ: Միևնույն ժամանակ, «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքի 19-րդ հոդվածի համաձայն՝ փաստաբանը պարտավոր է, հակառակ պաշտպանյալի դիրքորոշման, չընդունել դեպքի հետ նրա առնչությունը և մեղավորությունը: Նույնաբնույթ դրույթ պարունակում է նաև «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքի 20-րդ հոդվածը, համաձայն որի՝ փաստաբանը պարտավոր է չանել հայտարարություններ վստահորդի մեղավորության ապացուցված լինելու վերաբերյալ, եթե վերջինս ժխտում է դա:

Այսինքն՝ պաշտպանը երբևէ չի կարող մեղավորության հարցի շուրջ արտահայտել պաշտպանյալի դիրքորոշումից տարբերվող կարծիք, հատկապես, երբ խոսքը վերաբերում է մեղավորության ընդունմանը: Այնուամենայնիվ, որոշ բացառություններ նախատեսված են այն դեպքերում, երբ պաշտպանյալը, արարքը կատարած չլինելով, ցանկանում է խոստովանել:

Պաշտպանի և պաշտպանյալի դիրքորոշումների միջև հակասության շրջանակում հնարավոր է նաև դեպք, երբ այն ունենա զուտ իրավական ձևակերպում: Օրինակ՝ դիրքորոշումների միջև առկա է անհամաձայնություն՝ իրավական փաստարկը պաշտպանական ճառում ներառելու կամ չներառելու կամ որևէ միջնորդություն դատարան ներկայացնելու հարցերի շուրջ: Նման իրավիճակներում, կարծում ենք, պետք է կրկին հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ պաշտպանը, որպես սուբյեկտ, ոչ միայն մեղադրյալի ներկայացուցիչն է, այլև օժտված է որոշակի դատավարական ինքնուրույնությամբ: Կարծում ենք, պաշտպանը բացառապես իրավական հարցերի կապակցությամբ կարող է դիրքորոշում ներկայացնել անգամ,

Երբ առկա չէ մեղադրյալի համաձայնությունը, եթե վստահ է, որ դիրքորոշման ներկայացումը որևէ դեպքում առնվազն չի վնասի մեղադրյալի իրավունքները:

Եզրահանգումներ

Պաշտպանության իրավունքը առանցքային տեղ ունի մեղադրյալին տրամադրված իրավունքների ցանկում: Պաշտպանության իրավունքի իրացման շրջանակում Էական նշանակություն ունի պաշտպանի՝ որպես վարույթն իրականացնող մարմնից անկախ դատավարական սուբյեկտի մասնակցությունը: Պաշտպանը ունի յուրահատուկ կարգավիճակ քրեական դատավարությունում՝ միաժամանակ հանդես է գալիս և՛ որպես ինքնուրույն սուբյեկտ, և՛ մեղադրյալի ներկայացուցիչ:

Պաշտպանի գործունեության նկատմամբ պարտադիր կիրառելիություն ունի ոչ միայն ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը, այլև «Փաստաբանության մասին» ՀՀ օրենքը և «Փաստաբանի վարքագծի կանոնագիրքը»: Փաստաբանի մասնակցության շրջանակը քրեադատավարական վարույթին, նրա իրավունքները և պարտականությունները ուղղակիորեն փոխկապակցված են փաստաբանական գաղտնիքի կառուցակարգի հետ, որը ունի և՛ տեսական, և՛ գործնական նշանակություն: Ավելին՝ փաստաբանական գաղտնիքի բացահայտման արգելքը ժամանակային սահմանափակման ենթակա չէ:

Թեպետ ընդհանուր կանոնը հանգում է նրան, որ պաշտպանը և մեղադրյալը ունեն համընկնող դիրքորոշումներ, սակայն գործնականում հնարավոր է նաև այլ իրավիճակ: Ինչպես քննարկվեց վերը, պաշտպանը չի կարող անձի ներկայացուցչություն իրականացնելիս կիրառել օրենքով արգելված միջոցներ: Այնուամենայնիվ, եթե մեղադրյալի դիրքորոշումը՝ օրենքով արգելված միջոցով պաշտպանվելու, չի ենթարկվում փոփոխության, պաշտպանը պարտավոր է հրաժարվել հանձնարարության կատարումից: Ընդ որում՝ հանձնարարության կատարումից հրաժարումը կարող է ենթադրել առհասարակ պաշտպանության իրականացումից հրաժարում: Սակայն նույնիսկ այդ դեպքում պաշտպանը չպետք է թույլ տա մեղադրյալի՝ անելանելի վիճակում հայտնվելը, մասնավորապես, օրինակ՝ չներկայացնելով բողոք կամ չմասնակցելով դատական նիստին:

Պաշտպանը ինքնուրույն՝ առանց վստահորդի ուղղակի համաձայնության, երբևէ չի կարող մեղադրյալի մեղավորության վերաբերյալ հայտարարություններ անել: Միևնույն ժամանակ, տարակարծ դիրքորոշումների դեպքում փաստաբանի գործունեության նկատմամբ, միևնույն է, կիրառելի են վերոնշյալ նորմատիվային կարգավորումները:

Կարծում ենք, սակայն, որ այն դեպքերում, երբ տարաձայնությունները վերաբերում են զուտ իրավական հարցերին, պաշտպանի՝ ինքնուրույն իր մարտավարությունը մշակելու իրավունքը շարունակում է գործել, եթե միանշանակ է, որ իրավական դիրքորոշման ներկայացումը որևէ կերպ չի կարող վնասել մեղադրյալի շահերին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ղուկասյան, Հրայր. «Պաշտպանի դատավարական վիճակը նախնական քննության փուլում». Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2001, 9-19:
2. Պողոսյան, Վարդան, Սարգսյան, Նորա. ՀՀ 2015թ. խմբագրությամբ Սահմանադրությունը-համառոտ պարզաբանումներ. Տիգրան Մեծ հրատ, 2016, Էջ 78:
3. Бойков, Александр. Этика профессиональной защиты по уголовным делам, 1978, стр. 69.
4. Перлов, Илья. Судебное следствие в советском уголовном процессе, 1956, стр. 26.

5. Чельцов, Михаил. *Задачи советской защиты и процессуальное положение адвоката. Сборник «Адвокат в уголовном процессе»*, 1954, стр. 53.
6. Sisk, Gregory. *Legal Ethics: A Comprehensive Guide to Professional Responsibility*. Wolters Kluwer, 2015.
7. Breyer, Stephen G. *The legal profession and public service*. National Legal Center for the Public Interest, 2000, pp. 1-12.
8. Chen, Ruihua. *Retrospect and Prospect of Criminal Defense System in the Past Forty Years. Models of Criminal Procedure System*. Springer, Singapore, 2022, pp. 105-129.
9. Erickson, William. "Perjurious Defendant - A Proposed Solution to the Defense Lawyer's Conflicting Ethical Obligations to the Court and to His Client". *Denver Law Journal*, Volume: 59 Issue: 1, 1981, pp. 75-91.
10. European Court of Human Rights. *case Number 29731/96*. 13 February 2001.
11. Omkar, Sidhu. "Equality of Arms." *The Concept of Equality of Arms in Criminal Proceedings under Article 6 of the European Convention on Human Rights*. Intersentia, 2017, pp. 75–116.
12. Ostavciuc, Dinu. "Enrusing the right to defense in the Criminal Process". *International Scientific Journal «Supremacy of Law»*, N 2, 2022, p. 49.
13. Tuca, Alina-Marilena. "Enforcement of the right of defense in Criminal Trial". *Lex ET Scientia International Journal LESIJ*, NO. XXVII, Vol. 2, 2020, pp. 177-184.

WORKS CITED

1. Ghukasyan, Hrayr. *Pashtpani datavarakan vichaky nakhnakan qnnut'yan phulum*. Yerevani hamalsarani hratarckh'ut'yun, [The Procedural Status of the Defender at the Preliminary Investigation Stage], Yerevan, 2003. (In Armenian)
2. Perlov, Ilya. *Sudebnoe sledstvie v sovetskom ugolovnom protsesse* [Judicial Investigation in the Soviet Criminal Process], Moscow, 1956. (In Russian)
3. Poghosyan Vardan, Sargsyan Nora. *HH 2015 t'. khmbagrut'yamb Sahmanadrut'yuny—hamarot parzabanumner*. Tigran Mets hrar, [The 2015 Amended Constitution of the Republic of Armenia – Brief Explanations], Yerevan, 2016. (In Armenian)
4. Boikov, Aleksandr. *Etika professional'noy zashchity po ugolovnym delam*. [The Ethics of Professional Defense in Criminal Cases], Moscow, 1978. (In Russian)
5. Cheltsov, Mikhail. *Zadachi sovetskoy zashchity i protsessual'noe polozhenie advokata. Sbornik Advokat v ugolovnom protsesse*. [The Tasks of Soviet Defense and the Procedural Status of the Lawyer. The collection *The Lawyer in the Criminal Process*], Moscow, 1954. (In Russian)

CERTAIN SPECIFICS FEATURES OF THE PROCEDURAL STATUS OF THE DEFENDER IN CRIMINAL PROCEDURE

LUSINE HOVHANNISYAN

*Yerevan State University, Faculty of Law,
Department of Criminal Procedure and Criminalistics,
Ph.D. Student;
Chamber of Advocates of RA, Attorney at law,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The given study examines the procedural aspects of exercising the right to defense through a defense attorney, considering the specific procedural status of the attorney. The

research employs methods of deduction, analysis, and legal comparison. Considering the lawyer as a procedural subject in the context of normative acts and scientific views, the author concludes that, despite representing the interests of the accused, the lawyer is an independent participant of the proceedings.

The study discusses the Code of Ethics for Attorneys and the Law on Advocacy of Armenia, addressing conflicts between the attorney and the accused, the prohibition on unlawful defense methods, and the attorney's right to refuse defense. The author argues that procedural independence is supported by the prohibition of illegal defense methods and the attorney's separate disciplinary liability.

Regarding potential conflicts, the author agrees that positions on guilt should generally align. However, differences may arise in purely legal matters, where the attorney's professional judgment takes precedence.

Keywords: *Right to defense, defense attorney, lawyer, procedural status, representative, procedural independence, code of conduct for attorneys.*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО СТАТУСА ЗАЩИТНИКА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

ЛУСИНЕ ОГАНЕСЯН

*аспирант кафедры уголовного процесса и криминалистики
юридического факультета*

*Ереванского государственного университета,
член Адвокатской палаты РА, адвокат,
г. Ереван, Республика Армения*

Исследование рассматривает процессуальные особенности осуществления права на защиту через адвоката с учетом его процессуального статуса. Используя методы дедукции, анализа и правового сравнения, автор рассматривает адвоката как процессуального субъекта в свете нормативных актов и научных взглядов и приходит к выводу о том, что, несмотря на представление интересов обвиняемого, адвокат является независимым участником процесса.

В статье обсуждается Кодекс профессиональной этики адвокатов и Закон Армении «Об адвокатуре», включая вопросы конфликта позиций адвоката и обвиняемого, запрета на незаконные методы защиты и правомерности отказа адвоката от ведения защиты. Автор утверждает, что процессуальная независимость адвоката подтверждается запретом на незаконные методы защиты и его отдельной дисциплинарной ответственностью, не зависящей от обвиняемого.

Автор признает, что в вопросах вины позиции защитника и обвиняемого обычно совпадают. Однако в правовых аспектах могут возникать расхождения, требующие профессионального заключения адвоката. В таких случаях адвокат должен руководствоваться не только волей доверителя, но и правовыми нормами, что подчеркивает его самостоятельный процессуальный статус.

Ключевые слова: *право на защиту, защитник, адвокат, процессуальный статус, представитель, процессуальная независимость, кодекс профессиональной этики адвокатов.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՈՏԻՎԱՑԻՈՆ ԿԱՌՈՒՑԱԿԱՐԳԵՐԸ ***

ՀՏԴ 351:005

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-88

ԷԴԳԱՐ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի հանրային կառավարման ամբիոնի դոցենտ,

քաղաքագիտության թեկնածու,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

edgar.kalantaryan@ysu.am

ORCID: 0009-0008-1759-8180

Հոդվածի նպատակն է վեր հանել մոտիվացիոն գործոնների էությունը ու կիրառման ազդեցությունը հանրային կազմակերպությունների կառավարման վրա, այն դիտարկել որպես կառավարման արդիականացման կարևորագույն գործոն, արժևորել վերջինիս դերը հանրային կազմակերպությունների կառավարման համատեքստում:

Մեր խնդիրն է նաև ուղենշել հանրային կազմակերպությունների արդյունավետությունը և կարևորել հնարավոր մոտիվացիոն մեթոդոլոգիայի գերակայությունը, որը կերաշխավորի առավել արդյունավետ համակարգ: Այս համատեքստում ուսումնասիրության ենք ենթարկել հանրային կազմակերպություններում մոտիվացիոն ընթացակարգերը, մարդկային ռեսուրսների կառավարումը, համեմատել պետական և մասնավոր կազմակերպություններում մոտիվացիոն խթանների ազդեցությունը, գրանցված խոչընդոտներն ու հաջողությունները և այլն:

Հետազոտության մեջ առաջադրված խնդիրների լուծման համար տեսական հիմք են հանդիսացել հանրային կառավարման, քաղաքագիտության, սոցիոլոգիայի դասական և ժամանակակից տեսությունների հիմական դրույթները, հայեցակարգերը, մոդելներն ու մեթոդները: Հետազոտության իրականացման ընդհանուր մեթոդաբանական հիմքը վերլուծության, համեմատական և համակարգային մեթոդներն են:

Հիմնական եզրահանգումները երաշխավորել են ուսումնասիրության օբյեկտիվությունը, որի արդյունքում հանգեցինք հետևյալին. մոտիվացիան անձի նախաձեռնողականությանն ու ցանկալի վարքին ուղղված գործընթացն է, մարդկային գործողությունների շարժիչ ուժը՝ միտված կազմակերպության արդյունավետ կառավարմանը: Հատկապես անցումային փուլում գտնվող

* Հոդվածը ներկայացվել է 23.01.2025թ., գրախոսվել՝ 07.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետությունում, կազմակերպություններում մոտիվացիոն կառուցակարգերի կիրառումը չի դիտարկվում առաջնային, սակայն առաջատար երկրների փորձի ուսումնասիրությունը ճիշտ հակառակն է ապացուցում: Այս ամենը հաշվի առնելով էլ պայմանավորում ենք նշված հետազոտության արդիականությունն ու կարևորությունը:

Հիմնաբառեր՝ հանրային կազմակերպություններ, կառավարման արդիականացում, արդյունավետ կառավարում, մոտիվացիոն կառուցակարգեր, պետական և մասնավոր կազմակերպություններ, մոտիվացիոն ազդակ, կառավարման մեթոդներ, բարեվարք առաջնորդություն:

Նախաբան

Մեր հասարակությունը թևակոխել է զարգացման մի այնպիսի փուլ, որտեղ հանրային կառավարման համակարգի արդյունավետ գործունեության համար կարևորագույն գործոն է հանրային կազմակերպություններում կիրառվող մոտիվացիոն այն բոլոր ընթացակարգերը, որոնք կայուն զարգացման հիմք են հանդիսանում: Ամբողջ աշխարհում կառավարչական համակարգերի վերափոխումները պահանջում են որակապես նոր մոտեցումներ կիրառել անձնակազմի կառավարման մեջ: Ազատ շուկայական հարաբերությունների պայմաններում, երբ մասնավոր հատվածն ավելի քան կարևոր է դարձել յուրաքանչյուր երկրի զարգացման գործընթացում, կառավարումը կազմակերպություններում էլ ավելի է բարդանում: Մեր օրերում հիմնականում մարդիկ ձգտում են իրենց մասնագիտական գործունեությունը ծավալել մասնավոր կազմակերպություններում, որը պայմանավորված է մասնավոր հատվածում նորարարական մոտեցումներով, մոտիվացիոն կառուցակարգերի կիրառմամբ, բարձր աշխատավարձով և այլ հանգամանքներով:

Առհասարակ, հաջողում են հիմնականում այն կազմակերպությունները, որոնք շարժվում են ժամանակին ընդառաջ, այսինքն՝ կարողանում են արագ արձագանքել փոփոխություններին, կիրառել համապատասխան կառավարչական մեթոդներ, գործում են արագ, կարողանում են բավարարել սպառողների պահանջմունքները, մատուցում որակյալ ծառայություններ, կազմակերպում մարդկային ռեսուրսների ճիշտ կառավարում և այլն: Այսօր անհատը կարևորագույն դեր ունի հանրային կազմակերպությունների զարգացման գործում. եթե նախորդ դարերում խիստ հիերարխիկ կառավարմամբ բյուրոկրատական կազմակերպություններում աշխատակցի շահերն այդքան էլ չէին կարևորվում՝ առաջնային համարելով միայն արտադրության գործընթացը, ապա այսօր աշխատակցի նկատմամբ վերաբերմունքով է պայմանավորված կազմակերպության գործունեության արդյունավետությունը, առանց որի հաջողության հասնել հնարավոր չէ: Անգամ գոյություն ունեն այնպիսի կազմակերպություններ, որոնք ավելի մեծ դեր ունեն քան պետությունն ինքը: Հետևաբար՝ ընտրված թեման առավել քան արդիական է, և հանրային կազմակերպություններում արդյունավետության հիմնական չափանիշների համատեքստում, մոտիվացիոն կառուցակարգերի ճիշտ մշակումն ու կիրառումը կարող են դառնալ յուրաքանչյուր կազմակերպության առաջընթացը երաշխավորող կարևոր ազդակ:

Հանրային կազմակերպություններում անձնակազմի կառավարման մոտիվացիոն ընթացակարգերի հայեցակարգային և տեսամեթոդական հիմքերը

Արդի կառավարման մարտահրավերներին դիմակայելու համար անհրաժեշտ է ժամանակին համահունչ վերաճակերպել հանրային կազմակերպությունների կառավարման ձևերը, խնդիրները, գործունեությունը՝ տալով դրանց համապատասխան լուծումներ: 21-րդ դարն արժևորվեց նոր հանրային կառավարմամբ, ինչն էլ փոխարինեց կառավարման ավանդական ձևերին: Այս առումով չափազանց կարևոր է հանրային կառավարման համակարգի ամբողջական արդյունավետ գործունեության ապահովումը: Ներկայիս հասարակության սոցիալական մի շարք խնդիրներ կարգավորելու համար հարկավոր է հանրային կառավարման մշակման և իրականացման համալիր մոտեցում, որն իր հերթին կարող է նպաստել հանրային կառավարման համակարգի հետագա կատարելագործմանը:

Աշխարհի զարգացած երկրներում սկսվում է նոր գործընթաց՝ հանրային կազմակերպությունների «լավ կառավարման» համակարգ՝ զարգացած տնտեսական ենթակառուցվածքներ ստեղծելու, ինչպես նաև հանրային ծառայությունների որակը և արդյունավետությունը բարելավելու ուղղություններով: Այդ երկրները ձգտում են իրենց համար ապահովել առաջնային դիրքեր, որին հասնելու համար էլ ստեղծում են կազմակերպությունների կառավարման նոր ձևեր: Պատահական չէ, որ նշված հիմնախնդիրների գիտակցումը հիմք հանդիսացավ ստեղծելու այնպիսի գիտահետազոտական կենտրոններ, որտեղ տարվում են լուրջ ուսումնասիրություններ՝ հանրային կազմակերպությունների արդյունավետ կառավարման տեխնոլոգիաների կատարելագործման ուղղությամբ: Մեր հանրապետությունը նույնպես կարևորում է համաշխարհային փորձը և անմասն չի մնում հանրային կառավարման համակարգի բարեփոխումներից (Քալանթարյան 3-4): Այս համատեքստում անհրաժեշտություն է առաջանում նորովի վերաճակերպելու հանրային կազմակերպությունների կառավարման մեթոդաբանությունը և մոտիվացիոն գործոնները:

Արդեն 20-րդ դարի կեսերից սկսեցին ձևավորվել այնպիսի մոտեցումներ, որոնք կարևորում էին անձնակազմի կառավարման սուբյեկտիվ գործոնը՝ որպես կազմակերպության գործունեության արդյունավետության որոշիչ: Պատահական չէ, որ Հ. Գանտը նշում էր, որ մենեջմենթի խնդիրներից ամենակարևորը մարդկային գործոնն է, ուստի այն ինչ նախաձեռնվում է, պետք է համահունչ լինի մարդու բնույթին (Բադայան 11-12):

Մոտիվացիոն կառուցակարգերի կիրառումը հանրային կազմակերպություններում վճռորոշ նշանակություն ունի յուրաքանչյուր կազմակերպության արդյունավետ գործունեության համար: Վերջին տասնամյակներում առաջնային են դարձել գիտարար արտադրության ոլորտները, տնտեսության գիտելիքահենք զարգացումը և այլն: Այս հանգամանքից ելնելով՝ մարդկային կապիտալը առաջնային պլան մղվեց, իսկ վերջինիս ճիշտ կառավարումը հանդիսացավ որպես այդ կապիտալի ճիշտ իրացման գլխավոր նախապայման: Մարդկային կապիտալի ճիշտ կառավարման համար անհրաժեշտություն առաջացավ նորովի մոտեցումների և մեթոդների, որոնք էականորեն կերպափոխեցին արտադրության կազմակերպման ամբողջ պատկերացումները: Գիտական գրականության մեջ առաջին անգամ այս հիմնախնդրին անդրադարձել է ամերիկացի աշխատանքի և մենեջմենթի կազմակերպման հիմնադիր Ֆ. Թեյլորը: Ըստ նրա՝ կազմակերպությունների կառավարման գլխավոր խնդիրը բնատուր կարողությունների շրջանակում յուրաքանչյուր աշխատողի զարգացումն է, նրանք մարդուն համարում էին արտադրական մեքենայ, որը զուրկ էր որևէ նախաձեռնողական վերաբերմունք ցուցաբերելու հնարավորությունից (Тейлор 274): Այս մոտեցումները հետագայում

քննադատվեցին հաջորդ դպրոցների տեսաբանների կողմից, որոնք ընդգծում էին մարդու կարևորությունը և նրա սոցիալական բնույթը:

Քանի որ կազմակերպության առջև դրվող խնդիրները գնալով մեծանում է, համապատասխանաբար շատանում է նաև անձնակազմի կառավարման գործընթացում մի շարք բարդությունները: Մեծ կարևորություն ունեն այն գործառույթները, որոնք կատարվում են POSDCORB-ի (պլանավորում, կազմակերպում, անձնակազմի համալրում, ուղղորդում, համակարգում և բյուջետավորում) հիման վրա, որոնք կապված են կազմակերպության բոլոր պաշտոնների, ինչպես նաև աշխատակազմի հետ (Bridges, Villemez 45-52): Մոտիվացիոն կառավարման հայեցակարգը հասկանալու համար շատ կարևոր է պարզաբանել, թե ինչ է իրենից ներկայացնում մոտիվացիան. այն մի գործընթաց է, որը նպաստում է անձի նախաձեռնողականության և նպատակաուղղված վարքագծի զարգացմանը: Այն ներառում է կենսաբանական, հոլզական, սոցիալական և ճանաչողական ուժեր, որոնք ակտիվացնում են մարդու վարքը: Այն հանդիսանում է մարդկային գործողությունների շարժիչ ուժը:

Մոտիվը արտաքին կամ ներքին խթան է, որը բխում է անձի պահանջմունքներից, ինչի արդյունքում առաջանում է մոտիվացիան, որն էլ անձին դրդում է կատարելու ինչ-որ գործողություն: Մոտիվացիան միմյանց փոխկապակցված մոտիվների համակարգ է, որը ուղղորդում է անձի վարքագիծը: Ի հավելումս ասվածի կազմակերպությունը մշակում և կառավարման մոտիվացիոն համակարգը և սկզբունքները: Այս ամենի հիմնական նպատակը անձնակազմի արդյունավետ կառավարումն է: Մոտիվացիոն համակարգը հատուկ համակարգ է, որն ուղղված է կազմակերպության ներքին արժեքների և աշխատակիցների կարիքների բավարարմանը: 20-րդ դարասկզբից լայն կիրառում ստացավ «նյութական խթանման քաղաքականությունը», որն, իր հիմքում ունենալով «կատարված աշխատանքին համապատասխան վարձատրություն տալու սկզբունքը», կարողացավ ապահովել կազմակերպության բարձր արտադրողականությունը (Խաչատրյան 108):

Լայն իմաստով մոտիվացիան գործածվում է բոլոր այն բնագավառներում, որոնք ուսումնասիրում են մարդու վարքի պատճառները և ընթացակարգերը: Այս տերմինն առաջին անգամ օգտագործել է Ա. Շոպենհաուերը: Ըստ մոտիվացիայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող սահմանումների՝ այն ներքին ուժ է, որն իր մեջ ներառում է անհատի ինտենսիվությունն ու համառությունը՝ մեկ կամ մի քանի նպատակներին հասնելու համար: Ֆելդմանի մեկնաբանմամբ մոտիվացիան այն գործոնն է, որն ուղղորդում և ակտիվացնում է մարդկանց և նրանց վարքը: Այս տերմինը որոշ տեսաբաններ ասոցացնում են միջոցի, «ուղղորդում», «ցանկություն», «մտադրություն» և այլ եզրույթների հետ: Այն փոփոխվում է արտաքին ազդակներից և ուղղորդում է մարդու վարքագիծը տարբեր իրավիճակներում: Նպատակը մատչելի աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործմամբ առավելագույն եկամուտ ստանալն է, ինչը թույլ է տալիս բարձրացնել կազմակերպության ընդհանուր արդյունավետությունը և շահութաբերությունը (Սուվարյան 164-165):

Մոտիվացիայի գործընթացն իր մեջ ներառում է չբավարարված պահանջմունքներ, նպատակների ձևավորում, ձեռնարկումներ, և այս ամենն ուղղված է պահանջմունքների բավարարմանը: Մոտիվացիայի գործընթացի հիմքում ընկած են հոգեբանական և ֆիզիոլոգիական պահանջմունքները, որոնք կարող են բավարարվել, երբ դրսևորվի որոշակի վարք կամ որոշակի գործողություն: Այս համատեքստում կարելի է առանձնացնել երեք առավել հայտնի մտածողների՝ Ա. Մասլոուի, Դ. Մաքլեյանի, Ֆ. Զերգերգի տեսությունները: Ա. Մասլոուն ներկայացնում է մոտիվացնող պահանջմունքի հինգ հիմնական տեսակներ՝ պահանջմունքների բուրգի նմանությամբ, քանի որ դրանցից հաջորդն ակտիվանում է այն ժամանակ, երբ արդեն բավարարված է դրան նախորդած պահանջմունքը: Առավել պարզեցնելով կարող ենք ասել, որ նա առանձնացրեց «շրջանաձև պարույրի» գաղափարը, որը ենթադրում է,

որ պահանջմունքների հիերարխիկ բուրգի ամեն մակարդակի պահանջմունք դառնում է դոմինանտ, երբ բավարարված են նախորդ մակարդակի պահանջմունքները (Дорофеев, Шмелева, Шестопал 288):

Մոտիվացիոն ազդակների կարևորությունը հանրային կազմակերպությունների կառավարման համակարգ ներմուծվեց նախորդ դարի 40-ական թվականներից, երբ կազմակերպությունների արդյունավետությունն սկսեցին կապել մարդկանց հետ ճիշտ սոցիալ հոգեբանական մեթոդներ կիրառելու հետ: Եվ մինչև 20-րդ դարի վերջը այս տեսությունը տարբեր հեղինակների կողմից ուսումնասիրվեց՝ էլ ավելի ընդգծելով վերջինիս առաջնահերթությունը և զարգացումը (Խաչատրյան 117, տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1. Մոտիվացիայի տեսությունները և առաջացման ժամանակահատվածը

Մոտիվացիոն տեսություններ	Ստեղծման և զարգացման ժամանակահատվածը
Ա. Մասլոուի «Պահանջմունքների աստիճանակարգման» տեսություն	20-րդ դարի 40-ական թթ. (1943)
Դ. Մակ-Զլեյանդի «Ձեռքբերովի պահանջմունքների» տեսություն	20-րդ դարի 50-60ական թթ. (1961)
Դ. Առքինսոնի «Հաջողության հասնելու և հաջողությունից խուսափելու» տեսություն	20-րդ դարի 60-ական թթ. (1964)
Ֆ. Հերցբերգի «Երկգործոն տեսություն»	20-րդ դարի 60-ական թթ. (1965)
Կ. Ադերֆերի «ԳՓԱ (գոյության, փոխադարձ կապի և աճի) տեսություն»	20-րդ դարի 60-ական թթ. վերջ(1969)
Լ. Վիգոտսկու «Չուգահեռ մոտիվացիայի տեսություն»	20-րդ դարի 30-ական թթ. (1924)
Վ. Գերչիկովի տեսություն	20-րդ դարի վերջ

Արդեն 21-րդ դարից սկսած՝ մոտիվացիոն կառուցակարգերի կիրառումն էլ ավելի կարևորվեց. ստեղծվեցին այնպիսի մոտեցումներ, որոնք էականորեն մեկ ուրիշ հարթություն տարան այդ գործընթացը. մասնավորապես՝ աշխատաժամերի կազմակերպումը, մարդկանց հետ նոր աշխատաձևերը, աշխատանքային սոցիալական երաշխիքները, հոգեբանական գործոնները և այլն: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև հասարակությունների հասունությունը և պահանջմունքների կերպափոխումը, որոնք նախկինում ավելի սաղմնային էին: Կարևորություն տրվեց առաջնորդությանը, և հատկապես վերջին շրջանում բարեվարքության մեծ վարպետություն ունեցող առաջնորդներին, որոնց գործունեությունը կարող ենք համարել հեղափոխական կազմակերպությունների կառավարում: Այս համատեքստում առաջնային պլան է գալիս արդյունավետ առաջնորդության գործոնը, որը կազմակերպությունների կառավարման կարևորագույն սկզբունքներից է (Nahavandi 4): Առաջնորդությունը հասարակության, կազմակերպության կամ սոցիալական խմբի վրա որևէ կոնկրետ անձի կամ խմբի մշտական ազդեցությունն է, այն ինչպես առանձին անհատի, այնպես էլ խմբի վրա ազդեցություն գործելու ընդունա-

կույթուն է: Երբ ինչ-որ եղանակով որևէ սոցիալական խումբ է ստեղծվում, նրանում անմիջապես սկսվում են գործընթացներ, որոնք հանգեցնում են առաջնորդի, ղեկավար անձի առաջադրման: Երբ ղեկավարը կարևորում է լսելիությունը, ճանաչելիությունը, հաղորդակցությունը և տաղանդի արժևորումը, այս պարագայում մենք գործ ունենք բարեկիրթ առաջնորդության (Kind Leadership) հետ: Նոր մոտեցում, որը զարգացնում է մարդկանց մասնագիտական հմտությունները՝ օգնելով նրանց օգտագործել սեփական ներուժը՝ ստեղծելով համապատասխան տարածք և հնարավորություն: «Ժեստ, որը ինչ-որ բան փոխում է քո ներսում»: այդ ժեստը բարի է, հասանելի նրանց համար, ովքեր որոշել են դրականորեն ազդել՝ դիմացինի բարեկեցությունը առաջադասելով: Սա առաջնորդության Նոր տեսակ է՝ «ստիպել մարդկանց ցանկանալ անել», այլ ոչ թե պարզապես «անել»: Առաջնորդության այս մեթոդը իր մեջ ներառում է այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են լավ կրթությունը, քաղաքավարությունը, կառավարչական հմտությունները, բարեվարքությունը և այլն (Քալանթարյան 85-87):

Մեթոդները կառավարման գործընթացում սուբյեկտի կողմից օբյեկտի վրա կառավարչական ներազդման ձևերի և եղանակների ամբողջություն են: Առավել հակիրճ կարող ենք ասել, որ դրանք կառավարման գործառնությունների իրականացման միջոցներ են, որոնք իրենցից ենթադրում են պատասխանատվություն, իսկ գործառնությունը ոչ լիարժեք կատարելու դեպքում ենթադրում են պատժամիջոցների կիրառում: Այս մեթոդներին զուգահեռ կան նաև ընտրված գործիքներ, որոնք խթանում են օբյեկտի վրա ազդեցություն գործելուն: Երբ ընտրում ենք կառավարման մեթոդներ, անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել կառավարվող օբյեկտի մասշտաբին, այնտեղ տիրող սոցիալ-տնտեսական վիճակին և համապատասխան գործիքակազմի առկայությանը: Կազմակերպությունը կարող է հաջողություն գրանցել կառավարման համակարգում այն դեպքում, երբ ղեկավարը լավ է տիրապետում կառավարչական մեթոդներին: Կառավարման մեթոդները պատմական կատեգորիաներ են, և կառավարման գործընթացում դրանք միշտ ուղղակի կապի մեջ են և գործում են զուգահեռ, ինչպես նաև փոխադարձաբար լրացնում են միմյանց՝ մեկ միասնական համակարգ կազմելով: Օրինակ՝ դեռ հնուց ստրկատիրական հասարակարգում եղել են ներազդման մեթոդներ, որոնք խթանել են խրախուսելու և պատժելու գործընթացների արդյունավետությանը (Гараненко, Панкырхин 100): Արդի կազմակերպություններում թե՛ խրախուսման և թե՛ պատիժ իրականացնելու համար կիրառվում են մեծամասամբ տնտեսական, վարչակազմակերպական և սոցիալ-հոգեբանական մեթոդները:

Մոտիվացիայի գործընթացը պետք է կանոնակարգված բնույթ ունենա, և յուրաքանչյուր աշխատակից պետք է հստակ գիտակցի, թե կազմակերպությունը ո՞ր դեպքում և ի՞նչ դրական (պարգևատրում, խրախուսման նյութական և ոչ նյութական ձևեր) և բացասական (տույժեր և կարգապահական այլ միջոցներ) խթաններ կարող է կիրառել իր և աշխատակազմի այլ անդամների նկատմամբ: Կազմակերպության կամ ստորաբաժանման ղեկավարի կողմից աշխատակիցների հավելավճարների կամ խրախուսման այլ պարգևների տրամադրումը պետք է լինի ոչ հրապարակային: Այդպիսով՝ ղեկավարը կարող է կանխել գործընկերների միջև անհամաձայնություններով պայմանավորված կոնֆլիկտային իրավիճակները:

1990-ական թթ-ից սկսած՝ հանրային կազմակերպությունների արդյունավետ կառավարման հայեցակարգը կենտրոնական տեղ է զբաղեցրել զարգացման ռազմավարական մտածողության և պրակտիկայի շրջանակներում: Սակայն արդյունավետ կառավարումը առավել շատ սկսել է ուսումնասիրվել 2000-ական թթ-ին, քանի որ ոլորտի տեսաբանները հանգել են այն համոզման, որ վերջինս հասարակության տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական զարգացման առանցքային նախապայմանն է: Այն կապվում էր նաև անձնակազմի կառավարման հետ, որն ավելի հայտնի է որպես մարդկային ռեսուրսների (HR) կառավարում: Այն

Ներառում է աշխատողների կազմակերպում, հավաքագրում, աշխատանքի ընդունում, վերապատրաստում և գնահատում կազմակերպության նպատակներին հասնելու համար (Pednekar, Kulkarni, Mahanwar 2-3): Եթե կադրային թիմը լավ կատարի իր աշխատանքը, ընկերությունը կլինի ավելի արդյունավետ և մրցունակ՝ ունենալով լրացուցիչ եկամուտ, ինչպես նաև մրցակցային առավելություն մյուս կազմակերպությունների նկատմամբ: Կարճ ասած՝ անձնակազմի կառավարումը «մարդկանց կառավարումն է կազմակերպությունում»: Դրա հիմնականում առանձնահատկությունը՝ կազմակերպչական և անհատական նպատակների միջև անջրպետը, ցանկալի չափով նվազեցնելն է՝ աշխատավայրում անհատների հետ վերաբերվելով այնպես, որ Նրանք կարողանան իրականացնել իրենց առավելագույն հնարավոր ներքին կարողությունները, ինչպես նաև ստեղծել արդյունավետ կազմակերպություն: Առանց մարդկային ռեսուրսների ճիշտ կառավարման խրախուսման աճի, դժվար կլինի նպատակային ընդհանուր կառավարում իրականացնել: Մարդկային ռեսուրսների կառավարումը զարգացավ ի պատասխան մրցակցային ճնշումների զգալի աճի, որոնք ամերիկյան բիզնես կազմակերպությունները սկսեցին զգալ 1970-ականների վերջին՝ որպես հետևանք այնպիսի գործոնների, ինչպիսիք են գլոբալացումը, արագ տեխնոլոգիական փոփոխությունները և այլ հանգամանքներ: Այս ճնշումները առաջ բերեցին ընկերությունների կողմից ռազմավարական պլանավորման մեջ բազմաթիվ փոփոխությունները կանխատեսելու լավ մշակույթ, որը մեծ օգտկարություն հաղորդեց կազմակերպությունների կառավարմանը:

Անձնակազմի կառավարումը պետք է կենտրոնանա կառավարման տարբեր ասպեկտների վրա, ինչպիսիք են հավաքագրումը, վերապատրաստումը, առաջխաղացումը, ծառայության պայմանները, աշխատողների բարեկեցությունը, գործատուի հետ հարաբերությունները: Այն ըստ անձնակազմի և զարգացման ինստիտուտի (Institute of Personnel and Development) գործառնությունների ամբողջություն է, որի նպատակն է կազմակերպության շրջանակներում կարգավորելու միջանձնային և աշխատանքային փոխհարաբերությունները, որոնք իր հերթին ուղղված են անձնակազմի և՛ աշխատանքի արդյունավետության և թե՛ առավելագույն մակարդակի ապահովմանը՝ յուրաքանչյուրին տալով հնարավորություն՝ իր ներդրումն ունենալու կազմակերպության զարգացման մեջ: Անձնակազմի կառավարումը, որպես մարդկային ռեսուրսների վրա ազդելու գործընթաց, մշտապես ենթարկվում է տարբեր փոփոխությունների՝ ղեկավար անձնակազմի և կառավարվող անձնակազմի միջև կազմակերպչական և տնտեսական հարաբերությունների առումով: Այսպիսով՝ ամերիկացի գիտնականներ Ջ.Յայմանը և Ռ.Մեյսոնը առանձնացնում են անձնակազմի կառավարման երեք հիմնական մոդելներ: Առաջին մոդելն այն է, որ անձնակազմի ղեկավարը ձգտում է հոգալ առողջ աշխատանքային պայմանների և աշխատանքային թիմում բարոյահոգեբանական բարենպաստ մթնոլորտի ապահովման համար: Երկրորդն այն մենեջերներն են, որոնք պայմանագրերի հետ աշխատող մասնագետներ են: Նրանք աշխատողների աշխատանքային պայմանագրի նկատմամբ վարչական հսկողություն են իրականացնում և արհմիությունների հետ աշխատանքային հարաբերություններ կարգավորող գործառնություններ ունեն: Որպես կանոն, այս մոդելում ղեկավար լինելու համար պահանջում է իրավաբանական կրթություն, որն անձնակազմի ղեկավարին կազմակերպությունում երաշխավորում է բավականին բարձր կարգավիճակ: Երրորդ՝ HR մենեջերներն են, որոնք համարվում են կադրային ներուժի «ճարտարապետներ»: Նրանք կորպորացիայի երկարաժամկետ ռազմավարության մշակման և իրականացման գործում ունեն կարևորագույն դերակատարություն: Նրանց խնդիրն է ապահովել կազմակերպության մարդկային ռեսուրսների ներուժի բաղադրիչների կազմակերպչական և մասնագիտական համապատասխանությունը: Նրանք

բարձրագույն ղեկավարության մաս են կազմում և վերապատրաստվում են մարդկային ռեսուրսների կառավարման ոլորտում (Кульков 14-17):

Մարդկային ռեսուրսն ունի ավելի լայն մոտեցում, որտեղ աշխատակիցները համարվում են ընկերության առաջնային ակտիվը, իսթանը: Այն նպաստում է աշխատողների կատարելագործմանը և ընդհանուր կատարողականի աճին: Չնայած այն հանգամանքին, որ անձնակազմի կառավարումը և մարդկային ռեսուրսների կառավարումը համարվում են տարբեր, դրանք ունեն որոշ նմանություններ: Երկուսն էլ ընդգծում են անհատների կարևորությունը՝ իրավասությունների զարգացման և կազմակերպչական նպատակներին նպաստելու գործում, կենտրոնանում են ճիշտ տաղանդը ճիշտ տեղում օգտագործելու վրա, նպատակ ունեն պաշտպանելու (Difference Between Personnel Management and Human Resource Management): Անձնակազմի կառավարումը բարձր մակարդակի գործառույթ է, որտեղ կառուցված է կադրերի քաղաքականությունը: Այն դիտարկում ենք որպես ռազմավարական գործառույթ, որն առավելապես օգտագործվում է պետական հատվածում: Մյուս կողմից, մարդկային ռեսուրսների կառավարումը միջին/ցածր մակարդակի գործառույթ է, որտեղ իրականացվում են կադրերի քաղաքականությունը: Դա շարունակական բնույթի գործառույթ է, որն առավելապես օգտագործվում է մասնավոր հատվածում (Вдовина, Резник 22):

Հետխորհրդային երկրներում, երբ սկսեց ի հայտ գալ մասնավոր սեկտորը, չկար այդ ոլորտի կառավարման վերաբերյալ համապատասխան փորձ ու հմտություններ, և որպես ժառանգություն հիմնվեցին գոյություն ունեցող պետական սեկտորի կառավարման պրակտիկայի վրա: Տնտեսական գործունեության ասպարեզում գոյություն ունեցող բոլոր ոլորտների կառավարումը կատարվում էր ուղղահայաց ղեկավարման սկզբունքով՝ հիերարխիկ կառավարման ձևով: Այսօր էլ մեր հանրապետությունում անձնակազմի կառավարման ոլորտում մեծ տեղ է զբաղում հիերարխիկ կառավարման ձևը, թե՛ հանրային, թե՛ մասնավոր ընկերություններում: Անձնակազմի կառավարումը պարտադիր, բայց ոչ առաջնային օղակ էր կազմակերպությունների գործունեության մեջ: Առաջնային էր համարվում Եժան հոլմքն ու աշխատուժը, շուկայում պահանջված ապրանքների և ծառայությունների արտադրությունն ու մատուցումը: Չնայած այս ամենին՝ որակյալ աշխատուժ ունենալու համար ապահովված էր համապատասխան կրթությունը բուհերում, միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում և այլն: Նախորդ դարի վերջին գլոբալիզացիայի խորացմանը զուգընթաց առավել սրվեց մրցակցությունը համաշխարհային բիզնեսի ոլորտում: Բիզնեսի կառավարման մեջ առաջ մղվեց կազմակերպություններում անձնակազմի կառավարման արդյունավետության բարձրացման առաջնայնությունը: Արդյունքում՝ լայն թափով զարգացում ապրեց անձնակազմի կառավարման տեսությունն ու պրակտիկան: Արտասահմանյան փորձը, որն ունի Եվրոյուգիա ու գիտական հիմք, ուսումնասիրվում և տեղայնացվում էր: Մեր երկրում՝ մասնավոր կազմակերպությունները մեր ազգային մշակույթի և մտածելակերպի ազդեցությամբ զարգացնում են արտասահմանյան փորձի մասնակի կամ ընդհանուր կիրառումը անձնակազմի կառավարման մեջ:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում անձնակազմի կառավարման համակարգերը Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, ԱՄՆ-ում և Ճապոնիայում: Եվրոպական, ամերիկյան և ճապոնական ընկերությունների փորձն օգնում է հետևելու անձնակազմի կառավարման սկզբունքների և մեթոդների վերջին տեղաշարժերին և նորամուծություններին: Պետք է նշել, որ մարդկային ռեսուրսների կառավարման արևմտաեվրոպական մոդելը շատ առումներով նման է ամերիկյանին: Տարբերությունը կայանում է միայն նրանում, որ ԵՄ երկրներում կան ավելի խիստ պայմաններ՝ աշխատանքի ընդունման, աշխատանքից ազատման, սոցիալական անվտանգության, աշխատանքի անվտանգության, աշխատանքային ժամերի,

արհմիութենական գործունեության ապահովման գործում: Ներկայումս Եվրոպական երկրներն ավելի ու ավելի են ձգտում ներդաշնակեցնել Եվրամիության բոլոր անդամ երկրներում առկա աշխատանքային պրակտիկան, երկրների մեծ մասում արդեն հաստատվել է համատեղ որոշումների կայացման հայեցակարգը: Այնուամենայնիվ, չնայած անձնակազմի և մարդկային ռեսուրսների կառավարումը կարգավորող մեծ թվով օրենքներ արդեն իսկ ընդունվել են (օրինակ՝ աշխատավայրում առողջության և անվտանգության չափանիշները, կանանց աշխատանքի հավասար հնարավորությունները և պահանջվող նվազագույն աշխատանքային անվտանգությունը), ազգային աշխատանքային օրենսդրությունը և բիզնես պրակտիկան տարբերվում են ԵՄ-ի երկրներում: Ամենաեական տարբերությունները նկատվում են անձնակազմի հավաքագրման, աշխատանքի պայմանների, ժամանակավոր աշխատանքի տրամադրման կանոնների, ծնողաբերության արձակուրդ ստանալու հնարավորության, վերապատրաստման, ինչպես նաև աշխատողներին աշխատանքի ընդունելու և աշխատանքից ազատելու կարգում: Օրինակ՝ գերմանական ընկերությունների անձնակազմի ընտրության մեջ, նախքան գործնականում կիրառելի դառնալը, պետք է հաստատվեն ձեռնարկությունների խորհուրդների կողմից, ըստ դաշնային օրենքների (Сokolova, Деметьева 109-113): Անձնակազմի կառավարման ոլորտում որոշումների վրա ազդում են մի շարք գործոններ, որոնց վրա չեն կարող ազդել ո՛չ ղեկավարները, ո՛չ ընկերության մյուս աշխատակիցները: Այս գործոնները որոշվում են ոչ միայն ընկերության ներքին գործընթացներով, այլև արտաքին միջավայրով: Հաճախ դրանք ազդում են կառավարման որակների վրա: Դրանք հասարակության մեջ հաստատված որոշակի ավանդույթներն են, հետևաբար հատուկ են տվյալ երկրին: Այնուամենայնիվ, կան մի շարք գործոններ, որոնք կախված են ձեռնարկությունից:

Հատկանշական է նաև առաջատար երկրներից ճապոնիայի օրինակը, որտեղ կազմակերպությունների կառավարման արդյունավետությունը ուղիղ համեմատական է այն մոտիվացիոն մեթոդներին, որոնց կիրառումը երաշխավորում է կազմակերպության առաջընթացը: Շատ երկրների համար ճապոնական անձնակազմի կառավարման համակարգը դարձել է չափանիշ: Իհարկե, շատ ճապոնական կորպորացիաներում անձնակազմի կառավարման համակարգը տարբեր է միմյանցից, բայց կան մեթոդներ, որոնք վերջին տասը տարիների ընթացքում լայն տարածում են գտել ճապոնական շատ ձեռնարկություններում: Այդ մեթոդների առավելությունները և ձեռնարկությունների կողմից դրանց տեղայնացման հնարավորությունը լայնորեն քննարկվել և ընդունվել են ԱՄՆ-ում և Եվրոպայում: Ճապոնական ընկերություններում մեծ ուշադրություն է դարձվում աշխատակիցների նվիրվածությանն իրենց կազմակերպությանը: Աշխատակից-ընկերություն ամուր կապը կարևոր է և, հետևաբար, հանգեցնում է աշխատանքի արտադրողականության բարձր արդյունավետությանը: Կառավարման ճապոնական ոճն առանձնանում է անձի նկատմամբ հարգանքով, որը ձևավորվել է ողջ կյանքի ընթացքում աշխատանքի, առաջխաղացման, ինչպես նաև համակարգված վերապատրաստման և կառավարման մեջ անձնակազմի ներգրավման միջոցով: Շատ կարևոր է նաև այն, որ ճապոնիայում հանրային կազմակերպություններում կիրառվում են այնպիսի մեթոդներ, որոնք երաշխավորում են աշխատողի աշխատանքային հնարավորությունների շարունակական օգտագործումն ի շահ կազմակերպության. մասնավորապես՝ մեկ ընկերությունում ցմահ զբաղվածության համակարգը (աշխատանք մեկ ընկերությունում մինչև կենսաթոշակային տարիքը), աշխատակիցների ինտենսիվ ներգրավվածությունը պլանավորման և որոշումների կայացման գործընթացներում, աշխատավայրում վերապատրաստումը և աշխատակազմի համակարգային ռոտացիայի կազմակերպումը, հաղորդակցության բաց տեսակներ աշխատանքային խմբերի և՛ ղեկավարության, և՛ անձնակազմի միջև, առաջխաղացման և աշխատավարձի բարձրացման գործում ստաժի գործունի մեծ

նշանակությունը և այլն: Ճապոնական ընկերությունների առավելությունների կադրերի զարգացման կառավարման համակարգի հիմքում ընկած է «մարդկային ներուժի» սկզբունքը: Այս սկզբունքը ներառում է աշխատողի հնարավորությունների նախնական դիտարկումը, որ պետք է կարողանա դրսևորել և զարգացնել իր կարողությունները՝ ստանալով գոհունակություն և հաճույք իր աշխատանքից: Բացի այդ, մարդկային ներուժի բարձր մակարդակը կարող է զգալիորեն բարելավել աշխատողի սոցիալական ապահովությունը, մասնագետի վստահությունը, նրա հմտությունները, գիտելիքներն ու արհեստավարժությունը և աշխատանքային փորձը կապահովել նրա պահանջարկը աշխատաշուկայում: Ընկերության կառավարման համակարգում մարդկային ներուժի զարգացման սկզբունքի կիրառմամբ բավականին հեշտ է իրականացնել ընկերության անձնակազմի մասնագիտական վերապատրաստման և կրթության այնպիսի գործառնություններ, ինչպիսիք են աշխատակիցների մասնագիտական և որակավորման կազմը համապատասխանեցնել ընկերության նպատակներին և խնդիրներին, ընկերությունում նոր աշխատակիցների արագ և հեշտ ադապտացիա, աշխատակիցների շարունակական զարգացում և այլն: (Володина 166-170):

Հայաստանյան հանրային կազմակերպությունների կառավարումը մեծ մասամբ հիմնված է ավանդական մեթոդների կիրառման վրա: Կադրերի համալրումը կատարվում է դրսից որոշակի չափանիշներով: Հաճախ աշխատանքի դիմողներն ունենում են ընդհանուր կրթություն, (առանց նեղ մասնագիտացման), սակայն հայտ են ներկայացնում որևէ այլ մասնագիտության համար: Այս փաստը բացասական է ազդում կազմակերպության արդյունավետության վրա: Առավել զարգացած երկրներում հանրային կառավարման ոլորտում աշխատելու համար նեղ մասնագիտացումն ուղղակի պարտադիր պայման է, որը մեր երկրում պետք է հաշվի առնել, ոլորտն էլ ավելի արհեստավարժ կազմակերպելու համար:

Հարկ է նշել նաև, որ մասնավոր ու հանրային ոլորտներում առկա է կադրային քաղաքականության տարբերվող մոտեցումներ: Շատ հաճախ մասնավոր հատվածում կիրառվող կառավարման մեթոդներն ավելի խիստ և պահանջկոտ են, քան պետական հատվածում: Մասնավոր հատվածում այն լայն ճկունություն ունի, քանի որ ամեն մասնավոր կազմակերպություն իր ռազմավարական խնդիրները լուծելու տեսանկյունից է որոշում, թե ինչ մեթոդներով իրականացնի իր գործունեությունը: Շատ կազմակերպություններ ավելի շատ նախընտրում են ընդունել այնպիսի աշխատողների, որոնք ի սկզբանե լիդերներ են (Pednekar, Kulkarni, Mahanwar 44-49): Հայաստանում այս մշակույթը դեռ լավ զարգացած չէ, ու ընդունել միայն լիդերների, հնարավոր չէ: Կարևոր է առավելապես թիմային աշխատանքի խրախուսումը. փորձել կազմակերպության ներսում ստեղծել մի մշակույթ, որի կազմակերպման համար պետք է իրականացվի թրեյնինգներ, օրինակի քննարկում, որտեղ շեշտը դրվի թիմային աշխատանքի վրա, այսինքն, եթե աշխատակիցներից որևէ մեկը սխալվել է, չպետք է մյուսները քաշվեն մի կողմ՝ ասելով, թե դա իրենց մեղքով չէ, այլ պետք է փորձել գտնել լուծումներ թիմային աշխատանքի միջոցով՝ ստեղծելով առողջ և ներդաշնակ մթնոլորտ:

Կազմակերպությունների կառավարման ռազմավարության հաջող իրականացման համար անհրաժեշտ է դիտարկել ամենատարբեր ուղիները՝ արդյունավետության բարձրացման համար: Մրցակցային առավելություն կարելի է ձեռք բերել այն ժամանակ, երբ կազմակերպությունը համակ ուշադրությամբ և շարունակական զարգացման տեսլականով ներդրումներ է անում՝ զարգացնելու մարդկային կապիտալը, և հատկապես վերջիններիս հետ ճիշտ հոգեբանական մեթոդաբանային կիրառումը, որոնք թույլ կտան լինել ավելի մրցակցային՝ զբաղեցնելով առաջնային դիրքեր: Պետք է խրախուսել ինտելեկտուալ կապիտալի օգտագործումը՝ ստեղծելու այնպիսի կառավարչական մշակույթ, որը կերաշխավորի

կազմակերպչական ուսուցումը, կազմակերպության աշխատակիցներին կոիտարկի որպես մի թիմ, ռազմավարական ռեսուրս և այլն:

Եզրակացություն

Կարևորելով հանրային կազմակերպությունների կառավարման արդյունավետությունը՝ (ինչը դրական դինամիկա է) արձանագրել են վերջին տարիներին, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ ոլորտն ունի բազում չօգտագործված հնարավորություններ, որոնք կարող են էլ ավելի արդյունավետ դարձնել կամակերպություններում կիրառվող մոտիվացիոն կառուցակարգերը: Վերջիններս լավ պատկերացնելու համար, պետք է հաշվի առնել տարբեր երկրների հաջողված փորձը, իրականացված բարեփոխումները, ընդունել համապատասխան օրենքներ, բարելավել հանրության կարիքները և այլն:

Մոտիվացիան կազմակերպություններում անձնակազմի հետ աշխատելու արդյունավետ մեթոդ է: Կազմակերպություններում որոշ աշխատակիցներ խրախուսման կարիք ունեն: Եթե նրանց չեն գովաբանում կամ նախատում, ապա հավանականություն կա, որ աշխատանքի որակը զգալիորեն կնվազի: Արդյունավետ ղեկավարը տարբեր մեթոդներ է օգտագործում աշխատակիցներին մոտիվացնելու համար: Հազարավոր տարիներ առաջ, երբ «մոտիվացիա» բառը մտավ առաջնորդների բառապաշար, հայտնի էր արդեն, որ հնարավոր է միտումնավոր ազդել մարդկանց վրա, որպեսզի հաջողությամբ կատարեն իրենց առջև դրված աշխատանքը: Հնում, երբ դեռ «մոտիվացիա» հասկացությունը դեռևս գոյություն չուներ, մարդիկ գիտակցում էին այնպիսի միջոցների առկայության մասին, ինչպիսիք կարող էին ազդել մարդկանց վարքագծի վրա. հետևաբար՝ մարդու վարքը կառավարելու ամենից արդյունավետ միջոցը նրա մոտիվացիան հասկանալն է: Միայն իմանալով մարդուն շահադրող, գործողության մղող գործոնները՝ կարելի է մշակել մեթոդների և եղանակների ամբողջական համակարգ՝ մարդուն կառավարելու համար: Կազմակերպության ղեկավարությունը կարող է մշակել հիմնալի պլաններ և ռազմավարություն, գտնել օպտիմալ կառույցներ և ստեղծել տեղեկատվության փոխանցման և մշակման արդյունավետ համակարգեր, կազմակերպությունում տեղադրել ամենաժամանակակից սարքավորումներն ու օգտագործել լավագույն տեխնոլոգիաները: Սակայն այս ամենն արդյունք չի տա, եթե կազմակերպության անդամները ճիշտ և մոտիվացված չաշխատեն կամ լավ չկատարեն իրենց աշխատանքը՝ չձգտելով իրենց աշխատանքով նպաստել կորպորատիվ նպատակների և կազմակերպության առաքելության իրականացմանը:

Մարդու արդյունավետ կառավարման ուղին նրա մոտիվացիան հասկանալու միջոցով է: մոտիվացիան կարելի է սահմանել որպես արտաքին և ներքին շարժիչ ուժերի ամբողջություն, որոնք մղում են մարդուն գործողության, որոշում նրա վարքագիծը, կողմնորոշում այն դեպի կոնկրետ նպատակների իրականացումը: Շատ կարևոր է, որ ղեկավարը կարողանա ճիշտ հասկանալ իր աշխատողներին առաջ մղող նպատակները և դրանց շուրջ կառուցի արդյունավետ խթանման համակարգը, որը կնպաստի ինչպես կազմակերպության, այնպես էլ անհատի զարգացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բադայան, Մերի. *Անձնակազմի կառավարման առանձնահատկությունները և ոչ նյութական մոտիվացման հիմնախնդիրները բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում*. Երևան, 2017թ:
2. Խաչատրյան, Ռոբերտ. *Կառավարչական հմտություններ*. Երևան 2020թ:
3. Սուվարյան, Յուրի. *Մենեջմենթ*. Երևան, 2002թ:

4. Զալանթարյան, Էդգար. «Կազմակերպությունների կառավարման արդյունաբար ազդակը. բարեկիրթ առաջնորդություն». *Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, Զաղաքագիտություն*, Vol. 15, No. 1(43), 2024, էջ 83-92:
5. Զալանթարյան, Էդգար. *Հանրային կազմակերպությունների տեսություն*. ԵՊՀ հրատարակչություն, Եր., 2016թ.:
6. Вдовина, Ольга Александровна, Резник, Семен Давыдович. *Стратегия кадрового менеджмента*. Изд. Инфра, М., 2019 г.
7. Володина, Наталья Сергеевна. «Зарубежный опыт управления персоналом», *Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ»*, 2019 г., стр. 166-170.
8. Воробьев, Алексей Дмитриевич, Жданов, Сергей Борисович, Кузьмина, Юлия Анатольевна. «Стратегическое управление персоналом». *Управление персоналом*, 2008. № 15.
9. Гапоненко, Александр, Панкурхин, Александр. *Теория управления*. М.: РАГС, 2003 г.
10. Дорофеев, Владимир Филимонович, Шмельёва, Антонина Николаевна. *Менеджмент*. Москва, «ИНФРА», 2008 г.
11. Кульков, Василий Сергеевич, «Исследование эволюции подходов к управлению человеческими ресурсами». *Управление экономическими системами*, № 35, 2011.
12. Соколова, Мария Игоревна, Дементьева, Алла Геннадиевна. *Управление человеческими ресурсами*. М., 2014 г.
13. Тейлор Фредерик Уинслоу, *Научная организация труда*. Республика, М., 1998 г.
14. Techjockey team. *Difference Between Personnel Management and Human Resource Management*. <https://www.techjockey.com/blog/personnel-management-and-human-resource-management>. Accessed: 24.02.2025.
15. Nahavandi Afsaneh. *The Art and Science of Leadership*. New York, 2008.
16. Pednekar Suhas, Kulkarni Ravindra, Mahanwar Prakash. *Human Resource management*. Prakash Mahanwar, 2022.
17. Bridges William P., Villemez, Wayne J. *The employment relationship*. Plenum Press, New York, 1994.

WORKS CITED

1. Badalyan, Meri. *Andznakazmi karravarman arrandznahatkut'yunnery yev voych' nyut'akan motivats'man himakhndirner bardzraguyn usumnakan hastatut'yunnerum, [Peculiarities of Personnel Management and Basic Problems of Non-material Motivation in Higher Educational Institutions.]*, Yerevan, 2017. (In Armenian)
2. Dorofeev Vladimir Filimonovič, Šmelëva Antonina Nikolaevna, *Menežment, [Management]*, Moskva, "INFRA", 2008 g. (In Russian)
3. Gaponenko Aleksandr, Pankurhin Aleksandr, *Teoriâ upravleniâ, [Management Theory]*, M.: RAGS, 2003 g. (In Russian)
4. K'alant'aryan, Edgar. *Kazmakerput'yunneri karravarman ardyunarar azdaky. Barekirt' arrajordut'yun, [The Effective Impetus for the Management of Organizations.]*, Banber Yerevani hamalsarani. Mijazgayin haraberut'yunner, K'aghak'agitut'yun 2024, Vol. 15, No 1(43). (In Armenian)
5. K'alant'aryan, Edgar. *Hanrayin kazmakerput'yunneri tesut'yun, [Theory of Public Organizations]*, YePH hratarakut'yun, Yer., 2016t'. (In Armenian)

6. Khach'atryan, Robert. *Karravarch'akan hmtut'yunner*, [Management Skills], Yerevan 2020t'. (In Armenian)
7. Kul'kov Vasilij Sergeevič, *Issledovanie évolúcii podhოდov k upravleniú čelovečeskim resursami* [Research into the Evolution of Approaches to Human Resource Management] //Upravlenie ékonomičeskimi sistemami 2011 № 35(In Russian).
8. Suvarian, Yuri. «Menejment'», [Management], Yerevan, 2002t'. (In Armenian)
9. Vdovina Ol'ga Aleksandrovna, Semen Davydovič Reznik, *Strategiâ kadrovogo menedzmenta*, Izd. [HR Management Strategy], Infra, M., 2019 g. (In Russian)
10. Sokolova Mariâ Igorevna, Dement'eva Alla Gennadijevna, *Upravlenie čelovečeskimi resursami* [Human Resource Management], 2014 g. (In Russian)
11. T'ejlор Frederik Uinslou, *Naučnaâ organizaciâ truda* [Scientific Organization of Labor], M., Respublika, 1998 g. (In Russian)
12. Volodina Natal'â Sergeevna, *Zarubežnyj opyt upravleniâ personalom*, Meždunarodnyj naučnyj žurnal [Foreign Experience in Personnel Management], «VESTNIK NAUKI», 2019 g. (In Russian)
13. Vorob'ëv Aleksej Dmitrievič, Ždanov Sergej Borisovič, Kuz'mina Ūliâ Anatol'evna, *Strategičeskoe upravlenie per-sonalom* [Strategic Human Resource Management], //Upravniâ personalom 2008. № 15. (In Russian)

MOTIVATION STRUCTURES FOR THE EFFICIENCY OF MANAGEMENT OF PUBLIC ORGANIZATIONS

EDGAR KALANTARYAN

Yerevan State University, Faculty of International Relations, Chair of Public Administration, Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Lecturer, Yerevan, the Republic of Armenia

The aim of the article is to outline the role of motivation in public organizations, to consider it as a key factor of management, and to assess its role in the context of an effective management system.

Our aim is also to point out all possible means and mechanisms that will serve as a basis for increasing motivation (kind leadership, work with staff, intellectual and innovative approaches, etc.), ensuring the continuous progress of organizations.

The main provisions, concepts, models and methods of public organization management and modern management theories served as a theoretical basis for solving the problems posed in the research. Comparative, systematic and analytical methods were also used for the research to emphasize the importance of the chosen topic.

As a result, we have come to the conclusion that managing the motivational behavior of personnel in public organizations has always been the focus of attention of theorists in the field, since people are the most important resource for an organization. The management of an organization can develop an excellent organizational structure, strategy, goals, programs, an effective communication system, and introduce the latest technologies, but all of this will have no effect if the organization does not apply appropriate motivational mechanisms to inspire its staff. To ensure the desired behavior of an employee and to maximize the interests of the organization, it is necessary to examine the real motives that motivate the latter to act in one way or another.

Keywords: *public organizations, management modernization, effective management, motivational structures, public and private organizations, motivational impulse, management methods, kind leadership.*

СТРУКТУРЫ МОТИВАЦИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

ЭДГАР КАЛАНТАРЯН

*преподаватель кафедры государственного управления
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
кандидат политических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи — выделить роль мотивации в государственных организациях, рассмотреть ее как ключевой фактор управления и оценить ее роль в контексте эффективной системы управления.

Наша цель также состоит в том, чтобы указать все возможные средства и структуры, которые послужат основой для повышения мотивации (доброжелательное лидерство, работа с персоналом, интеллектуальные и инновационные подходы и т. д.), обеспечивая непрерывный прогресс организаций.

Теоретической основой решения поставленных в исследовании задач послужили основные положения, концепции, модели и методы управления общественными организациями и современные теории менеджмента. Для акцентирования важности выбранной темы в исследовании также использовались сравнительный, системный и аналитический методы.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что управление мотивационным поведением персонала в государственных организациях всегда было в центре внимания теоретиков, поскольку люди являются важнейшим ресурсом организации. Руководство организации может разработать лучшую организационную структуру, стратегию, цели, программы, эффективную систему коммуникаций и внедрить новейшие технологии, но это может не дать эффекта, если организация не применит соответствующие мотивационные механизмы для вдохновения своего персонала. Чтобы обеспечить ожидаемое поведение работника и максимально реализовать интересы организации, необходимо изучить истинные мотивы, побуждающие последнего действовать тем или иным образом.

Ключевые слова: *общественные организации, модернизация управления, эффективное управление, мотивационные структуры, общественные и частные организации, мотивационный импульс, методы управления, доброжелательное лидерство.*

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԵՎԵՈՒՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԱ ԱԶԴՈՂ ԳՈՐԾՈՆ *

ՀՏԴ 323.2

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-102

ՏԻԳՐԱՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀՀ Ներքին գործերի նախարարության
նաստիկանության գործերի կադրերի բաժնի պետ, փոխգնդապետ,
Երևանի դատական փորձագիտության և
հոգեբանության ինստիտուտի դասախոս,
ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ, իրավագետ, քաղաքագետ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

tigran-ghazaryan@inbox.ru

ORCID: 0009-0004-7862-0178

Հոդվածի նպատակը քաղաքական կայունության վրա հասարակության բևեռացման ազդեցությունը գնահատելն է: Այն ուսումնասիրում է բևեռացման տարբեր պատճառները՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, պատմական և այլ ոլորտներում, ինչպես նաև դրա հետևանքները հասարակության համար, ինչպիսիք են սոցիալական լարվածությունը, քաղաքական բևեռացումը, տնտեսական ճգնաժամերը և սոցիալական կործանարար ազդեցությունները:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել բևեռացման հիմնական պատճառները և հետևանքները, հաղթահարման հնարավոր ուղիները, վերլուծել, թե ինչպես է բևեռացումը ազդում երկրի քաղաքական կայունության վրա, ինչպիսի խնդիրներ են առաջացնում քաղաքական կառույցների արդյունավետության ապահովման համար, թե ինչպես է կրճատվում հասարակության միասնությունը և քաղաքական երկխոսությունը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են պատմական, համեմատական, վերլուծական, տեսական, պատճառահետևանքային և համակարգային մեթոդները:

Հետազոտության շրջանակներում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ հասարակության բևեռացումը՝ որպես սոցիալական ու քաղաքական պրոցես, շարունակական և բարդ երևույթ է, որն ունի բազմաթիվ պատճառներ՝ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, տեխնոլոգիական և այլ բնույթներով: Այն կարող է առաջացնել լուրջ հետևանքներ՝ սկսած սոցիալական լարվածությունից մինչև քաղաքական համակարգի կաթվածահարում կամ տնտեսական խոչընդոտներ: Բևեռացումը ոչ միայն սրում է հասարակության մեջ եղած հակասությունները, այլ նաև վտանգում է հանրային համերաշխությունը, որը կենսական է քաղաքական կայունության ապահովման համար: Պետությունների ու հասարակությունների համար կարևոր է գտնել արդյունավետ միջոցներ այս երևույթի հաղթահարման նպատակով՝ հակազդելով հնարավոր

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.03.2025թ., գրախոսվել՝ 13.04.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

պառակտմանը՝ կանխելու էթնիկական, կրոնական և քաղաքական հակամարտությունները և ապահովելու երկարաժամկետ կայունությունը:

Հիմնաբառեր՝ հասարակության բևեռացում, քաղաքական կայունություն, քաղաքական հակասություններ, սոցիալական լարվածություն, քաղաքական ինստիտուտներ, հակամարտություններ, ինստիտուտացիոնալ թուլացում, արժեհամակարգային բախում, պոպուլիզմ, լեգիտիմություն:

Ներածություն

Այս ուսումնասիրությունն անդրադառնում է հասարակության բևեռացման հիմնական գործոններին, դրսևորման ձևերին և դրա հետևանքներին: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և պատմական գործոններին, որոնք ձևավորել են հասարակության ներսում առկա պառակտումները: Ուսումնասիրության նպատակն է վերհանել այս երևույթի պատճառները, բացահայտել դրա հետևանքները և քննարկել այն հնարավոր միջոցները, որոնք կարող են նպաստել բևեռացված հասարակությունների համերաշխության և կայունության վերականգնմանը:

Հասարակության բևեռացումը՝ որպես սոցիալական, քաղաքական ու տնտեսական երևույթ, այնպիսի գործընթաց է, որը դրսևորվում է հասարակության տարբեր խմբերի միջև տարաձայնությունների և հակասությունների խորացմամբ, ինչի արդյունքում հասարակությունը բաժանվում է երկու կամ ավելի հակադիր ճամբարների՝ տարբեր արժեքներով, գաղափարներով ու շահերով: Այս գործընթացը ոչ միայն ազդում է հասարակության ներքին կայունության վրա, այլ նաև հստակորեն արտահայտվում է պետության քաղաքական համակարգում, տնտեսական վիճակում ու մշակութային ոլորտում: Բևեռացումը կարող է առաջացնել սոցիալական լարվածություն, նվազեցնել համախոհությունը, ավելացնել քաղաքական հակասությունները, իսկ այս ամենը սպառնում է պետական կառավարման արդյունավետությանը և երկարաժամկետ կայունությանը: Հասարակության բևեռացումը հաճախ առաջացնում է քաղաքական ծայրահեղականության և հակադրությունների ծաղկում, ինչն էլ կարող է հանգեցնել իշխանության կենտրոնացման կամ ժողովրդավարական գործընթացների խաթարման՝ դառնալով քաղաքական կայունության համար լուրջ սպառնալիք: Քննարկվում են նաև տարբեր տեսաբանների կողմից ներկայացված բևեռացման տեսություններ, և դրանք համադրվում են ներկայիս սոցիալ-քաղաքական իրավիճակների հետ՝ փորձելով բացատրել, թե ինչպես է այս գործընթացը ազդում ոչ միայն հասարակության, այլև պետական համակարգի վրա:

Այս հետազոտությունը նպատակ ունի պարզելու, թե ինչպես կարելի է կանխարգելել կամ մեղմել բևեռացման բացասական հետևանքները՝ պահպանելով հասարակության կայունությունը և ապահովելով երկրի քաղաքական անվտանգությունը:

**«Հասարակության բևեռացում» երևույթը.
առաջացման պատճառները և հետևանքները**

Ժամանակակից աշխարհում հասարակության բևեռացումն աճող և մտահոգիչ երևույթ է, այն արտահայտվում է տարբեր ձևերով՝ քաղաքական հակամարտություններից մինչև սոցիալական ու մշակութային բաժանումներ, ինչը հանգեցնում է լարվածության, կոնֆլիկտների և կառավարման դժվարությունների: *Հասարակության բևեռացում* հասկացությունը սոցիալական ու քաղաքական պրոցես է, որի ընթացքում հասարակությունը բաժանվում է երկու կամ ավելի հակադիր

խմբերի կամ ճամբարների՝ յուրաքանչյուրն իր տարբեր արժեքներով, գաղափարներով, շահերով կամ սոցիալական կարգավիճակներով: Այս խմբերի միջև հաղորդակցությունը նվազում է, և կողմերը հաճախ դժվարանում են գտնել ընդհանուր լեզու կամ փոխգիշեր: Տարբեր հետազոտողներ տարբեր ձևերով են սահմանել այս հասկացությունը՝ կախված իրենց ուսումնասիրությունների համատեքստից և մեթոդաբանությունից: Մարքսիստական տեսանկյունից բևեռացումը կապվում է սոցիալական դասերի միջև հակասություններով՝ հարուստ և աղքատ, տեր և ստրուկ, կապիտալիստական շահերի ու աշխատավոր դասի շահերի միջև: Կ.Մարքսը կարծում էր, որ հասարակության բևեռացումը հիմնված է տնտեսական ոլորտի վրա, որտեղ տարբեր հասարակական խավեր ունեն տարբեր կարգավիճակներ՝ կապված աշխատանքի պայմանների և նյութական բարեկեցության հետ: Նա նշում էր, որ այս բևեռացումը, եթե չհաղթահարվի, հանգեցնելու է հասարակական հեղափոխության (Marx 1867): Բևեռացումն առավել լայն սահմանել է Մ.Վեբերը՝ դրա մեջ ընդգրկելով ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև քաղաքական և սոցիալական տարրերը: Նա պնդում էր, որ բևեռացումը տեղի է ունենում ոչ միայն տնտեսական բազայի, այլ նաև սոցիալական և քաղաքական ոլորտներում կապված իշխանության, հեղինակության, և խավերի միջև անհավասարության հետ: Վեբերն առանձնացրել է բևեռացման երեք հիմնական տեսակ՝ դասակարգային (կլասային), կառավարական (պաշտոնական), և պատիվ (շնորհատիրական): «Տնտեսություն և հասարակություն» (Economy and Society) աշխատության «Դասակարգ, կարգավիճակ, կուսակցություն» բաժնում ներկայացված է սոցիալական շերտավորման բազմաչափ մոդել, որը ներառում է տնտեսական դասակարգը, սոցիալական կարգավիճակը և կուսակցությունները՝ որպես իշխանության բաշխման հիմնական բաղադրիչներ: Չնայած Վեբերը չի օգտագործում «սոցիալական բևեռացում» տերմինը, նրա վերլուծությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես են այս բաղադրիչները նպաստում սոցիալական անհավասարության խորացմանը: (Weber 1922; Economy and Society): Բորոյուի տեսանկյունից բևեռացումը դիտվում է ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև մշակութային և սոցիալական դաշտերում կապված հասարակության ներսում գործող տարբեր տարածքների (այդ թվում՝ կրթության, արվեստի, կրոնի, խոսքի) հետ: Նա շեշտում էր այն, որ խավերի միջև հակադրությունները տեղի են ունենում նաև գաղափարախոսական մակարդակով՝ կապված «շնորհատիրական» հավասարության (առանց առանձնակի նյութական հիմնավորում) հետ: Բորոյուի թեզը նշում է, որ բևեռացումը տեղի է ունենում ոչ միայն նյութական միջոցների, այլ նաև խորհրդանշական կապիտալի (վարկանիշի, հեղինակության) տարբերությունների արդյունքում (Bourdieu 1984): Հանտինգթոնը նշում է, որ բևեռացումը կարող է դրսևորվել նաև քաղաքական դաշտում՝ երբ հասարակության տարբեր հատվածներ ունեն հակառակ գաղափարախոսություններ կամ աշխարհայացքներ: Նա հատուկ շեշտում է հասարակության մեջ բևեռացման հնարավորությունը՝ կապված ազգային ու կրոնական արժեքների հակասության հետ: Հանտինգթոնը քաղաքական բևեռացումը դիտում է որպես համաշխարհային հակամարտությունների կամ պատերազմների առաջացման հիմնական գործոններից մեկը՝ կրոնական ու մշակութային պատկանելության հիման վրա (Huntington 2004):

Այսպիսով՝ պարզ մեկնաբանմամբ հասարակության բևեռացումը մի գործընթաց է, երբ մարդիկ օտարանում են, հակադրվում և սկսում պայքարել միմյանց դեմ: Հասարակության տարբեր խմբերի միջև առաջանում են խորը տարածայնություններ՝ կապված արժեքների, գաղափարախոսությունների, քաղաքական հայացքների կամ սոցիալական հարցերի հետ:

Հասարակության բևեռացումը բարդ և բազմաշերտ գործընթաց է, որը երբեք չի պայմանավորվում մեկ խթանիչով: Այն ձևավորվում է մի շարք խորքային և փոխկապակցված գործոնների ազդեցությամբ, որոնք կարելի է դասակարգել ըստ իրենց բնույթի՝ սոցիալ-տնտեսական, մեդիա և տեղեկատվական, քաղաքական,

արժեհամակարգային, պատմական ու ինստիտուցիոնալ, կրթական ու մշակութային, տեխնոլոգիական, ինչպես նաև հոգեբանական ու արտաքին ազդեցությունների: Ստորև ներկայացվում է այս պատճառների համակարգված վերլուծությունն ու բնութագրումը՝ ուղեկցված բնորոշ օրինակներով:

Սոցիալ-տնտեսական

Բևեռացման հիմնական խթանիչներից են սոցիալ-տնտեսական անհավասարությունները, որոնք խորացնում են հասարակության տարբեր խմբերի միջև օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ տարբերությունները:

- Անհավասարություն – Հասարակության մի հատվածի մոտ կուտակվող տնտեսական ռեսուրսների աճը՝ մյուս հատվածի կենսամակարդակի անկման ֆոնին, հանգեցնում է համատարած դժգոհության և սոցիալական ընդհատումների: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում «Occupy Wall Street» շարժումը արտահայտում էր դժգոհություն հարուստ 1%-ի և մնացած հասարակության միջև աճող եկամտային անհավասարության դեմ (Volle 2025):

- Տարանջատում – Հասարակության խմբերի աշխարհագրական, սոցիալական կամ մշակութային առումով մեկուսացումը կարող է խաթարել փոխըմբռնման և համակեցության հնարավորությունը: (Հարավաֆրիկյան Հանրապետությունում ապարտհեյդի ժամանակաշրջանի տարածքային սեգրեգացիան առաջացրեց խորքային էթնիկ պառակտում) (Encyclopedia Britannica 2025)

- Մրցակցություն ռեսուրսների համար – Սուղ ռեսուրսների՝ աշխատանքային շուկայի, կրթության կամ բնակարանային հարցերի շուրջ մրցակցությունը սրում է սոցիալական լարվածությունը: (Եվրոպայում միգրանտների հոսքը հաճախ ընկալվում է որպես սպառնալիք տեղական աշխատաշուկային և սոցիալական համակարգերին:)

Մեդիա և տեղեկատվական միջավայր

- Ժամանակակից մեդիայի դերն առանցքային է հասարակական կարծիքի ձևավորման գործընթացում, սակայն դրա որոշակի դրսևորումները կարող են նպաստել բևեռացման խորացմանը:

- Ֆիլտրի փուլիկ – Սոցիալական մեդիայի ալգորիթմները հաճախ առաջարկում են միայն այնպիսի բովանդակություն, որը համահունչ է օգտատիրոջ նախասիրություններին՝ սահմանափակելով հակադիր տեսակետների ընկալումը: Օրինակ՝ Facebook-ի գործարկման մեխանիզմները հաճախ նպաստում են օգտատերերի կարծիքի փակ «պղպջակներում» մնալուն:

- Ապատեղեկատվություն և մեդիայի կողմնակալություն – Ինֆորմացիոն դաշտի մանիպուլյատիվ բնույթը խաթարում է հանրային վստահությունը, խորացնում հոսքերին բաժանված ընկալումները: (Brexit-ի քարոզարշավում մեդիայի միջոցով տարածված ապատեղեկատվությունն ազդեց որոշումների վրա՝ խթանելով բևեռացում «մնալու» և «լքելու» կողմնակիցների միջև)

Քաղաքական հակասություններ

Քաղաքական համակարգի բնույթը և կուսակցական պայքարի հռետորաբանությունը հաճախ գործում են որպես բևեռացնող մեխանիզմներ:

- Գաղափարական բախում – Քաղաքական հայացքների ծայրահեղացումը խաթարում է տարբեր խմբերի համագործակցությունը: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում դեմոկրատների և հանրապետականների միջև խորացող գաղափարական անդունդը խանգարում է ազգային միասնության ձևավորմանը:

- Պոպուլիզմ և արմատականություն – Որոշ առաջնորդներ շահարկում են հասարակության դժգոհությունները՝ առաջարկելով պարզեցված լուծումներ բարդ խնդիրների համար: (Բրազիլիայի Նախագահ Ժաիր Բոլսոնարոյի պոպուլիստական մոտեցումները խթանեցին քաղաքական և սոցիալական պառակտումը)

- Քաղաքական քարոզչություն – Լրատվամիջոցների օգտագործումը որպես միջոց՝ թշնամու կերպարի ձևավորման կամ հասարակական շերտերի հակադրության

խորացման համար: (Ռուսաստանում պետական լրատվամիջոցները հաճախ ներկայացնում են Արևմուտքը որպես սպառնալիք՝ ամրապնդելով ազգայնական դիրքորոշումները)

Հասարակության արժեհամակարգի փոփոխություն

Հասարակական արժեքների փոփոխությունը՝ գլոբալիզացիայի ազդեցությամբ, կարող է առաջացնել սերունդների կամ մշակույթների միջև բախում: Օրինակ՝ LGBTQ+ համայնքի իրավունքների ընդլայնումը մի շարք ավանդապաշտ հասարակություններում ընկալվում է որպես սպառնալիք ավանդական արժեքներին՝ առաջացնելով լուրջ արժեհամակարգային դիմադրություն:

Պատմական և ինստիտուցիոնալ պատճառներ

Պատմության ընթացքում կուտակված անարդարությունները և ինստիտուցիոնալ թուլությունը կարող են երկարաժամկետ ազդեցություն ունենալ բևեռացման խորացման վրա:

- Պատմական անարդարություն – Անցյալի չլուծված հակա-մարտություններն իրենց ազդեցությունը թողնում են նաև ներկայի վրա: (ԱՄՆ-ում ռասայական խտրականության պատմական ժառանգությունը շարունակում է ազդել հասարակական բաժանումների վրա)
- Թույլ ինստիտուտներ և կառավարում – Երբ պետական կառույցները չեն ապահովում թափանցիկություն և հաշվետվություն, հասարակության ներսում աճում է անվստահությունն ու պառակտումը: (Լիբանանում կառավարության հանդեպ խորացած անվստահությունը հանգեցրել է բազում հանրահավաքների և քաղաքական ճգնաժամերի)

Կրթական և մշակութային տարբերություններ

Հասարակության կրթական և մշակութային մակարդակների տարբերությունը կարող է խոչընդոտել փոխըմբռնումը և նպաստել բևեռացմանը:

- Կրթության անհավասարություն – Կրթական ռեսուրսների անհավասար բաշխումը խորացնում է սոցիալական շերտավորումը: (Հնդկաստանում կրթության անհավասար հասանելիությունը քաղաքային և գյուղական բնակչության միջև առաջացնում է զգալի սոցիալական տարբերություններ)
- Մշակութային ու կրոնական տարբերություններ – Հատկապես միգրանտների ինտեգրման բարդությունները կարող են հասարակության որոշ հատվածների մոտ առաջացնել վախ կամ անտազոնիզմ: (Ֆրանսիայում իսլամական մշակութային արտահայտությունների շուրջ քաղաքական վեճերը վերածվել են ազգային ինքնության և ազատության գաղափարների բախման)

Տեխնոլոգիական պատճառներ

Թվային տեխնոլոգիաները, հատկապես՝ սոցիալական մեդիայի հարթակները, զգալի ազդեցություն ունեն տեղեկատվության սպառման և հասարակական տրամադրությունների վրա:

- Սոցիալական մեդիայի ալգորիթմներ – Բովանդակության ընտրության ավտոմատացված մեխանիզմները հաճախ ամրապնդում են արդեն իսկ գոյություն ունեցող կարծիքները: (YouTube-ի առաջարկվող բովանդակությունը հաճախ ուղղորդում է օգտատերերին դեպի ծայրահեղ կամ կեղծ տեղեկատվություն)
- Տեղեկատվության մեկուսացում – Օգտատերերը հաճախ խուսափում են հակադիր տեսակետներից՝ նախընտրելով միայն իրենց համոզմունքներին համահունչ աղբյուրներ: Օրինակ՝ պատվաստումների վերաբերյալ վեճերում տեղեկությունների ընտրողական սպառումը հանգեցնում է գիտական փաստերի անտեսման:

Արտաքին ազդեցություններ

Տարբեր պետություններ երբեմն փորձում են ազդել այլ երկրների հասարակական կառուցվածքի վրա՝ խթանելով ներքին պառակտումը:

- Զաղաքական միջամտություն – Մյուս երկրների ներքին գործերին միջամտելու նպատակով կիրառվում են տեղեկատվական և կիբերխախտումներ: (ԱՄՆ 2016 թ. նախագահական ընտրություններին Ռուսաստանի ենթադրյալ միջամտությունը վկայում է արտաքին ազդեցության հզոր ներուժի մասին)

- Կիբեռհարձակումներ և քարոզչություն – Թիրախավորված քարոզչությունը սոցիալական մեդիայի միջոցով կարող է նպաստել հասարակության շերտավորման և վստահության անկմանը: Օրինակ՝ Ուկրաինայի տեղեկատվական դաշտի դեմ ուղղված հիբրիդային հարձակումները նպատակ ունեին ապակայունացնելու ներքին հասարակական միասնականությունը:

Յոգեբանական պատճառներ

Բևեռացման գործընթացը խորապես պայմանավորված է նաև մարդկային ընկալման առանձնահատկություններով:

- Ճանաչողական աղավաղումներ – Մարդիկ վստահում են միայն այն տեղեկատվությանը, որը հաստատում է իրենց նախնական համոզմունքները: Օրինակ՝ դավադրապաշտական տեսությունները լայն տարածում են ստանում հատկապես այն շրջանակներում, որտեղ գիտական ռացիոնալությունը մերժվում է:

- Խմբային ինքնություն – Հասարակական խմբերին պատկանելը հաճախ ուղեկցվում է «մենք ընդդեմ նրանց» տրամաբանությամբ, ինչը դժվարեցնում է փոխըմբռնումը: Օրինակ՝ սպորտային երկրպագուների միջև ձևավորվող հակադրությունները կարող են վերաճել ագրեսիայի և ֆիզիկական բախումների:

Հասարակության բևեռացման հետևանքները կարող են լինել բազմազան և խորը՝ ազդելով ինչպես անհատների, այնպես էլ ամբողջական հասարակության վրա: Բևեռացման հիմնական հետևանքներից կարելի է նշել.

1. Սոցիալական լարվածությունն ու բախումները, երբ մարդկանց տարբեր խմբերի միջև խորանում են թշնամանքն ու անվստահությունը: Նման իրավիճակները հաճախ հանգեցնում են կոնֆլիկտների՝ հանրային ցույցերից մինչև ֆիզիկական բախումներ:

2. Զաղաքական համակարգի կաթվածահարում

Այս դեպքում քաղաքական կառույցները դառնում են ոչ արդյունավետ, քանի որ տարբեր խմբեր հրաժարվում են համագործակցել: Ընդ որում՝ բևեռացված հասարակությունում պոպուլիստական գործիչներն ավելի հեշտությամբ կարող են շահարկել հակասությունները (*Խորայելում վերջին տարիների քաղաքական ճգնաժամը*, բևեռացված քաղաքական դաշտի պատճառով ընտրությունները մի քանի անգամ կրկնվեցին (2019–2022թթ.), և կառավարություն կազմել չէր հաջողվում: Այս գործընթացը հստակ ցույց է տալիս համագործակցության անկարողությունը քաղաքական բևեռացվածության պայմաններում):

3. Տնտեսական հետևանքներ

Բևեռացման պայմաններում տնտեսությունը հաճախ հայտնվում է անկայունության վիճակում: Զաղաքական և սոցիալական լարվածությունները կարող են նվազեցնել ներդրումների հոսքը, խոչընդոտել գործարար միջավայրի կայունությունը, իսկ աշխատանքային հարթակներում հակասությունները կարող են բերել արտադրողականության անկման:

4. Սոցիալական կապերի թուլացում

Հասարակական բևեռացումը հանգեցնում է փոխհարաբերությունների քայքայման՝ նույնիսկ ամենամոտ շրջապատում: Ընտանեկան և ընկերական հարաբերություններ կարող են լարվել կամ նույնիսկ քանդվել տարբեր քաղաքական

կամ աշխարհայացքային դիրքորոշումների պատճառով, իսկ համայնքներում վերանում է փոխադարձ վստահությունն ու համերաշխության զգացումը:

5. Կրոնական և էթնիկական հակամարտությունների աճ

Բևեռացման խորացման պայմաններում կրոնական և էթնիկական խմբերի միջև առաջանում են նոր լարվածություններ կամ խորանում հները: Այս վիճակն կարող է խթանել ատելության հռետորաբանությունն ու բռնության դրսևորումները՝ վտանգելով հասարակական համակեցության հիմքերը (*Մյանմա՝ ռոհինջանների ճգնաժամը*: Բուդդիստական մեծամասնության և մահմեդական փոքրամասնության միջև աճող բևեռացումը հանգեցրեց բռնաճշումների, որոնք միջազգային հանրությունը գնահատեց որպես էթնիկ զտում):

6. Մեդիայի և տեղեկատվության անջրպետ

Տեղեկատվական դաշտում ձևավորվում են զուգահեռ իրականություններ, որտեղ մարդիկ օգտվում են միայն իրենց համոզմունքներին համահունչ աղբյուրներից: Սա հանգեցնում է տեղեկատվական մեկուսացման, ապատեղեկատվության տարածման և մեդիայի մանիպուլյատիվ ազդեցության աճի:

7. Իրավական համակարգի թուլացում

Երբ հասարակության խմբերը չեն վստահում իրավական ինստիտուտներին կամ տեսնում են կողմնակալություն արդարադատության մեջ, բևեռացումը խարխիլում է օրենքի գերակայությունը: Այս պայմաններում որոշ խմբեր կարող են չընդունել դատարանների որոշումները կամ պետական մարմինների լեգիտիմությունը (*Լեհաստան և Հունգարիա*, որտեղ կառավարությունները քաղաքական բևեռացման պայմաններում 2015, 2016 և 2017 թվականներին իրականացրին դատական բարեփոխումներ, որոնք քննադատության արժանացան Եվրամիության կողմից՝ որպես դատական անկախության խաթարում: Հասարակության մի հատված կորցրեց վստահությունը դատարանների նկատմամբ՝ համարելով դրանք կառավարությանը ենթակա):

8. Հասարակական շարժումների ծայրահեղացում

Բևեռացված միջավայրում հասարակական շարժումները հաճախ շեղվում են կառուցողական ուղուց՝ որդեգրելով ծայրահեղական մոտեցումներ: Դժգոհության բարձր մակարդակը դառնում է պարարտ հող ռադիկալ գաղափարների տարածման և հասարակական ընդվզումների համար (*Ֆրանսիայում «Դեղին ժիլետների» շարժումը (Gilets Jaunes)* սկսվեց որպես բողոք վառելիքի հարկերի դեմ, սակայն աստիճանաբար ծայրահեղացավ՝ ներառելով բռնություններ, փողոցային անկարգություններ և ընդհարումներ ոստիկանության հետ: Բևեռացված հասարակության պայմաններում շարժումները հեշտությամբ շեղվում են կառուցողական պահանջներից):

9. Միջազգային միջամտության հնարավորության աճ

Խորը բևեռացված հասարակությունները դառնում են առավել խոցելի արտաքին ուժերի ազդեցության նկատմամբ: Միջազգային դերակատարները կարող են օգտագործել ներքին հակասությունները՝ հիբրիդային մեթոդներով ազդելու երկրի քաղաքական, տեղեկատվական կամ սոցիալական գործընթացների վրա:

Այսպիսով՝ բևեռացումը ոչ միայն սրում է հասարակության մեջ եղած հակասությունները, այլ նաև վտանգում է հանրային համերաշխությունը, որը կենսական է կայուն քաղաքական և սոցիալական զարգացման համար: Պետությունների ու հասարակությունների համար կարևոր է գտնել արդյունավետ միջոցներ այս երևույթի հաղթահարման համար՝ հակազդելով հնարավոր պառակտմանը, կանխելու համար էթնիկական, կրոնական և քաղաքական հակամարտությունները և ապահովելու երկարաժամկետ կայունություն:

Հասարակության բևեռացման ազդեցությունը քաղաքական կայունության վրա. հետևանքներ և լուծման ուղիներ

Հասարակության բևեռացումը զգալի ազդեցություն ունի քաղաքական կայունության վրա: Այն կարող է թուլացնել քաղաքական ինստիտուտները, խթանել պոպուլիզմը և խորացնել ներքին հակասությունները: Զաղաքական կայունության վրա բևեռացումը ազդում է հետևյալ կերպ՝

1. Զաղաքական ինստիտուտների կաթվածահարում

Հասարակության բևեռացումը կարող է էականորեն ազդել քաղաքական ինստիտուտների վրա՝ հանգեցնելով դրանց թուլացմանը: Այս գործընթացը տեղի է ունենում մի քանի հիմնական մեխանիզմներով՝ 1. վստահության կորուստ ինստիտուտների նկատմամբ - բևեռացված հասարակություններում տարբեր խմբերը քաղաքական ինստիտուտները ընկալում են որպես կողմնակալ կամ կանխակալ: Սա խարխիլում է հասարակության վստահությունը պետական կառույցների, դատարանների, խորհրդարանի և կառավարական մյուս մարմինների նկատմամբ: 2. Հակամարտության ուժեղացում քաղաքական դաշտում - բևեռացումը հանգեցնում է ընդդիմադիր քաղաքական ուժերի միջև կոշտ դիմակայության, որտեղ երկխոսությունը և համագործակցությունը փոխարինվում են կոնֆլիկտով: Իշխանությունն ու ընդդիմությունը հաճախ կենտրոնանում են միմյանց թուլացնելու վրա՝ զիջելով ինստիտուտների զարգացման և կայունացման նպատակը: 3. Հանրային մասնակցության նվազում - Երբ մարդիկ զգում են, որ իրենց կարծիքը չի հաշվի առնվում կամ որ ինստիտուտները ծառայում են միայն «մյուս կողմին», հանրային մասնակցությունը նվազում է: 4. Իրավական համակարգի քայքայում - բևեռացված միջավայրում քաղաքական ազդեցությունը հաճախ տարածվում է իրավական համակարգի վրա, ինչը նվազեցնում է դատարանների անկախությունը: Որոշումներն ընդունվում են ոչ թե օրենքի, այլ քաղաքական նպատակահարմարության հիման վրա: 5. Բևեռացված մեդիա - մեդիայի բաժանումը գաղափարական գծերով նպաստում է բևեռացման խորացմանը՝ մարդկանց տեղեկատվական բարձիկների (filter bubble) մեջ պահելով: Սա խոչընդոտում է իրական խնդիրների շուրջ ընդհանուր հասկացողության ձևավորումը, ինչը կարևոր է ինստիտուտների արդյունավետ գործարկման համար: 6. Զաղաքական ինստիտուտների փլուզում - քաղաքական բևեռացումը կարող է հանգեցնել սահմանադրական ինստիտուտների ոչնչացման: Օրինակ՝ իշխող խմբերը կարող են կրճատել անկախ վերահսկիչ մարմինների դերը կամ փոփոխել օրենքները՝ երկարացնելու իրենց իշխանությունը:

Զաղաքական ինստիտուտների ամրությունը կախված է հասարակության ներսում փոխըմբռնման և համերաշխության մակարդակից: Բևեռացման նվազեցումը կօգնի ոչ միայն նվազեցնելու կոնֆլիկտները, այլև ամրապնդելու ժողովրդավարական սկզբունքները:

2. Պոպուլիստական շարժումների վերելք

Հասարակության բևեռացումը նպաստում է պոպուլիստական շարժումների ակտիվացմանը՝ ստեղծելով հող սոցիալական, տնտեսական և ինստիտուցիոնալ դժգոհությունների շահարկման համար: Այս գործընթացը խթանում է "մեզ" և "նրանց" տրամաբանությունը, որը պոպուլիստների հիմնական գործիքն է: Բևեռացման հետևանքով, երբ ինստիտուտները չեն կարողանում արդյունավետ լուծել քաղաքական և սոցիալական խնդիրները, պոպուլիստ առաջնորդները դառնում են ավելի ազդեցիկ՝ խոստանալով "իրական ժողովրդավարություն" կամ "ազգային վերածնունդ": Սոցիալական մեդիան և բևեռացված լրատվամիջոցները խթանում են պոպուլիստական շարժումները՝ տարածելով պարզ և հաճախ ծայրահեղ գաղափարներ (Moffitt 2016):

3. Զաղաքացիական կոնֆլիկտների վտանգ

Հասարակության բևեռացումը նպաստում է քաղաքական կոնֆլիկտի աճին մի շարք պատճառներով, որոնցից են գաղափարական հակասությունների սրումը, հանրային դիսկուրսի կոշտացումը և ինստիտուցիոնալ հակամարտությունները: Բևեռացված հասարակություններում գաղափարական տարբերությունները վերածվում են անզիջում դիրքորոշումների: Արդյունքում, քաղաքական խմբերն ավելի հաճախ են մերժում համագործակցությունը՝ նախընտրելով կոնֆլիկտային մոտեցումներ (Mason 2018):

4. Հանրային վստահության անկում

Հասարակության բևեռացման հետևանքով հանրային վստահության անկումը արտահայտվում է հետևյալ հիմնական ձևերով՝ սոցիալական խմբերի միջև թշնամանքի աճ, քաղաքական ինստիտուտների նկատմամբ անվստահության խորացում, տեղեկատվական պոպզակների և բևեռացված մեդիայի ազդեցություն, հանրային դիսկուրսի կոշտացում և հասարակական կապիտալի նվազում (Putnam 2000):

5. Միջազգային քաղաքական դաշտի թուլացում

Բևեռացված հասարակությունները կարող են դառնալ անարդյունավետ կամ անկայուն գործընկերներ միջազգային հարաբերություններում (Օրինակ՝ Բրեքսիթի ժամանակ Միացյալ Թագավորության ներսում հակասությունները կաթվածահարեցին երկրի արտաքին քաղաքականությունը) (Clarke, Goodwin, Whiteley 2017): Ներքին պառակտվածությունը կարող է խանգարել արտաքին քաղաքական որոշում կայացնելուն, քանի որ տարբեր խմբերը կարող են ունենալ հակասական կարծիքներ միջազգային գործընկերների և առաջնահերթությունների վերաբերյալ:

6. Ընտրական համակարգերի նկատմամբ անվստահություն

Բևեռացումը կարող է առաջացնել կասկածներ ընտրությունների արդարության վերաբերյալ: Ընտրությունների կազմակերպման գործընթացում նույնիսկ աննշան խնդիրները բևեռացված հասարակությունում կարող են ընկալվել որպես դիտավորություն՝ անարդարության կամ խարդախության ապացույց: Քաղաքական առաջնորդները և լրատվամիջոցները հաճախ օգտագործում են ապատեղեկատվություն կամ քարոզչություն՝ ընտրությունների լեգիտիմությունը կասկածի տակ դնելու համար: Ընտրական ինստիտուտները (օրինակ՝ ընտրական հանձնաժողովները) բևեռացման պայմաններում կարող են դառնալ կոռուպցիայի, ճնշումների կամ միջամտությունների թիրախ: Ընտրազանգվածը հաճախ բաժանվում է «մենք ընդդեմ նրանց» սկզբունքով: Ընտրությունների արդյունքները, անկախ դրանց արդարությունից, միշտ ընկալվում են որպես մյուս կողմի հաղթանակ՝ իրենց խմբի շահերի հաշվին:

Ելնելով վերը շարադրվածից՝ կարող ենք ասել, որ հասարակության բևեռացումը լուրջ մարտահրավեր է քաղաքական կայունության համար, քանի որ այն նպաստում է քաղաքական ինստիտուտների թուլացմանը, պոպուլիզմի վերելքին և ընտրական համակարգի նկատմամբ անվստահության խորացմանը: Բևեռացված միջավայրում հասարակությունը բաժանվում է հակամարտող խմբերի, ինչը բարդացնում է երկխոսությունն ու խոչընդոտում կայուն կառավարման գործընթացները: Այս խնդրի հաղթահարման համար անհրաժեշտ է՝

- զարգացնել ներքաղաքական երկխոսությունը և խթանել հասարակական համերաշխությունը,

- ապահովել ինստիտուտների անկախությունն ու թափանցիկությունը,

- ընդլայնել մեդիա գրագիտությունը՝ զերծ մնալով ապատեղեկատվությունից,

- հզորացնել քաղաքացիական հասարակությունը՝ խթանելով քաղաքական մասնակցությունը:

Միայն խորքային բարեփոխումների և հանրային վստահության վերականգնման միջոցով կարելի է հաղթահարել բևեռացման բացասական հետևանքները և ապահովել երկարաժամկետ քաղաքական կայունություն:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով հասարակության բևեռացման պատճառներին և բևեռացման հաղթահարման ուղիներին նվիրված վերլուծությունը՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

- Հասարակության բևեռացումը՝ որպես սոցիալական ու քաղաքական բարդ գործընթաց, պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով, որոնք կարող են կրել սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, տեխնոլոգիական և այլ բնույթ: Այն կարող է առաջացնել լուրջ հետևանքներ՝ սկսած սոցիալական լարվածությունից մինչև քաղաքական համակարգի կաթվածահարում կամ տնտեսական խոչընդոտներ:

- Բևեռացումը ոչ միայն սրում է հասարակության մեջ եղած հակասությունները, այլև նաև վտանգում է հանրային համերաշխությունը, որը կենսական է քաղաքական կայունության ապահովման համար: Պետությունների ու հասարակությունների համար կարևոր է գտնել արդյունավետ միջոցներ այս երևույթի հաղթահարման համար՝ հակազդելով հնարավոր պառակտմանը, կանխելու համար էթնիկական, կրոնական և քաղաքական հակամարտությունները և ապահովելու երկարաժամկետ կայունություն:

- Հասարակության բևեռացումը լուրջ մարտահրավեր է քաղաքական կայունության համար, քանի որ այն նպաստում է քաղաքական ինստիտուտների թուլացմանը, պոպուլիզմի վերելքին, սոցիալական կապիտալի նվազմանը և ընտրական համակարգի նկատմամբ անվստահության խորացմանը: Բևեռացված միջավայրում հասարակությունը բաժանվում է հակամարտող խմբերի, ինչը բարդացնում է երկխոսությունն ու խոչընդոտում կայուն կառավարման գործընթացները:

- Մեծ հաշվով, հասարակության բևեռացման շատ պատճառահետևանքային նախադրյալներ առկա են նաև Հայաստանի Հանրապետությունում: Ուստի հասարակության բևեռացման սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և այլ դետերմինանտների, բևեռացման հաղթահարման գիտական և համակողմանի ուսումնասիրությունը ձեռք է բերում հույժ կարևոր ռազմավարական նշանակություն պետության քաղաքական կայունության և հանրային համերաշխության ապահովման գործում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. "Apartheid". *Encyclopedia Britannica*, 9 May. 2025, <https://www.britannica.com/topic/apartheid>. Accessed: 15 May 2025.
2. Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, 1984.
3. Clarke, Harold , Goodwin, Matthew & Whiteley, Paul. *Brexit: Why Britain Voted to Leave the European Union*. Cambridge University Press, 2017.
4. Marx, Karl. *Capital: Volume I – Chapter 25: The General Law of Capitalist Accumulation* (S. Moore & E. Aveling, Trans.). 1867/2014.
5. Mason, Lilliana. *Uncivil Agreement: How Politics Became Our Identity*. University of Chicago Press, 2018, p. 192.
6. Moffitt, Benjamin. *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford University Press, 2016, p. 240.
7. Putnam, Robert. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Proceedings of the 2000 ACM conference on Computer supported cooperative work, 2000.
8. Volle, Adam. "Occupy Wall Street". *Encyclopedia Britannica*, 13 Mar. 2025, <https://www.britannica.com/topic/Occupy-Wall-Street>. Accessed: 16 May 2025.
9. Weber, Max. *Economy and Society*. 1922, p. 926.

SOCIETY POLARIZATION AS A FACTOR AFFECTING POLITICAL STABILITY

TIGRAN GHAZARYAN

*Ministry of Internal Affairs of the Republic of Armenia,
Personnel Department of the Police Troops, Head, Lieutenant Colonel;
Yerevan Institute of Forensic Examination and Psychology, Lecturer;
Yerevan State University, Faculty of International Relations, Department of Political
Science, Ph.D.Student; Lawyer, Political Scientist,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to assess the impact of societal polarization on political stability. It examines the various causes of polarization in socio-economic, political, cultural, historical and other areas, as well as its consequences for society, such as social tension, political polarization, economic crises and socially destructive effects.

To achieve the goal, the following tasks were set: to study the main causes and consequences of polarization, possible ways to overcome it, to analyze how polarization affects the political stability of the country, what problems it creates for ensuring the effectiveness of political structures, how the unity of society and political dialogue are reduced.

Historical, comparative, analytical, theoretical, causal and systemic methods were used in the research.

The main conclusion made within the framework of the research is that the polarization of society, as a social and political process, is a continuous and complex phenomenon, which has many causes: socio-economic, political, cultural, technological and other. It can cause serious consequences, ranging from social tension to the paralysis of the political system or economic obstacles. Polarization not only exacerbates the contradictions in society, but also threatens public solidarity, which is vital for ensuring political stability. It is important for states and societies to find effective means to overcome this phenomenon, counteracting possible division, preventing ethnic, religious and political conflicts and ensuring long-term stability.

Keywords: *Polarization of society, political stability, political contradictions, social tension, political institutions, conflicts, institutional weakening, value conflict, populism, legitimacy.*

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛЯРИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ СТАБИЛЬНОСТЬ

ТИГРАН КАЗАРЯН

*аспирант кафедры политологии факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
преподаватель Института судебной экспертизы и психологии Еревана,
начальник отдела кадров войск полиции Министерства внутренних дел
Республики Армения, подполковник, юрист, политолог,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является оценка влияния общественной поляризации на политическую стабильность. В исследовании рассматриваются различные причины поляризации в социально-экономической, политической, культурной, исторической

и других сферах, а также ее последствия для общества, такие как социальная напряженность, политическая поляризация, экономические кризисы и социально деструктивные эффекты.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: изучить основные причины и последствия поляризации, возможные пути ее преодоления, проанализировать, как поляризация влияет на политическую стабильность страны, какие проблемы она создает для обеспечения эффективности политических структур, как она нарушает единство общества и политический диалог.

В ходе исследования использовались исторический, сравнительный, аналитический, теоретический, причинно-следственный и системный методы.

Главный вывод исследования заключается в том, что поляризация общества как социальный и политический процесс представляет собой непрерывное и сложное явление, имеющее множество причин: социально-экономические, политические, культурные, технологические и другие. Она может вызывать серьезные последствия, начиная с социальной напряженности и заканчивая параличом политической системы или экономическими препятствиями. Поляризация не только обостряет противоречия в обществе, но и ставит под угрозу общественную солидарность, которая жизненно важна для обеспечения политической стабильности. Государствам и обществам важно найти эффективные способы преодоления этого явления, противодействуя потенциальной фрагментации, предотвращая этнические, религиозные и политические конфликты и обеспечивая долгосрочную стабильность.

Ключевые слова: *поляризация общества, политическая стабильность, политические противоречия, социальная напряженность, политические институты, конфликты, институциональное ослабление, ценностный конфликт, популизм, легитимность.*

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱՅՍԿՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ *

ՀՏԴ 323.2

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-114

ԱՆԱՅԻՏ ՇԱՐՈՒՄՅԱՆ

ՀՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի Գիտակրթական միջազգային կենտրոնի ընդհանուր բաժնի գլխավոր մասնագետ,
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի քաղաքական հետազոտությունների բաժնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

anahit.shahumyan@isec.am

ORCID: 0009-0009-5319-1270

Սույն գիտական հոդվածի նպատակն է բացահայտել քաղաքացիական վերահսկողության դրսևորման առանձնահատկություններն ու ձևերը պետության անվտանգության իրացման գործընթացում:

Վերոնշյալ նպատակներին հետամուտ՝ տվյալ գիտական հոդվածում ներկայացված հետազոտության շրջանակներում հեղինակն իր առջև խնդիր է դրել ուսումնասիրելու ժողովրդավարական վերահսկողության, ինչպես նաև պառլամենտական վերահսկողության իրացման ուղիները, դրանց պատմական ձևավորման հարցերը: Ավելին՝ հեղինակը ներկայացրել է պետության օրենսդիր մարմնի՝ խորհրդարանի (ՀՀ Ազգային ժողովի) վերահսկողական գործառնությունները, որոնք իրենց ուրույն ազդեցությունն են թողնում պետության անվտանգության կայացման և զարգացման գործում:

Սույն հետազոտության մեթոդաբանական հիմք են կազմում ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ իրավագիտական ուսումնասիրությունների հատուկ մեթոդները, որոնցից են՝ պատմական, ձևական-իրավական և իրավահամեմատական մեթոդները:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք եզրահանգել, որ պետության անվտանգության նկատմամբ քաղաքացիական վերահսկողությունն օժտված է ձևավորման և զարգացման բարդ պատմական ակունքներով: Ավելին՝ քաղաքացիական վերահսկողության արդյունավետությունը ցայտուն կերպով իրականացվում է ոչ պետական կազմակերպությունների կողմից՝ արդիական թողնելով այն հարցը, թե ում կողմից և ինչ նպատակներով են ֆինանսավորվում դրանք: Միևնույն ժամանակ շարունակում են արդիական մնալ Հայաստանի Հանրապետությունում իրավաքաղաքական բարեփոխումները՝ ուղղված ոլորտում առկա խնդիրների լուծմանը:

Հիմնաբառեր՝ քաղաքացիական վերահսկողություն, պետություն, անվտանգություն, խորհրդարան, միջազգային կազմակերպություններ, ոչ կառավարական կազմակերպություններ, մարդու իրավունքներ, քաղաքացիական հասարակություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.02.2025թ., գրախոսվել՝ 20.02.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Նախաբան

Ցանկացած պետության առաջնահերթ խնդիրներից է ազգային անվտանգության ապահովումը: Եթե պետությունը անվտանգության ապահովման հարցում խնդիրների առջև է կանգնում, ապա բավականին բարդ է, երբեմն նաև անհնար՝ այլ բնագավառներում զարգացումներ երաշխավորել: Ցավոք, Հայաստանի Հանրապետության օրինակով պարզ դարձավ, թե ազգային անվտանգության ապահովումը որքան կարևոր է, իսկ խաթարումը ինչ ծանր հետևանքներ կարող է ունենալ պետության համար: Եվ այստեղ հարցեր են առաջանում՝ արդյո՞ք միայն պետությունն է իրավասու ապահովելու ազգային անվտանգությունը, կա՞մ որևէ մեխանիզմ, որով հասարակությունը հնարավորություն կունենա վերահսկելու, թե ինչպես է իրականացվում ազգային անվտանգության երաշխավորումը:

Առաջադրված խնդրի համատեքստում հիմքային է վերլուծել և գնահատել, թե ինչ է նշանակում քաղաքացիական վերահսկողությունը, ինչ մեթոդներով է իրականացվում և ապա՝ ինչ դեր ունի անվտանգության համակարգի ապահովման գործընթացում:

Վերահսկողության եռթյունն ու ընդհանուր բնութագիրը

Ընդհանուր առմամբ՝ վերահսկողությունը կառավարման ամենակարևոր գործառնություններից է, որը հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու շեղումները, սխալներն ու թերությունները, փնտրելու նոր ռեսուրսներ, հնարավորություններ (առանց որոնց անհնար է գործնականապես արդյունավետորեն իրականացնել կառավարման մյուս երեք ընդհանուր գործառնություններ՝ պլանավորումը, կազմակերպումը և մոտիվացիան) (Արշակյան 200-201):

Որքան բաց է պետության ղեկավար կառույցների և պաշտոնավարող անձանց գործունեությունը հասարակության առջև, այնքան փոքր է նրանց հնարավորությունները՝ չարաշահելու իրենց տրված լիազորությունները:

Վերահսկողության դերն ու կարևորությունը ակնհայտ է, բայց այն ավելի մեծ նշանակություն է ստանում, երբ կիրարկվում է որպես «քաղաքացիական վերահսկողության» ձևաչափ: Որպես այդպիսին՝ «քաղաքացիական վերահսկողությունը» իրականացվում է «քաղաքացիական հասարակության» կողմից:

Լայն (փիլիսոփայական) իմաստով քաղաքացիական հասարակությունը հանրային կյանքի կազմակերպման ու կառավարման այնպիսի եղանակ է, որտեղ կենտրոնական արժեքը, հիմնական գործող սուբյեկտը և վերջնական նպատակը մարդ-քաղաքացին է՝ իր շահերով, պահանջմունքներով ու իրավունքներով:

Նեղ իմաստով, կարևորելով հանրային կյանքի կազմակերպման և կառավարման գործընթացներում ոչ կառավարական կազմակերպությունների դերը, «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացության տակ հասկանում են երրորդ սեկտորը՝ ոչ կառավարական, ոչ առևտրային կազմակերպությունները, հիմնադրամները, իրավաբանական անձանց միությունները, ստեղծագործական միավորումները, բարեգործական կազմակերպությունները, քաղաքացիական շարժումներն ու ակտիվության ձևերը (Հ. Հովհաննիսյան 17):

Պաշտոնական կառավարչական գործընթացի դիտանկյունից քաղաքացիական վերահսկողությունը պետական, համայնքային և այլ մարմինների, ինչպես նաև պաշտոնավարող անձանց գործունեության նկատմամբ իրականացվող վերահսկողությունն է, օրինականության և այդ գործունեության արդյունավետության գնահատականը: Այս ձևաչափում նույնպես քաղաքացիական վերահսկողությունը քաղաքացիական հասարակության հիմնական գործառնություններից է (Williams 2021):

Յուրաքանչյուր ժողովրդավարական պետությունում պետական մարմինները ձգտում են հանրային կառավարումն իրականացնել հնարավորինս բաց և թափանցիկ կերպով: Այդ ձգտումը պայմանավորված է մի կողմից՝ պետության քաղաքացիների

պահանջատիրությամբ, մյուս կողմից՝ հանրային կառավարման համակարգի նկատմամբ քաղաքացիների վստահությունը և աջակցությունն ունենալու անհրաժեշտության գիտակցմամբ: Այս երկու գործոնները նկատի ունենալով՝ հանրային կառավարման տեսությունը ներկայումս առաջնային է համարում թափանցիկության և անվտանգության համակարգում հաշվետու լինելու սկզբունքների ամրագրումն ու լայն կիրառությունը (Cole 14-15):

Թափանցիկություն ասելով՝ ընդունված է հասկանալ մի իրավիճակ, երբ քաղաքացին, հասարակական կազմակերպությունները, ինչպես նաև քաղաքացիական հասարակության այլ ինստիտուտներ կարող են իրենց անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ստանալ անմիջապես այն տնօրինող պետական մարմնից՝ առանց որևէ այլ միջոցի դիմելու (Վ. Հովհաննիսյան 336):

Դա շատ կարևոր է հանրային կառավարման, այդ թվում նաև՝ անվտանգության ոլորտի կառավարման, արդյունավետության ապահովման համար:

Փորձը ցույց է տալիս, որ հասարակության անվստահությունը հիմնականում ձևավորվում է տեղեկատվության բացակայության պայմաններում: Որոշ դեպքերի վերաբերյալ ստանալով կցկտուր տեղեկություններ՝ քաղաքացիները սկսում են յուրովի դատողություններ անել, որոնք միշտ չէ, որ համապատասխանում են իրականությանը: Իրավիճակն ավելի է բարդանում, երբ որոշ ՉԼՄ-ներ, օգտվելով պաշտոնական տեղեկատվություն չլինելու հանգամանքից, փորձում են սենսացիոն բնույթի նյութեր «հայթայթել» և, առանց պատշաճ մասնագիտական վերլուծության ենթարկելու, հրապարակել՝ նպատակ ունենալով բարձրացնելու իրենց վարկանիշը: Հասարակությունն էլ իր հերթին ցանկանում է լիովին իրազեկված լինել այն ամենի մասին, ինչ կատարվում է երկրում:

Նշված համատեքստում ընդգծվում է, որ քաղաքացիական վերահսկողությունը փաստացի քաղաքացիական հասարակության ամենակարևոր գործառույթներից է, որը նաև արտահայտում է այն, թե կոնկրետ պետությունը որքանով է ժողովրդավարական:

Քաղաքացիական վերահսկողության ինստիտուցիոնալ ուսումնասիրման շրջանակներում կարևոր է նաև քաղաքացիական վերահսկողության սուբյեկտների հստակեցումը: Քաղաքացիական վերահսկողության սուբյեկտ են հանդիսանում քաղաքացիների կազմակերպված խմբերը, նախաձեռնող քաղաքացիները, հասարակության ներկայացուցիչները, ոչ կառավարական կազմակերպությունները, հասարակական կազմակերպությունները, ինչպես նաև մի շարք մասնագիտական-փորձագիտական շրջանակներում դրանց շարքին են դասվում որոշակի իշխանական առնչակցություն ունեցող ինստիտուտները (մարդու իրավունքների պաշտպանը, որոշ պետական կառավարման, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, գերատեսչությունների ղեկավարներին առընթեր հասարակական հաստատությունները, պալատները, խորհուրդները և այլն) (Пихутич 108):

Ոչ կառավարական կազմակերպությունները և ինստիտուտները կարող են մասնակցել անվտանգության ոլորտում քաղաքականության մշակման գործընթացին, ինչպես նաև վերահսկողություն իրականացնել քաղաքականությունն իրագործող պետական մարմինների գործունեության նկատմամբ:

Ոչ կառավարական կազմակերպությունների հետաքրքրության ոլորտը կարող են լինել ինչպես աշխարհագրական (տարածքային)՝ հասարակական խմբեր, որոնք ուսումնասիրում են տեղանքում իրավապահ, տարածքային կառավարման մարմինների գործունեությունը կամ ռազմական կառույցների ազդեցությունը մոտակա բնակավայրերի վրա, խմբային (կոլեկտիվ), որոնք պաշտպանում են էթնիկ, ռասայական, հավատքի, սեռական փոքրամասնությունների իրավունքները, այնպես էլ կարող են կրել առարկայական բնույթ՝ Էկոլոգիական խմբեր, խաղաղության պահպանման համար պայքարողների խմբեր, որոնք պաշտպանում են մարդու իրավունքները տարբեր ոլորտներում:

Գործադիր իշխանության մակարդակում ոչ կառավարական կազմակերպությունները պատասխանատու կազմակերպությունների հետ համագործակցում են ավելի շատ, քան՝ հատուկ ծառայությունների: Որպես ոչ կառավարական կազմակերպությունների կողմից գործադիր իշխանության գործառնական ազդեցության ու ներգրավվածության օրինակ կարելի է առանձնացնել հետևյալ հիմնական միջոցառումները.

- հետազոտությունների իրականացում, տեղեկատվության հավաքում, այլ երկրներից համեմատական տվյալների հավաքագրում, տեսական մոդելների մշակում և ներկայացում իրավասու կառույցներին,

- կոնկրետ հիմնախնդիրներով հաշվետվությունների նախապատրաստում՝ ձևավորվող քաղաքական ուղղվածությանը ազդելու կամ որոշակիորեն օժանդակելու նպատակով,

- ընդհանուր և առարկայական համագործակցություն զանգվածային լրատվամիջոցների հետ,

- փորձագետների գործուղում պետական հաստատություններ և անվտանգության ոլորտի այլ կառույցներ,

- մարդու իրավունքների պաշտպանության, անվտանգության վերահսկողական և նմանատիպ այլ թեմաներով վերապատրաստման դասընթացների, ծրագրերի կազմակերպում (Johnson 15-16):

Ոչ կառավարական մեխանիզմներից զատ՝ քաղաքացիական վերահսկողության ապահովման կարևոր օղակներից է նաև մարդու իրավունքների պաշտպանի կամ օմբուդսմենի ինստիտուտը: Տվյալ ինստիտուտը տարբեր երկրներում կրում է տարբեր անվանումներ, օրինակ՝ սկանդինավյան պետություններում այն կոչվում է «օմբուդսմեն», Իսպանիայում և Կոլումբիայում՝ «ազգային պաշտպան», Ֆրանսիայում՝ «միջնորդ», և այլն (Núria 20): Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտը վաղուց իր ուրույն տեղն ունի կայուն ժողովրդավարությամբ մի շարք երկրների իրավական համակարգերում: Ուշագրավ է մարդու իրավունքների պաշտպանի վերաբերյալ ՀՀ օրենսդրությամբ ներկայացված սահմանումը: Այսպես՝ ՀՀ Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին սահմանադրական օրենքի 1-ին հոդվածը սահմանում է. «Պաշտպանն անկախ պաշտոնատար անձ է, որը հետևում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց, իսկ սույն օրենքով սահմանված դեպքերում՝ նաև կազմակերպությունների կողմից մարդու իրավունքների և ազատությունների պահպանմանը, նպաստում է խախտված իրավունքների և ազատությունների վերականգնմանը, իրավունքներին ու ազատություններին առնչվող նորմատիվ իրավական ակտերի կատարելագործմանը» (Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին ՀՀ սահմանադրական օրենքը):

Որոշ երկրներ, զարգացնելով մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի գաղափարը, ստեղծել են մասնագիտացված հաստատություններ՝ **երեխաների իրավունքների պաշտպան, զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների իրավունքների պաշտպան** և այլն:

Անվտանգության համակարգի նկատմամբ քաղաքացիական վերահսկողություն իրականացնող սուբյեկտներից կարևոր դեր ունեն նաև գիտահետազոտական ինստիտուտները, գիտակրթական հաստատությունները և փորձագիտական վեներոնները, որոնք վերլուծություններ կարող են կատարել տվյալ պետության վարած քաղաքական կուրսի վերաբերյալ:

Քաղաքացիական վերահսկողությունը կարող է իրականացվել յուրաքանչյուր բնագավառում: Այն իրականացվում է քաղաքացիների հիմնարար իրավունքներն ու ազատությունները պահպանող պետության՝ օրինական, հավասարակշռված կառավարումը ապահովելու նպատակով: Ժողովրդավարական պետություն ունենալու առաջնահերթ խնդիրներից է ապահովել կառավարության և քաղաքացիական

հասարակության արդյունավետ համագործակցությունը: Պետությունը պետք է բաց լինի քաղաքացիական վերահսկողություն իրականացնող սուբյեկտների համար և աջակցի պետության ղեկավար մարմինների լիազորությունների սահմաններում իրականացվող գործողությունները թափանցիկ և վերահսկելի դարձնելու գործընթացին:

Այս ամենը շատ լավ է հնչում, սակայն առաջնային է գնահատել՝ որքանով է նպաստավոր պետության համար անվտանգության ոլորտում իրականացվող վերահսկողությունը, արդյո՞ք այս ոլորտում թափանցիկությունը չի վնասի պետության ազգային անվտանգության ապահովման գործընթացի խթանմանը:

Ժողովրդավարական պետությունը պարտավոր է ապահովել անվտանգություն, որն արդյունավետ է, թափանցիկ և հաշվետու՝ իր քաղաքացիներին: Հետևաբար՝ պետությունը անվտանգության ապահովման տեսանկյունից ամենալեզվատիմն է՝ բազմաթիվ հանրային կառույցների համեմատությամբ: Բացի այդ, քաղաքացիական վերահսկողությունը անվտանգության համակարգի նկատմամբ ժողովրդավարական երկրներում մեծացնում է նաև քաղաքացիների մասնակցությունը քաղաքական կյանքին (Cole 15):

21-րդ դարում քաղաքացիական վերահսկողությունը ժողովրդավարության հաստատման ամենաեական տարրերից է, հետևաբար կարևոր է գնահատել, թե ինչպես է հնարավոր իրականացնել այդ վերահսկողությունը անվտանգության ոլորտի նկատմամբ՝ պահպանելով ժողովրդավարական պետություններում այդ ոլորտի նկատմամբ քաղաքացիական վերահսկողության անհրաժեշտությունը և փորձելով, այնուամենայնիվ, խոցելի չդարձնել այդ ոլորտը: Քաղաքացիական վերահսկողությունը, հատկապես պետության անվտանգության ապահովման գործընթացում առաջնային է, քանի որ այդ ոլորտում պետության կայացրած որոշումները անմիջականորեն սպառնում են քաղաքացիների շահերին:

Ժողովրդավարական քաղաքացիական վերահսկողությունը անվտանգային ուժերի նկատմամբ ներառում է գործընթացների շարք, մասնավորապես՝

- քաղաքացիական հասարակության վերահսկողությունը՝ անվտանգության ոլորտում որոշումների կայացման ժամանակ,
- խորհրդարանի վերահսկողությունը՝ պաշտպանական-անվտանգային քաղաքականության նկատմամբ,
- դատական վերահսկողությունը՝ հատկապես ուժայինների կողմից օրենքները հետևելու նկատմամբ,
- քաղաքացիական վերահսկողությունը ոչ կառավարական կազմակերպությունների, ՉԼՄ-ների, արհմիությունների կողմից:

Բազմաթիվ քաղաքագետներ, վերլուծաբաններ իրենց աշխատություններում անդրադարձել են քաղաքացիական վերահսկողության դերի կարևորությանը դեպի ժողովրդավարություն տանող պետության կայացման բարդ ճանապարհին: Նրանց աշխատություններում և վերլուծություններում խոսվում է քաղաքացիական վերահսկողության ընդգծված կարևոր դերի մասին՝ հատկապես ռազմական ոլորտում:

Բավական հատկանշական վերլուծություն կարելի է գտնել ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ Սամուել Հանթինգտոնի «Չինվորը և պետությունը» աշխատության մեջ, որտեղ քաղաքացիական վերահսկողությանը տրվում է հստակ սահմանում: Ըստ Հանթինգտոնի՝ քաղաքացիական վերահսկողությունը մասնագիտացված իրավասու զինված ուժերի պատշաճ ենթակայությունն է քաղաքացիական հասարակության կողմից սահմանված քաղաքականությանը (Huntington 72-73):

Հանթինգտոնի սահմանումը՝ քաղաքացիական վերահսկողության վերաբերյալ, տեսականորեն ամբողջովին պարզ է, սակայն գործառնական տեսանկյունից եթե դիտարկենք, ապա պետության ռազմական ոլորտը բավականին պրոֆեսիոնալ և ճկուն պետք է լինի, որպեսզի, անկախ պետության վարած քաղաքականությունից,

կարողանա ենթարկվել քաղաքացիական վերահսկողության՝ միաժամանակ խոցելի չդարձնելով այդ ոլորտը:

Կարևորելով քաղաքացիական վերահսկողության սուբյեկտ հանդիսացող կառավարական կազմակերպությունների դերը՝ այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում ընդգծել խորհրդարանի կարևորագույն դերը ժողովրդավարության հաստատման գործընթացում: Ժողովրդավարական երկրներում պատգամավորները, ժողովրդից ստանձնելով անմիջական մանդատ, հավասարակշռության, զսպումների և վերահսկողության կառուցակարգերի միջոցով փորձում են հակակշռել գործադիր իշխանությանը (Komarova 18-20):

Հայտնի է, որ խորհրդարանի պատգամավորների լիազորությունների շրջանակը էականորեն ընդլայնված է խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող պետություններում (Հայաստանի Հանրապետություն, Լեհաստանի Հանրապետություն, Լիտվայի Հանրապետություն և այլն): Մասնավորապես, խորհրդարանական կառավարման ձևում առանձնահատուկ նշանակություն և կարևորություն են ստանում պետության կառավարության գործունեության կայունությունը, խորհրդարանի վերահսկողական լիազորությունների շրջանակի ընդլայնումը, ազգային փոքրամասնությունների դերը, հանրապետության վարչապետի լիազորությունների շրջանակի ընդլայնումն ու երկրի նախագահի ներքին և արտաքին քաղաքականությունում իրավասությունների սահմանափակումը: Ավելին՝ տվյալ կառավարման մոդելում, Կառավարությունը՝ վարչապետի գլխավորությամբ, պատասխանատու է խորհրդարանի առջև, ինչը հնարավորություն է ընձեռում խորհրդարանին վերահսկողություն իրականացնելու գործադիր իշխանության նկատմամբ՝ ներառյալ անվտանգության ոլորտում:

Անվտանգության համակարգի նկատմամբ արդյունավետ խորհրդարանական վերահսկողություն իրականացնելու համար ամուր հիմք են հետևյալ լիազորությունները, որոնցով օժտված է խորհրդարանը՝ որպես իշխանություն.

- խորհրդարանը ընդունում է օրենքներ, որոնք հստակ սահմանում են գործադիր իշխանության լիազորությունները, սահմանվում է բյուջեի չափը պետական այն սուբյեկտների համար, որոնք պատասխանատու են ուժի կիրառման համար՝ ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական կառավարման համակարգերի նկատմամբ.

- բացի այն, որ խորհրդարանը պատերազմ և ռազմական դրություն է հայտարարում, այն սահմանում է նաև այդ իրավիճակի ժամանակահատվածի տևողությունը.

- խորհրդարանը օրենքով սահմանում է, թե որ պետական մարմինն է լիազորված որոշում կայացնելու զինվորական և քաղաքացիական ուժերը արտերկիր ուղարկել՝ խաղաղության պահպանման գործողություններին մասնակցելու նպատակով, կամ թույլտվություն տալու՝ օտարերկրյա պետությունների զինված ուժերը ազգային պետության տարածքում տեղակայելու համար (Peters 14-15):

ՀՀ Ազգային ժողովը՝ որպես ժողովրդի կողմից ընտրված ներկայացուցչական մարմին, երկրում իրականացնում է օրենսդիր իշխանության, վերահսկողության սահմանում կառավարության գործունեության նկատմամբ (Ազգային ժողովը գործադիր իշխանության նկատմամբ ունի վերահսկողական լուրջ և գործուն լծակներ): Այն վերահսկողություն է իրականացնում պետական բյուջեի ընդունման ու կատարման (Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն) կառավարության և գործադիր իշխանության պաշտոնատար անձանց աշխատանքի, ինչպես նաև օտարերկրյա պետություններից և միջազգային կազմակերպություններից ստացված փոխառույթների և վարկերի օգտագործման նկատմամբ:

Ինչպես հասկացանք, խորհրդարանի դերը անվտանգության ոլորտի թափանցիկության և արդյունավետության հարցում չափազանց մեծ է, սակայն ինչպես ոչ կառավարական կազմակերպությունների կողմից այդ ոլորտի նկատմամբ

քաղաքացիական վերահսկողությունը իրականացնելու ժամանակ, այնպես էլ իշխանության այս թևի գործառնության գնահատման համար էական դեր ունի այն՝ արդյո՞ք պետությունը իսկապես ժողովրդավարական է, թե՞ ոչ: Ավելին՝ ընտրությունների միջոցով խորհրդարանի ձևավորումը դեռևս չի խոսում ժողովրդավարական պետության մասին:

Հայտնի է, որ խորհրդարանը՝ որպես անկախ և հիմնական ներկայացուցչական մարմին, ինքնուրույն կանոնակարգում է սեփական գործառնությունները: Ընդ որում՝ այդպիսի գործընթացը պայմանավորված է պատմական զարգացումներով դեռևս այն ժամանակներից, երբ խորհրդարանի գործունեության ժամանակի սահմանափակման համար պայքարում էր գործադիր իշխանությունը: Գործադիր իշխանության մարմնի համար պայքարի հիմնական նպատակն էր ազատվել պառլամենտական վերահսկողությունից և ձեռք բերել որոշակի օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք (Shain 2015): Ընդհանուր առմամբ, դա միապետական իշխանության ձգտումն էր, որի արդյունքում պառլամենտն աշխատում էր նստաշրջանային կարգով, իսկ միջանկյալ փուլում գործադիր իշխանությանը վերապահված էր իրավասություն՝ ընդունելու ժամանակավոր օրենսդրական ակտեր (դեկրետներ, օրդոնանսներ):

Քաղաքացիական վերահսկողությունը, այսպիսով, այնքան էլ հեշտ իրականացվող գործընթաց չէ, քանզի ոչ բոլոր պետություններն ունեն ժողովրդավարության տարբեր մակարդակներ: Այն պետությունները, որոնք գտնվում են ժողովրդավարության հաստատման ճանապարհին, լրջորեն բախվում են նաև քաղաքացիական վերահսկողության արդյունավետության մակարդակի երաշխավորման հիմնախնդրին:

Քաղաքացիական վերահսկողության իրականացմանը նպաստելու գործում միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունվել են մի շարք բանաձևեր: Հատկանշական է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից «Ժողովրդավարության աջակցումը և ամրապնդումը» բանաձևը 55/96 (2000), որտեղ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան կոչ է անում պետություններին աջակցել ժողովրդավարության հաստատմանը հետևյալ ուղղվածություններով՝ դատական համակարգի անկախություն և անկաշկանդվածություն, պետական ծառայողների, իրավապահ մարմինների աշխատակիցների և զինվորականների կրթության համակարգում մարդու իրավունքների երաշխավորում, ինչպես նաև ժողովրդավարությամբ ընտրված քաղաքացիական խորհրդարանի առջև անվտանգության համակարգի ու քաղաքականության հաշվետու լինելու ապահովման միջոցով (Nemetz and Ehm 4-5):

Եզրակացություն

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք փաստել, որ որքան պետությունը ժողովրդավարական է և զարգացած, այնքան բաց է իր քաղաքացիների համար: Այս համատեքստում էլ հենց անվտանգության ոլորտի նկատմամբ վերահսկողությունը համարվում է առաջնային, քանի որ պետության ամենակարևոր գործառնությո՜ւնը պետության, հասարակության և անհատի անվտանգության ապահովումն է: Եվ ահա առաջ է գալիս կարևոր խնդիր. հատկապես անվտանգության ոլորտում այն իրականացնելու դեպքում ամենաէականն այն է, որ այդ վերահսկողությունն ունենա ժողովրդավարության հաստատման միտում, ոչ թե որոշակի ուժերի կողմից տվյալ պետությունը անվտանգության բնագավառում խոցելի դարձնելու նպատակ:

Այսպիսով՝ քաղաքացիական վերահսկողությունը հիմնականում իրականացվում է ոչ կառավարական կազմակերպությունների կողմից: Արդյունքում վերոնշյալ խնդիրը հասկանալու համար կարևոր է բացահայտել այդ գործառնության անկախությունը և ինքնուրույնությունը, կազմակերպությունների ֆինանսավորման աղբյուրները և նրանց հետապնդող նպատակը:

Որպես ամփոփում՝ հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության հասարակական կյանքում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքում արդիական խնդիրներ են անվտանգային համակարգի իրավաքաղաքական բարեփոխումները, որպեսզի դրանք ի վիճակի լինեն չեզոքացնելու երկրի անվտանգության դեմ ուղղված թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին սպառնալիքները: Բնականաբար, պետության արդյունավետ անվտանգային համակարգի երաշխավորումը, որը կապահովի պետության և քաղաքացիների շահերի փոխադարձ ու հավասարակշռված իրականացումը, իրավական պետության և քաղաքացիական հասարակության կայացման գործընթացի ամենաբարդ խնդիրներից է:

Առաջարկություններ

1. Բարձրացնել քաղաքացիական վերահսկողության և հաղորդակցության մոդելի արդյունավետությունը ՀՀ անվտանգային միջավայրի ապահովման ներքին և արտաքին ուղղություններում՝ հստակեցնելով ՀՀ ազգային անվտանգության հիմնական սպառնալիքներին ու մարտահրավերներին դիմագրավելու գործում քաղաքացիական վերահսկողության գործառույթները:
2. Հստակեցնել օրենսդրական բարեփոխումների գործընթացում քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչների մասնակցության ձևաչափերը և ընթացակարգը՝ բացառելով պետական մարմինների հայեցողությունը:
3. Գույքագրել ազգային անվտանգության բնագավառում գործող քաղաքացիական հասարակության մասնակիցներին և նրանց գործառույթները՝ վերջիններիս արդյունավետ մասնակցությունն ապահովելու նպատակով:

Օգտագործված գրականություն

1. Արշակյան, Զրիստինե. *Մարքեթինգ և կառավարում*. Կրթության ազգային կենտրոնի հրատ., Երևան, 2014.
2. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (ընդ. 06.12.2015թ. առ 2020թ. հունիսի 22-ի փոփոխություններով), <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>: Մուտք՝ 25.12.2024:
3. Հովհաննիսյան, Հովհաննես. *Քաղաքացիական հասարակություն: Քաղաքական ինստիտուտների և հասարակական կազմակերպությունների համագործակցությունը համակարգի ներդաշնակ զարգացման և անվտանգության տեսանկյունից*. «Նորավանք» հրատ., Երևան, 2003:
4. Հովհաննիսյան, Վոլոդյա, և ուրիշներ. *Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին 1950 թ. Նոյեմբերի 4-ի կոնվենցիայի և դրան կից արձանագրությունների մեկնաբանություն*. «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2005:
5. «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենք (ընդ. 16.12.2016թ.), <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=123524>: Մուտք՝ 25.12.2024:
6. Комарова, Валентина, и др. *Парламентский контроль в Российской Федерации и в зарубежных странах: нормативное регулирование и практика реализации*. ООО «Директмедиа Пабблишинг», Москва-Берлин, 2020.
7. Пишулин, Олег. «Цели, объекты и субъекты общественного контроля». *Вестник КГУ им. Н.А.Некрасова*, №4, 2014, стр. 108-110.
8. Cole, Eden. *Public Oversight of the Security Sector: A Handbook for Civil*. UNDP pub., Bratislava, 2015.
9. Huntington, Samuel. *The Soldier and the State*. Belknap Press, Cambridge, 1957.

10. Johnson, Richard et al. *The Challenge of Direct Democracy*. McGill Queen's University Press, Montreal, 1996.
11. Nemetz, Paul и Fridjof Ehm. *Strengthening Democracy in Europe and its Resilience against Autocracy: Daring more Democracy and a European Democracy Charter*. European Legal Studies, Belgium, 2019.
12. Núria, Saura-Freixes. *Human Rights Defenders and the Law. A Constitutional and International Legal Approach*. Routledge, New York, 2023.
13. Peters, Dirk et al. *The Parliamentary Control of European Security Policy*. Oslo: ARENA Centre for European Studies University of Oslo, 2008.
14. Shain, Berry. *The Declaration of Independence in Historical Context*. Yale, Yale University Press, 2015.
15. Williams, Mark. «What is Civil Control of the Military?». 22 April 2021, <https://idsemergencymanagement.com/2021/04/22/what-is-civil-control-of-themilitary/>. Accessed: 25 Dec. 2024.

WORKS CITED

1. Arshakyan, Qristine. *Marqet'ing ev kar'avarum*. Krt'ut'yan azgayin kentroni hrat., Erevan, [Marketing and Management. National Center for Education edition] 2014. (In Armenian)
2. Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yun(Y'ndunvel e' 06.12.2015 (Ar' 2020t'. hunisi 22-i p'op'oxut'yunnerov)) [The Constitution of the Republic of Armenia, adopted on 06.12.2015, amended on 22.06.2020], <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>, Accessed:25.12.2024. (In Armenian)
3. Hovhannisyan, Hovhannes. Qaghaqaciakan hasarakut'un: Qaghaqakan institutneri ev hasarakakan kazmakerpout'yunneri hamagorc'akcut'yuny' hamakargi nerdashnak zargacman ev anvtangut'yan tesankyunic [Civil Society: Cooperation between Political Institutions and Public Organizations from the Perspective of Harmonious Development and Security of the System]. Noravanq hrat., Erevan., 2003. (In Armenian).
4. Hovhannisyan, Volodyan, ev urishner. Mardu iravunqneri ev himnaran azatut'yunneri pashtpanut'yan masin 1950 t'. noyemberi 4-i konvenciayi ev dran kic ard'anagrut'yunneri meknabanut'yun [Commentary on the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950 and its Protocols. Tigran Mec edition]. Tigran Mec' hrat., Erevan. 2005. (In Armenian)
5. «Mardu iravunqneri pashtpani masin» HH sahmanadrakan o'renq (y'nd. 16.12.2016t'.) [Constitutional Law Of The Republic Of Armenia On The Human Rights Defender] <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=123524>, Accessed: 25 Dec. 2024). (In Armenian)
6. Komarova, Valentina, i dr. Parlamentskij kontrol' v rossijskoj federacii i v zarubezhnyh stranah: normativnoe regulirovanie i praktika realizacii [Parliamentary Control in the Russian Federation and in Foreign Countries: Regulatory Framework and Implementation Practices. ООО "Directmedia edition"]. ООО "Direktmedia Publishing", Moskva-Berlin. 2020. (In Russian)
7. Pishulin, Oleg. «Celi, ob'ekty i sub'ekty obshhestvennogo kontrolja» *estnik KGU im. N.A.Nekrasova*, ["Goals, Objects and Subjects of Public Control". *Bulletin of KSU named after N.A. Nekrasov*], 4, 2014, s. 108-110. 2014. (In Russian)

FEATURES OF CIVILCONTROL IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY

ANAHIT SHAHUMYAN

*International Scientific and Educational Center of the National Academy of Sciences,
General Department, Chief Specialist;
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Philosophy, Sociology and Law
Department of Political Studies, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this scientific article is to identify the features and forms of civil control in the process of implementing state security.

Pursuing the above-mentioned goals, within the framework of the research presented in this scientific article, the author set the task of studying the directions of the implementation of democratic control, as well as parliamentary control, and the issues of their historical formation. Moreover, the author presented the control functions of the legislative body of the state, the Parliament (the National Assembly of the Republic of Armenia), which exert their unique influence on the formation and development of state security.

The methodological basis of this research is formed by both general and special methods of legal studies, which include historical, formal legal and legal methods of comparison.

As a result of the study, we can conclude that civilian control over state security has complex historical origins of formation and development. Moreover, the effectiveness of civilian control is significantly implemented by non-governmental organizations, leaving the question of who they are funded by and for what purposes relevant. At the same time, legal and political reforms in the Republic of Armenia aimed at solving existing problems in the field, continue to remain relevant.

Keywords: *civil control, state, security, parliament, international organizations, non-governmental organizations, human rights, civil society.*

ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКОГО НАДЗОРА В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА

АНАИТ ШАУМЯН

*главный специалист общего отдела Международного научно-образовательного
центра Национальной академии наук Республики Армения,
соискатель отдела политологических исследований Института философии,
социологии и права Национальной академии наук Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной научной статьи является выявление особенностей и форм проявления гражданского контроля в процессе реализации безопасности государства.

Преследуя вышеуказанные цели, в рамках исследования, представленного в данной научной статье, автор ставит задачу изучить направления осуществления демократического контроля, а также парламентского контроля, вопросы их исторического формирования. Более того, автор представил надзорные функции законодательного органа государства - парламента (Национального Собрания РА),

которые оказывают свое особое влияние на становление и развитие безопасности государства.

Методологическую основу настоящего исследования составляют как общие, так и специальные методы юридического знания, в том числе исторический, формально-юридический и сравнительно-правовой. В результате проведенного исследования можно сделать вывод о том, что гражданский надзор за безопасностью государства имеет сложные исторические основы становления и развития. Более того, эффективность гражданского надзора явно обеспечивается неправительственными организациями, оставляя актуальным вопрос о том, кем и для каких целей они финансируются. В то же время продолжают оставаться актуальными правовые и политические реформы в Республике Армения, направленные на решение существующих проблем в данной сфере.

Ключевые слова: *гражданский надзор, государство, безопасность, парламент, международные организации, неправительственные организации, права человека, гражданское общество.*

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՕՄԲՈՒՐՍՄԵՆԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՈՒՄ. ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԶՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑԱԿԱՐԳ *

ՀՏԴ 323

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-125

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ԶԻՆԱՎՅԱՆ

Հայ-ռուսական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների և
հասարակական-քաղաքական գիտությունների ինստիտուտի
համաշխարհային քաղաքականության և
միջազգային հարաբերությունների ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

svetlana.jilavyan@gmail.com

[ORCID: 0000-0003-2490-076X](https://orcid.org/0000-0003-2490-076X)

Հոդվածում քննարկված է ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի դերը
զինված ուժերում քաղաքացիական վերահսկողության մեխանիզմի ձևավոր-
ման մեջ: Հեղինակը շեշտադրում է օմբուդսմենի կարևորությունը զինծառա-
յողների իրավունքների պաշտպանության, ներքին բարեփոխումների
խթանման և զինված ուժերում իրավական ու ժողովրդավարական
վերահսկողության ամրապնդման հարցում: Հետազոտության նպատակն է
գնահատել Հայաստանի մարդու իրավունքների պաշտպանի գործող մոդելի
արդյունավետությունը և քննարկել ռազմական օմբուդսմենի առանձին
ինստիտուտի ներդրման նպատակահարմարությունը:

Հոդվածի հիմնական խնդիրներ են սահմանվել՝

- ուսումնասիրել ռազմական օմբուդսմենի դերը զինծառայողների
իրավունքների պաշտպանության և զինված ուժերում ժողովրդավարական
վերահսկողության ամրապնդման գործում:

- Վերլուծել միջազգային փորձը և տարբեր երկրների օմբուդսմենի
մոդելների առավելություններն ու թերությունները:

- Գնահատել Հայաստանի մարդու իրավունքների պաշտպանի ներկայիս
գործառնությունները և դրանց սահմանափակումները:

- Բացահայտել առանձին ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի
ստեղծման հնարավոր առավելություններն ու ռիսկերը:

Հետազոտության մեթոդները ներառում են համեմատական
վերլուծություն, միջազգային փորձի ուսումնասիրություն և Հայաստանի
Հանրապետության օրենսդրական ու ինստիտուցիոնալ շրջանակի
գնահատում: Կիրառվել են նաև որակական մեթոդներ՝ օմբուդսմենի
մոդելների արդյունավետության և կիրառելիության գնահատման համար:

Հոդվածի եզրակացության մեջ առաջարկված է համապարփակ
ուսումնասիրել ռազմական օմբուդսմենի ներդրման արդյունավետությունը
Հայաստանում՝ համադրելով միջազգային փորձն ու ազգային
առանձնահատկությունները:

Հիմնաբառեր՝ մարդու իրավունքների պաշտպան, քաղաքացիական
վերահսկողություն, զինված ուժեր, իրավական սահմանափակումներ, միջազգային
փորձ, զինծառայողների իրավունքներ, ռազմական օմբուդսմեն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 23.02.2025թ., գրախոսվել՝ 14.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝
30.04.2025թ.:

Ներածություն

Ժամանակակից հետպատերազմական Հայաստանում տեղի ունեցող ժողովրդավարության ամրապնդման և օրենքի գերակայության զարգացման գործընթացը ենթադրում է ոչ միայն մարդու իրավունքների պաշտպանի, այլև ռազմական օմբուդսմենի և պետական կառույցների միջև քաղաքական փոխգործակցության արդյունավետ համակարգի ստեղծում: Ժամանակակից պայմաններում այս խնդիրը մեծ ուշադրություն է գրավում գիտական և փորձագիտական հանրության ներկայացուցիչների, քաղաքական գործիչների, պետական պաշտոնյաների և հասարակական-քաղաքական առաջնորդների կողմից:

Հայաստանի համար, բացի ժողովրդավարությունից, այլ քաղաքական ռեժիմ չի կարող լինել, բայց ժողովրդավարությունը, առաջին հերթին, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների ապահովման ոլորտում գործող օրենսդրության պահպանումն ու հարգանքն է:

Հայաստանում ռազմական օմբուդսմենի և պետական կառույցների հետ քաղաքական փոխգործակցության խնդրի ուսումնասիրությունը և դրա արդիականությունը (քաղաքական վերլուծություն) պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով.

Նախ՝ հայկական բանակի բարեփոխումը, որն ընդգրկում է քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային ոլորտները, որտեղ որոշիչ են մարդու իրավունքները և ազատությունները, որոնց ապահովմամբ իրականացվում է ժողովրդավարության զարգացումն ու հաստատումը, անհատի, հասարակության և պետության իրավական անվտանգությունը.

Երկրորդ՝ ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի աճող կարևորությունը ժողովրդավարական պետության կայացման գործում, այդ հասարակական-քաղաքական ինստիտուտի բարելավման անհրաժեշտությունը, որի նպատակն է բարձրացնել դրա արդյունավետությունը գործունեության բոլոր ոլորտներում և այս մարմինը աշխատանքի որակապես նոր մակարդակի հասցնել՝ ուժեղացնելով քաղաքական փոխգործակցությունը պետական իշխանության ինստիտուտների հետ.

Երրորդ՝ ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի ստեղծման և ամրապնդման հետ կապված խնդիրների համապարփակ վերլուծության անհրաժեշտությունը՝ նրա տեղն ու դերը պետական մարմինների ժամանակակից քաղաքական կառուցվածքում, Հայաստանի պետական-իրավական համակարգում որոշելու համար.

Չորրորդ՝ ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի և պետական իշխանությունների միջև քաղաքական փոխգործակցության զարգացման հիմնական միտումները որոշելու անհրաժեշտությունը.

Հինգերորդ՝ թեմայի անբավարար մշակվածությունը ռազմագիտական և քաղաքագիտական աշխատություններում՝ կապված Հայաստանում ռազմական օմբուդսմենի և պետական կառույցների հետ քաղաքական փոխգործակցության ուսումնասիրության հետ:

Պետությունում հրատապ անհրաժեշտություն կա ունենալու քաղաքացիների իրավունքների և շահերի պաշտպանության գործող մեխանիզմ: Ներկա փուլում իրավական անվտանգության հետ կապված խնդիրներ կան, որոնք պահանջում են մասնագիտական ըմբռնում և մտածված լուծումներ (Macorya 291-308): Մարդու իրավունքների պաշտպանի հիմնական պարտականությունն է ապահովել շահերի հավասարակշռությունը, որպեսզի մեծամասնությունը չլինի ճնշող, փոքրամասնությունը չճնշվի: Այսպիսով՝ աշխատանքը միտված է գնահատելու Հայաստանի մարդու իրավունքների պաշտպանի գործող մոդելի

արդյունավետությունը և բացահայտելու ռազմական օմբուդսմենի դերը Հայաստանի պետական-իրավական համակարգում՝ համադրելով միջազգային փորձը և ազգային առանձնահատկությունները:

Ռազմական օմբուդսմենի մարդասիրական չափումը

Ժողովրդավարական ցանկացած երկիր իր անվտանգությունն ապահովելու հիմնարար գործոններից պետք է համարի մարդու իրավունքների և ազատությունների հուսալի պաշտպանությունը՝ մշտապես կատարելագործելով պաշտպանական ներպետական մեխանիզմները (Barseghyan and Jilavyan 148-149):

Չինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանի (ՄԻՊ) կամ օմբուդսմանի ինստիտուտը ունի առանձնահատուկ նշանակություն, քանի որ զինծառայողները հաճախ կանգնած են բացառիկ իրավական և էթիկական մարտահրավերների առաջ: Փաստաբանների միջազգային ասոցիացիան տվել է «օմբուդսմեն» հասկացության հետևյալ սահմանումը՝ «Սահմանադրության կամ օրենսդիր իշխանության ակտով նախատեսված, խորհրդարանին հաշվետու բարձրաստիճան հասարակական պաշտոնատար անձի կողմից ղեկավարվող ծառայություն, որը տուժած անձանցից ընդունում է պետական մարմինների, ծառայողների, գործատուների դեմ ուղղված դիմում-բողոքներ կամ գործում է սեփական նախաձեռնությամբ և իրավասու է հետաքննություն իրականացնելու, առաջարկելու ուղղորդվող քայլեր և ներկայացնելու զեկույցներ»:

Ինչպես աշխարհի մի շարք պետություններում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում օմբուդսմենի ինստիտուտը խթանում է զինված ուժերի ժողովրդավարական և քաղաքացիական վերահսկողությունը, ապահովում թափանցիկություն, պաշտպանում զինծառայողների իրավունքները, աջակցում ներքին բարեփոխումներին և նպաստում նրանց կյանքի որակի ու մարտական համախմբվածության բարձրացմանը: «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» սահմանադրական օրենքի համաձայն՝ պաշտպանն անկախ պաշտոնատար անձ է, որը հետևում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց, իսկ սույն օրենքով սահմանված դեպքերում՝ նաև կազմակերպությունների կողմից մարդու իրավունքների և ազատությունների պահպանմանը, նպաստում է խախտված իրավունքների և ազատությունների վերականգնմանը, իրավունքներին ու ազատություններին առնչվող նորմատիվ իրավական ակտերի կատարելագործմանը: (...) («Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» օրենք, հոդված 2):

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունում մարդու իրավունքների պաշտպանի (ՄԻՊ) կարգավիճակը զգալի փոփոխություններ է կրել 1995, 2005 և 2015 թվականներին: 1995 թվականի Սահմանադրությունում ՄԻՊ-ի մասին դրույթներ բացակայում էին, ինչը պայմանավորված էր պետության կայացման վաղ փուլով: 2005 թվականին ներդրվեց ՄԻՊ-ի ինստիտուտը՝ սահմանադրական կարգավիճակով, անկախությամբ և սահմանափակ լիազորություններով, ինչը համապատասխանեցվեց միջազգային չափանիշներին (ՀՀ սահմանադրություն, հոդված 83.1): 2015 թվականի փոփոխություններն ընդլայնեցին ՄԻՊ-ի լիազորությունները՝ ներառյալ խոշտանգումների կանխարգելման մեխանիզմը և մասնավոր սուբյեկտների մոնիթորինգը՝ ամրապնդելով անկախությունը (ՀՀ սահմանադրություն, հոդված 191), սակայն, մեր դիտարկմամբ, վերջինիս գործնական արդյունավետությունը շարունակում է որոշակիորեն կապված լինել քաղաքական և հասարակական աջակցությունից:

Զննարկելով ՀՀ ՄԻՊ գործառույթները և մոդելը՝ հարկ է նշել, որ մի շարք երկրներ զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանությունն առավել

թիրախային դարձնելու նպատակով առաջնորդվում են ռազմական օմբուդսմենի առանձին ինստիտուտի ներդրմամբ: Հաշվի առնելով առկա միջազգային փորձը՝ նպատակահարմար է քննության առնել օմբուդսմենի ինստիտուտի այլ մոդելները և վեր հանել դրա տեղայնացման հնարավորությունը և նպատակահարմարությունը:

Գործում են մեծ թվով ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտներ, որոնք լիազորված են զբաղվելու զինված ուժերում առաջացած կամ զինված ուժերի գործունեությունից բխող խնդիրների հասցեագրմամբ: Տարբեր երկրների ինստիտուտների կարգավիճակները և գործառնությունները զգալիորեն տարբերվում են, ինչը, անշուշտ, պայմանավորված է տվյալ երկրների ռազմական ավանդույթներով, իրավական համակարգով, հասարակություն - զինված ուժեր հարաբերությունների բնույթով, ինչպես նաև նրանով, թե սկզբնապես ինչ խմբերի/ույրոսների համար են նախատեսված եղել տվյալ ինստիտուտները (Medeiros 195-242):

Միջազգային պրակտիկայում տարբերակվում են օմբուդսմենի ինստիտուտի կառուցվածքի և իրավասությունների հետ կապված **չորս հիմնական մոդել՝** 1. Երկրներ, որտեղ զինվորական օմբուդսմեն չկա (օրինակ՝ Սլովակիան և Իսպանիան): 2. Երկրներ, որոնցում օմբուդսմենի ինստիտուտը հենց զինված ուժերի կազմում է՝ որպես «զխավոր տեսուչ» (օրինակ՝ Նիդեռլանդներն ու Բելգիան): 3. Երկրներ, որտեղ քաղաքացիական օմբուդսմենի պատասխանատվությունը տարածվում է նաև զինված ուժերի վրա (օրինակ՝ Շվեդիան, Դանիան, Լեհաստանը): 4. Երկրներ, որտեղ գործում է անկախ զինվորական օմբուդսմենի ինստիտուտ (օրինակ՝ Գերմանիան, Կանադան, Իռլանդիան):

Միաժամանակ, ԱՊՀ պետությունների մոդելային օրենքով սահմանվում է զինծառայողների գործերով խորհրդարանական հանձնակատարի ինստիտուտը՝ նշանակվելով խորհրդարանի կողմից: Տվյալ պաշտոնատար անձը խորհրդարանին տեղեկացնում է զինված ուժերում առկա իրավիճակի և գործունեության արդյունքների մասին՝ դրանով իսկ հանդիսանալով զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ զբաղվող «իրավապաշտպան» (Содружество независимых государств 14):

Անդրադառնալով զինված ուժերի նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնող օմբուդսմենի մոդելներից թերևս ամենատարածվածներից մեկին, այն է՝ քաղաքացիական կամ ընդհանուր բնույթի օմբուդսմենին, հարկ է նշել, որ վերջինիս լիազորությունների մեջ են մտնում հասարակության բոլոր անդամների իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը և կառավարության տարբեր ուղորտներին առնչվող բողոքների և խնդիրների հասցեագրումը: Լիազորությունների այսպիսի լայն շրջանակ ունեցող քաղաքացիական օմբուդսմենի ինստիտուտներն ունեն մի շարք առավելություններ: Նախ՝ լիազորությունների լայն շրջանակի շնորհիվ այս հաստատությունները կարող են կարևոր դիրք և ճանաչում ձեռք բերել քաղաքական համակարգում: Այս դեպքում ավելի դժվար կլինի անտեսել նրանց ներկայացրած առաջարկությունները: Քաղաքական համակարգում նրանց հեղինակավոր դիրքը ենթադրում է, որ հասարակությունը, այդ թվում՝ զինված ուժերի անդամներն իրազեկված կլինեն այս ինստիտուտների դերի և գործառնությունների մասին, և ավելի հավանական է, որ իրենց բողոքները և խնդիրները կուղղեն նրանց: Հաշվի առնելով, որ այս ինստիտուտներն ունեն ընդհանուր իրավասություն, հավանական է, որ առաջարկություններ մշակելիս նրանք հաշվի կառնեն թե՛ քաղաքացիների և թե՛ զինված ուժերի անդամների շահերը հավասարապես և խտրականություն չեն դնի նրանց միջև, ինչը իր հերթին նպաստում է հարցերի շուրջ բազմակողմանի և այլընտրանքային մոտեցումների հավաքագրմանը: Բացի այդ, սույն մոդելի պարագայում պետական բյուջեի նպատակային և խնայողական օգտագործման տեսանկյունից այս մոդելը առավել քիչ ծախսատար է, քանի որ օմբուդսմենի գործառնություններն իրականացվում են մեկ

ընդհանուր գրասենյակի, ոչ թե առանձին մասնագիտացված ինստիտուտների կողմից:

Չնայած վերոթվարկյալ դրական կողմերին՝ այս մոդելը իր հերթին ունի մի շարք խոցելի կողմեր: Մասնավորապես՝ քաղաքացիական օմբուդսմենի ինստիտուտները, ի տարբերություն զինված ուժերում ռազմական տեսուչի և անկախ զինվորական օմբուդսմենի ինստիտուտի, չունեն համապատասխան մասնագիտական գիտելիքներ և լիազորությունների լայն շրջանակի պատճառով բավարար վստահության չեն արժանանում զինված ուժերի կողմից, և հնարավոր է՝ չկարողանան ուշադրություն դարձնել անձնակազմի առանձին խնդիրներին: Բացի այդ՝ առկա լայն լիազորությունները և դրան զուգահեռ զինված ուժերին առնչվող գործերին հատկացված անբավարար ռեսուրսները կարող են պատճառ հանդիսանալ բողոքների կարգավորման գործընթացների հետաձգման: Որպես վերոնշյալ խնդրի լուծման տարբերակ տարբեր երկրներ դիտարկում են օմբուդսմենի գրասենյակի ներսում մասնագիտացված ստորաբաժանումների ստեղծումը, օրինակ՝ բացառապես զինված ուժերի հարցերով զբաղվող տեղակալի նշանակումը: Այս մոտեցումը կիրառվել է Ֆիլիպիններում և Շվեդիայում, որտեղ օմբուդսմենի գրասենյակի աշխատանքը բաժանված էր պատասխանատվության որոշակի շրջանակ ունեցող մի քանի ենթաբաժինների, այդ թվում՝ նաև զինված ուժերի, այլընտրանքային ծառայության և պաշտպանության նախարարությանն առնչվող այլ հարցերի քննության (Erkkilä 21-63):

Վերոհիշյալ մոդելներից զատ որոշ երկրներ իրենց օրենսդրությամբ սահմանում են անկախ օմբուդսմենի ինստիտուտների ստեղծումը: Այս ինստիտուտները, ի տարբերություն մյուս մոդելների, իրավասություն ունեն միայն զինված ուժերի նկատմամբ, սակայն հանդիսանում են քաղաքացիական գրասենյակներ և գործում են զինված ուժերի հրամանատարության օղակից անկախ: Սույն մոդելի հիմնական առավելությունն է տվյալ ոլորտում մասնագիտացած լինելը և միայն այս ոլորտի խնդիրների ու բողոքների քննությամբ զբաղվելը: Այն, ունենալով հրապարակային զեկույցներ ներկայացնելու լիազորություն, նպաստում է այլ մարմինների, օրինակ՝ խորհրդարանի կողմից ևս վերահսկողություն իրականացնելուն, ինչն էլ իր հերթին նպաստում է զինված ուժերի նկատմամբ վերահսկողության թափանցիկությանը և հաշվետվողականությանը: Այսինքն՝ այն մարմինները, որոնք հասանելիություն չունեն զինված ուժերին վերաբերելի մի շարք տեղեկությունների, հնարավորություն են ունենում օմբուդսմենի կողմից հրապարակած զեկույցների հիման վրա իրականացնելու համապատասխան հսկողություն: Միաժամանակ, այս մոդելի առավելություններից է վերջինիս անկախությունը, ինչը բարձրացնում է վերջինիս նկատմամբ հասարակության և զինծառայողների վստահելիությունը և դիմելիության մակարդակը: Թեև այս մոդելը կարող է լինել բավականին արդյունավետ, սակայն այն բավականին մեծ ֆինանսական բեռ կարող է լինել պետության համար, հատկապես փոքր զինված ուժեր ունեցող պետությունների պարագայում, երբ առանձին ինստիտուտի առկայությունը կարող է նպատակահարմար չլինել: Այսպիսի ինստիտուտների թվին են պատկանում Նորվեգիայի զինված ուժերի խորհրդարանական օմբուդսմենը, Գերմանիայի և Ավստրիայի զինված ուժերի խորհրդարանական հանձնակատարները և Իռլանդիայի ռազմական օմբուդսմենը (Heidemann 67-105):

Անդրադառնալով ԶԶ-ում գործող օմբուդսմենի ինստիտուտի մոդելին՝ այն պայմանականորեն կարելի է վերագրել ընդհանուր բնույթի օմբուդսմենի ինստիտուտներին, երբ զինված ուժերի նկատմամբ վերահսկողությունն իրականացվում է լիազորությունների ավելի լայն շրջանակ ունեցող քաղաքացիական վերահսկողության ինստիտուտի կողմից, որի լիազորությունների մեջ են մտնում հասարակության բոլոր անդամների իրավունքների և

ազատությունների պաշտպանությունը և կառավարության տարբեր ոլորտներին առնչվող բողոքների և խնդիրների հասցեագրումը (ԵԱՀԿ ԺՀՄԻԳ-ի և Չինված ուժերի ժողովրդավարական վերահսկողության Ժնևյան կենտրոն 323-327):

Ինչպես միջազգային պրակտիկայում այնպես էլ ՀՀ-ում զինված ուժերի ոլորտում օմբուդսմենի համապատասխան գործառնությունների իրականացման նպատակով օմբուդսմենի գրասենյակի ներսում ստեղծվել է մասնագիտացված ստորաբաժանումներ: Մասնավորապես, 2017 թվականից Հայաստանի մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի քրեական արդարադատության ոլորտում և զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության դեպարտամենտի կազմում գործում է զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների իրավունքների պաշտպանության բաժինը, որը զբաղվում է քաղաքացիների զինապարտությանն առնչվող իրավունքների պաշտպանությամբ՝ բոլոր փուլերում: Իսկ արդեն 2019 թվականին ձևավորվել է Պաշտպանին առնչվող Չինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցերով փորձագիտական խորհուրդը, որը բաղկացած է մարդու իրավունքների բնագավառում փորձառություն և գիտելիքներ ունեցող հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից (Հելսինկյան քաղաքացիական ասամբլեա 27-29):

Պաշտպանի կարևոր առաքելություններից է լինել կամուրջ պետության և քաղաքացիական հասարակության միջև: Մասնավորապես, ՄԻՊ-ը իր տարեկան զեկույցում նշել է, որ ակտիվացրել է համագործակցությունը պետական մարմինների (ՀՀ ԱԺ, ՊՆ, Գլխավոր դատախազություն, Զննչական կոմիտե, ԿԳՄՄՆ), հասարակական կազմակերպությունների և զանգվածային լրատվամիջոցների հետ: Դրական օրինակ է ՊՆ-ի ստորաբաժանումների հետ արդյունավետ համագործակցությունը, մասնավորապես՝ մարդու իրավունքների և բարեվարքության կենտրոնի գործունեությունը, որը ներառում է թե՛ գծի աշխատանքը և հրապարակային հաշվետվությունների ներկայացումը, ինչը բարձրացնում է ՉՈւ-ում մարդու իրավունքների պաշտպանության մակարդակը: Այդ համատեքստում կարևորվում է նաև ՊՆ մարդու իրավունքների և բարեվարքության կենտրոնի, զինկոմիսարիատների, ռազմաբժշկական վարչության, ռազմաբժշկական հանձնաժողովների, հոսպիտալների պատրաստակամությունը Պաշտպանի աշխատակազմի հետ գործունե համագործակցության առումով: ՉՈւ-ում մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում պետք է ողջունելի համարել ՊՆ մարդու իրավունքների և բարեվարքության կենտրոնի գործունեությունը, որը ներառում է նաև ՊՆ թե՛ գծի աշխատանքի համակարգումը: Այս առումով կարևոր է նաև նշված ստորաբաժանման հրապարակային և թափանցիկ գործունեությունը (կատարած աշխատանքի վերաբերյալ հաշվետվության ներկայացումը նաև հրապարակային), որը տեսանելի է դարձնում կատարված աշխատանքը և հավելյալ երաշխիք ստեղծում ՉՈւ-ում մարդու իրավունքների պաշտպանության համար (Տարեկան հաղորդում Մարդու իրավունքների պաշտպանի 2023 թվականի գործունեության, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության վիճակի մասին 420-423):

Չնայած Հայաստանի ՄԻՊ աշխատակազմում զինված ուժերի ոլորտում մասնագիտացած առանձին ստորաբաժանման և Չինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցերով փորձագիտական խորհուրդի առկայությանը՝ անհրաժեշտ է դիտարկել բացառիկ իրավասություն ունեցող օմբուդսմենի ինստիտուտի (Հայաստանի ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտ) ներդրման հարցը և գործող մոդելի արդյունավետությունը:

Ինչպես վերոգրյալից բխում է, ՀՀ ՄԻՊ ինստիտուտն արդեն ունի լայն լիազորություններ և համապատասխան մեխանիզմներ, որոնք ուղղված են մարդու իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը՝ ներառյալ զինված ուժերում: ՄԻՊ-ը

վերահսկում է գինձառայողների իրավունքների պաշտպանությունը և ունի մոտոքի իրավունք ռազմական օբյեկտներ՝ ստուգելու համար իրավունքների խախտումները:

Հաշվի առնելով ՄԻՊ ծավալած գործունեությունը՝ կարող ենք առանձնացնել վերջինիս հիմնական առավելությունները, որոնք վկայում են այս ինստիտուտի արդյունավետությունը: Նախ՝ ՄԻՊ-ը անկախ մարմին է, որը հաշվետու է միայն Ազգային ժողովին: Երկրորդ՝ ՄԻՊ-ը կարող է քննել մարդու իրավունքների խախտումների լայն շրջանակ՝ ներառյալ զինված ուժերում: Երրորդ՝ ՄԻՊ-ի գրասենյակը համագործակցում է միջազգային և տարածաշրջանային մարդու իրավունքների կազմակերպությունների հետ: Չնայած վերոնշյալ հանգամանքներին՝ հարկ է նշել, որ գործող ՄԻՊ ինստիտուտը զինված ուժերում վերահսկողություն իրականացնելու տեսանկյունից կարող է համարվել բավարար միջոց միայն որոշակի հանգամանքների առկայության պարագայում: Մասնավորապես՝ անհրաժեշտ է, որ ՄԻՊ-ի գրասենյակի աշխատակիցները պարբերաբար վերապատրաստվեն մարդու իրավունքների պաշտպանության և ռազմական իրավունքի ոլորտում: ՄԻՊ-ը ներդնի համակարգված մոնիթորինգի մեխանիզմներ՝ զինված ուժերում մարդու իրավունքների խախտումները կանխելու և բացահայտելու համար:

Բացի այդ, չնայած քրեական արդարադատության ոլորտում և զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության դեպարտամենտի կազմում գործող՝ զինձառայողների և սրանց ընտանիքների անդամների իրավունքների պաշտպանության բաժնի առկայությանը՝ սույն բաժնի աշխատանքները համակարգելու նպատակով անհրաժեշտ է, որ պաշտպանի տեղակալներից մեկը լինի պարտադիր զինվորական ծառայություն ունեցող, զինվորական գործին և միջավայրին առնչված անձ: Հարկ է նշել, որ վերոնշյալ հանգամանքը՝ որպես օրենսդրական պահանջ, ձևակերպված չէ և նպատակահարմար է, որ կատարվի օրենսդրական համապատասխան փոփոխություն, և այդ ոլորտը համակարգող տեղակալի համար սահմանվի պարտադիր պահանջ՝ զինվորական գործին առնչություն ունենալու և զինված ուժերում ծառայություն ունենալու տեսանկյունից:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-ում ՄԻՊ գործունեությանը զուգահեռ առանձին ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտ ներդնելուն, ապա նպատակահարմարությունը պետք է գնահատվի՝ հաշվի առնելով բոլոր փաստերը և կարիքները:

Այսպես՝ ռազմական օմբուդսմենի ներդնումը կարող է ստեղծել մի շարք հնարավորություններ: Մասնավորապես՝ առանձին ռազմական օմբուդսմենը հնարավորություն կունենա կենտրոնացած լինել բացառապես զինձառայողների իրավունքների պաշտպանության վրա, ինչը կարող է բարձրացնել օմբուդսմենի գրասենյակի մասնագիտական կարողությունները այդ ոլորտում և առավել թիրախային ու տեղին արձագանքել առկա խնդիրներին (Lazányi 519-534): Նման ինստիտուտը, որը կունենա միայն ռազմական ոլորտին վերաբերող գործառնություններ, կարող է բարձրացնել զինձառայողների վստահությունը ռազմական օմբուդսմենի նկատմամբ, ինչն էլ իր հերթին էլ ավելի արդյունավետ կդարձնի զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության բարեփոխումները: Բացի այդ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բողոքների քննության արդյունքում ներկայացվող առաջարկությունների նպատակը բողոքի պատճառ հանդիսացող օրենքի, որոշման կամ քաղաքականության վերանայումն է, բարեփոխումը կամ չեղարկումը, ռազմական օմբուդսմենի գործունեությունը կնպաստի զինված ուժերի համակարգային խնդիրների վերհանմանը և զինված ուժերի մարտունակությունը խոչընդոտող հանգամանքների վերացմանը (Rodrigues et al 191-210): Միաժամանակ, զինված ուժերի քաղաքացիական վերահսկողության առկա մեխանիզմների շարունակական կատարելագործումը և նոր մեխանիզմների ներդնումը կարող է ամուր հիմք ստեղծել զինված ուժերում մարդու իրավունքների և բարեվարքության (այդ թվում նաև՝ հակակոռուպցիոն գործունեության) ամրապնդման համար (Jilavyan

2022): Այս առումով կարևոր է հաշվի առնել զինվորական ծառայողի ծառայողական վարքագծի չափման այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք են՝

- 1) մոտիվացիոն (մասնագիտական գործունեության գործառնություն),
- 2) հուզական (ռազմական աշխատանքի արդյունքների գնահատման գործառնություն),
- 3) թիրախային (պլանավորման գործառնություն, որոշումների կայացում),
- 4) վարքագծային (մասնագիտական գործողություններ և գործառնություններ իրականացնելու գործառնություն):

Կախված զինվորականների ծառայողական վարքագծի բաղադրիչների տարբեր չափումներից՝ ռազմական օմբուդսմենը կոչված է լինելու խմբավորել և դիտարկել ուսումնասիրվող երևույթի հետևյալ տեսակները.

1) «*ծառայողական-անձնականը*» - բնութագրվում է զինվորական ծառայության արժեքների գերակայությամբ, որը դրդված է զարգանալու ռազմական կազմակերպությունում. անձնական նպատակները համահունչ են զինվորական կոլեկտիվի նպատակներին, խելամիտ նախաձեռնությունը և մասնագիտական գործունեությունը նշվում են գործողություններում և արարքներում,

2) «*ծառայողական-ռացիոնալը*» - չափավոր հավատարմություն զինվորական կազմակերպությանը, հարգանք զինվորական ավանդույթների նկատմամբ, զինծառայողի և կազմակերպության նպատակները հիմնականում համընկնում են, դրսևորվում է չափավոր մասնագիտական գործունեություն և նախաձեռնողականություն, կարգապահություն և պատասխանատվություն,

3) «*ռացիոնալ-պրագմատիկը*» - որոշվում է նյութական շահի չափից դուրս դրսևորմամբ, ռազմական կազմակերպման միջոցով անձնական խնդիրների լուծմամբ, զինվորական ավանդույթներն ու վարքագծի նորմերն ընդունվում են անհրաժեշտությունից դրդված, իսկ անձնական շահերը դուրս են տվյալ ստորաբաժանումից:

Վերոհիշյալի համատեքստում, զինվորականների ծառայողական և պաշտոնական վարքագծի ամենաօպտիմալ սոցիալական տեսակը «*ծառայողական-ռացիոնալն*» է, որի ուղղությամբ էլ պետք է աշխատի ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտը:

Այսպիսով, գնահատելով վերոթվարկյալը, կարելի է արձանագրել, որ ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի ներդրումը կարող է ստեղծել մի շարք նոր հնարավորություններ՝ զինված ուժերում քաղաքացիական վերահսկողության մեխանիզմների ամրապնդման և մարդու իրավունքների պաշտպանության էլ ավելի ուժեղացման տեսանկյունից:

ՀՀ-ում ռազմական օմբուդսմենի ներդրման անհրաժեշտությունը գնահատելով՝ հարկ է նշել, որ այս ինստիտուտի ներդրումը կարող է ունենալ մի շարք ռիսկեր, որոնք պետք է հաշվի առնել՝ նախքան նման քայլ ձեռնարկելը: Մասնավորապես.

1. Նոր օմբուդսմենի գրասենյակի ստեղծումը պահանջում է լրացուցիչ ֆինանսական և նյութական ռեսուրսներ՝ ներառյալ գրասենյակային տարածքներ, տեխնիկա, աշխատակազմ և այլն: Սա էլ իր հերթին կարող է առաջացնել պետական բյուջեի համար անհարկի բեռ:

2. Առանձին ռազմական օմբուդսմենը կարող է կրկնօրինակել այն գործառնությունները, որոնք արդեն կատարվում են գործող ՄԻՊ-ի գրասենյակի կողմից: Սա կարող է հանգեցնել ռեսուրսների ոչ արդյունավետ օգտագործման:

3. Այս ինստիտուտի ներդրումը կարող է առաջացնել կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ համակարգի բարդացում: Այն կարող է բարդացնել մարդու իրավունքների պաշտպանության համակարգը՝ առաջացնելով կառավարման և համակարգման խնդիրներ: Բացի այդ, կարող են առաջանալ հակասություններ երկու օմբուդսմենների գրասենյակների միջև՝ իրավասությունների և պատասխանատվությունների բաշխման հարցում:

4. Հաշվի առնելով, որ մասնագիտացված օմբուդսմենի գրասենյակին անհրաժեշտ են լինելու հատուկ մասնագիտական պատրաստվածություն ունեցող մասնագետներ, դա կարող է հանգեցնել կադրերի պակասի խնդրի: Բացի այդ, նոր գրասենյակի աշխատակիցները կարող են պահանջել լրացուցիչ ժամանակ և միջոցներ՝ համապատասխան պատրաստվածություն ստանալու համար, ինչը արդյունավետության, ռեսուրսների բաշխման և համապատասխան գործընթացներին արձագանքելու տեսանկյունից կարող է առաջացնել մի շարք ռիսկեր: Այսինքն՝ նոր ինստիտուտի ներդրումը կարող է պահանջել երկար ժամանակ՝ կայուն և արդյունավետ աշխատելու համար, ինչը կարող է առաջացնել անցումային խնդիրներ:

5. Երկու առանձին օմբուդսմենների ինստիտուտների առկայությունը տևական ժամանակ կարող է հասարակության և զինվորականների մոտ առաջացնել շփոթություն և վստահության պակաս: Հնարավոր է, որ մարդիկ չհասկանան, թե ո՞ւմ պետք է դիմել իրենց խնդիրների դեպքում: Բացի այդ, կարող են առաջանալ իրավիճակներ, երբ երկու օմբուդսմենները զբաղվում են միևնույն խնդրով, ինչը կարող է ստեղծել խնդիրների լուծման ձգձգում և անորոշություն:

Այսպիսով՝ ռազմական օմբուդսմենը՝ որպես զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցով առանձին մասնագիտացած ինստիտուտ, կարող է բավականին արդյունավետ գործիք լինել, սակայն դրա ներդրումից առաջ անհրաժեշտ է հաշվի առնել ազգային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ՀՀ զինված ուժերի փոքր լինելու հանգամանքը և համապատասխան բյուջեի առկայությունը: Հետևաբար, ինչպես ցանկացած նոր ինստիտուտի պարագայում, այնպես էլ այս դեպքում պետք է խորքային ուսումնասիրել և գնահատել դրա ազդեցության դրական և բացասական կողմերը՝ նախքան նման կարևոր որոշում կայացնելը:

Եզրակացություն

Սույն աշխատանքը ցույց տվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունում ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի ներդրման հարցը կարևոր նշանակություն ունի զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության, քաղաքացիական վերահսկողության ամրապնդման և ժողովրդավարական բարեփոխումների խթանման տեսանկյունից: Գործող ՄԻՊ մոդելը, որն ընդգրկում է զինված ուժերի ոլորտը՝ մասնագիտացված ստորաբաժանումների միջոցով, արդեն իսկ ապահովում է զինծառայողների իրավունքների պաշտպանության որոշակի մակարդակ: Այնուամենայնիվ, միջազգային փորձի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առանձին ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտը կարող է առավել թիրախային և արդյունավետ լինել՝ բարձրացնելով զինծառայողների վստահությունը, նպաստելով համակարգային խնդիրների բացահայտմանը և խթանելով զինված ուժերի թափանցիկությունն ու մարտունակությունը: Աշխատանքի արդյունքում եզրահանգում ենք, որ ռազմական օմբուդսմենի ներդրումը Հայաստանում կարող է ստեղծել նոր հնարավորություններ, սակայն այն ուղեկցվում է նաև մի շարք ռիսկերով, ինչպիսիք են ֆինանսական բեռը, գործառույթների կրկնօրինակումը, կառավարման բարդացումը և կադրերի պատրաստվածության խնդիրները: Հաշվի առնելով Հայաստանի զինված ուժերի մասշտաբը և առկա ռեսուրսները՝ նման ինստիտուտի ներդրումը պահանջում է խորքային ուսումնասիրություն և հավասարակշռված մոտեցում: Այս պահին, մինչ ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի ներդրման հարցը խորքային ուսումնասիրելը, առավել նպատակահարմար է կատարելագործել գործող ՄԻՊ-ի մեխանիզմները՝ ընդլայնելով մասնագիտացված ստորաբաժանումների կարողությունները, ապահովելով աշխատակիցների վերապատրաստում և օրենսդրական փոփոխություններով սահմանելով ռազմական փորձ ունեցող տեղակալի նշանակման պահանջ:

Ամփոփելով կարող ենք ընդգծել, որ ռազմական օմբուդսմենի ինստիտուտի ներդրումը կարող է դառնալ Հայաստանի զինված ուժերի ժողովրդավարական վերահսկողության և մարդու իրավունքների պաշտպանության ամրապնդման կարևոր քայլ, սակայն դրա նպատակահարմարությունը պետք է գնահատվի՝ հաշվի առնելով ազգային առանձնահատկությունները, ֆինանսական հնարավորությունները և գործող համակարգի արդյունավետության բարձրացման հեռանկարները: Հետագա քայլերը պետք է ուղղված լինեն միջազգային փորձի համադրությանը և տեղական կարիքներին համապատասխան մոդելի մշակմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հելսինկյան քաղաքացիական ասամբլեա. *Չինված ուժերի բարեփոխումների վերաբերյալ կանաչ թուղթ*. Վանաձոր, 2022, <https://hcav.am/greenpaper2022/>: (Վերջին մուտք՝ 15.01.2025):
2. ՀՀ Ազգային ժողով. «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» օրենք. 04.02.2017, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=123524>: (Վերջին մուտք՝ 17.04.2025):
3. ՀՀ Մարդու իրավունքների պաշտպան. *Տարեկան հաղորդում մարդու իրավունքների պաշտպանի՝ 2023 թվականի գործունեության, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության վիճակի մասին*. Երևան, 2023: <https://www.ombuds.am/am/site/SpecialReports>: (Վերջին մուտք՝ 17.04.2025):
4. ՀՀ Սահմանադրություն. 06.12.2015, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=143723>: (Վերջին մուտք՝ 17.04.2025):
5. ԵԱՀԿ ԺՀՄԻԳ-ի և Չինված ուժերի ժողովրդավարական վերահսկողության ժնկյան կենտրոն. *Ձեռնարկ զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին*. Երևան, 2008, <https://www.osce.org/hy/odihr/88572>: (Վերջին մուտք՝ 15.01.2025):
6. Barseghyan, Syuzanna, & Jilavyan, Svetlana. "Securitization and Democracy in Eurasia: Transformation and Development in the OSCE Region". edited by Anja Mihr, Paolo Sorbello and Brigitte Weiffen. Springer, Cham, 2023, XVII, p. 411, <https://doi.org/10.1007/978-3-031-16659-4>, Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 2(1(4), 148-157. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2023.2.4.148>.
7. Erkkilä, Tero. *Transnational Governance and Global Diffusion of the Ombudsman Institution. Ombudsman as a Global Institution*. Public Sector Organizations. Palgrave Macmillan, Cham, 2020, https://doi.org/10.1007/978-3-030-32675-3_2, pp 21–63.
8. Heidemann, Frauke. *International Human Rights Law. An International Law Perspective on Harry Potter*. Springer Textbooks in Law. Springer, Cham, 2024, https://doi.org/10.1007/978-3-031-57571-6_4.
9. Jilavyan, Svetlana. "Women's Everyday Lives in War and Peace in the South Caucasus". Edited by Ulrike Ziemer. Cham: Palgrave Macmillan, 2020. X, 281 pp. https://doi.org/10.1007/978-3-030-25517-6_8. Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, 1(2), 150-154. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2022.1.2.150>.
10. Lazányi, Kornélia. "Human Dynamics in Armed Conflicts". In: Kovács, T.A., Nyikes, Z., Berek, T., Daruka, N., Tóth, L. (eds) *Critical Infrastructure Protection in the Light of the Armed Conflicts*. HCC 2022. *Advanced Sciences and Technologies for Security Applications*. Springer, Cham, 2024, pp 519–534, https://doi.org/10.1007/978-3-031-47990-8_45.
11. Macorya, Amit Kumar, Choudhary, Archana and others. "Diversities and Challenges: Women in Indian Armed Forces". In: Singh, A., Bhadouria, R., Tripathi, S., Modi, R., Gupta, S. (eds) *Empowering Indian Women Through Resilience*. Springer, Singapore, 2024, pp 291–308, https://doi.org/10.1007/978-981-96-0986-4_15.

12. Medeiros, Passos. *The Use of Violence by Military Personnel. In: Democracies at War Against Drugs. The Sciences Po Series in International Relations and Political Economy*. Palgrave Macmillan, Cham, 2022, pp 195–242, https://doi.org/10.1007/978-3-031-11327-7_6.

13. Rodrigues, José Noronha, Medina, Janny Carrasco and others. *The Protection of Economic, Social and Cultural Rights in Armed Conflicts: The Right to Education Between Myths and Realities*. In: Zajda, J., Vissing, Y. (eds) *Globalisation, Human Rights and Education*. Globalisation, Comparative Education and Policy Research, vol 51. Springer, Cham, 2025, pp 191–210, https://doi.org/10.1007/978-3-031-80304-8_10.

14. Содружество независимых государств. «Модельный закон о парламентском контроле над военной организацией государства». под редакцией Ф. Флюри и А.И. Никитина. Женева, 2012, с.1-16. (Последний доступ: 17.04.2025)

WORKS CITED

1. Hayastani Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yun [Constitution of the Republic of Armenia] 2015. (In Armenian)

2. Helsinkyan qaghaqaciakan asamblea. Zinvac' ujheri barep'oxumneri veraberyal kanach t'ught'. Vanad'or, ["Green Paper on Armed Forces Reform", Vanadzor] 2022. (In Armenian)

3. HH Mardu iravunqneri pashtpan. Tarekan hagortsum Mardu iravunk'neri pashtpani 2023 t'vakani gorcut'yan, mardu iravunk'neri yev azatut'yunneri pashtpanut'yan vichaki masin [Annual Report on the Activities of the Human Rights Defender and the State of Protection of Human Rights and Freedoms in 2023, Yerevan] 2023. (In Armenian)

4. HH Azgayin Zhoghov, "Mardu iravunk'neri pashtpani masin orenq" [Law on the Human Rights Defender] 2017. (In Armenian)

5. EAHK JhHMIG-i ev Zinvac' ujheri jhoghovrdavarakan verahskoghut'yan jhnevyan kentron. D'er'nark zinvac' ujheri and'nakazmi mardu iravunqneri ev himnaran azatut'yunneri masin[OSCE/ODIHR and Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, Handbook on Human Rights and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel]. Erevan, 2008, <https://www.osce.org/hy/odihr/88572>: (Accessed:15.01.2025). 2008. (In Armenian)

6. Sodruzhestvo nezavisimyh gosudarstv. "Model'nyj zakon o parlamentskom kontrole nad voennoj organizaciej gosudarstva" [Model Law on Parliamentary Oversight of the Military Organisation of the State]. pod redakciej F. Fljuri i A.I. Nikitina. Zheneva, 2012, s.1-16. (Accessed: 17.04.2025) (in Russian)

THE INSTITUTE OF MILITARY OMBUDSMAN AS A MECHANISM OF CIVIL CONTROL IN THE ARMED FORCES

SVETLANA JILAVYAN

*Russian-Armenian University, Institute of International Relations and
Socio-Political Sciences, Department of World Politics and
International Relations, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The article examines the role of the military ombudsman institution in the formation of a civilian control mechanism in the armed forces. The author emphasizes the

importance of the ombudsman's activities in protecting the rights of military personnel, promoting internal reforms, and strengthening legal and democratic control in the armed forces. The purpose of the study is to assess the effectiveness of the current model of the Human Rights Defender of Armenia and discuss the feasibility of introducing a separate military ombudsman institution.

The main objectives of the article are:

- To study the role of the military ombudsman in protecting the rights of military personnel and strengthening democratic control in the armed forces.
- To analyze international experience, as well as the advantages and disadvantages of ombudsman models in different countries.
- To assess the current functions of the Human Rights Defender of Armenia and their limitations.
- To identify the potential benefits and risks of creating a separate institution of the military ombudsman.

The research methods include comparative analysis, study of international experience, assessment of the legislative and institutional framework of the Republic of Armenia. Qualitative methods were also used to assess the effectiveness and applicability of ombudsman models.

The article concludes with a comprehensive study of the effectiveness of introducing the military ombudsman institution in Armenia, combining international experience and national characteristics.

Keywords: *Human Rights Defender, civilian control, armed forces, legal restrictions, international experience, rights of military personnel, military ombudsman.*

ИНСТИТУТ ВОЕННОГО ОМБУДСМЕНА КАК МЕХАНИЗМ ГРАЖДАНСКОГО КОНТРОЛЯ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ

СВЕТЛАНА ДЖИЛАВЯН

*аспирант кафедры мировой политики и международных отношений
Института международных отношений и социально-политических наук
Российско-Армянского университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В статье рассматривается роль института военного омбудсмента в формировании механизма гражданского контроля в вооруженных силах. Исследователь подчеркивает важность деятельности омбудсмента в защите прав военнослужащих, содействии внутренним реформам, усилении правового и демократического контроля в вооруженных силах. Целью исследования является оценка эффективности действующей модели Защитника прав человека Армении и обсуждение целесообразности введения отдельного института военного омбудсмента.

Основными задачами статьи являются:

- изучить роли военного омбудсмента в защите прав военнослужащих и укреплении демократического контроля в вооруженных силах.
- проанализировать международный опыт, а также преимущества и недостатки моделей омбудсмента в разных странах.
- оценить текущие функции Защитника прав человека Армении и их ограничения.

- определить потенциальные преимущества и риски создания отдельного института военного омбудсмена.

Методы исследования включают сравнительный анализ, изучение международного опыта, оценку законодательной и институциональной базы Республики Армения. Для оценки эффективности и применимости моделей омбудсмена также использовались качественные методы.

В заключении статьи предлагается комплексное исследование эффективности введения института военного омбудсмена в Армении, сочетающее международный опыт и национальные особенности.

Ключевые слова: *Защитник прав человека, гражданский контроль, вооруженные силы, правовые ограничения, международный опыт, права военнослужащих, военный омбудсмен.*

**ԹՎԱՅԻՆ ԻՆՔՆԻԶԻՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ԳԼՈՐԱԼԱՑՎՈՂ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ***

ՀՏԴ 004

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-138

ԱՆՆԱ ՍԻՍՈՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի քաղաքագիտության ամբիոնի հայցորդ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

anna.sisoyan@ysu.am

ORCID ID: 0009-0009-6170-5366

**Հոդվածի գլխավոր նպատակը թվային ինքնիշխանության բարձրացման
հնարավոր ուղիների բացահայտումն է՝ հիմնվելով Եվրամիության և Նրա
անդամ պետությունների փորձի վերլուծության վրա:**

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝
վերլուծել «թվային ինքնիշխանություն» հասկացության բովանդակությունը,
դրա Եությունը և սահմանումները, ուսումնասիրել թվային ինքնիշխանության
հիմնական բաղադրիչները և պարզել դրանց փոխկապակցվածությունը,
հայտնաբերել թվային ինքնիշխանության ձևավորման և ամրապնդման
հիմնական նախապայմանները՝ ներառյալ տեխնոլոգիական անկախության,
տվյալների վերահսկման և իրավակարգավորող մեխանիզմների դերը, վեր
հանել այն խնդիրներն ու մարտահրավերները, որոնք կարող են խոչընդոտ
հանդիսանալ թվային ինքնիշխանության հասնելու ճանապարհին:

Հոդվածում ներկայացված է թվային ինքնիշխանության մակարդակների
և աստիճանների համեմատական վերլուծություն, ինչը հնարավորություն է
տալիս հստակ գնահատելու տարբեր երկրների դիրքերը և նրանց կիրառած
ռազմավարությունները: Վերլուծության միջոցով առանձնացվում են ոլորտի
հիմնական խնդիրները, ինչպես նաև առաջարկվում են մեխանիզմներ և
գործնական լուծումներ, որոնք կարող են նպաստել թվային ինքնիշխանության
բարձրացմանը:

Հետազոտության ընթացքում կատարված եզրակացությունը ցույց է
տալիս, որ նույնիսկ տեխնոլոգիապես զարգացած երկրները բախվում են
մարտահրավերների՝ թվային ինքնիշխանության ապահովման ճանապարհին:
Եզրակացության մեջ ընդգծվում է նաև, որ տեղեկատվական
տեխնոլոգիաների արագ զարգացման պայմաններում թվային
ինքնիշխանությունը դառնում է պետական ինքնիշխանության անբաժանելի
մաս: Այս առումով, թվային տիրույթի պաշտպանությանն ուղղված
քաղաքականությունն ու միջոցառումները կարևոր նշանակություն ունեն,
քանի որ գլոբալ փոխկապակցվածությունը նաև ինքնիշխանության կորստի
ռիսկեր է պարունակում:

Հիմնաբառեր՝ թվային ինքնիշխանություն, թվային տիրույթ, տվյալների
ինքնիշխանություն, ինքնիշխան ամս, ամսային պահեստ, համացանց, տվյալների
ռեզիդենտություն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.02.2025թ., գրախոսվել՝ 08.04.2025թ., տպագրության ընդունվել՝
30.04.2025թ.:

Ներածություն

Արդի գլոբալացվող աշխարհում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, ցանցերի ու տվյալների բազաների աճին զուգընթաց մեծացել է քաղաքականության բոլոր մակարդակներում գործող սուբյեկտների միջև փոխկախվածությունը: Խոսքը հատկապես վերաբերում է համաշխարհային քաղաքականության ու միջազգային հարաբերությունների համակարգում նկատվող փոխազդեցություններին:

Այս ամենը իր հետ բերում է լուրջ անվտանգային խնդիրներ՝ տեղեկատվությանը տիրապետելու համատեքստում, քանի որ օղակներից մեկի կողմից տեղեկատվության շահարկումը կամ տվյալների արտահոսքը կարող է լուրջ վնաս հասցնել մյուս շահառու կողմին: Բնական է, որ տեխնոլոգիական աճն ու տնտեսության մեջ դրանց կիրառումը անդառնալի գործընթացներ են, և դրանցից հրաժարվել այլևս անհնար է: Ուստի՝ առաջ է գալիս այս գործընթացները վերահսկելու, կառավարելի դարձնելու անհրաժեշտություն:

Աճող տվյալափեղք տնտեսություններում, որտեղ կազմակերպությունները տեղափոխում են իրենց ողջ գործունեությունը ամպային պահեստներ¹ և օգտագործում են տվյալների ողջ ներուժը, առաջ է գալիս մի պարզ դիմեմա. ինչպե՞ս է հնարավոր համագործակցել, զարգանալ և նորարարություններ մտցնել գլոբալ թվային շուկայում, միևնույն ժամանակ համապատասխանել նոր և անընդհատ փոփոխվող կարգավորումներին: Նման գործընթացների ֆոնին թվային ինքնիշխանությունը ձեռք է բերում մեծ կարևորություն: Փաստացի թվային ինքնիշխանության գաղափարը, դրան առնչվող տվյալների ինքնիշխանության գաղափարը և ինքնիշխան ամպի հասկացությունը բավական ժամանակ է, ինչ գոյություն ունեն: Այնուամենայնիվ նրանց ուսումնասիրման անհրաժեշտությունն աճել է այն բանի պատճառով, որ մեծացել է կիբեռմիջավայրի անվտանգությանն ու գլոբալ քաղաքական իրադարձություններին մարտահրավեր նետող տվյալների բազան, ինչն էլ իր հերթին հանգեցրել է միջազգային կարգավորումների փոփոխման (Karlstad 3):

Թվային ինքնիշխանությունը յուրօրինակ ցուցիչ է, որը ցույց է տալիս թե պետությունը, կազմակերպությունը կամ անհատը որքանով է ունակ կառավարելու սեփական թվային տվյալները, ինչպես նաև վեր է հանում երրորդ կողմից կամ այլ պետությունից ունեցած տեղեկատվական-տեխնոլոգիական կախման աստիճանը:

Թվային ինքնիշխանությունը, որպես այդպիսին, համեմատաբար նոր եզրույթ է և ուսումնասիրության առարկա է դարձել վերջին տարիներին միայն: Այն հիմնականում ուսումնասիրվում է արևմտյան փորձագետների կողմից: Թվային ինքնիշխանության սահմանման հետ կապված մասնագիտական շրջանակներում տիրապետող է ընդհանուր մոտեցում, ըստ որի այն սահմանվում է որպես կարողություն՝ կառավարելու սեփական թվային դաշտը՝ տվյալները, ստեղծված և օգտագործվող ծրագրային ու տեխնիկական ապահովումները (Fleming 2025):

Վերջին տարիներին թվային տեխնոլոգիաների ընձեռած հնարավորությունների աճին զուգընթաց քաղաքական շրջանակներում աճել են թվային ինքնիշխանության հետ կապված մտահոգությունները: Մասնավորապես Եվրոպական Միությունը մեծ ուշադրություն է հատկացնում խնդրին և փորձում է գտնել օրենսդրական կարգավորումներ:

Եվրախորհրդարանի՝ 2020 թվականի «Դեպի առավել կայուն Եվրամիություն» զեկույցում նշվում է. «Կա աճող մտահոգություն, որ Եվրամիության քաղաքացիները, գործարար շրջանակները և անդամ պետություններն աստիճանաբար կորցնում են

¹ Ամպային պահեստը (Cloud Storage) տվյալների պահպանման ռեժիմ է, որում թվային տվյալները պահվում են սերվերների վրա, որոնք գտնվում են տվյալ վայրից դուրս: Սերվերները տրամադրվում են երրորդ կողմ հանդիսացող մատակարարի կողմից, որը պատասխանատու է իր ենթակառուցվածքում տվյալների ընդունման, կառավարման և անվտանգության համար: Մատակարարն ապահովում է սերվերների տվյալների մշտական հասանելիությունը հանրային կամ մասնավոր համացանցային կապի միջոցով, <https://cloud.google.com/learn/what-is-cloud-storage>: Մուտք՝ 25.09.2024:

վերահսկողությունն իրենց տվյալների, նորարարական գաղափարներ իրականացնելու ներուժի և թվային միջավայրում օրենսդրության ձևավորման և կիրարկման կարողության վրա: Այս ֆոնին ավելանում է նոր քաղաքականություն ստեղծելուն ուղղված աջակցությունը, որը պետք է նպաստի թվային դաշտում Եվրոպայի ռազմավարական ինքնավարության աճին: Դա Եվրամիությունից կպահանջի թարմացնել և ձևափոխել մի շարք գործող իրականական, կարգավորող և ֆինանսական գործիքակազմեր և ակտիվորեն խթանել եվրոպական արժեքներն ու սկզբունքները այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են տվյալների պաշտպանությունը, կիբեռանվտանգությունը և էթիկապես մշակված արհեստական բանականությունը» (Madigea 1):

Թվային ինքնիշխանության մակարդակները

Թվային ինքնիշխանությանը հետամուտ լինող սուբյեկտ կարող են հանդիսանալ **պետությունները, կազմակերպությունները, անհատները**: Սակայն ինչպես տեսնում ենք վերը նշված օրինակում, Եվրոպական միությունը՝ որպես միջազգային կազմակերպություն, ևս մտահոգված է հենց Եվրոպական միության՝ որպես մի ամբողջի տեղեկատվական անվտանգության հարցերով: Չնայած ԵՄ անդամ մի շարք պետություններ, ինչպես օրինակ՝ Գերմանիան, Ֆրանսիան, անհատապես ջանքեր են գործադրում թվային ինքնիշխանության ամրապնդման ուղղությամբ, այնպես էլ ԵՄ-ն՝ որպես միջազգային վերաբերական կառույց, իր հերթին շահագրգռված է միասնական եվրոպական տարածքի թվային դաշտի անվտանգության ապահովմամբ: Այսպիսով՝ կարող ենք ավելացնել ևս մեկ մակարդակ թվային ինքնիշխանության շահառուների աղյուսակում:

Իհարկե, այս մակարդակները հաստատուն չեն և կարող են ավելանալ ենթամակարդակներ կամ նորերը, ինչպես օրինակ՝ տարածաշրջանային կամ դաշնայինը: Հոդվածը հիմնականում քննության է առնում թվային ինքնիշխանության պետական մակարդակը՝ վեր հանելով պետությունների առջև ծառացած մարտահրավերներն այս ոլորտում:

Անհատների մակարդակ

Անհատների մակարդակում թվային ինքնիշխանությունը մեծապես վերաբերում է տվյալների պաշտպանվածությանը և գաղտնիության քաղաքականությանը: Սոցիալական ցանցերի, թվային բազմապիսի հարթակների, այդ թվում՝ առևտրային, վճարային, ժամանցային և այլն, մեծ տարածում ձեռք բերելուն զուգընթաց անհատները մեծաքանակ տվյալներ են «ի պահ տալիս» տարբեր սերվերներում: Ճառայություն մատուցող կազմակերպությունները օգտատերերին պարտադիր տրամադրում են իրենց գաղտնիության քաղաքականությունը, որի՝ օգտատիրոջ կողմից հաստատման դեպքում միայն կազմակերպությունը հասանելիություն է ձեռք բերում տվյալներին և արտոնվում տնօրինել ըստ անհրաժեշտության, կարգավորումներում սահմանված կարգով: Ինքնին հասկանալի է, որ առանց իրավական կարգավորումների տվյալների պաշտպանության հարցը կմնար հայեցողական մակարդակի վրա և կհանգեցներ չարաշահումների: Այս առումով անհատների տվյալների պաշտպանությունը հսկայական կարևորություն է ձեռք բերում, որի շուրջ մշակվել ու մշակվում են մի շարք օրենսդրական ակտեր, ներդրվում են կարգավորումներ ինչպես կազմակերպությունների կողմից օրինական կերպով ձեռք բերված տվյալների պաշտպանության, այնպես էլ ցանցահենություններից և ապօրինություններից պաշտպանության համար:

Այդպիսի կարգավորման վառ օրինակ է Եվրամիության «Տվյալների պաշտպանության ընդհանուր կանոնակարգը», առավել հայտնի՝ GDPR-ը, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես է թվային ինքնիշխանությունը դրսևորվում առօրյա կյանքում: Այս ձգտում է միավորելու առցանց հարթակներում անձնական տվյալների պահպանման

առնչվող կանոններն ու կանոնակարգերը և խախտումների արձանագրման դեպքում կիրառվելիք պատժամիջոցները: Համաձայն GDPR-ի պայմանների՝ ցանկացած կազմակերպություն, անկախ նրանից, թե որտեղ է գտնվում, պարտավոր է պահպանել տվյալների կառավարման մի շարք կանոններ, եթե ցանկանում է գործ ունենալ ԵՄ անդամ հանդիսացող երկրների հաճախորդների հետ: Այս կարգավորումները անհատ քաղաքացիներին հնարավորություն են տալիս ավելի շատ վերահսկելու իրենց տվյալների օգտագործումը: Այն նախատեսում է մոտ 25 մլն եվրոյի հնարավոր տուգանք իրավախախտումների դեպքում (Fleming 2025):

Կազմակերպությունների մակարդակ

Կազմակերպությունների մակարդակում թերևս թվային ինքնիշխանությունը փոքր-ինչ այլ բան է ենթադրում: Այս դեպքում թվային ինքնիշխանությունը ներառում է հավաքագրված և մշակված տվյալների ամբողջական վերահսկողությունը, ինչպես նաև որոշումներ իրականացնելու անկախությունը այն հարցում, թե ով կարող է հասանելիություն ունենալ այդ տվյալներին: Այն նաև ընդգրկում է տեխնոլոգիական բաղադրիչները անկախ կերպով ստեղծելու, փոփոխելու, ղեկավարելու և ավելացնելու ընկերությունների հնարավորությունները:

Կազմակերպությունների համար թվային ինքնիշխանության պահպանումն ավելին է, քան պարզապես տվյալների թափանցիկության և անվտանգության ապահովումը: Այն վերաբերում է նաև ռիսկերի նվազեցմանը, հնարավոր խախտումների դեպքում կանոնակարգերին համապատասխան գործելուն և, որ ամենակարևորն է, հաճախորդների վստահության ձևավորմանը:

Արհեստական բանականության վրա հիմնված աշխարհում, որտեղ տվյալները գտնվում են ինտենսիվ հսկողության ներքո, թվային ինքնիշխանությունն այն է, ինչը դնում է կազմակերպություններին հաճախորդների վստահության պահպանի դերում (Pascucci, Parin 2024):

Պետական մակարդակ

Թվային ինքնիշխանության **պետական մակարդակը** ենթադրում է պետությունների կախվածության նվազեցում այլ պետություններից՝ սեփական տեղեկատվական տարածքը պաշտպանելու համատեքստում:

Պետության թվային ինքնիշխանության հայեցակարգը, որը ներառում է ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ թվային ոլորտում անկախություն, գլոբալ թվային փոխակերպումների դարաշրջանում դարձել է պետականության կարևորագույն ասպեկտ: Այն ցույց է տալիս թե երկրի ղեկավարությունը որքանով է իրավասու և ունակ իրականացնելու ազատ որոշումներ թվային տիրույթում, որոնք ազդում են քաղաքացիների և գործարար շրջանակների վրա: Թվային ինքնիշխանությունը հաճախ պետության ինքնիշխանության, անվտանգության և տնտեսական ներուժի չափման ցուցիչ է: Թվային ինքնիշխանության հայեցակարգը առավել կարևորվում է տվյալների արագ աճող քանակի, կիբեռանվտանգությանն առնչվող մարտահրավերների, գլոբալ քաղաքական ցնցումների և միջազգային կանոնակարգերի փոփոխությունների պայմաններում: Այն սերտորեն կապված է տվյալների ինքնիշխանության և ինքնիշխան ամպային տարածքի հետ: Այս համատեքստում կարևորվում են կանոնակարգերն ու այն դերակատարները, որոնք ի գործ են օգնելու պաշտպանելու տվյալները և ապահովելու պետական վերահսկողություն օգտագործվող տեխնոլոգիաների և ծառայությունների նկատմամբ (Saaida 1):

Վերը նշվածը ամենից առաջ ենթադրում է սեփական թվային տարածքը վերահսկելու պետությունների տեխնիկական կարողությունները: Որոշ պետություններ ունեն առավելություն այլ երկրների նկատմամբ թվային առումով, քանի որ վերահսկում են ինտերնետ-պրովայդերների, սերվերների, տվյալների փոխանցման միջոցներ: Մասնավորապես ԱՄՆ-ն հանդիսանում է ոչ միայն

համացանցի սպառող, այլև մատակարար ամբողջ աշխարհին, ուստի արդարացիորեն իրավունքն ունի կոչվելու հեգեմոն այդ առումով: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ դժվար է պատկերացնել մի պետություն, որն ամբողջությամբ անկախ է թվային հարցերում:

Այլ երկրներից կախման աստիճանը հաշվի առնելով տեսաբաններն առանձնացնում են թվային ինքնիշխանության երեք մակարդակ¹

1. Կախման բարձր մակարդակ

- Ընտրության հնարավորության բացակայություն
- Ներկրման երկրներից կամ կորպորացիաների կողմից տվյալների վերահսկում
- Տվյալների անվտանգության հարցերում թափանցիկության պակաս

2. Կախման միջին մակարդակ

- Համագործակցություն գործընկերների հետ
- Երկկողմ կամ բազմակողմ մուտքի թույլտվություն տվյալներին
- Ստանդարտների կիրառում կողմերի համար
- Հոսսայի պայմանագրեր

3. Թվային ինքնիշխանություն

- Տվյալների ամբողջական վերահսկողություն
- Տվյալների ինքնուրույն տնօրինում
- Բաց, փաստաթղթավորված ստանդարտների կիրառում

Թվային ինքնիշխանության առկայությունից խոսելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի շարք գործոններ, այդ թվում՝

- Տվյալների տեղակայման վայրը (այն սերվերները, որտեղ տվյալները պահուստավորվում և մշակվում են, արդյո՞ք ֆիզիկապես գտնվում են տվյալ երկրում):
- Տվյալների ինքնիշխանությունը (արդյո՞ք տվյալները համապատասխանում են տվյալ երկրի գաղտնիության և ամբողջականության օրենքներին ու նորմերին):
- Իրավական վերահսկողությունը (արդյո՞ք տվյալները այդ պետության վերահսկողության տակ են և չեն վերահսկվում այլ երկրի կողմից) (Karsted 9):

Այլ կերպ ասած՝ թվային ինքնիշխանությունը իրենից ենթադրում է պետությունների կողմից տեխնոլոգիաների և դրանց ընձեռած ծառայությունների վրա պետության վերահսկողություն՝ նպատակ ունենալով պաշտպանելու խոցելի տվյալները և հնարավորություն ընձեռելու գործարար շրջանակներին, ընկերություններին և անհատներին՝ օգտվելու իրենց թվային ակտիվների և տվյալների վրա ունեցած ինքնավարությունից: Պարզ ասած, այն վերահսկողությունն է, թե որտեղ են տվյալները պահուստավորվում, որտեղ են հոսում, և ով կարող է տնօրինել դրանք (Karsted 3):

Իսկ «ինչպե՞ս է հնարավոր հասնել թվային ինքնիշխանության» հարցի հիմնական պատասխանը **ինքնիշխան ամպային տարածքն** է (Sovereign Cloud):

«Ինքնիշխան ամպ» հասկացությունը

Ինքնիշխան ամպը թվային ինքնիշխանության գլխավոր երաշխավորն է: Այն իրենից ենթադրում է նոր և դինամիկ կերպով համակցվող ու բազմակողմ ամպային լուծումներ, որոնք նախագծված են ի պատասխան այն նոր կանոնակարգերին, որոնք մեծացնում են ինքնիշխանությունը՝ ապահովելով գործընթացներին

¹ Այս դասակարգումը կիրառելի է նաև թվային ինքնիշխանության մյուս մակարդակների դեպքում:

համապատասխանությունը և համատեղելով պատկերացումները, նորարարությունը, անը և անվտանգությունը (Karsted 10):

Ինքնիշխան ամպը մի միջավայր է, որը օգնում է կազմակերպություններին հոգալ իրենց թվային պահանջները: Օգտագործելով ինքնիշխանություն ունենալու միջոցները՝ կազմակերպությունները (ինչպես նաև պետությունները) ձգտում են պաշտպանելու անհատների մասին տեղեկատվությունը (այդ շրջանակը ավելի լայն է. այն ներառում է մտավոր սեփականությունը, ծրագրային ապահովումները, գործարարության մեթոդները, ֆինանսական տվյալները, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ենթակառուցվածքի մասին տեղեկություններ և անգամ մետադատան¹) (Karsted 10):

Ինքնիշխան ամպը կարող է նաև կազմաձևվել որպես ամպանման ծրագրային հավելված մեծ կազմակերպությունների տեղեկատվական կենտրոնում. հավելվածը գործում է ամպային միջավայրի նման և պահպանվում է ամպային ծառայության մատակարարի կողմից, սակայն այն ֆիզիկապես մեկուսացված է արտաքին աշխարհից:

Ամպային միջավայրի մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալ գործոնները՝

1. Ամպային ինքնիշխանության համար կարող է մարտահրավեր հանդիսանալ բոլոր կանոնակարգերին տիրապետող մատակարար գտնելը, որը կարող է օգնել պաշտպանության անհրաժեշտ մակարդակը գտնելու հարցում և ունի համապատասխան հավաստագրերն ու պահանջներին համապատասխան իրավաբանական անձեր:

2. Ինքնիշխան ամպերը հիմնականում միացած են համացանցին և մուտք են գործվում անվտանգ, գաղտնագրված հղումներով և ընթացակարգերով: Որոշ դեպքերում կարող է պահանջվել բաց օդային համացանց:

Ամփոփելով նշենք, որ ստուգելու համար՝ արդյո՞ք ամպային միջավայրը անվտանգ է, պետք է տալ հետևյալ հարցերը.

- Ո՞վ է տնօրինում ողջ ծրագրային ապահովումը:
- Ի՞նչ է տեղի ունենում ընկերության կամ պետության տվյալների հետ:
- Որտե՞ղ են ամբարված տվյալները (տվյալների ռեզիդենտությունը):
- Ո՞վ է մշակում այդ տվյալները:
- Ինչպե՞ս է տեղի ունենում համագործակցությունը:
- Կա՞մ բոլոր անհրաժեշտ կանոնակարգերին ու օրենքներին համապատասխանեցում:

Ենթադրվում է, որ կմեծանան թվային ինքնիշխանությանն առնչվող օրենքների ու կարգավորումների քանակն ու բարդությունը, ինչպես նաև կիստանան ֆինանսական և քրեական տույժերը՝ ընթացակարգերին համապատասխանության ստուգումները (աուդիտ) ձախողելու կամ տվյալների արտահոսքի դեպքում (Zeichick 2023):

Թվային ինքնիշխանության գլոբալ մոտեցումները

Ոչ եվրոպական տարածքում թվային ինքնիշխանության պահանջները այլ կերպ են արձագանք գտնում: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ը անհանգստացած է այլ երկրների, այդ թվում եվրոպական երկրների, ոլորտը կարգավորելու վերաբերյալ ինչեցրած պահանջներով: ԱՄՆ-ը (բացառությամբ Թրամփի վարչակարգի պաշտոնավարման շրջանի) միշտ ունեցել է նվազագույն պետական միջամտություն, բաց ստանդարտներ, միջազգային

¹ Հիմնական տեղեկատվությունը պահվող տվյալների մասին, որը կարող է հեշտացնել անհրաժեշտ տվյալների որոնումը: Այլ կերպ ասած՝ մետադատան պարունակում է որոնվող տվյալների բնութագրիչներ (ստեղծման ամսաթիվ, չափը, փոփոխման տարեթիվը և այլն), որոնք հեշտացնում են որոնվող տվյալների նույնականացումը, <https://www.techtarget.com/whatis/definition/metadata>: Մուտք՝ 13.09.2024:

փոխգործակցություն և հնարավորինս մեծ տնտեսական ազատություն: Ըստ ԱՄՆ տեսակետի՝ թվային ինքնիշխանությանն ուղղված պահանջները հանդիսանում են որպես հարձակում՝ ամերիկյան խոշոր կորպորացիաների շուկայական հզորության վրա, ինչպիսիք Meta-ն ու Alphabet-ն են:

Այլ՝ ոչ եվրոպական երկրների համար թվային ինքնիշխանությունը սովորաբար նշանակում է թվային, տնտեսական և առաջին հերթին անխորհրդատ անվտանգային քաղաքականություն իրականացնելու հնարավորություն՝ հիմնականում ուղղված ինքնիշխանությանը: Պետականակենտրոն «Համացանցային ինքնիշխանության» հասկացությունը առաջացել է Չինաստանում, որը, օրինակ, ներառում է պետության կողմից համացանցին առնչվող կարգավորումների վերահսկողությունը, ինչպես նաև վերահսկողությունը իր քաղաքացիների տվյալների նկատմամբ:

Չնայած Չինաստանի ջանքերը՝ տարածելու թվային ինքնիշխանության վերաբերյալ իր ընկալումները, միջազգային մակարդակում ընդունելի չեն, բայց տեղական տվյալների պահուստավորման (local data storage) մասին կոնցեպտը հարուցել է միջազգային հանրության հետաքրքրությունը: Այն խրախուսում է տվյալների պահուստավորումը այն երկրում, որտեղ դրանք ստեղծվել են:

Շատ աֆրիկյան երկրներ ավելի ու ավելի են դիրքավորվում թվային ինքնիշխանության պետականակենտրոն ընկալման օգտին: Տեղական պահեստավորման չինական գաղափարը ողջունվում է նաև աֆրիկյան շատ երկրներում: Պետության ղեկավարներին, ի թիվս այլ բաների, օգտակար է թվում պետականաշինությունը առաջ տանելը և, իհարկե, առաջին հայացքից այն թվում է հակազդողության մոդել (Schibler 2023):

Թվային ինքնիշխանության հասնելու հնարավորությունները

Հնարավոր է արդյոք ունենալ լիակատար թվային ինքնիշխանություն: Ինչպես արդեն նշվեց, թվային ինքնիշխանության հիմնական երաշխավորը ինքնիշխան ամպն է: Սակայն որքանով է ինքնիշխան ամպը «ինքնիշխան»: Մի շարք երկրներ, այդ թվում Գերմանիան, Միացյալ Թագավորությունը, Ճապոնիան քայլեր են ձեռնարկում սեփական սուվերեն ամպը ունենալու ուղղությամբ: Մասնավորապես՝ Գերմանիան արդեն ստեղծել է իր ամպային տարածքը, որի սերվերները և տվյալների կենտրոնը, որոնք «հյուրընկալում» են սուվերեն ամպը, տեղակայված են Գերմանիայում: Այս ամենը պետք է գործեն Գերմանիայի օրենսդրության շրջանակներում՝ ապահովելով այնտեղ պահուստավորված տվյալների ենթակայությունը գերմանական օրենսդրությանն ու իրավունքին՝ խստիվ արգելելով դրանց արտահոսքը առանց հատուկ թույլտվության կամ դեպի տվյալները չարտոնված մուտքը: Սակայն, երբ դիտարկում ենք այն կորպորացիաները, որոնց սերվերները ծառայում են նշված տեղական ինքնիշխան ամպերի բազային, նկատում ենք, որ բոլորը պատկանում են բացառապես ամերիկյան վերազգային կորպորացիաների¹: Թեև բոլոր ամպային սերվերները տեղակայված են համապատասխան երկրներում, բայց բոլորը պատկանում են այնպիսի ընկերությունների, որոնց իրավաբանական հասցեն գտնվում է ԱՄՆ-ում: Այս ամենը սուվերեն ամպի հասկացությունը դարձնում է հարաբերական, քանի որ, չնայած տեղակայման վայրին և օրենսդրական մի շարք կազմավորումների, սերվերների սեփականատերը հանդիսանում է մեկ այլ երկիր: Սա առաջ է բերում մի շարք մարտահրավերներ, այդ թվում իրավաբանական (օրինակ՝ CLOUD Act-ը (որը թույլ է տալիս ԱՄՆ կառավարությանը հասանելիություն ունենալ ԱՄՆ ընկերությունների կողմից պահուստավորված տեղեկատվությանը՝ անգամ

¹ Օրինակ՝ Գերմանիան օգտագործում է հետևյալ ամպերը՝ Microsoft Azure, Amazon Web Services (AWS), Google Cloud ամպային սերվերները: Նույնը գլոբալ սերվերներից են օգտվում Մեծ Բրիտանիան, Ավստրալիան, Ճապոնիան, Հնդկաստանը և բազմաթիվ մեծ ու փոքր երկրներ: <https://www.eccouncil.org/cybersecurity-exchange/cloud-security/biggest-cloud-service-providers/>: Մուտք՝ 14.11.2024:

արտերկրում), կառավարչական (անգամ արտերկրում տեղակայված լինելու դեպքում որոշ ծրագրային, տեխնիկական ապահովումներ կառավարվում են մատակարարի կողմից), արտատարածքային ազդեցության (երբ մատակարար երկրի օրենսդրությունը հակասության մեջ է մտնում տեղակայման երկրի օրենսդրության հետ) և այլն:

Այնուամենայնիվ, կան մի շարք միջոցառումներ, որոնց իրականացումը թույլ կտա ունենալ թվային ինքնիշխանության աճ և ԱՄՆ հնարավոր ազդեցության նվազում: Որոշ երկրներ, օրինակ՝ Ֆրանսիան, քայլեր են ձեռնարկում ստեղծելու սեփական ամպային մատակարարների: Նշվածի դրսևորումներից է կառավարությանը պատկանող ամպի ստեղծումը, որը կղեկավարվի ուղղակիորեն տվյալ երկրի կառավարության կողմից՝ երաշխավորելով ինքնիշխան պետության կողմից տվյալների ամբողջական տիրապետումը:

Ներկայումս առավել գործուն է հիբրիդային ինքնիշխան ամպի մոդելը, երբ տեղի է ունենում գլոբալ և տեղային համագործակցություն, և որտեղ տեղային գործընկերը («հյուրընկալող» երկիրը) մեծ վերահսկողություն է ունենում ենթակառուցվածքի և տվյալների վրա: Նաև կիրառելի է ապակենտրոն և բաց ամպային լուծումը, երբ տվյալները չեն կենտրոնացվում մի կորպորացիայի կամ մատակարարի առաջարկած ամպային սերվերներում և օգտագործվում են նաև պահուստավորման այլ բաց աղբյուրներ, ինչպես օրինակ՝ OpenStack-ը, CloudStack-ը, Eucalyptus-ը, Nextcloud-ը, SovereignCloudStack-ը և այլք:

Դե, իսկ կարևորագույն գործոններից մեկը թվային ինքնիշխանության հարցում մնում է օրենսդրական և պայմանագրային կարգավորումը: Պետությունները համապատասխան պայմանագրային բազա ունենալու դեպքում կարող են պատշաճ կերպով պաշտպանել սեփական ամպային տարածքը: Դրան է միտված ԵՄ երկրների կողմից ստեղծված GAIA-X նախաձեռնությունը¹, որի նպատակն է ստեղծել անվտանգ տվյալային ենթակառուցվածք Եվրոպայում, զարգացնել վստահելի հարթակ ամպային մատակարարների համար՝ որպես այլընտրանք ամերիկյան պրովայդերներին: Այս համատեքստում այնպիսի արժեքները, ինչպիսիք են գաղտնիությունը, տվյալների պաշտպանությունը, վստահելիությունը և թափանցիկությունը, գտնվում են առաջին շարքում (Schibler 2023):

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա թվային ինքնիշխանությունը որպես երևույթ դեռևս ճանաչում չի գտել: Թվային դաշտում Հայաստանի Հանրապետության առաջ դրված խնդիրները հիմնականում վերաբերում են տեղեկատվական դիմակայությանն ու կիբերանվտանգությանը, և որոշակի ջանքեր արվում են այս ոլորտներում երկրի կայունությունն ապահովելու համար: Թվային սուվերենության առումով Հայաստանը և տարածաշրջանը լուրջ մարտահրավերների առաջ են կանգնած: Մի կողմ դնելով սեփական սերվերների և ամպերի բացակայությունը՝ լուրջ հարց է ինտերնետի մատակարարման հարցը: Հայաստանի ինտերնետային մատակարարները ինտերնետ ստանում են Վրաստանից, մեկ կապուղու միջոցով, որի խաթարումը կարող է ողջ պետությանը գրեթե ամբողջապես զրկել համացանցից: Նմանատիպ դեպք գրանցվեց 2024 թվականի փետրվարին, երբ, այդ համացանցային «թունելի» աշխատանքների խաթարումով պայմանավորված, խաթարվեց համացանցի աշխատանքը ողջ Հայաստանում, և տեղական ինտերնետ-մատակարարները ի գործ չէին պատշաճ կապով ապահովելու թե՛ կորպորատիվ, թե՛ անհատ սպառողներին: Նման դեպքերից խուսափելու համար անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել համացանցային մատակարարների, ինչպես նաև աղբյուրների

¹ Gaia-X ծրագիրը միտված է բիզնեսի, գիտության, քաղաքականության ներկայացուցիչների միջոցով միջազգային մակարդակում Եվրոպայում տվյալային ենթակառուցվածքի զարգացմանն ուղղված կայուն ներդրումների զարգացմանը, <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Dossier/gaia-x.html>: Մուտք՝ 23.07.2024:

դիվերսիֆիկացման ուղղությամբ: Որպես կաբելային համացանցի այլընտրանք կարելի է դիտարկել արբանյակային համացանցը:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով հոդվածը՝ կարող ենք ներկայացնել հետևյալ հիմնական եզրահանգումները.

- Թվային ինքնիշխանությունը աստիճանաբար դառնում է պետական ինքնիշխանության կարևորագույն ատրիբուտներից մեկը:

- Պետությունները հսկայական ջանքեր են գործադրում՝ ուղղված թվային ինքնիշխանության մակարդակի մեծացմանն ու ամրապնդմանը:

- Թեև կան մի շարք մեխանիզմներ, որոնք ուղղված են թվային ինքնիշխանությունն ամրապնդելուն, այնուամենայնիվ այդ ուղին զերծ չէ մարտահրավերներից ու խոչընդոտներից: Այդ մարտահրավերներից հիմնականը մեկ երկրի կորպորացիաների արտադրանքից կախում ունենալն է: Ներկայումս շատ պետություններ մշակում են թվային ինքնիշխանության հասնելու իրենց ուղին: Այդ ճանապարհին շատ կարևոր է իրավապայմանագրային պատշաճ բազայի ստեղծումը, դիվերսիֆիկացված ամպային տարածքից օգտվելը, ենթակառուցվածքի պատշաճ տեխնիկական ապահովումը:

- Հայաստանի Հանրապետության դեպքում թվային ինքնիշխանության հասնելու ուղղությամբ ջանքերը դեռևս գտնվում են սաղմնային փուլում, և պահանջվում է լուրջ աշխատանք նախ՝ համացանցային կապուղիների ամրապնդման, այնուհետև՝ այլ երկրներից թվային կախումը նվազեցնելու ուղղությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Clancy, Ryan. *AWS, GCP and Azure: The 3 Biggest Cloud Service Providers in 2025*. <https://www.eccouncil.org/cybersecurity-exchange/cloud-security/biggest-cloud-service-providers/>. Accessed: 14.11.2024.

2. Fleming, Sean. *What is Digital Sovereignty and why is Europe so Interested in it?*. Weforum, <https://www.weforum.org/agenda/2021/03/europe-digital-sovereignty/>. Accessed: 13.05.2024.

3. Karlstad, Wenche. *Digital Sovereignty. Adapting to Challenging Digital Landscape*. 2023, tech-services-digital-sovereignty-whitepaper-v1-2023.pdf. Accessed: 07.02.2025.

4. Kranz, Garry. *Metadata*. 2021, <https://www.techtarget.com/whatis/definition/metadata>. Accessed: 13.09.2024.

5. Madigea, Tambiama. *Digital Sovereignty for Europe, EPRS Ideas Paper, Towards a more resilient EU*. Page 1. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651992/EPRS_BRI\(2020\)651992_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651992/EPRS_BRI(2020)651992_EN.pdf). Accessed: 07.02.2025.

6. Pascucci, Marg; Parin, Matthew. *Customer Trust Is Everything — Here's How to Protect It with Digital Sovereignty*. 2024, <https://www.salesforce.com/blog/digital-sovereignty/>. Accessed: 17.07.2024.

7. Saaida, Mohammed. *Digital Sovereignty*. Page 1, 2024, https://www.researchgate.net/publication/377019471_Digital_Sovereignty. Accessed: 21.08.2024.

8. Schibler, Antoine. *Digital Sovereignty – An International and Individual Policy Challenge*. 2023, <https://www.bmz-digital.global/en/digital-sovereignty-an-international-and-individual-policy-challenge/>. Accessed: 13.09.2024.
9. “What is Cloud Storage?”. Cloud.google.com, <https://cloud.google.com/learn/what-is-cloud-storage>. Accessed: 25.09.2024.
10. Zeichick, Alan. *What Is a Sovereign Cloud? Why Is It Important?* Oracle, <https://www.oracle.com/cloud/sovereign-cloud/what-is-sovereign-cloud/>. Accessed: 13.09.2024.
11. “Das Gaia-X Ökosystem - Souveräne Dateninfrastruktur für Europa”. Bmwk, <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Dossier/gaia-x.html>. Accessed: 23.07.2024.

THE ISSUE OF DIGITAL SOVEREIGNTY IN A GLOBALIZING WORLD

ANNA SISOYAN

*Yerevan State University,
Department of International Relations,
Chair of Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The main goal of the article is to identify possible ways to increase digital sovereignty, based on an analysis of the experience of the European Union and its member states.

To achieve this goal, we have set the following tasks: to analyze the content of the concept of “digital sovereignty”, its essence and definitions, to study the main components of digital sovereignty and clarify their interrelationships, to identify the main prerequisites for the formation and strengthening of digital sovereignty, including the role of technological independence, data control and legal regulatory mechanisms, to highlight the problems and challenges that may hinder the path to achieving digital sovereignty.

The article presents a comparative analysis of the levels and degrees of digital sovereignty, which allows us to clearly assess the positions of different countries and the strategies they use. The analysis identifies the main problems in the field, as well as proposes mechanisms and practical solutions that can contribute to increasing digital sovereignty.

The conclusion drawn during the research shows that even technologically advanced countries face challenges on the way to ensuring digital sovereignty. The conclusion also emphasizes that in the conditions of rapid development of information technologies, digital sovereignty is becoming an integral part of state sovereignty. In this regard, policies and measures aimed at protecting the digital domain are of paramount importance, as global interconnectedness also carries risks of loss of sovereignty.

Key words: *digital sovereignty, digital domain, data sovereignty, sovereign cloud, cloud storage, internet, data residency.*

ПРОБЛЕМА ЦИФРОВОГО СУВЕРЕНИТЕТА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРА

АННА СИСОЯН

*соискатель кафедры политологии
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Основная цель статьи — выявить возможные пути повышения цифрового суверенитета, основываясь на анализе опыта Европейского союза и его государств-членов.

Для достижения этой цели нами были поставлены следующие задачи: проанализировать содержание понятия «цифровой суверенитет», его сущность и определения, изучить основные компоненты цифрового суверенитета и выяснить их взаимосвязь, выявить основные предпосылки формирования и укрепления цифрового суверенитета, включая роль технологической независимости, контроля данных и правовых механизмов регулирования, выделить проблемы и вызовы, которые могут препятствовать достижению цифрового суверенитета.

В статье представлен сравнительный анализ уровней и степеней цифрового суверенитета, позволяющий наглядно оценить позиции разных стран и применяемые ими стратегии. Анализ выявляет основные проблемы в секторе, а также предлагает механизмы и практические решения, которые могут способствовать повышению цифрового суверенитета.

Вывод, сделанный в ходе исследования, показывает, что даже технологически развитые страны сталкиваются с трудностями на пути обеспечения цифрового суверенитета. В заключении также подчеркивается, что в условиях стремительного развития информационных технологий цифровой суверенитет становится неотъемлемой частью государственного суверенитета. В этой связи политика и меры, направленные на защиту цифровой сферы, имеют первостепенное значение, поскольку глобальная взаимосвязанность также несет в себе риски потери суверенитета.

Ключевые слова: *цифровой суверенитет, цифровой домен, суверенитет данных, суверенное облако, облачное хранилище, интернет, резидентность данных.*

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ *

ՀՏԴ 324

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-149

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍՈՂՈՍՈՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

lusine.soghomonyan.92@gmail.com

ORCID: 0009-0003-0343-316X

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել, թե ինչպես է ձևավորվել Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգը խորհրդային Միության փլուզումից հետո, վերջինիս կայացման գործընթացում ինչպիսի խնդիրներ են հանդիպել. քննարկվել են այն պարտադիր փուլերը, առանց որոնց չեն կարող կայանալ ընտրական գործընթացները:

Հետազոտության նպատակին հասնելու համար մեր առջև խնդիր ենք դրել պարզաբանելու և քննարկելու, թե ինչպիսի բարեփոխումներ են անհրաժեշտ ոլորտի զարգացման և կայունացման համար, ներկայացնելու, թե ինչպիսի մեխանիզմներ և գործիքակազմ են նպաստել ընտրական համակարգի զարգացմանը:

Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են համեմատական, պատմական, համակարգային և բիհևիորիստական մեթոդները:

Հետազոտության շրջանակներում արված հիմնական եզրահանգումներն այն են, որ ընտրական բարեփոխումները, որոնք սկսվել են դեռևս 1990-ականներին, մի կողմից նպաստել են ընտրությունների ավելի ժողովրդավարական անցկացմանը, սակայն մյուս կողմից շարունակական խնդիրներ են առաջացրել ընտրողների արդար ներկայացվածության հարցում: Այդ իմաստով հարկ է նշել, որ ընտրական գործընթացներում 1990-ականներին բավականին մեծ էր խորհրդային տարիների ազդեցությունը, երբ ընտրողը գիտեր, որ իր ձայնը ոչ մի նշանակություն չունի ընտրության արդյունքների արձանագրման առումով: Այդպիսի մոտեցումները նկատելի են անգամ մեր ժամանակներում: Մյուս առանձնահատկությունը կարելի է համարել այն, որ ընտրողները հիմնականում առաջնորդվում էին ոչ թե ընտրվողների նախընտրական ծրագրերով, որոնք շատ նման էին իրար, այլ խարիզմատիկ լիդերների ազդեցությամբ: Նորամուծություն էր նաև եվրոպական կառույցների խորհրդատվական և մասնակցային գործունեությունը՝ դիտորդների կարգավիճակով: Հարկ է նաև նշել, որ առաջին համապետական ընտրություններից հետո նկատելի էր նաև ընտրակեղծիքների և ընտրողներին կաշառելու դրսևորումները, ինչպես նաև «թաղային հեղինակությունների» ներգրավումը ընտրական գործընթացներին:

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.01.2025թ., գրախոսվել՝ 26.02.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Գլխավոր եզրահանգումն այն է, որ բոլոր ընտրությունները տարբեր են միմյանցից, եթե անգամ վերջիններս անցկացվեն նույն ընտրացուցակներից կազմված կուսակցություններից և թեկնածուներից: Հարկ է նշել, որ բարեփոխումների գործընթացը դեռ չի ավարտվել: Թե՛ նախագահական և թե՛ խորհրդարանական ընտրությունները ցուցաբերել են տարբեր դինամիկա՝ կախված քաղաքական ուժերի դիրքերի փոփոխություններից, հասարակության արժեհամակարգի, մշակութային-արժեքաբանական մի շարք գործոններով պայմանավորված:

Հիմնաբառեր՝ Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգ, օրենսդրական կայունություն, օրենսդրական փոփոխություններ, միջազգային դիտորդներ, նախընտրական քարոզարշավ, քաղաքական կուսակցություններ, ընտրական հանձնաժողով:

Ներածություն

Ինչպես յուրաքանչյուր պետությունում, Հայաստանի Հանրապետությունում ևս նշանակալի իրադարձություններ էին ընտրական գործընթացների կայացումն ու զարգացումը: Պետք է նկատել, որ որակական առումով նոր մոտեցման ներդրումը նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության համար կարևոր իրադարձություն էր: Ըստ էության, ընտրական գործընթացները՝ որպես քաղաքական համակարգի կարևորագույն ինստիտուտ, ժամանակի հրամայականով օրենսդրական ամրագրումների տեսանկյունից ենթարկվում են տարբեր փոփոխությունների, վերախմբագրումների և շտկումների: Պետության նոր ինստիտուտների ձևավորմանը զուգահեռ տեղի էին ունենում ընտրահամակարգի փոփոխություններ, ինչն, առաջին հերթին, կապված էր Հայաստանի անկախության հռչակագրի և նոր Սահմանադրության ընդունման հետ: 1990թ. -ի օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը ընդունեց Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որը նշում էր, որ ՀԽՍՀ-ն կազմալուծվում է, և ձևավորվում է Հայաստանի Հանրապետությունը: Մեկ տարի անց հայ ժողովուրդը անկախության հանրաքվեի ժամանակ կողմ է քվեարկում ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու պահանջին և 1991թ. -ի սեպտեմբերի 21-ին հռչակվում է Հայաստանի անկախությունը: Ինչպես նոր ձևավորվող ցանկացած պետություն, Հայաստանի Հանրապետությանը ևս պիտի էր կազմավորվեր քաղաքական համակարգի ողջ կառուցվածքով ու ենթակառուցվածքներով: Պետք էր վերաձևավորել պետական մարմինները, ստեղծել կայուն քաղաքական համակարգ, արդիականացնել պետական ենթակառուցվածքները, ուժային կառույցներին նոր շունչ հաղորդել, արդարադատության համակարգը նորացնել՝ ստեղծելով նոր Սահմանադրություն և մի շարք այլ գործոններ, որոնց թվում իր ուրույն տեղն ունեին ընտրական գործընթացները:

Հայաստանի Հանրապետության անկախացման առաջին օրերից իրականացվող հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորումն ուղեկցվում էր երկրի կյանքի բազմաթիվ ոլորտներում (տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և այլն) արժեքների և առաջնահերթությունների վերանայմամբ և վերահաստատմամբ (ինչպես անցումային փուլում գտնվող ցանկացած երկրում): Առանձնակի վերաարժեքավորվում են պետական իշխանության կազմակերպման և իրականացման հիմնախնդիրները, պետական իշխանությունը կրողի՝ իրեն պատկանող իշխանության կազմակերպման և իրացման կառուցակարգերը (Այվազյան 15):

Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգը դիտարկելով միջազգային ընտրական չափորոշիչներին համապատասխան՝ հասկանում ենք, որ կան շատ բացթողումներ: Սակայն դրանց արդիականացման ու բարելավման

գործընթացները մշտապես են գտնվում ուշադրության կենտրոնում, ինչը պայմանավորված է միջազգային վերահսկողական գործիքակազմի ներդրմամբ: Չարգացման այս գործընթացները կհաստատեն ազատ ընտրությունների իրականացումը, սակայն այն պահանջում է քաղաքական կամք և համապատասխան մոտեցում:

«Յուրաքանչյուր պետություն, պահպանելով համընդհանուր ընդունելի սկզբունքները, պետք է ընտրի իր օրենսդրությանը, քաղաքական համակարգին, քաղաքական ուժերի և հասարակության պահանջներին, ժողովրդավարական ավանդույթների մակարդակին, անցած փորձին համապատասխանող և դրանում հայտնաբերված թերությունները շտկելուն ուղղված համապատասխան լուծումներ» (Սմբատյան 41):

Ընտրական օրենսդրության հիմնախնդիրները և կարևորությունը Հայաստանի Հանրապետությունում

Ընտրական օրենսդրությունը ժողովրդավարության գլխավոր բաղադրիչներից է, քանի որ ապահովում է քաղաքացիների՝ ազատ ընտրելու և ընտրվելու իրավունքը, կարևորվում է դրանց արդար և թափանցիկ անցկացմամբ: Ինչպես շատ երկրներում, Հայաստանում ևս այն չի շրջանցում մի շարք մարտահրավերներ և խոչընդոտներ, որոնք մտապես բարեփոխման կարիք ունեն: Ընտրական օրենսդրության հիմնախնդիրներն ու թերությունները դրսևորվում են հետևյալ կերպ. ընտրական գործընթացների արդար, ազատ և թափանցիկ անցկացման մարտահրավերներ, հանրության վստահության բացակայություն, ընտրակեղծիքների առկայություն, նախկին ընտրական օրենսդրության բացասական ազդեցություն, իրական վերահսկողական մեխանիզմների բացակայություն, կուսակցությունների և հասարակության անհրաժեշտ մակարդակի փոփոխաբերությունների բացակայություն: Հարկ է նշել, որ քաղաքացիների ներգրավվածությունը քաղաքական կյանքին կախված է նրանց անհատական վարքագծից, որի վրա մեծ ազդեցություն է թողնում երկրում տիրող իրավիճակը՝ քաղաքական տրամադրվածության և հետաքրքրության շրջանակը: Ի վերջո, հասարակության մեջ յուրաքանչյուրը իր գործունեության միջոցով է ձևավորում քաղաքական մասնակցության միջավայր (Սարգսյան 132):

Ընտրական գործընթացն ու ինստիտուցիոնալ շրջանակը առանցքային դեր են խաղում աշխարհի տարբեր երկրների ժողովրդավարական լանդշաֆտի ձևավորման գործում: Ընտրական համակարգերի ուսումնասիրությունը և դրանց փոխազդեցությունը ավելի լայն ինստիտուցիոնալ միջավայրի հետ առաջնային կառուցվածքներն ունեն քաղաքական գիտության և կառավարման հետազոտությունների ոլորտում: Ընտրությունները՝ որպես ժողովրդավարության հիմնասյուներից մեկը, ծառայում են որպես քաղաքացիների մասնակցության, ներկայացվածության և հաշվետվողականության էական մեխանիզմ: Այնուամենայնիվ, ընտրական համակարգերի արդյունավետությունն ու ամբողջականությունը մեծապես կախված են այն ինստիտուցիոնալ միջավայրից, որտեղ նրանք գործում են (Մուլենեցյան 63):

Հետխորհրդային երկրներում շահառու խմբերի ձևավորման և զարգացման վրա մեծ ազդեցություն են թողել սոցիալ-քաղաքական կտրուկ փոփոխություններն ու քաղաքական ավանդույթները: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ այդ երկրներում քաղաքացիական հասարակությունը դեռ կայացման փուլում է, առանձին խմբերի շահերը դեռ հստակ չեն ձևավորվել, և նոր են ստեղծվում կազմակերպչական կառույցները (Մանուկյան 68):

Հետխորհրդային ժամանակահատվածը խորհրդանշվում է առավել էական ընտրական օրենսդրական խոչընդոտների առկայությամբ: Սա բխում էր հատկապես նախկին հասարակարգի արժեհամակարգով, քաղաքական մշակույթի, կառավարման

մոդելի և այլ հատկանիշներով էր պայմանավորված, ինչը, ըստ էության, առավել շատ էր ընդգծում նոր ընտրական օրենսդրության ձևավորման անհրաժեշտությունը: Սա հատկապես պայմանավորված էր նախկին միակուսակցական համակարգով, որը դժվարացնում էր ազատ ընտրական համակարգի ներդրումը:

Օրենսդրության կայունությունն անհրաժեշտ է իրավական որոշակիություն, իրավական կանխատեսելիություն և իրավական անվտանգություն ունենալու և ապահովելու համար: Այս մտահանգումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ օրենսդրության կայունությունը միջոց է ստեղծելու այնպիսի իրավական միջավայր, որտեղ գերակայում է իրավունքը (Ամիրյան 41):

Ընտրական գործընթացների ապահովման հիմնական փուլերը Հայաստանի Հանրապետությունում

Առհասարակ, խոսելով Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգի առանձնահատկությունների մասին, որոնք կոչված են ապահովելու արդար և թափանցիկ ընտրությունների անցկացումը, փաստենք, որ ընտրությունները առանց ներքոնշյալ փուլերի չեն կարող իրականանալ: Դրանք են՝

- **ընտրությունների նախապատրաստական փուլ. ընտրողների գրանցումը**, որն ուշագրավ է **իրավասության** փաստով: Այստեղ կարևոր է հստակեցնել, թե ով կարող է մասնակցել ՀՀ ԱԺ կամ ՏԻՄ ընտրություններին: «1. Ազգային ժողովի ընտրությունների ժամանակ ընտրելու իրավունք ունեն ընտրության օրը (այսուհետ՝ քվեարկության օրը) Հայաստանի Հանրապետության՝ 18 տարին լրացած քաղաքացիները: 2. Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ ընտրելու իրավունք ունեն քվեարկության օրը 18 տարին լրացած՝ ընտրությունն անցկացվող համայնքի բնակչության ռեզիստորում...» (ՀՀ ընտրական օրենսգիրք, Զոդված 2. Ընդհանուր ընտրական իրավունքը):

- **ընտրատեղամասերի ձևավորում**. դրանց ձևավորումը պահանջում է հատուկ կարգ, որը կոչված է լինելու ապահովել ընտրական գործընթացների անցկացումը: Ընտրատեղամասի ընտրությունը կախված է լինում տվյալ բնակավայրում ընտրողների քանակից, ինչը պայմանավորում է վերջինիս մեծությունը: Ընտրատարածքը ցանկացած պետության ընտրական համակարգի բաղկացուցիչ էլեմենտներից մեկն է: Ընտրատարածքը իրենից ներկայացնում է որոշակի տարածք, որը կազմավորվում է ՀՀ ԸՕ-ի համաձայն...: Ընտրատարածքները կազմավորում և համարակալում է ԿԸՀ-ն (Թովմասյան 215):

- **առաջադրման գործընթաց**. սա կարևոր է թեկնածուների կամ կուսակցությունների համապատասխան փաստաթղթերը ճիշտ ժամանակին ԿԸՀ ներկայացնելու տեսանկյունից: Այս համատեքստում պետք է նշենք այն հանգամանքը, որ Հայաստանի Հանրապետությունում այս գործընթացում իրենց մասնակցության հայտն են ներկայացնում բազմաթիվ կուսակցություններ, որոնց թիվը բավականին մեծ է, իսկ արդյունավետության գործակիցը՝ փոքր, ինչը մշտապես քննարկման առարկա է դառնում հատկապես հետընտրական ժամանակահատվածում: Արդի հասարակության քաղաքական համակարգի զարգացման պայմաններում մեծանում է կուսակցությունների դերը կառավարման և որոշումների ընդունման գործընթացում: Կուսակցությունները քաղաքականության կարևոր սուբյեկտներից են, որոնք միջնորդի դեր են ստանձնում պետության և քաղաքացիների միջև: Կուսակցությունները և ընտրական գործընթացները համեմատական քաղաքագիտության հետազոտության կարևոր օբյեկտներից են (Ալեքսանյան 60):

- **նախընտրական քարոզարշավ**. քարոզարշավները կազմակերպվում և անցկացվում են հատուկ կանոնակարգերով: Ընդհանրապես, պետք է փաստենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունում քարոզարշավների անցկացումը կարևորագույն

տեղ է զբաղեցնում ընտրական գործընթացներում: Զարոգարշավը արդյունավետ միջոց է՝ ընտրություններից առաջ հանրությանը ներկայացնելու քաղաքական նպատակներն ու տեսլականը: Այն կարգավորվում է ընտրական օրենսդրության համաձայն: Զարոգարշավի մեկնարկի օրը հայտարարում է Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը՝ արդեն պատրաստ ունենալով առաջադրված կուսակցությունների ցուցակները՝ կազմված թեկնածուների տվյալներից: Նախընտրական քարոզչությունն իրենից ներկայացնում է որոշակի գործունեություն, որը նպատակ ունի խթանելու այս կամ այն թեկնածուին, կուսակցությանը, կուսակցության դաշինքին կողմ կամ դեմ քվեարկելը (Թովմասյան 61):

- **քվեարկություն, հաշվարկ.** Հայաստանի Հանրապետությունում քվեարկությունը կատարվում է ընտրատեղամասերում, ընտրողի անձը հաստատող փաստաթղթով ընտրատեղամաս ներկայանալու դեպքում, ժամը 08:00-ից մինչև 20:00-ն: Զվեների հաշվարկը կատարվում է հրապարակայնորեն, 20:00-ից՝ ընտրատեղամասի փակվելուց հետո: Ընտրությունների արդյունքների մասին հայտարարվում է ԿԸՀ-ի կողմից, որը միաժամանակ հավաքագրում է պաշտոնական տեղեկատվության տրամադրման բոլոր աղբյուրները: Այս գործընթացների պատշաճ անցկացումը երկրում կարող է ապահովել հրապարակային, արդար, ժողովրդավարական և թափանցիկ ընտրություններ: Անհրաժեշտ է նշել, որ հատկապես այստեղ են առաջանում խնդիրները, քանի որ, եթե ընտրողները վստահություն չեն ունենում պաշտոնապես հայտարարված ընտրությունների արդյունքների նկատմամբ, ապա դա լրջագույն վտանգ է ներկայացնում պետության կայունության տեսանկյունից: Հայաստանի Հանրապետությունում ընտրական համակարգի կայացման համատեքստում հույժ կարևոր է նաև շեշտադրում կատարել կուսակցությունների ֆինանսավորման գործունեության թափանցիկության ապահովմանն ուղղված հատուկ օրենսդրական միջավայրի ստեղծման և հաստատման համար, սահմանել իրավական խիստ միջոցներ: Այս ամենն իր հերթին կարևոր է նաև ազգային անվտանգության ապահովման տեսանկյունից, ինչին կարելի է մի ամբողջ հետազոտություն նվիրել:

- **իրավական շրջանակ.** սա, ներառելով ՀՀ Սահմանադրությունն ու ՀՀ Ընտրական օրենսգիրքը, հանդիսանում է հիմնական փաստաթուղթ՝ սահմանելով ընտրությունների կարգն ու կանոնները, ընտրական իրավունքները՝ քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականություններ ընտրական գործընթացների ժամանակ, ինչպես նաև ընտրվելու և ընտրելու իրավունքը, ընտրական իրավախախտումները, որոնք կարող են պատահել ընտրական գործընթացների ժամանակ, և որոնց համար նախատեսված են համապատասխան օրինական կարգավորումներով պատիժների կիրառում և պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքներ, միջազգային նորմեր, չափանիշներ և հանձնարարականներ, որոնք կարող են որակական տեսանկյունից ազդել տեղական/ազգային ընտրական համակարգի վրա: Ընտրախախտումներ տեղի են ունեցել բոլոր ընտրությունների ժամանակ, որոնք, ճիշտ է, չեն եղել նույն քանակով, սակայն չենք կարող փաստել, որ իսպառ բացակայել են ընտրական գործընթացներից:

- **իրազեկում.** ընդհանուր առմամբ ՀՀ ԿԸՀ-ն յուրաքանչյուր ընտրությունից առաջ հանրային իրազեկմանն ուղղված միջոցառումների շրջանակ է պատրաստում, որոնք տարեցտարի ավելի են կատարելագործվում, արդիականանում և ընտրողների ավելի լայն շրջանակների համար հետաքրքիր ու ճանաչելի դառնում: Այս գործընթացն իրականացվում է ուղեցույցների, պաստառների, հայտարարությունների, տեղեկատվական նյութերի, հեռուստահաղորդումների, ՉԼՄ-ների և բոլոր այն հարթակների միջոցով, որոնք հասանելի են հանրությանը:

Ամփոփելով հարկ ենք համարում նաև նշել այն իրողությունը որ Հայաստանում անցկացվող համապետական ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից զրկված

են այդ պահին արտասահմանում գտնվող հանրապետության քաղաքացիները, ինչը, մեր կարծիքով, արդարացի չէ: Դա նույնպես, ինչ-որ չափով իր բացասական ազդեցությունն է թողնում հետընտրական տրամադրությունների վրա:

Միջազգային դիտորդական առաքելության դերը Հայաստանի Հանրապետության ընտրական գործընթացներում

Ինչպես արդեն նշեցինք, 1991թ. -ից հետո նորանկախ Հայաստանի ընտրական համակարգը ԽՍՀՄ-ից ժառանգություն էր ստացել այնպիսի համակարգ, որը ժողովրդավարական ընտրություններ անցկացնելու համար պահանջում էր համակարգային փոփոխություններ իրականացնել: Այս փոփոխությունները պետք է տեղի ունենային համապատասխան միջազգային վերահսկողական չափորոշիչներին համապատասխան, ազատ և արդար կերպով: Ընտրական գործընթացներում, ինչպես հայտնի է, կարևոր նշանակություն են ձեռք բերել միջազգային դիտորդական առաքելություն իրականացնող կազմակերպությունները: Սա առանձնակի նշանակալիություն է ձեռք բերել հատկապես վերջին տասնամյակներում: Ըստ էության, դիտորդական առաքելության մասին խոսելիս հարկ է նկատել, որ այն լինում է տեղական և միջազգային: Օրինակ՝ տեղական դիտորդական առաքելություն իրականացնողները հստակ տիրապետում են ամբողջ գործընթացին՝ սկզբից մինչև ավարտ, քանի որ ծանոթ են քաղաքական միջավայրին, տրամադրություններին: Պետք է ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ընտրական գործընթացների ժամանակահատվածում ակտիվ կերպով աշխատում է միջազգային կազմակերպությունների և կառույցների հետ:

Սահմանադրական կարգի հիմունքների երաշխավորման պատասխանատու գործընթացում առանձնահատուկ դեր ունեն ազատ ընտրությունները. վերջիններս գործնականում ապահովում են հանրային իշխանության մարմինների կազմավորման արդյունավետությունը և իշխանության բնականոն իրավահաջորդությունը, շարունակականությունն ու պետության քաղաքական կայունությունը (Հակոբյան 181-182):

Նշենք, որ հատկապես վերջին տարիներին համագործակցությունն ու այցերը Հայաստանի Հանրապետության հետ ավելի ակտիվ ընթացք են ստացել: Այս ամենն ուղղված է ազատ և արդար ընտրությունների կայացմանն ու անցկացմանը: Սակայն պետք է նշել նաև այն միտումը, որ, որպես կանոն, հատկապես արտասահմանյան դիտորդների գնահատականները գրեթե երբեք օբյեկտիվորեն չեն ներկայացնում ընտրությունների ընթացքը: Դրա համար գոյություն ունեն օբյեկտիվ պատճառներ (օրինակ՝ տեղական իրավիճակի, սովորույթների վատ տեղեկատվություն և այլն), ինչպես նաև, շահագրգիռ, ոչ օբյեկտիվ մոտեցումը:

Ընտրական օրենսգրքի փոփոխությունները հետխորհրդային ժամանակահատվածում

Հետխորհրդային ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգիրքը մի շարք փոփոխությունների է ենթարկվել՝ պայմանավորված ժողովրդավարացման գործընթացների, երկրում տեղի ունեցած սոցիալական, տնտեսական և այլ հատկանիշներով պայմանավորված փոփոխություններով: Դրանք տարբեր ժամանակահատվածներում վերանայվել և փոփոխություններ են կրել քաղաքական իրողություններում կրած փոփոխությունների անհրաժեշտության հրամայականով՝ ըստ անհրաժեշտության և առաջնահերթության:

Հարկ է նշել նաև ընտրական գործընթացներում օրենսդրական հաճախակի փոփոխությունների մասին, որը բացի դրական ազդեցությունից, պարունակում է

Նաև մեծ մարտահրավերներ՝ ընտրողների հետաքրքրության անկման տեսանկյունից, ինչը վերջիններին շրջանում կարող է հանգեցնել ընդհուպ մինչև ընտրական գործընթացների արդյունքները չճանաչելուն: Ընտրական օրենսդրության պահպանումը ոչ միայն հենց ընտրություններ կազմակերպելու և անցկացնելու համատեքստում է կարևոր, այլև ավելի լայն դիտանկյունից. այն ուղիղ համեմատական է երկրում քաղաքական կայունության պահպանման տեսանկյունից: Ակնհայտ է, որ ընտրական օրենսդրական փոփոխությունների հաճախակիությունը նաև բնութագրվում է քաղաքականացված լինելով: Սա չափազանց մեծ մարտահրավեր է ընտրությունների ազատ և թափանցիկ անցկացման, օրինականության ուսնահարման, կանխակալ վերաբերմունքի, արդարադատության թուլացման և մի շարք արատավոր երևույթների հաստատման տեսանկյունից: Հայաստանում ընտրական համակարգը հիմնված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության և ընտրական օրենսդրության վրա, որը, ինչպես վերը նշեցինք, շարունակաբար ենթարկվում է փոփոխությունների: Այս համատեքստում, հարկ է նկատել, թե ենթադրյալ փոփոխությունները ընտրական օրենսդրության մեջ որքան առաջ են կատարվել: Կարևոր է նկատել, որ այդ փոփոխություններին անմիջապես չպետք է հաջորդեն ընտրությունները, որովհետև 1 ամիս առաջ արված փոփոխությունները չեն կարող բավականաչափ ուսումնասիրված և հանրային տիրույթում լուսաբանված լինել, ուստի՝ դա կարող է կրել արհեստական բնույթ՝ չծառայելով հիմնական նպատակին: Նմանատիպ երևույթները հուշում են նրա մասին, որ այդ փոփոխությունները տեղի են ունենում քաղաքական նպատակներից դրդված, այլ ոչ ընտրական օրենսդրության բարելավման համար:

Եզրահանգումներ

Հոդվածում քննարկվել են ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգի որոշակի առանձնահատկությունների, օրենսդրական կայունության նշանակության, միջազգային դիտորդական առաքելությանն առնչվող մի շարք հարցեր: Ըստ երևույթին, Հայաստանի Հանրապետությունում ընտրական գործընթացը՝ որպես քաղաքական համակարգը ձևավորող կարևորագույն ինստիտուտ, մեծ նշանակություն է ձեռք բերել նաև ժողովրդավարության ձևավորման և զարգացման տեսանկյունից:

Այսպիսով՝ ամփոփելով «Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգի ձևավորման որոշ առանձնահատկությունները հետխորհրդային ժամանակաշրջանում» վերտառությամբ հոդվածը՝ եզրակացնում ենք, որ հատկապես հետխորհրդային շրջանը լի էր խոշորագույն մարտահրավերներով, ինչի վառ ապացույցն է 1991թ. -ից հետո՝ Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում կայացած նախագահական ընտրությունները: Այդ ժամանակահատվածը հատկապես նույնացվում է քաղաքական խառնաշփոթի, քաղաքական համակարգում մի շարք խնդիրների հետ: Ուստի՝ Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսդրությունը պետք է մշտապես բարելավվի և արդիականանա՝ ավելի արդյունավետ, հուսալի և կայուն ընտրական համակարգ և ընտրական գործընթացներ ունենալու նպատակով:

Կարող ենք արձանագրել, որ փորձ է արվում Հայաստանի Հանրապետությունում ընտրական գործընթացները դարձնել ավելի արդիականացված, միջազգային չափորոշիչներին համապատասխան՝ նպաստելով ավելի արդար, ժողովրդավարական համակարգի ստեղծմանը, որը կհամապատասխանի երկրի զարգացման նպատակներին: Ըստ էության, ընտրական գործընթացների պարբերականությունը ժողովրդավարական հասարակարգի գլխավոր ցուցիչներից է:

Հայաստանի Հանրապետությունում եղել են ընտրական գործընթացներ, որոնք հաճախ իշխանության պահպանման միջոց են եղել: Սա մեծ մարտահրավեր է ժողովրդավարության կայացման ճանապարհին ազատ, արդար, իրավական, թափանցիկ ու օրինակելի ընտրություններ կազմակերպելու տեսանկյունից: Ընտրական համակարգի ընտրությունը պետք է հնարավորինս ապաքաղաքական լինի, որպեսզի չորոշվի այնպիսի գործոններով, որոնք կարող են խաթարել ազատ ընտրությունների կայացմանը: Ընտրական համակարգի ընտրությունը պետք է պայմանավորվի ընտրազանգվածի քաղաքական-իրավական մշակութային, պատմական, տնտեսական և մի շարք այլ առանձնահատկություններով:

Օգտագործված գրականություն

1. Ալեքսանյան, Արուսյակ. «ՀՀ ԱԺ 2007 թ. և 2012 թ. ընտրությունների համեմատական կոռելյացիոն վերլուծություն»։ *Բանբեր Երևանի համալսարանի*. Միջազգային հարաբերություններ, Զաղաքագիտություն, 2015 № 3 (18), ԵՊՀ, Երևան, 2015, <https://shorturl.at/ySi6S>: Վերջին այցը՝ 08.03.2025:
2. Ամիրյան, Կարեն. *Իրավունքի գերակայության ցուցիչ. օրենսդրության կայունությունը*. 2022, http://www.old.y-su.am/files/04K_Amiryan.pdf: Վերջին այցը՝ 11.04.2024:
3. Այվազյան, Նորիկ. «Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգրքի բարելավման որոշ հարցեր»։ *Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն*, 143.3, (№ 2), ԵՊՀ, Երևան, 2014:
4. Թովմայան, Հրայր. *Ընտրական օրենսդրության և ընտրական վարչարարության մասին*. Տիգրան Մեծ, Երևան, 2007:
5. Հակոբյան, Լիանա. «Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգիրք», ՀՀ սահմանադրական օրենքի փոփոխությունների քաղաքական-իրավական նշանակությունը. Հայպետհրատ., Երևան, 2021:
6. ՀՀ ընտրական օրենսգիրք. *Հոդված 2. Ընդհանուր ընտրական իրավունքը*. <https://surf.li/pxikpd>: Վերջին այցը՝ 10.10.2024:
7. Մանուկյան, Արմենակ. *Ժամականակից քաղաքական գործընթացներ: Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ*. ԵՊՀ, Երևան, , 2011:
8. Մուղնեցյան, Տիգրան. «Ընտրական համակարգը Ուկրաինայում և Հայաստանում ժողովրդավարական փոփոխությունների համատեքստում (2005-2019. համեմատական վերլուծություն)», *Գիտական Արցախ*, № 1(20), 2024, Արցախ, Երևան, 2024, <https://surf.li/kbnhrd>: Վերջին այցը՝ 10.14.2024:
9. Սարգսյան, Առնակ. «Ընտրական գործընթացին մասնակցությունը ժողովրդավարացման իրողություններում (ՀՀ 2018 թ. Ընտրությունների օրինակով)»։ *«Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես*, N1, ԵՊՀ, Երևան, 2020, <https://surf.li/hemymz>: Վերջին այցը՝ 10.03.2024:
10. Սմբատյան, Արմեն. «Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի դերը քաղաքական միավորների ֆինանսական գործունեության նկատմամբ վերահսկողության հարցում», *Օրինականություն*, № 131, Երևան, 2022:

WORKS CITED

1. Aleksanyan Arusyak. HH AJ 2007 t. ev 2012 t. @ntrutyunneri hamematakan korelyacion verlucutyun. Banber Yerevani hamalsarani. Mijazgayin haraberutyunner. Qaxaqagitutyun, [Comparative Correlation Analysis of the Elections of the National Assembly of the Republic of Armenia in 2007 and 2012], 2015 № 3 (18), EPH, Yerevan, 2015. (Available: 08/03/2024) (In Armenian)

2. Amiryan Karen. Iravunqi gerakayutyanyan tsutsich. Orensdrutyanyan kayunutyun@ [An Indicator of the Rule of Law. Stability of Legislation]. 2022 http://www.old.ysu.am/files/04K_Amiryan.pdf (Available: 11/04/2024) (In Armenian)
3. Ayvazyanyan Norik. Hayastani Hanrapetutyanyan @ntrakan orensgrqi barelavman vorosh hartser. Banber Yerevani hamalsarani. Iravagitutyun [Some Issues on Improving the Electoral Code of the Republic of Armenia]. 143.3, (№ 2), <https://shorturl.at/NWIMK> (Available: 10/14/2024) (In Armenian)
4. Hakobyan Liana. “Hayastani Hanrapetutyanyan @ntrakan orensgrqi”, HH sahmanadrakan orenqi popoxutyunneri qaxaqakan-iravakan *nshanakutyun@* [“The Electoral Code of the Republic of Armenia”, the Political and Legal Significance of Amendments to the Constitutional Law of the Republic of Armenia] - Haypethrat hrat, Yerevan, 2021. (In Armenian)
5. HH @ntrakan orensgrqi, Hodvac 2. @ndhanur @ntrakan iravunq@ [Electoral Code of the Republic of Armenia. Article 2: General suffrage] <https://surl.li/pxikpd> (Available: 10/10/2024). (In Armenian)
6. Manukyan Armenak. Jamanakakic qaxaqakan gorts@ntacner. Usumnametodakan dzernark [Modern Political Processes. Educational and Methodological Manual] EPH, Yerevan, 2011. (In Armenian)
7. Mughnetsyanyan Tigran, @ntrakan hamakarg@ Ukrainayum ev Hayastanum joxovrdavarakan popoxutyunneri hamateqstum (2005-2019. Hamematakan verlucutyun) [Electoral System in the Context of Democratic Changes in Ukraine and Armenia (2005-2019. Comparative Analysis)], Gitakan Artsakh, Artakh, Yerevan, 2024. <https://surl.li/kbnhrd> (Available: 17/04/2025) (In English)
8. Sargsyan Arnak. @ntrakan gorts@ntacin masnakutyun@ joxovrdavaracman iroxutyunnerum (HH 2018 t.-i @ntrutyunneri orinakov) [Participation in the Electoral Process in the Realities of Democratisation (on the Example of the 2018 Elections in Armenia)] “Patmutyun ev mshakuyt” hayagitakan handes, N1, EPH, Yerevan, 2020. <https://surl.li/hemymz> (Available: 10/03/2025) (In Armenian)
9. Smbatyan Armen. Kentronakan @ntrakan handznajoxovi der@ qaxaqakan miavorneri finansakan gorcuneutyanyan nkatmamb verahskoxutyanyan hartsum. Orinakanutyun [The Role of the Central Election Commission in Monitoring the Financial Activities of Political Entities], № 131, Yerevan, 2022. (In Armenian)
10. Tovmasyan Hrayr. @ntrakan orensdrutyanyan ev @ntrakan varchararutyanyan masin [On Electoral Legislation and Election Administration] Tigran-Mets, Yerevan, 2007. (In Armenian)

THE FEATURES OF THE ELECTORAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN THE POST-SOVIET PERIOD

LUSINE SOGHOMONYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of Political Science, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present how the electoral system of the Republic of Armenia was formed after the collapse of the Soviet Union, what challenges were encountered during its establishment, and to discuss the mandatory phases without which electoral processes cannot take place.

To achieve the research goal, we set the task of clarifying and discussing what reforms are necessary for the development and stabilization of the sector, and to present the mechanisms and tools that have contributed to the development of the electoral system.

During the study, comparative, historical, systemic, and behavioral methods were applied.

The research concludes that while the electoral reforms initiated in the 1990s have contributed to a more democratic electoral process, persistent challenges remain regarding the equitable representation of voters. In this regard, it should be noted that in the 1990s, the influence of the Soviet era on the electoral process was quite significant, as individual voters knew that their vote would not matter in determining the election results. Such approaches can still be observed even in modern times. Another characteristic is that voters were mostly guided not by the candidates' pre-election programs, which were very similar to each other, but by the influence of charismatic leaders. Another development was also the advisory and participatory activity of European structures in the form of observers.

It should also be noted that after the first national elections, there were noticeable manifestations of electoral fraud and voter bribery, as well as the involvement of "neighborhood authorities" in the electoral process.

The main conclusion is that each election exhibits distinct characteristics, even when conducted by the same political parties and candidates from identical voter lists. Notably, the electoral reform process remains ongoing. Both presidential and parliamentary elections have demonstrated varying dynamics, shaped by shifts in the alignment of political forces, transformations in societal value systems, and a range of cultural and ideological influences.

Keywords: *Electoral system of the Republic of Armenia, legislative stability, legislative changes, international observers, pre-election campaign, political parties, Electoral commission.*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

ЛУСИНЕ СОГОМОНЯН

*аспирант кафедры политической науки
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи — представить, как сформировалась избирательная система Республики Армения после распада Советского Союза, какие проблемы возникли в процессе её становления, а также рассмотреть обязательные этапы, без которых избирательные процессы не могут состояться. Для достижения цели исследования поставлена задача уточнить и обсудить, какие реформы необходимы для развития и стабилизации данной сферы, а также представить, какие механизмы и инструменты способствовали развитию избирательной системы.

Основные выводы исследования заключаются в том, что избирательные реформы, начавшиеся в 1990-х годах, с одной стороны, способствовали более демократическому проведению выборов, с другой стороны, возникли проблемы, связанные с достоверным представлением числа избирателей. В этом контексте

стоит отметить, что в 1990-е годы влияние советской эпохи на избирательный процесс было сильным, так как отдельные избиратели знали, что их голос не будет иметь значения при определении результатов выборов. Подобные подходы наблюдаются и в наши дни. Еще одной особенностью было то, что избиратели часто ориентировались не на предвыборные программы кандидатов, которые были очень похожи, а на личностное влияние харизматичных лидеров. Новым фактором была консультативная и партнерская деятельность европейских структур в качестве наблюдателей.

Следует отметить, что после первых национальных выборов стали очевидными проявления фальсификаций выборов, подкупов избирателей, а также вовлечение «местных властей» в избирательный процесс.

Основной вывод данного исследования заключается в том, что каждые выборы отличаются друг от друга, даже если они проводятся одними и теми же партиями и кандидатами из одних и тех же избирательных списков. Следует подчеркнуть, что процесс реформирования этой сферы еще продолжается. Как президентские, так и парламентские выборы показали различные динамики, обусловленные изменениями в позициях политических сил, системе ценностей общества и рядом культурных и идеологических факторов.

В ходе исследования были использованы сравнительный, исторический, системный и поведенческий методы.

Ключевые слова: *избирательная система Республики Армения, законодательная стабильность, законодательные изменения, международные наблюдатели, предвыборная кампания, политические партии, избирательная комиссия.*

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

ՀԱՄԱԻՍԼԱՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՄԱԹՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ 1905-1906 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐՈՒՄ *

ՀՏԴ 93/94

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-160

ԿԱՐԻՆԵ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
karine.yeghiazaryan@yandex.ru
ORCID: 0009-0007-1669-478X

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել 1905-1906 թվականներին Այսրկովկասը ցնցած հայ-թաթարական կռիվների՝ որպես իրական պատճառներից մեկի՝ համախալամականության և համաթուրքականության դերը: 1903 թվականի հունիսի 12-ի՝ հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնազավթման համար ցարիզմի դեմ մղվող պայքարից դեռևս դուրս չեկած՝ 1905-1906 թթ. Այսրկովկասում տեղի ունեցան բուռն իրադարձություններ՝ հայ-թաթարական կռիվներ, որոնք տևեցին մեկուկես տարի և ունեցան աղետալի հետևանքներ Այսրկովկասի կյանքի համար՝ երկու կողմերին պատճառելով մարդկային կորուստներ, ավերածություններ, անասելի նյութական վնասներ, որոնք վերականգնելու և բնականոն կյանքին վերադառնալու համար անհրաժեշտ եղավ մի քանի տարի: Ավելի քան մեկ դար առաջ տեղի ունեցած այդ իրադարձությունների հետազոտությունն այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Արցախյան առկախ խնդիրը, հայ-ադրբեջանական՝ մեղմ ասած՝ ոչ բարյացակամ հարաբերությունները միանշանակ ուշադրության կենտրոնում են պահում նաև ոչ հեռավոր անցյալի պատմական իրողությունները: Դրանց հստակ իմացությունը թույլ է տալիս ըստ էության բացատրելու հայ-ադրբեջանական ներկա հարաբերությունների իրական արմատները և որոշակիորեն կանխատեսելու ոչ հեռավոր ապագայի հնարավոր զարգացումները: Մերօրյա իրականությունում հայ ժողովրդի համար շատ բան չի փոխվել. հայ ժողովուրդն ու Հայաստանի Հանրապետությունը դարձյալ անհավասար պայքարի մեջ է՝ իր դարավոր հարևան-թշնամու՝ Թուրքիայի, ինչպես նաև նրա արբանյակը հանդիսացող Ադրբեջանի հետ իր պատմական հայրենիքում՝ Արցախյան կնճռոտ խնդիրը ի շահ իր իսկական տերերի լուծելու ու պատմական Արցախում ապրելու իրավունքը իրականացնելու համար: Կարևոր է ոչ շատ հեռավոր անցյալի պատմաքաղաքական իրադարձությունների խորքային ընկալումը, սթափ մոտեցմամբ և ապակուսակցական պատմագիտական հայեցակարգի մշակմամբ հայ-թուրքական (թաթարական) վաղեմի ոչ բարյացակամ հարաբերություններն առավել խաղաղ ու Հայաստանի համար անվտանգ պահելու տեսանկյունից:

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.04.2025թ., գրախոսվել՝ 19.04.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Սույն հոդվածի շրջանականերում մեր առջև խնդիր ենք դրել՝

ա) իրադարձությունները ներկայացնելու համակողմանի, հնարավորինս անաչառ, այս կամ այն նշանակալի իրադարձությունը ներկայացնել՝ հիմնվելով հուշագրությունների, նամակների, պահպանված փաստաթղթերի վրա:

բ) ներկայացնել համախառնականության ու համաթուրքականության դերը 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվներում որպես լուրջ գործոններ:

Հիմնախնդրի լուսաբանման հիմքում դրված են պատմականության, փաստերի համադրության և իրադարձությունների համակողմանի վերլուծության պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդները:

Հետազոտության շրջանակներում կատարված անկյունաքարային եզրահանգումն այն է, որ համախառնմի և համաթուրքականացման գաղափարախոսությամբ առաջնորդվող կովկասյան թուրք հրոսակախմբերի միջոցով ցարական իշխանությունների թողտվությամբ սանձազերծված ջարդերի քաղաքականությունը հայության նկատմամբ ֆիզիկական ոչնչացման փորձ էր, որը հիմնովին տապալվեց՝ շնորհիվ ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչների կազմակերպած հերոսական ինքնապաշտպանության:

Հիմնաբառեր՝ հայ-թաթարական կռիվներ, ընդհարումներ, համախառնականացում, համաթուրքականություն, գաղափարախոսություն, էթնիկ գիտակցություն, ինքնապաշտպանություն:

Ներածություն

Սկսած 1905 թ. սկզբներից՝ թե՛ հայկական, թե՛ թաթարական, թե՛ ռուսական պաշտոնական ու հեղափոխական շրջանակներում փորձել են բացատրել ավելի քան մեկ և կես տարի Կովկասը ցնցած իրադարձությունների պատճառները: Կողք կողքի ապրող հայ և թաթար բնակչության փոխհարաբերություններում անցյալում կուտակված բազմազան խնդիրները, ցարական իշխանությունների հրահրիչ քաղաքականության շնորհիվ դրսևորվեցին իրենց բոլոր երանգներով՝ օրակարգի գլխավոր հարց դարձնելով կովկասահայության գոյապայքարի և արդյունավետ ինքնապաշտպանության կազմակերպման հարցերը:

Կովկասի նորանշանակ փոխարքա Ի. Վորոնցով-Ղաշկովին՝ Բաքվի 1905 թ. փետրվարյան դեպքերի վերաբերյալ ուղարկված պաշտոնական նամակներից մեկում ասվում էր, որ հայ-թաթարական ընդհարումներն, իբրև, սկսվել են տեղական իշխանությունների համար միանգամայն անսպասելի: Նշվում էր, որ կռիվները տեղի էին ունենում հայերի և թաթարների զինված խմբերի միջև, դրանց հաջողվել է վերջ տալ, բայց հնարավոր չի լինելու երկար պահել խաղաղ իրավիճակը (Հայաստանի Ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1022, ց. 3, գ. 111, թ. 1):

Անշուշտ, հայ-թաթարական կռիվների հիմքում ընկած են եղել նաև այլ՝ ավելի խորքային պատճառներ: Ազգամիջյան կռիվների բռնկման պատճառ հանդիսացան պատմական, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, կրոնական և մի շարք այլ գործոններ:

Միքայել Վարանդյանի պատկերավոր բնութագրմամբ. «Տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական պատճառներու հիւսվածք մըն է այն՝ որու մէջ մէկ երկուքը առաջնակարգ ու վճռական դեր խաղացին անակնկալ հորդեհի բռնկման մէջ» (Վարանդեան 296): Սոցիալ-տնտեսականից բացի սոցիալ-մշակութային պատճառը նույնպէս ընկած է կռիվների հիմքում: Նորաստեղծ հայ բուրժուազիան, թեև առանձնապէս կրթված չէր, բայց գիտակցում էր գիտելիքի արժեքը: Պատահական չէ, որ Նրա ներկայացուցիչները XIX դ. երկրորդ կեսին ձեռնամուխ եղան ակտիվ բարեգործական գործունեության: Նախ՝ «Բաքվի մարդասիրական ընկերությունը», մի փոքր ուշ՝ նաև «Կովկասի հայ բարեգործական ընկերությունը»,

շնորհիվ հայ մեծահարուստների, ծավալեցին բարեգործական ակտիվ քայլեր: Հայ բանվորների համար բացվում էին հիվանդանոցներ, դպրոցներ, գրադարաններ, կառուցվում անհամեմատ բարեկեցիկ հանրակացարաններ: Բացի այդ, շնորհալի հայ երիտասարդները բարեգործական հաստատությունների միջոցներով գործուղվում էին Եվրոպա և Ռուսաստան՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Բնական է, որ հայ բանվորների՝ անհամեմատ բարվոք վիճակն առաջ էր բերում մահմեդական, հատկապես թաթար, բանվորների նախանձը և որպես դրա հետևանք՝ թշնամանքը հայերի հանդեպ:

Բաքվում փետրվարի 6-9-ը տեղի ունեցած սարսափելի դեպքերը ցնցեցին Թիֆլիսի և գավառների հայ բնակչությանը: Բոլորն անակնկալի էին եկել, թե ինչպես կողք կողքի ապրող երկու ժողովուրդներ կարող էին զենք բարձրացնել և կոտորել միմյանց («Մշակ» 1905):

Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Զ. Վերմիշևը, Բաքվում տեղի ունեցած դեպքերի կապակցությամբ, Կովկասի փոխկառավարչի պաշտոնակատարին 1905 թ. փետրվարի 9-ին հղած իր գրության մեջ վախ և մտահոգություն էր հայտնում ջարդերի ու կռիվների ալիքի հնարավոր տարածման վերաբերյալ («Մշակ» 1905): Նման մտահոգությունն անտեղի չէր, քանի որ Բաքվում սկսված կռիվները կարճ ժամանակ անց լայն տարածում գտան Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի (Գանձակ) և Երևանի նահանգների՝ հայ-թաթարական խառը բնակչություն ունեցող տարածքներում:

Բաքվի դեպքերից հետո հայ ազատագրական պայքարն առաջնորդող կուսակցությունների համար պարզ դարձավ, որ կովկասահայությունը կանգնած է ջարդերի և ոչնչացման վտանգի առաջ: Կովկասում հայությունը, նախորդ երկու տարիների իրադարձությունների բերումով, համարվում էր ամենահեղափոխական տարրը, ուստի իշխանությունները, սկսված հեղափոխության պայմաններում, հայությանը չեզոքացնելն առաջնային խնդիր էին համարում: Դրա լուծման ուղիներից մեկը հայ-թաթարական բախումների ալիքը ողջ երկրամասում տարածելն էր:

ՀՀԴ-ն թռուցիկներով, տպագրված բրոշյուրներով խաղաղասիրական կոչեր էր անում, թաթարներին հորդորում ուշքի գալ, հետ կանգնել անիմաստ կռիվներից, բայց՝ ապարդյուն: Կրոնական մոլեռանդությունը և ցարական իշխանությունների խրախուսական քաղաքականությունը կուրացրել էին թաթար ղեկավարներին (Ֆարիատ 74-75): Գնալով հայերի ու թուրքերի մոտ փոխադարձ ատելությունն ավելի էր ուժեղանում: Այդ ամենը տանում էր նոր՝ ավելի լայնամասշտաբ ու արյունահեղ կռիվների, որոնք ունեին ազգային-էթնիկական, պատմական, սոցիալ-տնտեսական խորքային պատճառներ: Պատմագիտության մեջ հայ-թաթարական ընդհարումների պատճառներից, թերևս, ամենաքննարկվածը եղել է և մնում է ռուսական կայսրության հրահրիչ գործունեությունը՝ առաջին հերթին ընդգծելով ցարիզմի սադրիչ քաղաքականությունը՝ երկրամասը հեղափոխական ցնցումներից հեռու պահելու համար: Այնուամենայնիվ, հայ-թաթարական ընդհարումները ռուսական կառավարության համար եղան նաև մի միջոց, որով նրանց հաջողվեց իրարից բաժանել կովկասյան ազգերին:

Համախառնականությունը և համաթուրքականությունը՝ որպես հայ-թաթարական կռիվների գործոններ

Հայ-թաթարական կռիվների պատճառների շարքում չպետք է անտեսել համախառնականության և համաթուրքականության՝ որպես գործոնների դերը: XIX դ. վերջին տասնամյակներին Օսմանյան կայսրությունում տիրապետող էր համախառնականության գաղափարախոսությունը, որի առանցքում դրված էր աշխարհի մահմեդականներին Օսմանյան Թուրքիայի շուրջ համախմբելու գաղափարը («Մուրճ» 200-201): Կովկասյան տարածաշրջանը ողողված էր թուրքական գործակալներով, որոնք մահմեդական բնակչության միջավայրում քարոզում էին

համախալամականության գաղափարներ: Մասնավորապես՝ Նրանք Կովկասի մահմեդականներին հրահրում էին հայերի դեմ, որոնք այդ տարիներին համարձակվել էին մարտահրավեր նետել աշխարհի մահմեդականների խալիֆ Օսմանյան սուլթանի դեմ:

Հայ ազգային շարժումը կասեցնելու նպատակով 1905 թ. փետրվարին վարչակազմը հրահրում է հայ-թաթարական ընդհարումները, որոնց ընթացքում բացահայտվեց թաթարական ազգայնական շարժման համաթուրքականության աստառը: Համաթուրքականության ծրագրի իրականացումը խոչընդոտում էին ինչպես արևմտահայերը, այնպես էլ արևելահայերը, քանի որ ենթադրյալ «Մեծ Թուրանի» սահմանների մեջ ներառվելու էր ամբողջ Կովկասը (Վարդանյան, Թաթարական ազգայնամոլության դրսևորումներն Անդրկովկասում 90):

Այսրկովկասի թաթարների և Թուրքիայի միջև XX դարի սկզբին ձևավորվում էր գաղափարա-հոգեբանական և քաղաքական միասնություն: Թաթարական ազգայնականների մեծ մասը մոլեռանդորեն հավատում էր համախալամականության հաղթանակին և իրագործում եռանդուն քարոզչություն հասարակ ժողովրդի շրջանում: Ամենուր քարոզում էին բոլոր իսլամադավաններին համախմբվել իսլամի դրոշի ներքո:

Թաթարների Էթնիկ հավաքական գիտակցության ձևավորումը:

1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվները մեծ ազդեցություն ունեցան ոչ միայն երկու ժողովուրդների փոխհարաբերությունների վրա, այլև ամբողջ Անդրկովկասի քաղաքական կյանքի վրա, քանի որ դրանց հետևանքով վերջնականապես ձևավորվեցին Այսրկովկասի երեք ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների թուրքերի փոխհարաբերությունները, Նրանց քաղաքական ձգտումները: Թաթար բնակչության համար՝ հայ-թաթարական ընդհարումների ունեցած ամենաուշագրավ հետևանքը Նրա Էթնիկ ինքնության և հավաքական ինքնագիտակցության սաղմնավորման գործընթացն է: Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը թաթարների շրջանում դեռևս ձևավորված չէր ազգային հավաքական ինքնագիտակցություն, իսկ արդեն 20-րդ դարի սկզբին Այսրկովկասի թաթարների շրջանում սկսում է ձևավորվել Էթնիկ ինքնահաստատման և հավաքական ինքնության գործընթացը. Էթնիկ հավաքական գիտակցության բարձրացման տեսակետն էին առաջ քաշում թաթար մտավորականները: Նրանք համոզված էին, որ կռիվների շնորհիվ է, որ թաթարները սկսել էին հասկանալ մի ցեղի պատկանելու փաստը (Վարդանյան, Ազգամիջյան հակամարտությունը որպես Էթնիկ ինքնության ձևավորման գործոն 72-78):

Նման գաղափարների հետևում, բնականաբար, կանգնած էր համաթուրքական գաղափարախոսության քարոզչություն, որը ծնունդ էր առել Ռուսական կայսրության տարածքում (Landau 7):

Մինչև կռիվների սանձազերծումը Կ. Պոլսից Կովկաս անցած հատուկ գործակալների ջանքերով Բաքվում ստեղծվեց համաթուրքական գաղափարներ քարոզող կազմակերպություն, որի նպատակն էր շիա և սուննի ճյուղերի մահմեդականների միավորումը: Այս կազմակերպության և Կովկասում գործող գործակալների առջև դրված էր մի խնդիր՝ արթնացնել մահմեդականների գիտակցությունը և հայերից Անդրկովկասը մաքրելու համար թաթարներին հրահրել Նրանց դեմ, ազգամիջյան հակասությունները դարձնել Ռուսական կայսրության թուլացման կարևոր լծակ: Համաթուրքականության գաղափարախոսները, հաստատվելով Բաքվում, սկսեցին գործունեություն ծավալել Կովկասի մահմեդական բնակչություն ունեցող համարյա բոլոր վայրերում: Քարոզչությունը նպաստավոր դարձնելու նպատակով Բաքվում սկսեց լույս տեսնել «Կասախ» լրագիրը (Յովհաննիսեան 1905):

1905-1906 թթ. փոխարքա Ի.Վորոնցով-Դաշկովի հրավիրած հաշտեցման համագումարների ժամանակ համախալամական գործիչները չէին էլ թաքցնում, որ հայ-թաթարական կռիվները պայմանավորված են Նան Օսմանյան պետության դեմ հայերի

ազատագրական պայքարը զսպելու նպատակադրումով: Տեղի ունեցածի մեղավոր նրանք համարում էին ՅՅԴ-ին և պահանջում վերացնել Օսմանյան կայսրությունում սուլթանի դեմ պայքարող այդ կուսակցությունը:

Թաթարները, տարված համաթուրանական գաղափարներով, հավակնություն ունեին Այսրկովկասը իրենց ձեռքը վերցնելու՝ երբևիցե իրենց ունեցած իշխանությանը վերատիրանալու համար: Այս հավակնությունը պիտի իրականանար հայերի հաշվին, որոնք զարթոնք էին ապրում դեռևս 19-րդ դարի 60-ական թվականներից հետո: Անդրկովկասի թաթար ղեկավարող շրջանակները, որոնք խոր ազդեցություն էին կրում պանթուրանիզմից և պանիսլամիզմից, հայ տարրի մեջ տեսնում էին ոչ միայն իրենց նպատակների իրագործման խոչընդոտ, այլ նաև հակառակորդ, որը կռիվ էր մղում ցեղակից կայսրության դեմ: Հայ ժողովուրդը 1905 թ. սկզբներին ստիպված եղավ ներգրավվել Կովկասի թաթարների դեմ լուրջ հակամարտության մեջ: Այսրկովկասի հայության առջև ծառանում է հայերի նոր ջարդերի անմիջական սպառնալիք, ինչն անակնկալ էր ոչ միայն ժողովրդի, այլև ազգային-ազատագրական պայքարն առաջնորդող ազգային հեղափոխական կուսակցությունների համար (Գևորգյան 54):

Անդրադառնալով հայ-թաթարական կռիվների պատճառներին՝ Մ. Վարանդյանը գրում է. «ոչ մի տարակոյս, որ այդտեղ համիտեան համիսլամականներու թաթը կար... Բազուի մեջ մշակված ծրագիրն էր, որ կը ձգտեին ի կատար ածել խաները,- ազատել հայ տարրեն, կոտորել, կամ ստիպել գաղթելու դեպի այլ վայրեր, և ի հարկին անկախ յայտարարել Նախիջևանը իր գաւառով» (Վարանդյան 314):

Վերոնշյալ բոլոր հանգամանքները, կազմելով մեկ ամբողջություն, XX դ. սկզբին խիստ սրել էին շերտընդմեջ ապրող ժողովուրդների՝ հայերի և կովկասյան թաթարների հարաբերությունները: Ստեղծված պայմաններում ցանկացած առիթ կարող էր սկիզբ դնել նրանց միջև անգիշում գինված պայքարի:

Հայ-թաթարական կռիվների պատճառներին անդրադառնալիս պետք է առանձնացնել նաև հայ-թաթարական կռիվների ընթացքում հայկական ինքնապաշտպանությունը կազմակերպող և ղեկավարող ՅՅԴ-ի որդեգրած նոր ռազմավարության՝ Կովկասյան գործունեության նախագծի ընդունման ազդեցությունը դեպքերի ընթացքի վրա: Կովկասյան գործունեության նախագծի որոշումն ընդունվել էր ՅՅԴ խորհրդի կողմից, իսկ մինչ այդ՝ 1904 թվականի նոյեմբերին, ՅՅԴ-ը մասնակցել էր Ռուսաստանի հեղափոխական ու ընդդիմադիր կուսակցությունների առաջին խորհրդաժողովին, որը ինքնակալության տապալման համար վճռական քայլեր ձեռնարկելու և Ռուսաստանում սահմանադրական կարգեր հաստատելու վերաբերյալ որոշումներ էր ընդունել (Լազեան 7): Փարիզյան խորհրդաժողովի՝ ցարիզմի դեմ ընդունած որոշումները, առավել ևս՝ ՅՅԴ մասնակցությունը դրան, չէր կարող ցարական կառավարության տեսադաշտից վրիպել և, հետևաբար, ցարական կառավարությունը չէր կարող բարյացակամ տրամադրված լինել ՅՅԴ-ի գործունեության նկատմամբ՝ չնայած նրան, որ տարիներ անց Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովը ցարին ուղղված իր զեկուցագրում, նշելով ՅՅԴ ձևավորման նախադրյալներն ու պայքարի նպատակը, ստիպված էր խոստովանել, որ ՅՅԴ-ն ժամանակին ստեղծվել է թուրքահպատակ հայերին թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու համար, և Ռուսական կայսրությունում նրա գործունեությունը արտահայտվել է միայն դրամ հայթայթելով (Всеподданейший отчет за восемь лет управления Кавказом Генерал-Адютанта Графа Воронцова-Дашкова, 7):

Հարկ է նաև նշել, որ մինչև ցարական կառավարության կողմից Հայոց եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին օրենքի ընդունումը (1903 թ.), հայ ժողովուրդը մյուս ազգերի նման հավատարիմ ծառայում էր ցարիզմին (Всеподданейший отчет за восемь лет управления Кавказом Генерал-Адютанта Графа Воронцова-Дашкова, 7):

Ռուսական կառավարության վարած քաղաքականությունը, սակայն, չէր կարող ՅՅԴ-ին չստիպել փոխել իր գործունեության մարտավարությունը՝ զբաղվելով նաև կոմկասսահայերի խնդրների լուծմամբ:

Հայ-թաթարական կռիվների պատճառների վերլուծությանն անդրադարձավ ՅՅԴ-ը՝ 1905 թվականի նոյեմբերի 13-ին Թիֆլիսում սկսված իր Ռայոնական ժողովի շրջանակներում: Ժողովում հարցը քննարկելիս ներկայացվել են մի քանի կարծիքներ, սակայն որպես ընդհանրական տեսակետ արձանագրվել է հետևյալ ձևակերպումը.

«1. Կառավարության պրովոկացիան յանուն ընդհանուր պետական շահերի. Հայերին որպես յեղափոխական ժողովուրդ ընդունելով՝ նրանց թափը կոտրելու համար ռուս կառավարութիւնը աշխատում է առաջ հանել թուրք խուժանին»: Այսպիսի կրիտիկական մոմենտում, Ռուսաստանի ընդհանուր յեղափոխութեան, մանաւանդ կոմկասեան յեղափոխութեան ոյժը թուլացնելու համար թուրք-հայկական խռովութիւնները մի լավ միջոց են: 2. Համախլամիզմը, որ ծնունդ է առել Ելզգից եւ Կովկասում ղեկավարում է մի քանի ազդեցիկ մարդկանցով: 3. Թուրք խուժանի թալանի ախորժակը: 4. ...թուրքերի քաղաքականութիւնը, որտեղ ուժեղ են՝ յարձակվել, իսկ որտեղ իրենք թոյլ են՝ համերաշխութեան մասին խօսել» (Նիւթեր 238):

Հայ-թաթարական կռիվների հետևանքները

1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների արդյունքում, չնայած ունեցած մարդկային կորուստներին և տնտեսական ավերածություններին, այնուամենայնիվ, դրանց շնորհիվ թաթար բնակչություն մեջ սկսեց ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման գործընթացը: Նրանք սկսեցին հասկանալ, որ իրենք մի ցեղ են և էթնիկ կապով կապված են միմյանց հետ: Նրանց մոտ ձևավորվեց էթնիկության գաղափարը: Այս ամենը հիմք դարձավ, որ նրանք ձգտեին տարածաշրջանում տարածքային ու քաղաքական առումով ինքնահաստատման:

1905 թ. փետրվարից սկսված հայ-թաթարական կռիվները տարի ու կես արյունով և ավերակներով լցրին Արևելյան Անդրկովկասի այն բոլոր վայրերը, որտեղ հայերը և թուրքերը ապրում էին շերտընդմեջ: Թուրքերը հարձակվում էին, սպանում, հայերը պաշտպանվում էին, իսկ որոշ դեպքերում իրենք էին հարձակվում: Նման պայմաններում ցարական իշխանությունները՝ Մ. Նալկաշիճեի գլխավորությամբ, հայ-տարարեցին, որ իրենք անկարող են դադարեցնել կռիվը, թող կռվողները իրենք հաշտվեն իրար հետ ու դադարեցնեն կռիվը: Բոլորն էլ տեսնում էին, որ իշխանություններն ունեն բավականաչափ զորք, որպեսզի դադարեցնեն կռիվը, բայց վերջիններիս հրամայված էր անտարբեր դիտորդի դերում մնալ և չմիջամտել այդ կռիվին: Միշտ նույն պատասխանն էին ստանում, որ իրենք թույլ են և ոչինչ չեն կարող անել: Կռիվներն ընթանում էին ռուս զինվորների աչքի առաջ, որոնք ոչինչ չէին ձեռնարկում դրանք հանդարտեցնելու համար: Ռուս զինվորների այս վարքը ապացույցն էր, որ կռիվները հրահրվել է իշխանությունների կողմից:

Հայ-թաթարական ընդհարումները ռուսական կառավարության համար եղան նաև մի միջոց, որով նրանց հաջողվեց իրարից բաժանել կովկասյան ազգերին: Այդ գործը կատարեց Թիֆլիս ժամանած փոխարքա կոմս Ի. Վորոնցով Դաշկովը:

ՅՅԴ Արևելյան բյուրոյին՝ 1905 թ. հունիսի 30-ին Նիկոլ Դումանի գրած նամակում անդրադարձ կա նաև 1905 թ. կեսերի դրությամբ Երևանի նահանգի ունեցած կորուստներին. «Մրգաստանի ընդհանուր պատկերը. մարդկային զոհերի թիւը, երեւի չի անցնի 300-ից, իսկ թուրքերինը անհամեմատ շատ, սպանուած թէ՛ հայերի եւ թէ՛ զօրքերի ձեռքով: Նախիջեւանի 47 գիւղից 20-ը հիմնայատակ, 10-ը՝ կիսավեր: Մնացած շրջաններում հատ ու կտոր թէթեւ նիւթական վնասներ եւ մի քանի անհատական սպանութիւններ: Թուրքերի կողմից մատնուած է հրի ու սրի 18 գիւղ, որոնցից 2-3ը գոհացուցիչ, բացի դրանից անհատական սպանություններ երկու կողմից...» (Նիւթեր 389): Հայ-թաթարական ընդհարումները, չնայած պարտադրված

Էին հայությանը, իրենց բոլոր բացասական դրսևորումներով դրական բեկում առաջացրին հայ ժողովրդի հոգեբանության մեջ: Դրանում իր վճռորոշ դերն ունեցավ ԶՅԴ-ն, որը կարողացավ կարճ ժամանակամիջոցում հավաքագրել, զինել և կազմակերպել հայությանը և թշնամու հետ խոսել իր իսկ պարտադրած լեզվով (Թարխանյան 111): Անդրադառնալով ԶՅԴ ունեցած դերակատարությանը՝ Արամայիսը գրում է. «...երբ դրութիւնը պարզեց և յայտնեց, որ դժբախտաբար երազ չէ այդ, որ հայի գոյութեան խնդիրն իսկապէս վտանգւած է Կովկասում, այն ժամանակ միայն սկսեց մի խելակորոյս, տենդային գործունէութիւն՝ ինքնապաշտպանութեան համար» (Արամայիս 33): Եվ այս դժվարին պահին դաշնակցական գործիչներն ամեն ջանք և եռանդ ներդրեցին, որպէսզի կազմակերպեն հայության ինքնապաշտպանությունը և փրկեն նրան ֆիզիկական ոչնչացումից:

Այսպիսով՝ ամբողջ երկրամասը շուրջ երկու տարի տակնուվրա արած հայ-թաթարական կռիվները պայմանավորված էին ոչ միայն ցարական իշխանությունների հրահրիչ քաղաքականությամբ, այլև պատմական, տնտեսական, կրոնական, մշակութային և մի շարք այլ հիմնավոր պատճառներով:

Եզրակացություններ

Ընդհանրացնելով պետք է ամրագրել, որ

- հայ-թաթարական կռիվների բռնկումը նախևառաջ հետևանք էր ցարիզմի քաղաքականության:
- Օգտվելով այստեղ ապրող ազգությունների միջև առկա պատմական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, կրոնական, ազգային և այլ տարաբնույթ հակասություններից՝ Ռուսական միապետությունն Այսրկովկասում գործադրեց ազգամիջյան կռիվներ հրահրելու քաղաքականությունը հեղափոխական շարժման վերացման համար՝ ի տարբերություն կայսրության այլ հատվածների, որտեղ գործի էր դրվում ցարական ոստիկանությունը և ռազմական մեքենան:
- Համախալամիզմի և համաթուրքականացման գաղափարախոսությամբ առաջ-նորդվող կովկասյան թուրք հրոսակախմբերի միջոցով ցարական իշխանությունների հրահրմամբ և թողտվությամբ սանձազերծված ջարդերի քաղաքականությունը հայության նկատմամբ ֆիզիկական ոչնչացման փորձ էր, որը հիմնովին տապալվեց՝ շնորհիվ ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչների կազմակերպած հերոսական ինքնապաշտպանությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արամայիս. *Մի քանի գլուխ հայ-թուրքական ընդհարումներից*. մաս 2, հրատ. Զերմես, Թիֆլիս, 1907:
2. Գևորգյան Համլետ. *Ազատագրական պայքարի Կովկասյան ճակատ*. Երևան, տպ. «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ, 2010:
3. Թարխանյան Գեվորգ, «Հայ-թաթարական ընդհարումները Չանգեզուրում 1905-1906 թթ.». *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, Ե., 2001, N 3 (105), էջ 111:
4. Լազեան Գաբրիել. *Հայաստանը եւ հայ դատը. հայեւունս յարաբերութիւններու լոյսին տակ*. Երևան, հրատ. «Աղանա», 1991:
5. Հայատանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 111, թ. 1:
6. «Մշակ». 11 փետրվարի, 1905, N 20:
7. «Մուրճ». Թիֆլիս, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1905, N 11-12:
8. Յովհաննիսեան Միքայել, *Կովկասեան Վանդեան*. հրատ. Էլեքտրատպարան, օր. Ն. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1907, նաև՝ «Դրօշակ», օգոստոս, 1905, N 8:

9. Վարանդեան Միքայել Զ. Յ. *Դաշնակցութեան պատմութիւն*. Երևան, հրատ. «Երևանի պետական համալսարան», 1992:
10. Վարդանյան Թամարա. «Ազգամիջյան հակամարտությունը որպես Եթնիկ ինքնության ձևավորման գործոն (1905-1906 թթ. Հայ-թաթարական ընդհարումների օրինակով)». *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, Երևան, 2003, N 1, էջ 72-78:
11. ---. «Թաթարական ազգայնամոլության դրսևորումներն Անդրկովկասում XX դարի առաջին տասնամյակում». *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, Երևան, 2000, N 3:
12. Տասնապետեան (խմբ). *Նիւթեր Զ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար*. Գ հատոր, Պէյրութ, 2007:
13. Փամբուկչան (խմբ). *Նիւթեր Զ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար*. Ե., Ե հատոր, Պէյրութ, 2007:
14. Ֆարիադ, «Իմ յիշատակարանը». «*Հայրենիք*» ամսագիր, Բոստոն, սեպտ. - հոկտ., 1943, N 5:
15. «Всеподданейший отчет за восемь лет управления Кавказом Генерал-Адютанта Графа Воронцова-Дашкова». СПб., 1913.
16. Landau M. Jacob. *Pan-turkism From Irredentism to Cooperation*. London, 1995.

WORKS CITED

1. Aramayis. Mi k'ani glukh hay-t'rk'akan yndharumnerits' [Several Chapters on the Armenian-Turkish conflicts]. mas 2, hrat. Hermes, T'iflis, 1907. (in Armenian)
2. Gevorgyan Hamlet. Azatagrakan payk'ari Kovkasyan chakat [The Caucasian Liberation Struggle Front]. Yerevan, tp. «Gevorg-Hrayr» SPY, 2010. (in Armenian)
3. T'arkhanyan Gevorg, «Hay-t'at'arakan yndharumneri Zangezurum 1905-1906 t't'». [Armenian-Tatar Clashes in Zangezur in 1905-1906.]. Banber Yerevani hamalsarani, Ye., 2001, N 3 (105), ej 111. (in Armenian)
4. Lazean Gabriyel. Hayastany yev hay daty. Hay ev rrus yaraberut'iwnneru loysin tak [Armenia and the Armenian National Committee. In the light of Armenian-Russian relations]. Yerevan, hrat. «Adana», 1991. (in Armenian)
5. Hayatani Azgayin Arkhiv [National Archive of Armenia], f. 1022, ts'. 3, g. 111, t'. 1. (in Armenian)
6. «Mshak». 11 p'etrvari, 1905, N 20.
7. «Murch». T'iflis, noyember-dektember, 1905, N 11-12.
8. Yovhannisean Mik'ayel, Kovkasean Vandean [Caucasian Vendee]. hrat. Elek'tratparan, or. N. Aghaneants'i, T'iflis, 1907, naye, «Droshak», ogostos, 1905, N 8. (in Armenian)
9. Varandean Mik'ayel. H. Y. Dashnakts'ut'ean patmut'iwn [History of ARF]. Yerevan, hrat. «Yerevani petakan hamalsaran», 1992. (in Armenian)
10. Vardanyan T'amara. «Azgamijyan hakamartut'yuny vorpes et'nik ink'nut'yan dzevavorman gortson (1905-1906 t't'. Hay-t'at'arakan yndharumneri orinakov)» [Interethnic Conflict as a Factor in the Formation of Ethnic Identity (on the Example of the Armenian-Tatar Clashes of 1905-1906)]. Lraber hasarakakan gitut'yunneri, Yerevan, 2003, N 1, ej 72-78. (in Armenian)
11. «T'at'arakan azgaynamolut'yan drsevorumnern Andrkovkasum XX dari arrajin tasnamyakum» [Manifestations of Tatar Nationalism in Transcaucasia in the First Decade of the XX Century]. Banber Yerevani hamalsarani, Yerevan, 2000, N 3. (in Armenian)
12. Tasnapeteian (khmb). Niwt'er H. Y. Dashnakts'ut'ean patmut'ean hamar [Materials on the History of ARF]. G hator, Peyrut', 2007. (in Armenian)
13. P'ambukch'an (khmb). Niwt'er H. Y. Dashnakts'ut'ean patmut'ean hamar [Materials on the History of ARF]. Ye., Ye hator, Peyrut', 2007. (in Armenian)

14. Farhat, «Im yishatakarany» [My Colophon]. «Hayrenik'» amsagir, Boston, sept. - hokt. , 1943, N 5. (in Armenian)
15. «Vsepoddanejšij otčet za vosem' let upravleniâ Kavkazom General-Adûtan-ta Grafa Voroncova-Daškova» [The Most Faithful Report on Eight Years of Administration of the Caucasus by General Adjutant Count Vorontsov-Dashkov] SPb., 1913. (in Russian)

THE ROLE OF PAN-ISLAMISM AND PAN-TURKISM IN THE ARMENIAN-TATAR WARS OF 1905-1906

KARINE YEGHIAZARYAN

*Yerevan State University, Faculty of History,
Department of Armenian History, Associate Professor, Ph.D. in History,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the role of pan-Islamism and pan-Turkism as the real causes of the Armenian-Tatar wars that shook Transcaucasia in 1905-1906. In 1905–1906, even as the region had not yet recovered from the struggle against tsarism sparked by the June 12, 1903 seizure of Armenian Church property, major upheavals unfolded in Transcaucasia. The Armenian-Tatar wars lasted a year and a half and had disastrous consequences for the region, causing enormous material damage and numerous human casualties on both sides, and requiring several years for recovery and a return to normalcy. The study of those events that took place more than a century ago has not lost its relevance today. The ongoing Artsakh issue and, to put it mildly, the unfriendly Armenian-Azerbaijani relations continue to keep these historical events in the spotlight. A clear understanding of these events helps explain the roots of current Armenian-Azerbaijani relations and allows for cautious predictions about future developments.

This article is grounded in principles of comparative historical and historiographical analysis, focusing on the synthesis of facts and comprehensive examination of events. The research concludes that the massacres – initiated by Caucasian Turkish groups inspired by pan-Islamist and pan-Turkist ideologies and tolerated by tsarist authorities – were politically motivated attempts at the physical extermination of Armenians. These efforts were largely resisted and mitigated by organized self-defense efforts led by prominent figures in the Armenian liberation movement.

Keywords: *Armenian-Tatar wars, clashes, pan-Islamization, pan-Turkism, ideology, ethnic consciousness, self-defense.*

РОЛЬ ПАНИСЛАМИЗМА И ПАНТЮРКИЗМА В АРМЯНО-ТАТАРСКИХ СТОЛКНОВЕНИЯХ 1905-1906 ГГ.

КАРИНЕ ЕГИАЗАРЯН

*доцент кафедры истории Армении исторического факультета
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи — представить роль панисламизма и пантюркизма как одной из реальных причин армяно-татарских столкновений, потрясших Закавказье в 1905–

1906 годах. К 1905–1906 годам, когда регион еще не оправился от последствий борьбы с царизмом, связанной с изъятием имущества Армянской церкви, произошедшим 12 июня 1903 года, в Закавказье происходили бурные события – армяно-татарские столкновения, которые длились полтора года и имели катастрофические последствия для Закавказья, когда обе стороны понесли огромный материальный ущерб и многочисленные человеческие потери. На восстановление региона и возвращение к нормальной жизни потребовалось несколько лет. Изучение событий, произошедших более века назад, не утратило своей актуальности и сегодня. Нерешенная арцахская проблема и, мягко говоря, напряжённые армяно-азербайджанские отношения продолжают удерживать в центре внимания исторические события недалёкого прошлого. Их четкое понимание позволяет объяснить истинные корни нынешних армяно-азербайджанских отношений и с определенной долей уверенности прогнозировать возможное развитие событий в не столь отдаленном будущем. В сегодняшних реалиях для армянского народа мало что изменилось: армянский народ и Республика Армения вновь ведут неравную борьбу со своим многовековым соседом-врагом Турцией, а также ее сателлитом- Азербайджаном на своей исторической родине за решение острого вопроса Арцаха в интересах его истинных хозяев и реализацию их права жить в историческом Арцахе. Важно глубоко понимать историко-политические события недавнего прошлого, придерживаясь взвешенного подхода и разрабатывая внепартийную историческую концепцию, чтобы сделать старинные непростые армяно-турецкие (татарские) отношения более мирными и безопасными для Армении.

В рамках данной статьи мы ставим перед собой задачи:

а) представить факты всесторонне, максимально беспристрастно, освещая те или иные значимые события на основе мемуаров, писем и сохранившихся документов;

б) раскрыть роль панисламизма и пантюркизма как важных факторов в армяно-татарских столкновениях 1905–1906 гг.

Освещение темы основано на историко-сравнительном и историко-критическом подходах, принципах историчности, совокупности фактов и всестороннего анализа событий. Основной вывод, сделанный в рамках исследования, заключается в том, что политический характер погромов, развязанных кавказско-турецкими бандами, движимыми идеологией панисламизма и пантюркизации при попустительстве царских властей, представлял собой попытку физического истребления армян, которая была полностью пресечена благодаря героической самообороне, организованной видными деятелями армянской освободительной борьбы.

Ключевые слова: *армяно-татарские столкновения, панисламизация, пантюркизм, идеология, этническое сознание, самооборона.*

**ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ,
ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE,
ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР**

**ԱՐՑԱԽԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՆՐԱՅԻՆ ՂԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՇՈՒՐՋ ***

ՀՏԴ 398

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-170

ՄԵԼԻՆԵ ՂԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի հնագիտության,
ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության և
տեքստաբանության բաժնի ավագ լաբորանտ,
ք. Արտաշատ, Հայաստանի Հանրապետություն

Petrosyanmeline90@gmail.com

ORCID: 0009-0000-9540-8567

Հոդվածի նպատակն է քննության ենթարկել և հստակ դասակարգել հայ ժողովրդական բանահյուսության մաս կազմող՝ Արցախի մանկական բանահյուսության ժանրային կառուցվածքը, որը ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ հայ բանագիտության մեջ մշտապես որոշակի տարակարծությունների տեղիք է տվել: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ մանկական բանահյուսությունը հայ իրականության մեջ քիչ է ուսումնասիրված:

Հետևելով ռուս և հայ բանագետների կատարած հետազոտություններին և հիմք ընդունելով տարիքային հաջորդականության մոդելը՝ սույն հոդվածում փորձ է արվել առաջին անգամ դասակարգելու և քննության ենթարկելու համահայկական բանագիտության մաս կազմող Արցախի մանկական բանահյուսության ժանրային կառուցվածքը:

Հետևաբար՝ նպատակահարմար ենք գտել նյութի ուսումնասիրության համար մեթոդական հիմք ընդունել ռուս բանագիտական մտքի ձեռքբերումները, որտեղ մանկական բանահյուսության դասակարգումը կատարվել է կա՛մ բովանդակային, կա՛մ տարիքային հաշվառման երկու՝ միանգամայն տարբեր մեթոդներով: Տեղայնացնելով ռուս հետազոտողների փորձը՝ տարիքային հաշվառման հատկանիշը հայ իրականության մեջ առաջին անգամ կիրառել է բանագետ Ռոզա Գրիգորյանը:

Ուսումնասիրության համար հիմք են հանդիսացել արխիվային ու տպագիր նյութերը, դաշտային բանահյուսական նմուշները:

Հետազոտության արդյունքում առաջարկվել է ներքոհիշյալ դասակարգումը. ա) մանկատաճության երգեր, բ) մանկապահպան, չարահալած երգեր, գ) մանկական խոսվածք, ծածկալեզու, դ) խաղերգեր, ե) մտավարժական, խոսքավարժական խաղեր:

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.11.2024թ., գրախոսվել՝ 14.12.2024թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ Արցախ, մանկական բանահյուսություն, ժանրային դասակարգում, մեթոդ, կառուցվածք, բանահավաք, մանկահասակներ, մեծահասակներ:

Ներածություն

Մանկական բանահյուսության ժանրային դասակարգման խնդիրը դիտարկվում է նախ և առաջ երկու կարևորագույն նախապայմանով՝ բուն հասկացության սահմանների որոշմամբ և ժանրային համակարգի կառուցվածքով: Յուրաքանչյուր ժանր ունի նախապատմություն: Կան ժանրեր, որոնք ծնունդը կապվում է մարդկության հիշողության մտավոր սկզբին, և կան ժանրեր, որոնք նորաստեղծ են, նախատեսված են երեխաներին զվարճացնելու, ճիշտ կողմնորոշելու համար:

Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ հիմք ընդունելով ռուս բանագիտության ձեռքբերումները՝ Ռոզա Գրիգորյանը ընդունելի է համարել հայտնի բանագետ Օլգա Կապիցայի դասակարգման մեթոդը: Սակայն մինչ օրս բանագիտության մեջ շարունակում են գոյակցել երկու հակադիր տեսություններ: Առաջինը տարիքային մոդելն է, երկրորդը՝ բովանդակային:

Օ. Կապիցան կիրառել է տարիքային հաջորդականությամբ պայմանավորված դասակարգման մոդելը: Մանկական բանահյուսական նմուշները բաժանելով 2 խմբի՝ նա առաջին խմբում զետեղել է մեծերի կողմից ստեղծված մանկատածության երգերը (օրորոցայիններ, գովքի, խայտանքի), որոնք նախատեսված են 0-6 տարեկան մանուկների համար: Երկրորդ խմբի ստեղծագործությունների հեղինակներն ու կրողները բացառապես երեխաներն են:

Գեորգի Վինոգրադովն առաջնորդվել է մեկ սկզբունքով՝ ով է մանկական բանահյուսության կրողը: Նա անընդունելի է համարել մանկատածության երգերը մանկական բանահյուսության մաս համարելը. «Դա կնոջ, մոր, դայակի ստեղծագործություն է, այն, որ դրանք կատարում են փոքրիկները, չի նշանակում, որ մանկական են, ինչպես որ երեխաների կողմից զինվորական երգերի կատարումն իրավունք չի տալիս զինվորական երգերը ներառելու մանկական բանահյուսության մեջ՝ մինչև դուրս չման մեծերի բանահյուսությունից և չդառնան մանկական բանահյուսության սեփականություն (Виноградов 66):

Օ. Կապիցան հակադարձել է՝ նշելով, որ հակված չէ առանձնացնելու մանկական բանահյուսության առաջին խմբի ստեղծագործությունները՝ բացառությամբ լիրիկական բովանդակությամբ երգերի. «Այն, ինչ ընկալվում ու հեշտորեն յուրացվում է երեխաների կողմից՝ համապատասխանելով նրանց կարիքներին ու հետաքրքրություններին, պահպանվում ու փոխանցվում է սերնդեսերունդ՝ դառնալով մանկական բանահյուսության մաս» (Капица 4):

Ջենոթյան առարկա խնդրին անդրադարձել է նաև Վլադիմիր Անիկինը: Նա մանկական բանահյուսության դասակարգման համակարգը կառուցել է Օ. Կապիցայի առաջարկած սկզբունքով՝ առանձնացնելով մանկական ստեղծագործությունների երեք խումբ՝

1. Մեծահասակների ստեղծագործություններ երեխաների համար,
2. Մեծահասակներից ժառանգորդած ստեղծագործություններ,
3. Ստեղծագործություններ, որոնք երեխաներն են ստեղծել (Аникин 88):

Դրանց շրջանակում նա դիտարկում է առանձին ժանրեր և տեսակներ: Օ. Կապիցայի դասակարգման սկզբունքի հետևորդ է նաև Վիկտոր Վասիլենկոն: Վասիլենկոն առաջարկել է դասակարգման ֆունկցիոնալ սկզբունք՝ առանձնացնելով տեքստերի խմբերն՝ ըստ խաղային տարրերի առկայության.

1. Օրորոցայիններ կամ հեքիաթներ,
2. Խաղային գործողությունների հետ կապված ստեղծագործություններ,

3. Ստեղծագործություններ, որոնք գրավում են երեխաներին և կատարվում են անկախ խաղային գործողություններից (Василенко, 132):

Ավստրալիացի Է. որ խաղային հիմքը կարելի է նկատել մանկական բանահյուսության բոլոր ժանրերում: Խաղը երեխաների աշխարհընկալման կարևոր գործառնություններից է:

Տարածաժամանակային բազմաթիվ առանձնահատկություններ փաստում են խաղի հին ու ավանդական լինելը. «Խաղն ավելի հին է, քան մշակույթը, ինչքան էլ թերի լինի, այս սահմանումն ի հայտ է եկել մարդկային հասարակության հետ, մինչդեռ կենդանիների մոտ խաղն առկա էր դեռ վաղուց՝ առանց մարդու միջամտության» (Հայզհիզա 6):

Ինչպես էլ կարևորենք խաղի դերը և կենցաղավարումը երեխաների կյանքում, միևնույն է, մանկական բանահյուսության դասակարգումը խաղային և ոչ խաղային՝ գիտական հիմնավորվածություն չունի ժանրային բարդ համակարգում:

Վերոնշյալ խնդրին անդրադարձել է Նաև Միխայիլ Մելնիկովը, որի առաջարկած դասակարգման սկզբունքի հիմքը Վիտգորադովի դասակարգումն է, սակայն Մելնիկովը հաշվի է առել երեխաների տարիքային հաջորդականության սկզբունքը: Նա առանձնացրել է մանկական բանահյուսության ինքնուրույն ժանրեր՝ դաստիարակչական պոեզիա, կենցաղային բանահյուսություն, զվարճախոսական բանահյուսություն, խաղային բանահյուսություն (Мельников 11):

Ուսումնասիրելով մանկական բանահյուսության դասակարգման առկա մեթոդները և հետևելով Օ. Կապիցայի դասակարգման սկզբունքներին՝ մենք նպատակահարմար ենք գտնում Արցախի մանկական բանահյուսությունը ներկայացնել տարիքային դասակարգման սկզբունքով, քանի որ «տարիքային շրջաբաժանման հիմքում դրվում են երեխաների ֆիզիկական և հոգեկան զարգացման օրինաչափություններն ու նրանց անհատական առանձնահատկությունները» (Հարությունյան Գ., Աղաբեկյան, Բաղդասարյան 51):

Արդի մանկավարժության մեջ ընդունված է տարիքային հետևյալ շրջաբաժանումը.

1. Մինչև խաղալողացական տարիք՝ 0-3 տարեկան: Այս տարիքին բնորոշ են մանկատածության, մանկապահպան, չարահալած երգերը, մանկական խոսվածքը, ծածկալեզուն, ինչպես նաև որոշ խաղերգեր:

2. Նախալողացական տարիք՝ 3-7 տարեկան. այս տարիքային բաժանումն առավելապես ընդգրկում են խաղերգերը, հեքիաթները:

3. Դպրոցական տարիք՝ 6-18 տարեկան: Դպրոցական տարիքի երեխաների շրջանում լայն տարածվածություն ունեն խաղերգերը, մտավարժական, խոսքավարժական երգերը:

Մանկական բանահյուսության դասակարգման համակարգը բնութագրելիս մյուս լրացույց խնդիրը ընդհանուր գիտական եզրութաբանության բացակայությունն էր: Բանահավաքները հաճախ օգտագործում էին բանասացների կողմից տրվող անվանումները՝ օրորոցայինները՝ նանիկ-նանիկ, բայուշկի, նայ-նայ, լայ-լայ, զվարճախոսությունները՝ պընզը, հաշվերգերը՝ հաշվելուկ, հեքիաթները՝ նաղ: Հայ իրականության մեջ Ռ. Գրիգորյանն առաջինն էր, որ հիմք դրեց մանկական բանահյուսության գիտական տերմինաբանությանը: Ռ. Գրիգորյանի առաջարկած գիտական եզրություններն հիմնավորված են և հստակորեն սահմանված:

Համացանցի և գիտատեխնիկական առաջընթացի ներկա ժամանակներում, թեև նախկին ոգևորությամբ բանահյուսական նմուշներ չեն ստեղծվում, բայց դաշտային հետազոտական կյուրթերով հաստատվում են, որ երեխաների միտքն ու երևակայությունը շարունակում են արձագանքել հասարակության մեջ տեղի ունեցող սոցիալական, քաղաքական տարբեր իրադարձություններին. օրինակ՝ Արցախի երեխաների «Պատերազմական խաղերը», «Թավշյա հեղափոխության» արձագանքները, «Կորոնավիրուս» համավարակով պայմանավորված խաղերը և

այլն: Բնականաբար, կարևորվում են նաև բակային-խաղային տարածքների կրճատման, ժամանակակից տեխնոլոգիաների ու նոր խաղալիքների ազդեցությունը խաղացողների մտածողության, ստեղծագործական կարողությունների վրա:

Բանահավաքչական աշխատանքների շրջանակներում մեզ հաջողվել է գրառել Արցախի մանկական բանահյուսության նոր նմուշներ, որոնք էլ տպագիր նմուշների հետ տարիքային հաջորդականությամբ դասակարգել ենք հետևյալ խմբերով՝ ժանրային նկարագրերի հակիրճ բնութագրությամբ.

1. 0-1.5 տ. մանկատածության երգեր,
2. 0-3 տ. մանկապահպան, չարահալած երգեր,
3. 1.5 -3տ. մանկական խոսվածք, ծածկալեզու,
4. 3-9 տ. խաղերգեր, մանկական հեքիաթներ
5. 6-12 տ. մտավարժական, խոսքավարժական խաղեր:

Մանկատածության երգերն ընդգրկում են օրորոցայինները, մանկախաղաց երգերը: *Օրորոցայինները* մանկական բանահյուսության քնարական ժանրի հնագույն տեսակներից են, կատարվում են մայրերի կողմից երեխաներին հանգիստ քուն բերելու մտայնությամբ: Օրորոցայինների կառուցվածքային առանձնահատկություններից կարևորագույնը կրկներգն է: Արցախի օրորոցայիններում կրկներգերն ունեն հետևյալ բանաձևումները. «նանիկ-նանիկ», «օրոր-օրոր», «բայ-բայ», «բայուշկի-բայուշկի», «քոնիլ-քոնիլ»:

Լօք տաս սարեն, լօք տաս բարեն,

Քեզ ծառայի հարուր տարեն,

Գյուրգըդ տըռօզ, ջուբըդ տըռօզ,

Թօշդ տռօզ իմ բալա:

Օրոր, օրոր իմ բալա (Հարությունյան Լ, 39):

Մեկ այլ օրորոցայինում «բայ-բայ» կրկներգային միավորը միանգամայն բացահայտում է օրորի գլխավոր գործառույթը, այն է՝ խաղաղ ու հանգիստ պայմաններում ապահովել երեխայի քունը:

Բայ-բայ անե իմ աշխարս,

Տոնս, տեղս, քաղցըդ պերքս,

Վեր շուտ ծիլիս տնվերվիս,

Դինջ, երջանիկ, Էրկան ապրիս (Պետրոսյան 11)

Մանկախաղաց գովքի երգերն ասվում են երեխաներին զբաղեցնելու, գովելու, ձեռքերի վրա խաղացնելու նպատակով: Մանկախաղաց գովքի երգերը ավանդական ընտանիքներում տատիկներին է վերապահված: Կառուցվածքային պարզությունը և գովքի նպատակամետ ուղղվածությունը երգին հաղորդում են ամբողջական և ավարտուն նկարագիր և տարբերակում այն սյուլեթտային ընդարձակ կառուցվածք ունեցող օրորոցայիններից (Գրիգորյան 69):

Պապար-պապար իմ բալա,

Ծաղկած կապար իմ բալա,

Վեսկե լալա, իմ բալա,

Շաթալ կյործիմ ու քոշիկ,

Թագիկ տինիմ կոկոշիդ,

Հոպ- հա ծածառ, իմ բալա,

Հոպ- հա պապար, իմ բալա (Հարությունյան L 168):

Մաղթանքների առկայությունը գովքի երգերի բնորոշ հատկանիշներից է: Այն փոքրիկներին պաշտպանում է չար ուժերից և կենսունակություն ու աշխուժություն հաղորդում նրանց:

Վենսետ տակեն փոշ չի փըսնե,

Ծերքետ յիրա թօզ չի նըստե,

Աստուծ միշտ քու հակետ ինի,

Բաղ ու բախճատ ծաղկավ հիննի (Պետրոսյան 17):

Մանկապահական չարահալած երգերը մանուկների կյանքի, պահպանությանն ուղղված մայրական աղերսերգեր են: Ծիսական ու բնության պաշտամունքին ուղեկցվում են այնքանով, որքանով ուղղված են մանուկներին: Մանկական բանահյուսության մանկապահական, չարահալած երգերից են բնության և երկնային լուսատուներին նվիրված երգերը, որոնք լայն կենցաղավարում են ունեցել երեխաների միջավայրում, օրինակ՝ «Լուսնինգա, լուսնինգա, տու իմ հօր պահե, վեր ինքն էլ կյա ինձ պահե» (Պետրոսյան 33): Այս պարզունակ տողերի մեջ թաքնված է մի ամբողջ ծիսահմայական պատկեր՝ շաղկապված ժողովրդական մտածողությանն ու հավատալիքներին: Այսօր մոռացության են մատնված վերոնշյալ կենցաղավարման տարրերը, նոր սերնդի համար խրթին ու անհասկանալի են, իսկ երեխաները պահպանում են այն, ինչն իրենց համար ընկալելի ու հետաքրքիր է:

Մանկական խոսվածքը երեխայի գիտակցական առաջին թոթովանքների արտահայտումն է տարբեր հնչյունների, երկհնչյունների, հետագայում՝ նաև բառանմանակումների, բառատիպերի միջոցով: Տարիքային փոփոխության հետ հարստանում ու զարգանում են երեխաների մտավոր ունակություններն ու բառապաշարը: Արդեն երեխան կարողանում է մտքի և խոսքի համադրությամբ արտահայտել իր ցանկությունը:

Մանկական ծածկալեզուն բառադարձության, հնչյունափոխության կամ բաղաձայնների հավելումով կազմված կառույց է: Երեխաները ծածկալեզվի միջոցով փորձում են նմանվել կենդանիներին կամ թռչուններին՝ դրանց ձայնային նմանակումներն անելով:

Խաղերգերը բաժանվում են երեք խմբի՝

ա. Ձեռնախաղի երգեր,

բ. Հաշվերգեր,

գ. Ծաղրերգեր ու ծաղկերգեր:

Մանկական խաղալիքների բացակայության պայմաններում երեխաներին զբաղեցնելու, առօրյան հագեցնելու, մտավոր զարգացմանը նպաստելու նպատակով ստեղծված երգեր են դրանք: Հաշվերգերը վիճակախաղիկներ են, որոնք ասվում են խաղն սկսվելուց առաջ՝ խաղն առաջինը սկսելու կամ խմբի ավագ ընտրելու համար: Դրանք հանգավորված քառատող, վեցևյակ, ութևյակ, մեծ մասամբ մթաֆնված բովանդակությամբ, հնարովի կամ օտար բառակույտերից կազմված երգեր են, որոնք աչքի են ընկնում իրենց շարժունակությամբ ու կենսականությամբ (Գրիգորյան, 95): Հաշվերգերը լինում են երկու տեսակի՝ օտարալեզու, անիմաստ բառակույտերից կազմված երգեր, որոնք առավել զվարճալիություն, աշխուժություն են պարգևում երեխաներին, իսկ մյուս մասն իմաստային մթաֆնում չունի, այն պարզ ու հասկանալի է թե՛ իր կառուցվածքով, և թե՛ բովանդակությամբ: Օտար բառախմբերից կազմված հաշվերգերից Արցախում առավել հայտնի են «Ալա-բալա Նիցա», «Ցան, ցան, ցան» «Գիշտի-գիշտի»:

Ալլա, բալա Նիցա,

Դուսկա բանիցա,

Հեյ գիդի վանչո,

Նաշ կապիտանչո,

Փալանչո (Պետրոսյան 49):

Ծաղրերգերն ու կատակերգերը միտված են երեխաներին ուրախություն, զվարճանք, սրամտելու և ճիշտ կողմնորոշվելու հատկություն պարգևելուն: Ծաղրերգի նյութ են հանդիսանում մարդու արտաքին թերությունները, բնավորության բացասական գծերը, մանկական անունների զավեշտական բառախաղերը: Արցախում վերոնշյալ հատկանիշներն ունեն իրենց բնորոշ ծաղրերգերը: Օրինակ լայն տարածվածություն ունի անունների՝ մանուկների կողմից հատկանունների ճիշտ արտաբերելու և զավեշտական բառախաղերի վերածելու գործընթացը. *Ազատ՝ քարը տամ կնդազատ* (Սարգսյան 626), *Չավեն՝ թօխսը տինիմ ծեր հավեն* (Սարգսյան 627):

Մանկական հեքիաթների միջոցով ժողովուրդը երեխաների մեջ սերմանում է չարի նկատմամբ ատելություն, անհանդուրժողականություն ու երգիծանքի ողջ ուժով ծաղրի ենթարկում նրանց: «Վըրցակեն շեն քցիլը» հեքիաթը մանկական լսարանի համար հորինված հեքիաթ է: Շունն ու աքլորը, հեռանալով իրենց տիրոջից, որոշում են ուրիշ վայրում գյուղ կառուցել և այնտեղ խաղաղ ապրել: Ճանապարհին մուլն ընկնում է, և նրանք ստիպված որոշում են գիշերել անտառում: Գիշերվա կեսին աղվեսն աքլորի ձայնը լսելուն պես ուրախանում է՝ մտածելով, որ կեր ունի: Աղվեսը աքլորին առաջարկում է գիշերել իր մոտ, սակայն աքլորը մերժում է՝ ասելով, որ իր ընկերն էլ պիտի համաձայնի: Աղվեսը կարծում է, որ աքլորի ընկերը հավ պիտի լինի և ազահաբար մոտենում է թփին. այդ պահին շունը հարձակվում է, և աղվեսը, լեղապատառ փախչելով, գոռում է. «Ըստեղեք վեր տուք շեն քըցիք, վեշ մինըն էտ շենումը կենալ չի» (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ 219): Այստեղ տեսնում ենք պարտված ու ծաղրի մատնված աղվեսին, որը խորհրդանշում է չարի վերջը:

Մտավորական խաղեր (հանելուկ, շուտասելուկ): Հանելուկը մարդու մտավոր ունակությունները զարգացնող, բանականությունը մարզող մտախաղ է (Հարությունյան Ս. 5): Արտահայտչական հակիրճությամբ ու պարզությամբ առանձնացող բանահյուսական այս ժանրը նպաստում է ոչ միայն երեխաների

աշխարհաճանաչողությանն ու մտավոր զարգացմանը, այլև բառապաշարի հարստացմանն ու երևակայական մտածողության ձևավորմանը:

Ինքը հորումը,
Քյաքուլը չօլումը (Սարգսյան 574):
(բողկ)

Օխտը հալավ՝
Ինքը մաչին,
Հանե՛ լացիլ (Հարությունյան L. 118):
(սոխ)

Շուտասելուկները դժվարահունչ բառերի ու բառակապակցությունների կամ նույն արմատի կրկնությամբ, միատառ, երկտառ, ծավալուն և ոչ ծավալուն կառույցի ստեղծագործություններ են, որոնք կատարվում են խիստ լարվածությամբ՝ չսխալվելու և ծիծաղելի վիճակում չհայտնվելու համար (Ղռեջյան, Բագոյան 234): Բովանդակային ու կառուցվածքային առումով ծիծաղահարույց այս նմուշները երեխաների մեջ մրցախաղի ու զվարճանքի սեր են արթնացնում: Օրինակ՝ «Դերին ճրին ծորումը դերին ճորուն ճուլը ծոռ» (Հարությունյան L 105), «Մոկունը քցիմ ծուկունը օտիմ, ծուկունը քցիմ ծուկունը օտիմ» (Հարությունյան L. 105), «Մեղդավ լիգլը փարչը յեր կալավ փախավ արչը» (Սարգսյան 625):

Եզրակացություններ

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք ասել.

1. Ուսումնասիրելով հայ և ընդհանուր բանագիտության մեջ առկա ժանրային դասակարգման գիտական սկզբունքներն ու տեսությունները՝ կատարել ենք Արցախի մանկական բանահյուսության տպագիր և անտիպ ժառանգության՝ տարիքային հաշվառման հատկանիշով դասակարգում՝ նախընտրելով տվյալ մեթոդաբանության շրջանակներում կյուբի առավել համապարփակ ներկայացվածության հնարավորությունը:

2. Ժանրային խմբավորումները և բնութագրերը ներկայացնելիս կարևորել ենք խնդրին վերաբերող մանկավարժության, հոգեբանության, մշակութաբանության ոլորտների ուսումնասիրության պրակտիկաները:

3. Արցախի մանկական բանահյուսության ժանրային դասակարգումն ու հրապարակումը կարող են մեծապես նպաստել բանահյուսության տվյալ տեսակի գիտական շրջանառությանն ու հանրահռչակմանը:

4. Բանահյուսական տարբերակները հնարավորություն կունենան արձանագրելու ժամանակի մեջ բանավոր մշակույթի կրած բնականոն փոփոխությունները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գրիգորյան, Ռոզա. *Հայ մանկական բանահյուսություն*. ՀՀ ԳԱԱ Զնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2002, 183 էջ:

2. Հայգինգա, Յոխան. *Homo ludens*. Երևան, 2007, 384 էջ:

3. Հարությունյան, Գրիգորի, Աղաբեկյան, Ռոբերտ, Բաղդասարյան, Էլադա. *Դասախոսությունների դասընթաց մանկավարժությունից*. Ստեփանակերտ, 2011, 495 էջ:

4. Հարությունյան, Լևոն. *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության*. Ստեփանակերտ, Դիզակ պյուս, 2009, 383 էջ:

5. Հարությունյան, Սարգիս. *Հայ ժողովրդական հանելուկներ*. Երևան, 1965, 389 էջ:

6. Խմբ. Արրահամյան, Սերգեյ. *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*. հ.7, Երևան, 1979, էջ 219:
7. Ղեզյան, Լուսինե, Բագոյան, Արմեն. *Մանկական բանահյուսությունը Գավառի տարածաշրջանում*. Արցախի էթնոտրոնային գրադարան, 2019, էջ 224-239:
8. Պետրոսյան, Մելինե. *ԴԲԱ*, տետր 1, 2021, թ. 11:
9. Պետրոսյան, Մելինե. *ԴԲԱ*, տետր 2, 2022, թ. 17:
10. Պետրոսյան, Մելինե. *ԴԲԱ*, տետր 1, 2021, թ. 49:
11. Սարգսյան, Արմեն. *Արցախի բանահյուսությունը*. Էդիթ Պրինտ, Երևան, 2015, 747 էջ:
12. Аникин, Владимир. *Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор*. 1957, 240 с.
13. Василенко, Виктор. *Детский фольклор, русское народное поэтическое творчество*. 1978, 527 с.
14. Виноградов, Георгий. *Детский фольклор и быт*. Иркутск, 1925, 85 с.
15. Капица, Ольга. *Детский фольклор*. Ленинград, 1928, 224 с.
16. Мельников, Михаил. *Русский детский фольклор*. Москва, 1987, 238 с.

WORK CITED

1. Anikin, V., Russkie narodniye poslovicey, pogovorki, zagadki I detskiy folklor, 1957g, 240 s. [Russian Folk Proverbs, Sayings, Riddles, and Children's Folklore], (In Russian)
2. Hay zhoghovrdakan heqiatner [Armenian Folk Tales], Yerevan, 1979, ej 219. (in Armenian)
3. Vasilenko, V, Detskiy folklor, russkoe narodnoe poeticheskoe tvorchestvo, 1978 g, 527 s. [Children's Folklore, Russian Folk Poetic Creation], (In Russian)
4. Vinogradov G, Detskiy folklor i byt, Irkutsk, 1925 g, 85 s. [Children's Folklore and Everyday Life], (In Russian)
5. Grigoryan, R, Hay mankakan banahyusutyun, HH GAA Hnagitutyan azgagrutyan institut, 2002, 183 ej. [Armenian Children's Folklore], (In Armenian)
6. Kapica O, Detskiy folklor, Leningrad, 1928 g, 224, [Children's folklore], (In Russian)
7. Melnikov M, Russkiy detskiy folklor, Moskva, 1987, 238, [Russian Children's folklore], (In Russian)
8. Meline Petrosyan, DBA, tetr 1, 2021, t. 11. (in Armenian)
9. Meline Petrosyan, DBA, tetr 2, 2022, t. 17. (in Armenian)
10. Meline Petrosyan, DBA, tetr 1, 2021, t. 49. (in Armenian)
11. Hayzinga, Y, *Homo ludens*, Erevan, 2007, 384 ej. (in Armenian)
12. Harutyunyan, L, Nshkharner Artsakhi banahyusutyun [Relics of Artsakh folklore], Stepanakert, Dizak plus, 2009, 383 ej., (In Armenian)
13. Harutyunyan G, Aghabekyan R, Baghdasaryan E, Dasahosutyunneri dasyntac mankavarzhutyunic [Course of Lectures on Pedagogy], Stepanakert, 2011, 495 ej., (In Armenian)
14. Harutyunyan S, Hay zhogovrdakan hanelukner [Folk Riddles], Erevan, 1965, 2015, 747 ej. (In Armenian)
15. Grejyan L, Bagoyan A, Mankakan banahyusutyuny Gavari taratsashrjanum [Children's folklore in Gavar Area], Artsakhi elektronayin gradaran, 2019, ej 224-239. (In Armenian)
16. Sargsyan A, Artsakhi banahyusutyuny [Artsakh's folklore], Edit print, Erevan, 2015, 747 ej., (In Armenian)

GENRE CLASSIFICATION OF THE CHILDREN'S FOLKLORE TRADITION OF ARTSAKH

MELINE PETROSYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Department of Folklore and Textology, Senior Laboratory Assistant, Artashat, the Republic of Armenia

The purpose of this article is to examine and clearly classify the genre structure of the children's folklore of Artsakh, which is part of Armenian folk literature — a subject that has always sparked certain disagreements in folkloristics. This is because children's folklore has been less studied as compared to other genres of folklore. The lack of sufficient research on children's folklore is particularly evident in Armenia.

Following the research conducted by Russian and Armenian folklorists, and based on the model of age-related sequence, this article attempts, for the first time, to classify and examine the genre structure of the children's folklore of Artsakh, which is part of the broader Armenian folkloristic tradition.

Therefore, in studying this material, we find it appropriate to base our methodological approach on the achievements of Russian folkloristics, where the classification of children's folklore has been carried out using two completely different methods: one based on content and the other on age-related criteria. Adapting the experience of Russian researchers, the age-related classification approach was first applied to the Armenian context by the folklorist Roza Grigoryan.

The study is based on archival and printed materials, as well as field-collected folklore samples. As a result of the analysis, the following classification is proposed: a) lullabies, b) nursery rhymes, including "evil-sounding" songs, c) children's speech and secret languages, d) play songs, e) intellectual and verbal games.

Keywords: *Artsakh, children's folklore, genre classification, methodology, structure, folklore collection, children, adults.*

ЖАНРОВАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ДЕТСКОЙ ФОЛЬКЛОРНОЙ ТРАДИЦИИ АРЦАХА

МЕЛИНЕ ПЕТРОСЯН

*старший лаборант отдела фольклора и текстологии
Института археологии и этнографии Национальной Академии наук РА,
г. Арташат, Республика Армения*

Цель статьи — рассмотреть и классифицировать жанровую структуру детского фольклора Арцаха, который является частью армянского народного творчества, и который, как в общем научном дискурсе, так и в армянской фольклористике, всегда вызывал определённые разногласия, связанные с недостаточной исследованностью детского фольклора в армянской культуре.

В данной статье, с опорой на исследования российских и армянских фольклористов и принятой за основу модели возрастной последовательности, впервые предпринимается попытка классифицировать и рассмотреть жанровую структуру детского фольклора Арцаха, который является частью армянской фольклористики.

Таким образом, для изучения материала была использована методологическая основа российской фольклористики, где классификация детского фольклора была проведена либо по содержанию, либо по возрастным признакам, т.е. двумя совершенно различными методами. Отмечается, что возрастной критерий впервые в армянской фольклористике использовала фольклорист Роза Григорян, применившая опыт российских ученых

В качестве предмета исследования использованы архивные и печатные материалы, полевые фольклорные образцы.

В результате исследования предложена следующая классификация:

а) песни о воспитании, также, связанные с воспоминаниями или событиями из жизни детей,

б) песни о наставниках,

в) песни, рассказывающие о негативных событиях или песни-предостережения,

г) песни, связанные с играми, которые исполняются во время детских игр, часто с элементами забавных действий,

е) развивающие, методические, словесные игры, направленные на развитие речи и мыслительных процессов детей, а также на улучшение их коммуникативных навыков.

Ключевые слова: *Арцах, детский фольклор, жанровая классификация, метод, структура, сбор фольклора, дети, взрослые.*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ԴԵՐԸ ՀԱՆՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ-ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԴԱՇՏԻ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵՋ՝ ԴԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՍՏՈՒՄ
(1988-1991թթ.) ***

ՀՏԴ 070:(054):94(4/9)

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-180

ԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի
նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոնի դասախոս,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

anna.mkrtichyan555@gmail.com

ORCID: 0009-0005-7469-9912

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել խորհրդային վերջին տարիներին հայաստանյան մամուլի հրապարակումների բովանդակային առաջնահերթությունները, լրագրողական աշխատանքի առանձնահատկությունները, մամուլի դերն ընթերցողներին համախմբելու, գաղափարական դաշտ ձևավորելու գործում՝ Ղարաբաղյան շարժման օրինակով: Ղարաբաղյան հիմնահարցի ներկայիս իրողությունն ու ստեղծված իրավիճակը ստիպում են ուսումնասիրել խնդրի ակունքները՝ հետազոտության նյութ դարձնելով այդ շրջանի մամուլը, քանզի համազգային հիմնահարցերը բարձրաձայնվում էին ոչ միայն հրապարակներում և դաիլիճներում, այլև՝ ժամանակի մամուլում: Չնայած խորհրդային տարիներին հայաստանյան մամուլը հնարավորություն չուներ լիարժեք և օբյեկտիվորեն ներկայացնելու իրականությունը՝ գործող գրաքննությամբ պայմանավորված:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները. մամուլի հրապարակումների հիման վրա ուսումնասիրել և նորովի մեկնաբանել Ղարաբաղյան շարժման, համազգային գոյամարտի և ԼՂՀ ստեղծման նախադրյալները, լուսաբանման առանձնահատկությունները, նաև՝ անկախ մամուլի ծնունդը: Մի շարք հրապարակումներ, ըստ էության, առաջին անգամ են գիտական շրջանառության մեջ դրվում:

Աշխատանքը շարադրվել է վերլուծության, պատմաքննական և պատմահամեմատական մեթոդների, նաև լրագրագիտական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Հետազոտության հիմնական եզրահանգումն այն է, որ Ղարաբաղյան շարժումը, Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի անկախության հռչակումը, խորհրդային Միության փլուզումը, պարտադրված պատերազմը բարենպաստ պայմաններ չէին հայաստանյան լրատվադաշտի համար: Չնայած ստեղծված իրավիճակին՝ մամուլը, փորձելով հաղթահարել մասնագիտական բազմաթիվ մարտահրավերներ, ուղղված էր Ղարաբաղյան շարժմանը և կարևոր

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.02.2025թ., գրախոսվել՝ 20.02.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

դերակատարում ուներ հանրությանը համախմբելու, արժեքային դաշտ ձևավորելու գործում:

Հիմնաբառեր՝ մամուլ, հայաստանյան մամուլ, Ղարաբաղ, Ղարաբաղյան շարժում, Արցախ, Ղարաբաղի հիմնախնդիր, պայքար, ապատեղեկատվություն, ազատ մամուլ:

Նախաբան

1985թ. ապրիլից ԽՍՀՄ-ում հռչակվել էր երկրի արմատական բարեփոխմանն ուղղված նոր քաղաքական ուղեգիծ, որը բնորոշվում էր «վերակառուցում», «հրապարակայնություն», «ժողովրդավարացում» դրույթներով: Լայն առումով այս եռամիասնությունը ներառում էր բազմաթիվ հիմնահարցեր: Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում հրապարակայնության քաղաքականության նկատմամբ հավատի սասանումը սկսվեց 1988թ. փետրվարյան հանրահավաքներից՝ Նաև մամուլում տեղ գտած ոչ համարժեք տեղեկատվության, ավելի ճիշտ՝ ապատեղեկատվության պատճառով: 1988-1991թթ. հայաստանյան մամուլն ուղղված էր Ղարաբաղյան շարժմանը՝ իր բոլոր դրսևորումներով: Ցանկացած ոլորտի առնչվող հրապարակում տարբեր թելերով կապվում էր Ղարաբաղին: Այդ առումով հարկ է առանձնացնել այդ ժամանակաշրջանի հրապարակումների բովանդակային շեշտադրումները:

Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը՝ վերակառուցման անվան տակ և հրապարակայնության սկզբունքով

Սկզբնական շրջանում Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը ներկայացվում էր վերակառուցման քողի ներքո, ինչն արտահայտվում էր պաշտոնական լրահոսում, խորհրդային իշխանության ուղերձներում, կենտրոնական մամուլից արված արտատպումներում և այլն: «ՏԱՍՍ», «Նովոստի» և «Արմենպրես» լրատվական գործակալությունների հաղորդագրությունները մամուլի համար տեղեկատվության հիմնական աղբյուրներն էին: Խորհրդային Հայաստանի գրեթե բոլոր թերթերը («Գրական թերթ» 04.03.1988, «Հայրենիքի ձայն» 02.03.1988) տպագրում էին «ԼՂ-ի և Նրա շուրջ ստեղծված իրադարձությունների կապակցությամբ» իշխանությունների ուղերձները (Մկրտիչյան 329), իսկ լրահոսը հաշվետվության էր նման և չէր արտացոլում իրական տրամադրությունները ստեղծված իրավիճակում: Այդուհանդերձ, ներկայացվող հրապարակումների կողքին մամուլը ժամանակ առ ժամանակ հարց էր բարձրացնում, թե ի վերջո՝ «Ո՞վ է խաղում կրակի հետ. Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը, որ պահանջում է իր պրոբլեմի արդարացի լուծում, թե՛...» («Խորհրդային Հայաստան» 21.07.1989) ու Նաև նկատում. ««Եկեք բարեկամություն անենք» կոչը հիմա պարզապես միամիտ է ինչում» (Նույն տեղում), քանի որ «ազգային հարցում մակերես բարձրացած խորքային հարցերը պահանջում են շատ շրջահայաց, հեռատես, մտածված, նրբանկատ ու լուրջ մոտեցում»՝ («Երեկոյան Երևան» 15.04.1989), անգամ ստեղծված ճգնաժամից դուրս գալու համար՝ ի թիվս այլ կետերի՝ առաջարկելով «ազգային հարցի հիմքում դնել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը» («Երեկոյան Երևան» 13.04.1989):

Հուսահատություն և հոգեբանական անկում

Չարգացող իրադարձությունները նոր փորձություն էին ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ հայաստանյան մամուլի համար: 1988թ. փետրվարի 27-29-ը Սումգայիթում իրականացվեց հայերի ջարդը, ինչը մամուլը «գաղտնի» պահեց ժողովրդից: Միայն ջարդերի երրորդ օրը ԽՍՀՄ պետական ռադիոյով և հեռուստատեսությամբ ելույթ

ունեցավ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Բադիրովը և հայտնեց զանգվածային անկարգությունների մասին և ադրբեջանական ժողովրդին հանգստության կոչ արեց: Հայաստանում կատարվածի մասին տեղեկացան «ՏԱՍՍ»-ի մի քանի տողանոց հաղորդագրությունից («Գրական թերթ». 04.03.1988): Ամիսներ անց՝ հուլիսին, Սումգայիթում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների մասին տեղեկություններ հայտնվեցին ամերիկյան և եվրոպական մամուլում: Անգլիական հեղինակավոր «Գարդիան»-ը գրեց. «26 հայ է սպանվել, իսկ ադրբեջանական ոստիկանությունն այս ամենի համար ոչինչ չի արել»: Ֆրանսիական գրեթե բոլոր թերթերը նույնպես անդրադարձան Սումգայիթի իրադարձություններին և Երևանի փետրվարյան ցույցերին՝ նշելով վերջիններիս բացառիկ կիրթ բնույթը («Անկախություն». 1988):

«Ծայրաստիճան լարված և վերջին ժամանակներս խիստ սրվող» («Երեկոյան Երևան». 24.05.1989) հարցի՝ Լեռնային Ղարաբաղի մասին խոսելիս Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի 1-ին քարտուղար Ս. Հարությունյանը ընդգծեց, որ «ԼՂԻՄ-ի պրոբլեմը տարածքային վեճ չէ, այն այսօր դարձել է համազգային գաղափար»՝ («Խորհրդային Հայաստան». 24.05.1989) հիշեցնելով, որ Սումգայիթի ողբերգությունը մի վերջ էլ ավելացրեց 1915թ. ցեղասպանության մասին հայ ժողովրդի պատմական հիշողությանը:

Մամուլում սկսեցին հայտնվել հուսալքության նշաններ: Հոգեբանական անկումը հատկապես արտացոլվեց Սումգայիթյան ջարդերի («Հայաստան» 05-07.09.1990) ու դրան հաջորդած դատավարության, Սպիտակի երկրաշարժի, շարունակվող գործադուլների ու դասադուլների, հայտարարված պարետային ժամի, Արցախի շուրջ սեղմվող օդակի, քաղաքական հացադուլավորների և այլնի մասին հրապարակումներում:

Մամուլը շարունակում էր գրել ԼՂ-ի իրադրության մասին. հետաքրքրական մի առանձնահատկություն էր նկատվում, որ նախկինում չկար. Ստեփանակերտում փետրվարի 5-ի լարված դրության մասին տեղեկատվությունը հայտնվեց հաջորդ օրվա համարում: Նման օպերատիվությունը նորություն էր ժամանակի մամուլի համար («Խորհրդային Հայաստան». 06.02.1990): Թղթակցությունների կողքին գրեթե հավասարապես հայտնվեցին ռեպորտաժներ ոչ միայն Արցախից: Երևանի հիվանդանոցներում բուժվող բռնագաղթածների մասին ռեպորտաժները հետաքրքիր էին դարձնում թերթերի միապաղաղ ոճը: Թերթերում սկսում էին գործել հետևողականության և շարունակականության սկզբունքները: Ավելին՝ Արցախում և Նրա շուրջը տիրող իրավիճակի մասին մտորումներ էին գրում ոչ միայն հայաստանյան («Ավանգարդ» 02.02.1990) և այլն, այլև օտարերկրյա լրագրողները («Ավանգարդ» 07.02.1990 ուկրաինացի լրագրող Վ. Դոլգանով):

Խնդրի լուծման հնարավոր դրական հեռանկարների տեսլական

Հոգեբանական անկումը մեղմվելու, կյանքը բնականոն հուն վերադարձնելու ու դարձյալ խաղաղություն հաստատելու նպատակով մամուլը կոչերի և ուղերձների միջոցով փորձում էր լավատեսական տրամադրություններ հաղորդել ընթերցողներին («Ավանգարդ». 25.05.1989): Այս համատեքստում հատկապես ակնառու էին Հայաստանի և Ղարաբաղի մտավորականների ներդրած ջանքերը: Նրանք հաճախ էին հանդես գալիս մամուլի առաջին էջերում՝ ելույթներով, հրապարակախոսական հոդվածներով և բանաստեղծություններով՝ փորձելով հասարակությանը հույս և հավատ ներշնչել խնդրի շուտափույթ լուծման հնարավորության նկատմամբ: ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Էդգար Հովհաննիսյանը, գրողներ Վահագն Դավթյանը («Գրական թերթ». 25.03.1988), Ռազմիկ Դավթյանը («Գրական թերթ». 27.05.1988), Հրաչյա Մաթևոսյանը («Հայրենիքի ձայն». 14.12.1988), Ավարդ Պետրոսյանը («Գարուն». N 6, 1988) և ուրիշներ շարունակ «սթափ դիրքորոշման», զսպվածության

ու խելամտության կոչեր էին հնչեցնում: Արցախյան հիմնախնդրին հետևողականորեն անդրադառնում էր «Ոգնի» հանդեսը, եթե ոչ հրապարակման միջոցով, ապա երգիծանկարային հանելուկի, երկտողի տեսքով, նաև՝ բանաստեղծությունների: «Ազգին անհապաղ պետք է Ղարաբաղ», -ասում էր «Ոգնին» («Ոգնի», N 19, հոկտեմբեր 1988):

Թեև լուրերը հուսադրող չէին, բայց մամուլը ջանքեր էր գործադրում լավատեսություն, հույս ու հավատ ներշնչելու իր ընթերցողներին («Ավանգարդ». 27.01.1990):

Ազգային ինքնության վերաբժնորում

Ղարաբաղյան շարժման մեկնարկին հաջորդող իրադարձությունները պահանջատեր հայության համար պայքարի նոր ուղղություններ էին ուրվագծում: Այս համատեքստում կարևոր ուղղություն էր որդեգրել մամուլը, որը, թեև դեռևս խորհրդային էր, բայց մեծ ջանքեր էր գործադրում իր հրապարակումներում «ազգային» վերափոխման ուղղությամբ: Ազգային աստիճանաբար գերիշխող է դառնում կյանքի տարբեր ոլորտներում՝ սկսած մշակութապահպանումից մինչև պետական տոների և խորհրդանիշների վերականգնում, անցյալի հերոսների արժևորում, անգամ հայոց լեզվի անադարտության համար պայքար և այլն:

1989-ի ապրիլին արձանագրվեց առաջին գիշումը իշխանությունների կողմից՝ պայմանավորված խորհրդային Միությունում ծայր առած ժողովրդական շարժման ալիքի ճնշման հետ: Իշխանությունները տեղի տվեցին և հանուն հայոց լեզվի անադարտության և հայախոսության՝ շարժման մարտիկներն անդրանիկ հաղթանակն արձանագրեցին, երբ «սովետ» բառը փոխարինվեց «խորհուրդ» բառով (Եազըճեան 85): «Սովետ» ու նրանից կազմված «սովետական» և այլ բառերի փոխարեն սկսեցին գործածվել խորհուրդ, խորհրդային և այլ բառերը («Երեկոյան Երևան». 12.04.1989): Ուշագրավ էր այն փաստը, որ համազգային զարթոնքն ուղեկցվում էր մի հոսանքով՝ այն է՝ վերադարձ դասական ուղղագրությանը: Համազգային շարժման առաջին տարիներին շատ պարբերականներ լույս էին տեսնում հենց դասական ուղղագրությամբ*:

Մամուլում հայտնվեցին հրապարակումներ Արամ Մանուկյանի («խորհրդային Հայաստան». 09.08.1989), Գարեգին Նժդեհի, Եղիշե Չարենցի, Արամ Երկանյանի, Հայոց ցեղասպանության («խորհրդային Հայաստան». 15.04.1990), անգամ 1920թ. ստորագրված Սևրի պայմանագրի մասին («Ավանգարդ». 03.12.1989): Որ պայքարը վճռական փուլ էր թևակոխել, շարժումն անշրջելի էր, իսկ մամուլի դերը բացառիկ կարևոր, վկայում էին ժանրային բազմազանությամբ և ինքնատիպ լուսանկարներով աչքի ընկնող համարները. բռնկեցված ձեռքն ամենահաճախ հանդիպող լուսանկարներից էր («Ավանգարդ». 19.11.1989):

Իրավական պայքարի գործընթաց

Դեպքերի աննախադեպ սրընթաց զարգացումները փոխեցին նաև պայքարի ուղղությունը՝ այն է՝ խնդրի լուծմանը հասնել իրավական ճանապարհով: Արցախում կազմակերպվեց հանրաքվե, անցկացվեցին ընտրություններ, մարզը հռչակվեց հանրապետություն, ու մեկնարկեց անկախության երթը: Ավելին՝ պատերազմական գործողություններին զուգահեռ սկսվեց ԼՂՀ-ի՝ իբրև առանձին պետության ձևավորման և կայացման գործընթացը: Այս ժամանակաշրջանում Ղարաբաղ էին գալիս տարբեր պատվիրակություններ: Հարցին իրավական լուծում գտնելու

*Առաջինը դասական ուղղագրությունը որդեգրեց «Անկախություն»-ը՝ Ռ. Համբարձումյանի խմբագրության շրջանում (1988-1989թթ.):

Նպատակով Ստեփանակերտ ժամանեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի անդամները, ովքեր հանդիպումների ընթացքում լսեցին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի ակունքների, 1988-ի փետրվարի 20-ին ընդունված որոշման մասին («Խորհրդային Հայաստան». 23.07.1989):

Իրավական առումով կարևոր քայլ էր Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի համատեղ նիստում ընդունած որոշումը, ըստ որի Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորվում էր Հայկական ԽՍՀ-ի հետ («Ավանգարդ» 03.12.1989):

1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) («Ավանգարդ». 05.09.1991) ստեղծումով արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թևակոխեց նոր փուլ: Ի պատասխան արցախցիների դրսևորած կամքի՝ ազերիները զանգվածային հարձակումներ իրականացրին: Ստեղծված նոր պայմաններում ժելեզնուղոսկում ընդունվեց հայտարարություն, որով, փաստորեն, դրվեց Արցախի հիմնահարցը բանակցությունների միջոցով լուծելու գործընթացի սկիզբը (Արշակյան 202):

Դեկտեմբերի 10-ին՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության օրը, արցախահայությունը համաժողովրդական քվեով հաստատեց 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակված ԼՂՀ անկախությունը: Դեկտեմբերի 28-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններն անցան Ադրբեջանի պարտադրած պատերազմական գործողությունների պայմաններում:

Փաստորեն, ավարտվեց ևս մեկ տարի, փլուզվեց խորհրդային իշխանությունը, բայց Ղարաբաղի հիմնախնդիրը չլուծվեց: Միայն 1988թ. փետրվարից մինչև 1990-ի վերջը Արցախի խնդրի առնչությամբ ընդունվեց 7 միութենական որոշում (չհաշված այն բազմաթիվ իրավական ակտերը, որոնք ընդունվել են Հայկական ԽՍՀ, Ադրբեջանական ԽՍՀ և ԼՂԻՄ-ի պետական իշխանության ու կառավարման մարմինների կողմից), սակայն, «Ինքնավար մարզում և Նրա շուրջը տիրող իրադրությունը ոչ միայն չնորմալացավ, այլև շարունակվում էր վատնալ» ("Որպես" 15.01.1990):

Մասնագիտական հիմնախնդիրներ և հաղթահարման ուղիներ

Մամուլի ազատականացման առաջին քայլերը խիստ զգուշավոր էին: Պատահական չէ, որ ընթերցողներն իրենց ցասումը խորհրդային զանգվածային լրատվամիջոցների հակահայկականության դեմ ժամանակ առ ժամանակ արտահայտում էին բողոքի տարբեր միջոցառումներով, որի ընթացքում հնչում էին իրենց մտահոգությունները մամուլի լրատվական քաղաքականության վերաբերյալ. «Օպերայի հիմնական մուտքի վերնամասում հայտնվեց այծի մի մեծ գծանկար. այծը «Մամուլ» էր մայում» («Կոմսոմոլեց». 13.10.1988, 2):

Մամուլը գիտակցում էր իր չիրագործած պարտավորությունը և խոստովանում. «Մեր հասարակության մասին ի՞նչ կասի գալիք ժամանակների պատմաբանը, երբ, արպտումներ կատարելով 1988-ի թերթերի կույտերի մեջ, զարմանքով հայտնաբերի, որ Սումգայիթում տեղի ունեցածի առթիվ ցավակցության ու վրդովմունքի նամակներ կարելի է միայն անձնական արխիվներում գտնել: Ի՞նչ կասի այդ պատմաբանը, երբ իմանա, որ Սումգայիթից փախած հայերը, իրենք աղքատ դարձած, փող են փոխանցել Արգամասի երկաթուղային աղետը վերապրած մարդկանց համար, բայց որևէ մեկ թերթում զուր կփնտրի սումգայիթցիների օգնության ֆոնդի մասին հիշատակում» («Երեկոյան Երևան». 11.11.1988): Ըստ Էռլայան՝ արցախահայությունը ծանր օրեր էր ապրում, բայց միաժամանակ շարժումը մեծ թափով զարգանում էր, զուգահեռաբար ճաքեր էր տալիս խորհրդային կայսրությունը՝ նաև ճանապարհ բացելով մամուլի նոր անունների համար:

Աղյուսակ 1. Հրապարակումների թեմատիկ և բովանդակային առանձնահատկությունների փոփոխությունները՝ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի ընթացքում

Ժամանակահատված	Հիմնական թեմաներ	Մամուլի առանձնահատկություններ
1985-1988 փետրվար . Վերակառուցման և հրապարակայնության սկզբնական փուլ	ԼՂ-ի մասին և իր շուրջը կատարվող իրադարձություններ	Պաշտոնական տեղեկատվություն կենտրոնական մամուլից արտատպումներ կուսակցական վերահսկողություն
1988 փետրվար – 1989. Ղարաբաղյան շարժման սկիզբ	շարժման մեկնարկ Սումգայիթ երկրաշարժ	ազգային թեմատիկ հրապարակումների աճ բազմակարծության դրսևորման փորձեր հոլգական տոնայնություն ապատեղեկատվության տարրեր
1989-1990. ճգնաժամային իրադարձություններ, ազգային ինքնության վերարժևորում	բռնություններ, լարվածություն դատավարություններ ազգային ինքնության վերազնահատում	սոցիալական ու քաղաքական լարվածության վերարտադրում մամուլում քննադատական ոճի ավելացում
1990-1991. իրավական պայքարի գործընթաց, ԼՂՀ հռչակման լուսաբանում	իրավական գործընթացներ ԼՂՀ հռչակում հանրաքվե մասնագիտական հիմնախնդիրներ	մամուլի ազատականացում քաղաքական բազմակարծության աճ անկախ լրատվության փորձեր մասնագիտական դժվարությունների հաղթահարման ուղիներ

Այսպիսով՝ հայաստանյան մամուլը սկսեց ակտիվորեն անդրադառնալ Ղարաբաղյան շարժմանն ու դրա զարգացումներին 1991-ի գարնանը: Թե՛ հայկական, թե՛ ռուսական մամուլը որակական փոփոխություն կրեցին. մինչ այդ թերթերը Ղարաբաղյան շարժման մասին կա՛մ գրում էին բացասական լույսի ներքո, կա՛մ ոչինչ չէին գրում, անկախ մամուլ գոյություն չունեի: Փաստորեն, խորհրդային ապատեղեկատվությունը դարձավ նախադրյալ՝ ազատ մամուլի ստեղծման համար:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով խորհրդային վերջին տարիներին հայաստանյան մամուլի գործունեության և հրապարակումների բովանդակային ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք ասել, որ Ղարաբաղի ձգձգվող հիմնահարցի քաղաքական լուծումը պահանջում էր համարժեք արձագանք ժամանակի մամուլում, ինչը խորհրդային գաղափարախոսության պայմաններում լիարժեք չէր իրականացվում: Արդյունքում մի կողմից փաստերն ու իրականությունը լուծության էին մատնվում, մյուս կողմից՝ որոշակի փաստերի թողարկմամբ տարածվում էր կես-ճշմարտությունը: Այդ առումով մամուլի բովանդակային շեշտադրումները չէին կարող ազդեցություն չունենալ հանրության վրա: Փոխարենը ,գործող ՉԼՄ-ներին զուգահեռ, որոնք գտնվում էին գաղափարական մեկ դաշտում, աստիճանաբար ստեղծվեցին նոր լրատվամիջոցներ: Հարկ է նկատել, որ մամուլը տեղեկատվության հիմնական աղբյուր էր, որին վերապահված էր և՛ տեղեկացնողի, և՛ վերլուծողի դերը: Հայաստանի կուսակցական մամուլի հարաբերական միապաղաղ բնույթին հաջորդեց ազատ մամուլի ծնունդը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արշակյան, Անդրանիկ. *Արցախյան գոյապայքար (1985-1992)*. Երևան, 2004:
2. Եազըճեան, Գևորգ. *Հայաստանի 1985-1991թթ. պարբերական մամուլը*. Այթիլիս, 2004:
3. Մկրտիչյան, Աննա. «Հայաստանյան մամուլի հրապարակումների արցախյան շեշտադրումները խորհրդային ապատեղեկատվության համատեքստում (1988-1991թթ.)» . *Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի Լրատու*, Երևան, 2017, էջ 329:
4. «Անկախություն». 1988թ., Երևան:
5. «Ավանգարդ». 25 մայիսի, 1989թ., Երևան; «Ավանգարդ». 2 փետրվարի, 1990թ., Երևան; «Ավանգարդ». 7 փետրվարի, 1990թ., Երևան; «Ավանգարդ». 3 դեկտեմբերի, 1989 թ., Երևան; «Ավանգարդ». 19 նոյեմբերի, 1989թ., Երևան; «Ավանգարդ». 3 դեկտեմբերի, 1989թ., Երևան; «Ավանգարդ». 27 հունվարի, 1990թ., Երևան; «Ավանգարդ». 5 սեպտեմբերի, 1991թ., Երևան:
6. «Գարուն». N 6, 1988թ., Երևան:
7. «Գրական թերթ». 4 մարտի, 1988թ., Երևան; «Գրական թերթ». 4 մարտի, 1988թ., Երևան; «Գրական թերթ». 25 մարտի, 1988թ., Երևան; «Գրական թերթ». 27 մայիսի, 1988թ., Երևան:
8. «Երեկոյան Երևան». 15 ապրիլի, 1989թ., Երևան; «Երեկոյան Երևան». 13 ապրիլի, 1989թ., Երևան; «Երեկոյան Երևան». 24 մայիսի, 1989թ., Երևան; «Երեկոյան Երևան». 11 նոյեմբերի, 1988թ., Երևան; «Երեկոյան Երևան». 12 ապրիլի, 1989թ., Երևան:
9. «Խորհրդային Հայաստան». 24 մայիսի, 1989թ., Երևան; «Խորհրդային Հայաստան». 21 հուլիսի, 1989թ., Երևան; «Խորհրդային Հայաստան». 9 օգոստոսի, 1989թ., Երևան; «Խորհրդային Հայաստան». 15 ապրիլի, 1990թ., Երևան; «Խորհրդային Հայաստան». 23 հուլիսի, 1989թ., Երևան; «Խորհրդային Հայաստան», 6 փետրվարի, 1990թ., Երևան:
10. «Հայաստան». 5-6-7 սեպտեմբերի, 1990թ., Երևան
11. «Հայրենիքի ձայն». 14 դեկտեմբերի, 1988թ., Երևան; «Հայրենիքի ձայն». 2 մարտի, 1988թ., Երևան:
12. «Ոգևի». N 19, հոկտեմբեր, 1988թ., Երևան:
13. «Комсомолец». 13 հոկտեմբերի, 1988թ., Մոսկվա:
14. «Правда», 15 հունվարի, 1990թ., Մոսկվա:

WORKS CITED

1. Arshakyan, Andranik. *Arts'akhyan goyapayk'ar* [War for existing in Artsakh] (1985-1992t't.). Erevan. Yerevan, 2004. (In Armenian)
2. Mkrtichyan, Anna. «*Hayastanyan mamuli hraparakumneri arts'akhyan sheshtadrumnery Khorhrdayin apateghekatvut'yan hamatek'stum* (1988-1997t't.).» [Artsakh Accents of Armenian Press Publications in the Context of Soviet Disinformation (1988-1991).]. *Mesrop Mashtots' hamalsarani Lratu, Erevan, ej* 329, 2017. (In Armenian)
3. Yazicjian, Gevorg. *Hayastani 1985-1991t't. parberakan mamuly The Armenian Periodical Press of 1985-1991*. Antilias. [2004. (In Armenian)
4. «*Ankakhut'yun*» ["Independence"]. 1988t'. Erevan. (In Armenian)
5. «*Avangard*», 25 mayisi, 1989t'. Yerevan; «*Avangard*», 2 p'etrvari, 1990t'. Yerevan; «*Avangard*», 7 p'etrvari, 1990t'. Yerevan; «*Avangard*», 3 dektemberi, 1989 t'. Yerevan; «*Avangard*», 19 noyemberi, 1989t'. Yerevan; «*Avangard*», 3 dektemberi, 1989t'. Yerevan; «*Avangard*», 27 hunvari, 1990t'. Yerevan; «*Avangard*», 5 septemberi, 1991t'. Yerevan. ["Avangard", May 25, 1989, Yerevan; "Avangard", February 2, 1990, Yerevan; "Avangard", February 7, 1990, Yerevan; "Avangard", December 3, 1989, Yerevan; "Avangard", November 19, 1989, Yerevan; "Avangard", December 3, 1989, Yerevan; "Avangard", January 27, 1990, Yerevan; "Avangard", September 5, 1991, Yerevan.] (In Armenian)
6. «*Garun*» ["Spring"], N 6, 1988t'. Erevan.. (In Armenian)
7. «*Grakan t'ert'*», 4 marti, 1988t'. Yerevan; «*Grakan t'ert'*», 4 marti, 1988t'. Yerevan; «*Grakan t'ert'*», 25 marti, 1988t'. Yerevan; «*Grakan t'ert'*», 27 mayisi, 1988t'. Erevan. ["Literary Newspaper", March 4, 1988, Yerevan; "Literary Newspaper", March 4, 1988, Yerevan; "Literary Newspaper", March 25, 1988, Yerevan; "Literary Newspaper", May 27, 1988, Yerevan.]. (In Armenian)
8. «*Hayastan*» ["Armenia"], 5-6-7 septemberi, 1990t'. Erevan.. (In Armenian)
9. «*Hayrenik'i dzayn*», 14 dektemberi, 1988t'. Yerevan; «*Hayrenik'i dzayn*», 2 marti, 1988t'. Erevan. ["Voice of the Homeland", December 14, 1988, Yerevan; "Voice of the Homeland", March 2, 1988, Yerevan.]. (In Armenian)
10. «*Khorhrdayin Hayastan*», 24 mayisi, 1989t'. Yerevan; «*Khorhrdayin Hayastan*», 21 hulis, 1989t'. Yerevan; «*Khorhrdayin Hayastan*», 9 ogostosi, 1989t'. Yerevan; «*Khorhrdayin Hayastan*», 15 aprili, 1990t'. Yerevan; «*Khorhrdayin Hayastan*», 23 hulis, 1989t'. Yerevan; «*Khorhrdayin Hayastan*», 6 p'etrvari, 1990t'. Yerevan. ["Soviet Armenia", May 24, 1989, Yerevan; "Soviet Armenia", July 21, 1989, Yerevan; "Soviet Armenia", August 9, 1989, Yerevan; "Soviet Armenia", April 15, 1990, Yerevan; "Soviet Armenia", July 23, 1989, Yerevan; "Soviet Armenia", February 6, 1990, Yerevan.]. (In Armenian)
11. «*Vozni*» ["Hedgehog"], N 19, hoktember, 1988t'. Yerevan.. (In Armenian)
12. «*Yerekoyan Yerevan*», 15 aprili, 1989t'. Yerevan; «*Yerekoyan Yerevan*», 13 aprili, 1989t'. Yerevan; «*Yerekoyan Yerevan*», 24 mayisi, 1989t'. Yerevan; «*Yerekoyan Yerevan*», 11 noyemberi, 1988t'. Yerevan; «*Yerekoyan Yerevan*», 12 aprili, 1989t'. Erevan.. ["Evening Yerevan", April 15, 1989, Yerevan; "Evening Yerevan", April 13, 1989, Yerevan; "Evening Yerevan", May 24, 1989, Yerevan; "Evening Yerevan", November 11, 1988, Yerevan; "Evening Yerevan", April 12, 1989, Yerevan.]. (In Armenian)
13. «*Komsomolec*» ["Komsomolets"], 13 hoktemberi, 1988t'. Moskva. (In Russian)
14. «*Pravda*» ["Truth"], 15 hunvari, 1990t'. Moskva. (In Russian)

THE CONTENT PRIORITIES AND ROLE OF THE ARMENIAN PRESS IN SHAPING THE PUBLIC VALUE-IDEOLOGICAL SPHERE IN THE CONTEXT OF THE KARABAKH MOVEMENT (1988-1991)

ANNA MKRTICHYAN

*Yerevan State University, Faculty of Journalism, Chair of New Media and Communication, Ph.D. in Philology, Lecturer,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present the content priorities of Armenian press publications during the final years of the Soviet era, the specific characteristics of journalistic work and the role of the press in uniting readers and shaping the ideological sphere in the framework of the Karabakh Movement. The current situation of Karabakh make it more imperative to examine the origins of the problem and to study the Armenian press of that period as national issues were voiced not only on the squares and halls but also in the press. During the Soviet years, the Armenian press was unable to fully and objectively present the reality due to strict censorship.

To achieve the research objective, we have set forth the following tasks: to examine and reinterpret, based on press publications, the Karabakh Movement, the national struggle for survival and the preconditions for the establishment of the Nagorno-Karabakh Republic (NKR), coverage features as well as the emergence of an independent press. Several publications are being incorporated into scientific discourse for the first time.

The research is conducted using analytical, historical-critical, and historical-comparative methods, alongside the principles of journalistic analysis.

The main conclusion is that the Karabakh Movement, the declarations of independence by Armenia and Nagorno-Karabakh, the collapse of the Soviet Union and the war did not create favorable conditions for the Armenian media. Nevertheless, despite the prevailing challenges, the Armenian press – seeking to overcome multiple professional obstacles – remained focused on the Karabakh movement and played a crucial role in uniting the public and shaping the value-based sphere.

Keywords: *press, Armenian press, Karabakh, Karabakh movement, Artsakh, Karabakh issue, struggle, disinformation, free press.*

СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ АКЦЕНТЫ И РОЛЬ АРМЯНСКОЙ ПРЕССЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕННОСТНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ПОЛЯ ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ КАРАБАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ (1988-1991 ГГ.)

АННА МКРТИЧЯН

*преподаватель кафедры новых медиа и коммуникации
факультета журналистики Ереванского государственного университета,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить содержательные приоритеты публикаций армянской прессы в последние годы существования Советского Союза, особенности журналистской деятельности, роль прессы в объединении читателей и формировании идеологического поля на примере Карабахского движения. Современное состояние проблемы и сложившаяся ситуация вынуждают

тщательно изучать её истоки и исследовать публикации, поскольку общенациональные вопросы поднимались не только на площадях, но и на страницах прессы. В советские годы армянская пресса не имела возможности полноценно и объективно представлять реальность из-за действовавшей цензуры.

Для достижения цели мы поставили перед собой следующие задачи: на основе публикаций изучить и переосмыслить Карабахское движение, национально-освободительную борьбу и предпосылки создания Нагорно-Карабахской Республики (НКР), особенности освещения, а также зарождение независимой прессы. Ряд публикаций вводится в научный оборот впервые.

Исследование основано на использовании аналитического, историко-критического и историко-сравнительного методов, также принципов журналистского анализа.

Основной вывод заключается в том, что Карабахское движение, провозглашение независимости Армении и Нагорного Карабаха, распад Советского Союза и навязанная война не способствовали созданию благоприятных условий для армянского медиапространства. Несмотря на сложившуюся ситуацию, пресса, преодолевая многочисленные профессиональные вызовы, оставалась сосредоточенной на Карабахском движении и играла важную роль в консолидации общества и формировании ценностного поля.

Ключевые слова: *пресса, армянская пресса, Карабах, Карабахское движение, Арцах, карабахский конфликт, борьба, дезинформация, свободная пресса.*

**ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY,
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**

**ՕՍԿԱՐ ՈՒԱՅԼԴԸ՝ ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆԻ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳՈՒՄ ***

ՀՏԴ 82

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-190

ՎԱՐԴՈՒՅԻ ՂԱՎԹՅԱՆ

Վալերի Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի
հայագիտության ամբիոնի դոցենտ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

varduhidavtyan@mail.ru

ORCID: 0009-0007-3307-999X

ՆՈՒՆԵ ՄԿՐՏՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի
Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ
գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

nunemkrtchyan.69@mail.ru

ORCID: 0009-0006-0459-1911

Հոդվածի նպատակն է բացահայտել հայ գրող, թարգմանիչ, հրապարակագիր Վ. Թեքեյանի վերաբերմունքի վկայությունները Օսկար Ուայլդի նկատմամբ, երկու գրողների միջև աշխարհայացքային, գեղագիտական, ստեղծագործական անթաքույց առնչությունները:

Մեր խնդիրն է դիտարկել երկու գրողների գեղագիտական համակարգերի ընդհանրություններն ու տարբերությունները, քննել երկու գրողների գեղագիտական առնչությունների հարցը:

Օ. Ուայլդի ստեղծագործության նկատմամբ հայ գրողների համակրանքը աննախադեպ չէ: Հայ գրականության մեջ Վ. Թեքեյանին գեղագիտական հայացքի ուղղությամբ զուգահեռվող Վահան Տերյանը ևս հետաքրքրվել է Ուայլդի ստեղծագործություններով, մասնավորապես՝ նրա «Սալոմե» ողբերգությամբ՝ հայ ընթերցողին ներկայացնելով թարգմանության իր տարբերակը, իսկ սա նշանակում է, որ հայ երկու սիմվոլիստ գրողները փիլիսոփայական, գեղագիտական հայացքների ուղղությամբ հոգեհարազատություն են զգացել Ուայլդի արվեստին, ավելին՝ սա Թեքեյան-Տերյան-Ուայլդ առնչությունների մեկնության նոր փորձառություն կարող է դառնալ գրականության տեսաբանների համար:

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.03.2025թ., գրախոսվել՝ 28.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Վերլուծական, զուգադրական, համեմատական մեթոդներով ցանկացել ենք բացահայտել գեղարվեստական պատկերի, զգայության ուայլդյան առանձնահատկությունները, որոնք նույնքան հարազատ են Վ. Թեքեյանին:

Կարծում ենք՝ հողվածը կարևոր է նյութի ընդգրկման տեսանկյունից. այն ներկայացնում է ուսումնասիրողներին քիչ ծանոթ գրական իրողություններ, բացառիկ հողվածներ, փաստեր՝ կապված Օ. Ուայլդի գեղագիտության նկատմամբ Վ. Թեքեյանի ցուցաբերած բացառիկ հետաքրքրության, նրա հայտնի ողբերգության թարգմանության պատմության հետ:

Հիմնաբառեր՝ Օսկար Ուայլդ, Վահան Թեքեյան, սիմվոլիստական գեղագիտություն, Վահան Տերյան, դեկադենտական արվեստ, «Սալոմե», Մաննիկ Պերպերյան, Պոլիս:

Ներածություն

Վ. Թեքեյանը հայ սիմվոլիստական գրականության խոշոր ներկայացուցիչներից է: Նրա արվեստը կրում է եվրոպական սիմվոլիստական գրականության ազդեցությունը: Նա երբեք չի թաքցրել իր համակրանքը այն գրողների հանդեպ, որոնք, գեղագիտական իմացության դաշտում ունենալով առաջնորդի դերն ու հեղինակությունը, ձգտել են փոխել գրական հուններ, համարձակորեն ճշտել իմացության և ճշմարտության սահմանները: Վ. Թեքեյանի համար այդպիսի գրողներից մեկը Օսկար Ուայլդն էր, որի «Եսթետիզմը ոչ միայն գեղարվեստական դիրքորոշում էր, այլև քաղաքական՝ ներգրավված ռադիկալ գաղափարներով, որոնք մարտահրավեր էին նետում հասարակական նորմերին» (Գայ Ժոզեֆին 755):

Նկատենք, որ մեզանում հիշատակված է «Սալոմե»-ի՝ միայն Վ. Տերյանի կողմից կատարված թարգմանության փաստը, իսկ Թեքեյանի թարգմանական հետաքրքրությունների մասին լռություն է տիրում: Այնպես որ՝ մեր հողվածի նորույթը Ուայլդի անձի և ստեղծագործության շուրջ ծավալված Թեքեյանի հետաքրքրությունների վրա լույս սփռելն է նաև գնահատականների, վերաբերմունքի առումներով: Իհարկե, այստեղ մեր նպատակը չէ քննել թարգմանությունների առավելությունները, հաջողված կամ չհաջողված լինելը, և ոչ էլ հարցը թարգմանիչ գրողներին տրվելիք նախապատվությանն է վերաբերում: Կարևորը փաստի արձանագրումն է՝ որպես հայ գրողների գեղագիտական ճաշակի վկայություն: Իրականությունն այն է, որ բոլոր ժամանակներում էլ «Ուայլդի ժառանգությունը՝ ձևավորված իր անձնական փորձություններով և գեղարվեստական հաղթանակներով, շարունակում է առաջացնել բազմազան մեկնաբանություններ» (Ռեյքի, Փիթեր 295): Սակայն Թեքեյանը մեկն էր նրանցից, ովքեր ճշմարտապես հասկանում էին հանճարեղ գրողի կյանքի տարերայնությունը, բացառիկությունն ու ինքնատիպ գրողական խառնվածքը:

Օսկար Ուայլդի գեղագիտության առանձնահատկությունները. Վահան Թեքեյանի վերաբերմունքը

1911թ. Վահան Թեքեյանը «Ոստան» պարբերագրի համարներից մեկում հրատարակեց մի հողված՝ դեկադենտական գրականության խոշոր ներկայացուցիչ մասին՝ «Օսկար Ուայլդ» լակոնիկ վերնագրով (Թեքեյան 39):

Հայ գրողն իրեն հարազատ էր համարում ծագումով իռլանդացի հռչակավոր բանաստեղծի, դրամատուրգի, քննադատի ստեղծագործական ոճը, գրողական երևակայությունը, թեմատիկ նախասիրությունները:

Վ. Թեքեյանը, չթաքցնելով իր հիացմունքը Օ. Ուայլդի ստեղծագործության և գրողական անհատականության հանդեպ, խոսելով գրական մեծ իշխանի գահավիժման, անկումի, Ռիդինգի բանտում անցկացրած ծանր տարիների մասին՝ տարվում է նրա տոկուն խառնվածքով և ստեղծագործելու համառությամբ: Օ. Ուայլդի պիեսները ժամանակի մեջ և ժամանակից դուրս էին, որոնք «արտացոլում էին հովվերգական ավանդույթի յուրահատուկ վերափմաստավորումը՝ այն դնելով թե՛ ժամանակի մեջ, թե՛ ժամանակից դուրս» (Կիլին, Ջառլաթ 260):

Օ. Ուայլդը կարևորում էր արվեստի ազատությունը, պայքարում նրա անկախության, արտաքին ազդեցություններից հեռու լինելու համար: Լինելով դեկադենտական գրականության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ օժտված էր ուղղությանը հատուկ գծերով, այն է՝ հասարակությունից փախչելու, ինքն իր մեջ մնալու, վեր բարձրանալու ցանկություն և այլն: Վ. Թեքեյանը շատ բարձր է գնահատում Օ. Ուայլդին՝ որպես մոդեռնիստական գրականության ամենից կատարյալ և գերազանց ներկայացուցիչ:

Թեքեյանական սերն ու հետաքրքրությունը պատահական չէին: Անշուշտ, առաջին դրդիչը գրողական նախասիրությունն էր: Վ. Թեքեյանին ընդհանրապես հոգեհարազատ էին սիմվոլիզմի գեղագիտական դրույթները, նա արդյունավետորեն է օգտվել սիմվոլիստական համակարգի բազմապիստությունից, մեկության, մահվան, անձրևի, երաժշտության, գունային խորհրդապատկերների համակարգը՝ գեղարվեստական չկրկնվող ոճավորումով, դրսևորված է նրա բանաստեղծությունների մեջ: Սիմվոլիզմի հիմնարար դրույթների ընդունումը սփյուռքահայ գրողի համար սոսկ ազդեցություն կամ փոխառության եղանակ չի եղել: Այն Վ. Թեքեյանի կողմից գեղագիտական նորագույն մտածողության բացահայտման լավագույն փորձն էր: Երկրորդ հանգամանքը գրականությանը ծառայելու ազնիվ մղումն էր՝ ազգային և եվրոպականի գրավիչ ներդաշնակությամբ՝ իր համար ուսուցիչ դարձրած Օ. Ուայլդի պես մեծ գրողների:

Վ. Թեքեյանի և եվրոպական գրականության կապերը խորագնա են և ամուր: Սփյուռքահայ խորհրդապաշտ բանաստեղծն ու հրապարակագիրը ոչ միայն մրցորդն էր համաշխարհային սիմվոլիստ շատ հեղինակների, այլև նրանցից ստացած ներշնչումը միախառնելով իր զգայուն քնարի ինքնատիպ ելևէջներին՝ այդպես էր փորձում արձագանքել հայ զգայապաշտ ընթերցողի հույզերին և ապրումներին, կատարել ժամանակի հասարակական վերափոխված արժեքների գնահատում ճիշտ այնպես, ինչպես Ուայլդը, որի «ստեղծագործություններում վարպետորեն կիրառվում է շրջումը՝ վերափմաստավորելով հասարակական արժեքները և քննադատելով հաստատված բարոյականությունը (Մենոն, Պատրիցիա 94):

Վ. Թեքեյանի հետաքրքրությունը՝ մասնավորապես ֆրանսիական սիմվոլիստական գրականության նկատմամբ, ներհուն է. Պոլ Վերլեն, Ստեֆան Մալլարմե, Շարլ Բոդլեր, Արթուր Ռեմբո, Ժյուլ Ռենար. նրանք էին ոգևորում հայ գրականության մեջ քերթողական քայլեր անող տաղանդավոր բանաստեղծին՝ ուղղորդելով նրան դեպի հանճարեղության բարձունքները:

Վ. Թեքեյանի գնահատմամբ Օ. Ուայլդը հետաքրքիր խառնուրդ էր. ծագումով՝ իռլանդացի, հակումով՝ իտալացի, մտքով՝ հույն, պարադոքսով՝ փարիզեցի, որ համաշխարհային գրականության մեջ մնաց իր «Պորիան Գրեյի դիմանկարը», «Դիտավորություններ», «Լեդի Ուինտոմիթի հովիարը» և ուրիշ հռչակավոր վեպերով և թատերգություններով: Նրա պիեսները ցանկալի և սպասված էին ամենադժվարահաճ և դժվարաբաց սալոններում, բեմադրությունների հաջողությունները երես էին տալիս նրան, դարձնում ինքնավստահ և տիրական: Նրա անունն արդեն տարածված էր օվկիանոսի մյուս եզերքում: Օ. Ուայլդի ապրելու դավանանքն էր՝ «Արվեստ ամեն բանից առաջ, մարդ՝ ամեն բանից հետո»:

Վ. Թեքեյանը ցավով է խոսում գրականության մեծ իշխանի գահավիժումի մասին՝ հիշելով անգլիական հասարակության և գրականության երբեմնի հսկայի այն խոսքերը, թե՛ «Թագավոր էի, մուրացկան լինել ուզեցի»:

Օ. Ուլայլոյի հայրն ու մայրը ազնվատոհմ ու գրագետ մարդիկ էին: Մայրը՝ Լեդի Ջեյն Ֆրանչեսկա Ուլայլոյը, որ իռլանդական նշանավոր ազգայնական գրողների և գործիչների բուլլիգ էր, ցավոք, վախճանվում է այն ժամանակ, երբ որդին կրում էր իր երկու տարվա տաժանելի բանտարկությունը Ռիդինգի բանտում (Ծանոթ.՝ Օ. Ուլայլոյը մեղադրվում էր մարկիզ Զուկսբերրիի որդու հետ ունեցած հարաբերությունների համար):

Մեծ գրողի այս ողբերգությանը Վ. Թեքեյանը վերաբերվում է ծայրահեղ նրբանկատությամբ, խուսափում բացահայտել պատճառները, որպեսզի չխամրեցնի այն փայլը, որն ուներ նա շատերի աչքում (չմոռանալ, որ պակաս չէին նաև ասեկոսները Թեքեյանի սեռական կողմնորոշումների վերաբերյալ): Հայ գրողի այս վերաբերմունքը ազգային մտածողության բխվածքն է: 20-րդ դարի 10-ական թվականներին պահպանողական հայ մտավորականությունն ու հասարակությունն առհասարակ նման երևույթներին վերաբերվում էր ծայրահեղ նրբանկատությամբ և զսպվածությամբ՝ մի կողմից՝ չխաթարելու մեղադրվողի ձևավորված հեղինակությունը, մյուս կողմից՝ իր վրա չսևեռելու ընթերցողների ավելորդ քննադատությունը:

Հոգվածում անթաքույց է Վ. Թեքեյանի ցանկությունը, որ Օ. Ուլայլոյը արժանանա եկող սերունդների ճիշտ գնահատությանը: Ըստ Վ. Թեքեյանի՝ առաջինը պետք է սիրել, որի օգնությամբ էլ հնարավոր կլինի գտնել հասկանալու և ներելու ճանապարհները: Սակայն Օ. Ուլայլոյի «ոճիրը» ոչ թե ներման, այլ գթության արժանի է. «Իր ոճի՞րը. գիտցողները գիտեն և չգիտցողներուն թողք չգիտնալ զայն, որպեսզի գեթ անխառն ըլլայ արուեստագետին համար հիացքը նորագարդ իմացականութիւններուն, որպեսզի այնչափ սիրեն զայն, որ երբ օր մը գիտնան, կարենան հասկնալ և ներել, ներե՞լ, ո՛չ, այլ գթա՞լ իրեն» (Ոստան 762): Վ. Թեքեյանը լավ էր հասկանում 1890-ականների «սեռական քաղաքականությունը» (Քրիսի, Մեթյու 68), անգլիական «Էսթետիկ շարժման» և ժամանակակից շրջանի տեսողական արվեստում սիմվոլիստական գեղագիտության առանձնահատկությունները, սակայն դրանք միանշանակ չէին կարող ընդունվել հայ պահպանողական ընթերցողների, արվեստագետների շրջանում, նմանապես Ուլայլոյի անվան հետ կապված ողբերգությունը. այդ էր պատճառը, որ նա չվնասելու աստիճան զգուշությամբ էր հնչեցնում Ուլայլոյի անվան հետ կապված դիպվածը:

Հագիվ քառասուն տարեկան՝ Օ. Ուլայլոյը կյանքի նավաբեկությանը ենթարկված իր կյանքն ու հանճարի խլկանքները փրկելու համար գալիս է Փարիզ՝ այնտեղ մեռնելով անշուք, անհասկանալի: Սակայն նրա անվան վերստին բարձրացումը պիտի լիներ հետո, այս անգամ՝ վերջնական, առանց նոր անկումների ստվերում:

Երբ դեռ ուսանում էր Օքսֆորդի համալսարանում, Օ. Ուլայլոյը գրական մրցանակի արժանացավ «Ռավեննա» բանաստեղծության համար՝ գայթակղելով բոլորին իր ապրելու շրայությամբ, մտավորական սեթևեթանքով, գաղափարների հանդգնությամբ: Նա ցանկանում էր քրմապետ լինել այն մեծ շարժումի, որը վարում էին Ուիլյամ Մորիսը, Ռոզետտին և ուրիշներ՝ կյանքի մեջ հաստատելու գեղեցկության այն տեսական իդեալները, որոնք արդեն մանրակրկիտ մշակված էին:

Վ. Թեքեյանի աչքից չի վրիպում այն, որ արվեստը Օ. Ուլայլոյի համար ուղղակի միջոց էր *Գեղեցկի* ելությունը բացահայտելու համար, իսկ *Գեղեցկը* ուլայլոյան արվեստում, ինչպես ժամանակին արդեն նկատել էին ոմանք, իր մեջ ամփոփում էր *Բարին* և *Ճշմարիտը*:

Օ. Ուլայլոյի հեթանոս ելությունը ցանկանում էր հմայել անցնող բոլոր վայրկյանները. սա անշուշտ անայժմեական ու անկարելի վարդապետություն էր, որին

չէր կարող հանդուրժել արդի աշխարհը, ինչպես ժամանակին չհանդուրժեցին նույնքան գեղապաշտ ու հեթանոս հայ գրող Դանիել Վարուժանին:

Աշխարհը չուշացրեց վրեժը՝ այն առնելով ոչ թե ուժեղ ստեղծագործություններից, այլ արվեստագետի դուրաքեղ կյանքից:

Օ. Ուայլդը բավականին ուժեղ էր իր անձը ինքնաքննության ենթարկելու համար: Նա բանտում գրում է «Ռիդինգյան բանտի բալլադը» (1898), որը Օ. Ուայլդի վերջին գործն էր: Նա լավ էր ճանաչում ցավը և ցավով էլ ձգտում էր կատարելագործվել՝ վերստանալու իր օրերի ազատությունը: Կարևոր չէր նրա համար, թե այս երկը լավ կամ վատ կթվա «նեղ բնավորություն» կամ «փակ ուղեղ ունեցողներին», կարևորն այն է, որ լավ է իր համար, որովհետև դրա օգնությամբ ինքը կարողացավ իր կուրծքը մաքրել շատ վնասակար նյութերից:

Երկու տարի ապրելով դառնության հարածուն բեռի տակ՝ Օ. Ուայլդը վերջում հիշում է բանտի պատի մյուս կողմում աճող խեղճ ու սև ծխապատ ծառերը, որոնք իր դուրս գալու ժամանակ ծաղկել էին, բացվել: «Անոնք իրենց արտայայտությունը կը գտնեն» (Ոստան 763), գրում է Օ. Ուայլդը իր մտերիմ Ռոբերտ Ռոսին՝ ուղարկելով նրան «Ռիդինգյան բանտի բալլադ»-ի ձեռագիրը:

Վ. Թեքեյանը չի թաքցնում իր հիացմունքը Ուայլդյան ինքնատիպ ու հարուստ ստեղծագործական երևակայության հանդեպ և հավելում, որ նրա նախադասություններից յուրաքանչյուրը, ինչպես երևում է նաև «Սալոմե»-ի մեջ, մանյակ է, քայո՜ երփներփյան ակնախտիդ ակներով ելուզված, որոնց տակ ցայտում է գաղափարի «կաթնաթորյ ողորկ մարմինը» (Ոստան 764):

«Սալոմե»-ում Ուայլդը ստեղծում է մարգարեական պատմություն, որն իր մեջ զուգակցում է արդիականության գեղագիտությունն ու ցանկալի ենթատեքստերը» (Բրիստոու, Ջոզեֆ 748), ինչպես որ «Դորիան Գրեյի դիմանկարում», ուր Ուայլդի ինքնության ուսումնասիրությունը ներառում էր ցանկալի թեմաներ և մարտահրավեր նետում ավանդական ընկալումներին (Ռոդրիգես, Մարիա դել Մար Պերես-Գիլ 982): Հայրենի գրականագետ Ն. Մկրտչյանը, իրավացիորեն նկատում է, որ «Յուրաքանչյուր նշանավոր արվեստագետ եզակի մտածող է, ըմբռնում է կեցության փիլիսոփայությունը և փորձում իր գրական գործունեությամբ վեր հանել կենսական ճշմարտություններ» (Մկրտչյան 326): Ցավոք, Օ. Ուայլդի ճշմարտությունը երկար ժամանակ մնաց չհասկացված, նա մահացավ աղքատության մեջ պարզ, անձայն, խորհրդավոր:

Մահից հետո ֆրանսիական ամենամեծ գրագետների և արվեստագետների հույլը շրջապատեց Անգլիայի ժամանակակից ամենամեծ արվեստագետ-գրագետին:

Նրա «Դորիան Գրեյի դիմանկարը» ֆրանսերեն թարգմանությամբ հիացրեց ֆրանսիացի քմահաճ ընթերցողին այնպես, որ Օ. Ուայլդի բանտարկության ժամանակ նույն և ուրիշ մտավորականներ հանրագրություն պատրաստեցին և ներկայացրին Վիկտորյա թագուհուն՝ ի նպաստ Օ. Ուայլդի ազատ արձակման:

Օ. Ուայլդը մահից մի քանի օր առաջ թողեց բողոքական կրոնը և մկրտվեց կաթոլիկ՝ ապաստանելով կաթոլիկ եկեղեցու շքեղության մեջ՝ ցանկանալով այսպես ներկայանալ իր Դատավորին: Վ. Թեքեյանը վստահ էր, որ Օ. Ուայլդը գնաց արքայություն, որովհետև ինչպես Էռնեստ Լաժինեսն էր ասում՝ «քավարանը հոս ըրաւ» (Օսքար Ուայլդ, Ոստան 764):

«Սալոմե» ողբերգության արևմտահայերեն թարգմանությունները

Վ. Թեքեյանի կողմից հրատարակված «Օսկար Ուայլդ» հոդվածին հաջորդում է նույն համարում «Սալոմե»-ի սեփական թարգմանությունը (Ոստան 828), ուր ակնհայտ են ստեղծագործական արժեքի նկատմամբ ընկալման հոգեհարազատությունը, հավատարմությունը՝ բնագրի իմաստային-լեզվաոճական

կողմերին: Գրականագետ Վարդուհի Դավթյանը, բարձր գնահատելով թեքեյանական թարգմանություններն ընդհանրապես, ճիշտ է նկատում, որ «... դրանք անգուգական են նաև արվեստի առումով, ընտանի՝ Վ. Թեքեյանի գեղագիտական ընկալումներին» (Դավթյան 43), ավելին Վ. Թեքեյանն իր թարգմանություններով «... եկաւ ապացուցանել, թե՛ անկարելի է պահել բնագրին հարազատութիւնը, եթէ չունիս ներշնչումը թարգմանելու» (Թեքեյանի ֆոնդ, թիվ 218 ա):

Ավելի ուշ՝ 1922թ. , Վ. Թեքեյանը «Ժողովուրդի Ձայնը Ժամանակ» օրաթերթում կրկին կանոնադաշտաւ Ուայլդին՝ տպագրելով «Օսքար Ուայլտ և իր «Սալոմե»-ն» հոդվածը: Այս անգամ առիթը հայ նշանավոր գրող, թարգմանիչ Մաննիկ Պերպերյանի կողմից «Սալոմե» ողբերգության թարգմանությունն էր, որի հիման վրա Պոլսի Հայ արվեստի տունը պատրաստվում էր բեմադրություն ներկայացնելու:

Քիչ է պատահում, որ Վ. Թեքեյանը նույնությամբ կրկնի անցյալում գրած իր հոդվածները գրեթե բառացի: Այդպիսին է «Օսքար Ուայլտ և իր «Սալոմե»-ն» հոդվածը: Սա նշանակում է, որ Օ. Ուայլդը առանձնահատուկ տեղ ունի Վ. Թեքեյանի համար գեղարվեստական ճաշակի, հարուստ պատկերային մտածողության, լեզվի ներդաշնակության, գեղագիտական խնդրի լուծման անհատական դրսևորումների առումներով:

Վ. Թեքեյանը բարձր է գնահատում ողբերգության մեջ գրողի զգայությունը, այդ զգայության վայելքը և դրա կատարելության համար անգամ մահվան առաջ չընկրկելը: «Եւ, կը կրկնեմ, Ուայլտի գեղագիտական փիլիսոփայութեան հանդէպ մահը կարեւորութիւն չունի, ընդհակառակն՝ ան շքեղութիւն մը կաւելցնէ, վերջին փառաւոր գեղեցկութիւնով մը կը պսակէ զգայութեամբ ինքզինք գերազանցելու որոնումի ոգորումը...: Ասոր համար ըսի՝ թէ Ուայլտի կեանքը իր գործին նման եղաւ» (Ժողովուրդի Ձայնը Ժամանակ, Օսքար Ուայլտ և իր «Սալոմե» 1-2): Ուայլդը մահը կանչող, մահվան հետ զորեղացող հարազատություն ունեցող գրող է: Նրա հերոսները սովորաբար մահվան հետ խաչվող ուղիներում են: Սա առնչությունների հետաքրքիր եզրեր է գծում հայ և իռլանդացի գրողների միջև: Վ. Թեքեյանի համար ևս մահը՝ որպես «հավերժական սիրուհի» (Մաքսիմ Գորկի 135), գրավում և գայթակղում է: Նա մահվան հետ ներդաշնակության մեջ գտնվող արվեստագետ է: Հայ գրողը անհամբեր և սրտաբաց սպասում է մահվան, պատրաստ գնալ նրա հետ, ինչպես զավակը՝ ծնողի:

Մահ գեղեցիկ, մահ վսեմ,
Կ'սպասեի քեզի ես
Եվ հետո՛ ահա կը քալեմ
Խելոք ու լուռ զավկիդ պես (Թեքեյան 96):

Այդպես է զգում Վ. Թեքեյանը մահվան ներկայությունը 1923թ. , որը դեպի Աստված միստիկ բարձրացման, իմաստության և համակերպության գեղարվեստական դրսևորում էր:

Վ. Թեքեյանի «Մահվան տաղերը», «Իրիկվան խորհուրդները» մահը փիլիսոփայական կշռի բերելու բացառիկ փորձեր են, որոնք հիացնում են իրենց անկեղծությամբ և ակամա հիշեցնում ուայլդյան տրտմությունը, բայց ոչ հուսահատությունը: Եվ Ուայլդի, և՛ Թեքեյանի գեղապաշտությունն ուղղված է նյութապաշտ ու քաղցրեկ հասարակության դեմ:

Օ. Ուայլդի թատերգության մեջ բոլոր հերոսները ոճրագործներ կամ զոհեր են, որովհետև բոլորը ուզում են հասնել գերագույն վայելքի՝ բացի Եռքանաայից: Որքան էլ պարադոքս թվա, Վ. Թեքեյանին՝ որպես տեսաբանի, հմայում է «Սալոմե»-ի մեջ ներկայացված ոճիրը: Այն գրավում է գաղափարից առաջ ու կարծեք գոյություն ունի գաղափարից անջատ: «Սխալ կամ ճիշդ՝ Սալոմեն կատար մը կամ անդունդ մըն է

մարդկային հոգւոյն գիտակցութեանը, անոր կարողութեանը, յուզումներուն և ձգտումներուն առջեւ,- ու կ'արժէ որ մենք ալ չափէինք զայն՝ բեմի լոյսին մէջ» (Ժողովուրդի Ձայնը Ժամանակ, «Օսքար Ուայլտ և իր «Սալօմէ»-ն» 1-2):

1922 թ. մայիսի 13-ին Պոլսի Բթի Շանի բոլոր օթյակները լցված էին հասարակությամբ: Հայ արվեստի տան նախաձեռնությամբ թատերգության բեմադրությունը սպասված էր: Հասարակությանը բացատրված էր ոչ միայն նախաձեռնության նպատակը, այլև թատերգության արվեստն ու ոգին:

Նպատակը մեկն էր՝ ծանոթացնել արևմտահայ հանդիսատեսին Ուայլդին, նրա բացառիկ ստեղծագործությանը, որոնք, անշուշտ, գրական ճաշակի նոր հանգրվանի պիտի հասցնեին հայ թատերասեր հասարակությանը:

Վ. Թեքեյանը թատերական քննադատի իր հմտություններով «Հայ արվեստի տան «Սալօմէ»-ի ներկայացումը» հոդվածում (Ժողովուրդի Ձայնը Ժամանակ, «Հայ արվեստի տան «Սալօմէ»-ի ներկայացումը» 1-2) քննության է ենթարկում բեմադրությունը՝ անկեղծորեն խոստովանելով, որ չափազանցած կլինեի, եթե ասեր, որ դժվարին խաղի հայերեն առանձին ներկայացումը ամբողջովին հաջողված էր: Անշուշտ, բոլորն իրենց աշխատանքին մոտեցել էին ամենայն լռելությամբ և պատասխանատվությամբ՝ սկսած դեկորներից, հագուստներից մինչև բեմի ձևավորումը:

Վ. Թեքեյանը անդրադարձ է կատարում բեմադրության բովանդակությանը, թատերգության հերոսների ողբերգությանը: «Հին ողբերգութիւն՝ արդի ոգիով՝ հիւսուած Օ. Ուայլդի գեղագիտական փիլիսոփայութեամբ» (Ժողովուրդի Ձայնը Ժամանակ, «Հայ արվեստի տան «Սալօմէ»-ի ներկայացումը» 1-2),- այսպես է բնորոշում ներկայացումը Վ. Թեքեյանը: Պատկերների հարստությունն ու լեզվի ներդաշնությունը հիացնում են: Մ. Պերպեյանի թարգմանությունը հասու է դարձնում բոլորին այդ ներդաշնությունն ու լեզվի հարստությունը:

Ցավոք, կային որոշ թերություններ, որոնք չէին վրիպել Վ. Թեքեյանի աչքից, ինչպես՝ երաժշտության չգոհացնող ընկերակցությունը, դեկորների՝ երբեմն ոչ ճիշտ տեղում լինելը և այլն: Իսկ ժամանակի դերասանական աստղաբույլը մի առանձին քննության առիթ էր Վ. Թեքեյանի համար՝ թերությունների և առավելությունների խստապահանջ մեկնաբանությամբ:

Եզրակացություն

Օսկար Ուայլդը իր բացառիկ գեղագիտությամբ հարազատ է խորհրդապաշտ Վ. Թեքեյանի ստեղծագործական ներաշխարհին: Մեծ գրողի հանճարեղ ողբերգության թարգմանությունը հնարավորություն տվեց հայ ընթերցողին հաղորդակից լինելու եվրոպական գեղագիտական փիլիսոփայությանը: Ուայլդի պես Վ. Թեքեյանն էլ ընթերցողի առաջ հեշտ բացվողներից չէ:

Վ. Թեքեյանի կողմից «Սալօմէ»-ի թարգմանությունն ու տպագրած վերլուծական և գնահատողական հոդվածները գրողի վերաբերմունքի, երկուսի գեղագիտական հայացքների որոշակի ընդհանրության վկայությունն են:

Ուայլդի կողմից կյանքն ապրելու առանձնահատուկ մոտեցումը, մասնավորապես՝ ավանդական ընկալումներին մարտահրավեր նետելու իր համարձակությունը, սակայն, Թեքեյանին բնորոշ չէ ոչ թե խիզախության բացակայության պատճառով, այլ պայմանավորված ազգային մտածողության, մշակութաբանական, էթնիկ-ծագումնաբանական առանձնահատկությունները անվերապահորեն կրելու հանձնառությամբ:

Երկուսն էլ կրոնավոր էին ուրիշների առաջ և հավատացյալ՝ իրենց անձի առաջ՝ չդադարելով կատարել իրենց պարտքը վաղվա սեմի առաջ՝ Աստծու վստահությունը

շահելու համար: Երանց հանճարի մեծությունը այն համբերությունն էր, որով կարողացան ապահովել իրենց տեղը գրականության անդամատանում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԳԱԹ. *Վահան Թեքեյանի ֆոնդ*. թիվ 218 ա:
2. Դավթյան, Վարդուհի. *Թեքեյան-Տերյան գրական առնչությունների շուրջ*. Երևան, 2017:
3. Թեքեյան, Վահան. *Գաղտնի պարտեզ*. Պելյուրթ, 2003:
4. Թեքեյան, Վահան. *Յօղուածների ժողովածու 3 հատորով*. հ. Բ (1911-1920), Երևան, 2023:
5. «Հայ արվեստի տան «Սալոմե»ի ներկայացումը». *Ժողովուրդի Ձայնը ժամանակ*, երեքշաբթի, 16 մայիս, 1922, թիվ 1096, Դ. տարի, Պոլիս:
6. Սկրտչյան, Նունե, «Սիրո հավերժության փիլիսոփայությունը Իսահակյանի ստեղծագործություններում («Հավերժական սերը», «Լիլիթ»», *Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու*, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան, 2024, էջ 268-285 :
7. Ոստան. «Օսքար Ուայլդ». *Եռամսեայ մեծ պարբերական արուեստներու, գրականութեանց և գիտութեանց*, Ա. տարի, 1 Հոկտեմբեր, Կոստանդնուպոլիս 1911, թիվ 4:
8. «Օսքար Ուայլդ և իր «Սալոմե»ն». *Ժողովուրդի Ձայնը ժամանակ*, շաբաթ, 13 Մայիս, 1922, թիվ 1094, Դ. տարի, Պոլիս:
9. Горький, Максим, *Сборник сочинений*. Т. 23, «ГОСЛИТИЗДАТ», М. , 1953.
10. Bristow, Joseph. "Wilde's Salome, Modernity, and Queer Prophecy". *PMLA*, p.130, no. 3, 2015.
11. Guy, Josephine M. "Oscar Wilde and the Radical Politics of Aestheticism". *Victorian Literature and Culture*, p.46, no. 3-4 2018.
12. Killeen, Jarlath. "Oscar Wilde and the Pastoral Tradition: The Importance of Being Out of Time". *Victorian Poetry*, p. 55, no. 3, 2017.
13. Menon, Patricia. "Oscar Wilde's Imagination and the Reversal of Values". *Victorian Network*, p. 6, no. 2, 2016.
14. Raby, Peter. "Oscar Wilde: His Life and Conflicting Legacies". *The Cambridge Quarterly*, p. 47, no. 3, 2018.
15. Rodríguez, María del Mar Pérez-Gil. "Queering the Picture of Dorian Gray: Oscar Wilde and the Politics of Sexual Identity". *Gender, Place & Culture*, p. 24, no. 7, 2017.
16. Creasy, Matthew. "Oscar Wilde, Aubrey Beardsley, and the Sexual Politics of the 1890s". *Victorian Studies*, p. 62, no. 4, 2020.

WORKS CITED

1. GAT, Vahan T'ek'eyani fond, t'iv 218a. [GAT: Vahan Tekeyan's fund. No. 218 a] (In Armenia).
2. Davt'yan, Varduhi. T'ek'eyan-Teryan grakan arnch'uty'unneri shurj [On the literary relations between Tekeyan and Teryan. Yerevan], Yerevan, 2017. (In Armenian).
3. «Hay arvesti tan «Salome»-i nerkayats'umy» ["The Performance of "Salome" by the Armenian Art House". 1922, Istanbul], Zh'oghovurdi Dz'ayny' Zh'amanak, yerek'shabt'i, 16 mayis, 1922, tiw 1096, D. tari, Polis (In Turkey).
4. T'ek'eyean, Vahan, Gagh'tni partez' [Secret Garden: Beirut], Peyrut, . 2003, (In Lebanon).

5. T'ek'eyean, Vahan, Yoduats'neri zhoghovats'u 3 hatorov [Collection of Articles in 3 volumes. Vol. B (1911-1920) , Yerevan], h. B (1911-1920), Yerevan 2023. (In Armenia).
6. Maksim, Gorkiy, Sbornik soch'inenie, t. 23, M. [Collection of Works. Vol. 23, M.]. 1953. (In Russian).
7. Mkrtch'yan, Nune. «Siro haverzhut'yan p'ilisop'ayut'yuny Isahakyan steghtsagortsut'yunnerum («Haverzhakan sery», «Lilit'»)» [The Philosophy of Eternality of Love in Isahakyan's Creations "Eternal love", "Lilit". Yerevan.], Mijazgayin gitazhoghovi nyut'eri zhoghovatsu, HH GAA, Yerevan, 2024, ej 268-285. 2024.(In Armenia).
8. «Oskar Uayld», Vostan, Yer'amsea parberakan aruestneru, grakanut'ean yev gitut'ean, A. tari, 1 Hoktember, 1911, tiw 4, ["Oscar Wilde". Quarterly Major Periodical of Arts, Literature and Sciences, Constantinople.] 1911. (In Turkey).
9. «Oskar Uayld yev ir «Salome»n», Zh'oghovurdi Dz'ayny Zh'amanak, [Oscar Wilde and his "Salome"'. The Voice of the People, Istanbul.] shabat, 13 Mayis, 1922, tiw 1094, D. tari, Polis. (In Turkey).

OSCAR WILDE IN AESTHETIC CONCEPT OF VAHAN TEKEYAN

VARDUHI DAVTYAN

*State University after Valery Bryusov,
Chair of Armenology,
Ph.D.in Philology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

NUNE MKRTCHYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Literature after Manuk Abeghyan, Senior researcher,
Ph.D. in philology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The increased interest of the Armenian writers to the creative work of O. Wilde is not surprising. In the Armenian literature Vahan Teryan, who was close to V. Tekeyan by his aesthetic views, was also interested in the creative work of genius Wilde, in particular, his "Salome" tragedy, and presented his version of translation to the Armenian reader. This means that the two Armenian writers-symbolists felt spiritual kinship with Wilde's creative work in terms of philosophical and aesthetic views.

In 1911, Vahan Tekeyan published an article about a major representative of the decadent literature with the laconic title "Oscar Wilde" in one of the issues of the "Vostan" magazine.

According to V. Tekeyan, Oscar Wilde represented a fascinating blend of influences: Irish by origin, Italian by inclinations, Greek by mentality, and Parisian in his paradoxical style of thinking. He entered world literature through such renowned works as The Picture of Dorian Gray, Intentions, and Lady Windermere's Fan. During the same period, Tekeyan translated Wilde's tragedy Salome into Armenian, which was published in the fourth issue of Vostan magazine in 1911.

Tekeyan turned to Wilde again in 1922. The translation of «Salome» by the Armenian translator and writer Mannik Perperyan became a reason this time. V. Tekeyan reviewed the stage art in a special article and gave it a high assessment.

Keywords: *Oscar Wilde, Vahan Tekeyan, aesthetics of symbolism, Vahan Teryan, decadent art, «Salome», Mannik Perperyan, Constantinople.*

ОСКАР УАЙЛЬД В ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ВААНА ТЕКЕЯНА

ВАРДУИ ДАВТЯН

*доцент кафедры арменоведения
Государственного университета им. Валерия Брюсова,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

НУНЭ МКРТЧЯН

*старший научный сотрудник Института
литературы им. Манука Абеяна
Национальной академии наук Республики Армения,
кандидат филологических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

Повышенный интерес армянских писателей к творчеству О. Уайльда является вполне объяснимым. Так, армянский поэт Ваан Терян, который был близок В. Текеяну по своим эстетическим воззрениям, интересовался творчеством гениального Уайльда, в частности, его трагедией «Саломея», и представил армянскому читателю свою версию перевода этого произведения на армянский язык. Это означает, что два армянских писателя-символиста в плане философско-эстетических взглядов чувствовали свое духовное родство с творчеством О. Уайльда.

В 1911 г. в одном из номеров журнала «Востан» Ваан Текеян опубликовал об этом крупном представителе декадентской литературы статью с лаконичным названием «Оскар Уайльд».

По мнению В. Текеяна, О. Уайльд представлял собой интересное сочетание: по происхождению он был ирландцем, по наклонностям – итальянцем, по складу ума – греком, по парадоксальности мышления – парижанином, который вошел в мировую литературу благодаря таким своим известным романам и пьесам, как «Портрет Дориана Грея», «Замыслы», «Веер леди Уиндермир». В тот же период Текеян перевел на армянский язык трагедию «Саломея», которая была опубликована в 1911 году в 4-ом номере журнала «Востан».

Текеян обратился к творчеству О. Уайльда еще раз в 1922 году, когда армянский переводчик и писатель Манник Перперян, в свою очередь, перевел трагедию «Саломея» В. Текеян в специальной статье рассмотрел сценическое искусство и дал ему высокую оценку.

Ключевые слова: *Оскар Уайльд, Ваан Текеян, эстетика символизма, Ваан Терян, декадентское искусство, «Саломея», Манник Перперян, Константинополь.*

**ԾՆՈՂՆԵՐԻ ԱՐԺԵՅԱՄԱԿԱՐԳԻ ԵՎ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ
ՆԿԱՏԱՄԱՐ ՈՒՆԵՑԱԾ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԵՔԻ ՄԻՋԵՎ
ԿԱԴՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ***

ՀՏԴ 159. 9

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-200

ԴԻԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
հոգեբանության գիտահետազոտական կենտրոնի գիտաշխատող,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

dianasargsyan@ysu.am

ORCID: 0000-0002-3058-9069

Scopus Author ID: 57777857900

ՍԱԹԵՆԻԿ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
հոգեբանության գիտահետազոտական կենտրոնի
կամավոր հետազոտող, մագիստրոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

satenik.arshakyan@edu.ysu.am

ORCID: 0009-0005-0954-9483

Հոդվածում ներկայացված է ծնող-երեխա փոխհարաբերությունների թեման, որտեղ շեշտադրված է երեխայի նկատմամբ վերաբերմունքի և ծնողների արժեքային համակարգի միջև կապը: Հոդվածի նպատակն է դուրս բերել ծնողների հիմնարար արժեքներն ու համոզմունքները, որոնք ազդում են երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ոճերի ընտրության վրա:

Մեր խնդիրն է իրականացնել հետազոտություն ծնողների շրջանում, գնահատել և դուրս բերել մայրերի և հայրերի՝ երեխաների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի ոճերը, արժեքային կողմնորոշումները և դիտարկել դրանց միջև հնարավոր փոխազդեցությունները:

Հետազոտության նորույթը նրանում է, որ, օգտագործելով հոգեբանական հետազոտությունների որակական և քանակական մեթոդներ, առանձնացրել ենք ծնողական արժեքների և վերաբերմունքի ոճերի միջև հարաբերակցական կապեր, որոնք կարող են կիրառական ելք լինել պրակտիկ հոգեբանության ոլորտում:

Հիմնական արդյունքները վկայում են, որ ծնողի արժեքային համակարգը երեխայի նկատմամբ ձևավորվող վերաբերմունքի հիմնարար գործոններից մեկն է և ազդում է ոչ միայն ընտրված վերաբերմունքի ոճերի կառուցվածքի վրա, այլև՝ հարաբերությունների որակի:

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.02.2025թ., գրախոսվել՝ 19.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ ծնող-երեխա հարաբերություններ, վերաբերմունքի ոճ, կոմֆորմիզմ, ավանդապաշտություն, գերխնամք, անձի (ծնողների) արժեքներ, վերաբերմունքի ոճերի և արժեքների հարաբերակցություն:

Ներածություն

Ժամանակակից հասարակությունը անսխալաբեր տեմպով փոփոխություններ է կրում կյանքի տարբեր ոլորտներում: Փոփոխվում են դրդապատճառները, նորմերը, տնտեսական և ռազմաքաղաքական իրավիճակները, ինչպես նաև սովորույթներն ու ավանդույթները: Այս փոփոխությունների համատեքստում մարդկանց արժեհամակարգի առանձնահատկությունները դիտարկվում են բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրություններում, որտեղ խստագույնս կարևորվում է ընտանիքի և ծնողների դերը: Հայտնի է, որ գրեթե բոլոր արտաքին սոցիալական խնդիրներն ու փոփոխություններն անմիջական ազդեցություն են ունենում ընտանիքի վրա՝ արտացոլվելով նրա արժեհամակարգում: Ընտանիքում ծնողների արժեքները և ժամանակակից կյանքում ձևավորվող երեխաների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը երբեմն հանգեցնում են բարդ փոխհարաբերությունների և սերունդների ավելի սուր բախումների: Ընտանիքի և ամուսնության ինստիտուտի ճգնաժամի և վերափոխման խնդիրը ոչ միայն ժամանակակից սոցիալ-մշակութային և քաղաքական-տնտեսական իրավիճակի կարևորագույն խնդիրներից է, այլև՝ ժողովրդագրական հիմնախնդիրների լուծման որոշիչներից մեկը, որը մեծ ազդեցություն ունի հասարակության և պետության զարգացման ռազմավարությունների վրա:

Ծնողական վերաբերմունք և ընտանեկան արժեքներ

Ամուսնությունը և ընտանեկան հարաբերությունները ձևավորվում և զարգանում են ընտանիքում որպես բազմաբնույթ միջանձնային շփումների և, ընդհանրապես, անձի սոցիալ-հոգեբանական կողմի արժեքների և ակնկալիքների ամբողջական համակարգի արտացոլում: Ընտանիքում են ձևավորվում հասարակությունում ընդունված նորմերի ընկալումը (Ավստրալիայի 69), հասարակական գործունեության ու հարաբերությունների նկատմամբ վերաբերմունքը (Պալիվանովա 2015), կյանքի փոփոխության և կենսակերպի մասին պատկերացումները (Ադլեր 85): Անձը, որի զարգացումը երկարատև և բազմակողմանի գործընթաց է, որը ներառում է ինչպես տարիքային, ֆիզիոլոգիական, սոցիալական, վարքային, այնպես էլ արժեքային ոլորտում փոփոխություններ, կախված է նրանից, թե ընտանիքում հարաբերությունների և վերաբերմունքի ինչպիսի ոճ է գերակշռում: Առավելապես ծնողական վերաբերմունքի ոճը վերաբերմունքն է երեխային, նրա կատարած գործողություններին և անհատական առանձնահատկություններին, ծնողի կողմից երեխայի վրա ազդեցության որոշակի տեխնիկայի և մեթոդների օգտագործումն է, որը արտահայտվում է երեխայի հետ բանավոր խոսքի և փոխազդեցության յուրօրինակ ձևով: Խնդիրները որոնք ծագում են ծնող-երեխա հարաբերություններում՝ կապված երեխայի անհնազանդության, կամակորության, կամ վարքային այլ խնդիրների հետ, ընտանիքում մեծապես ոչ ճիշտ հարաբերությունների արդյունք են (Հարությունյան Ն., 121-131, Гиппокрейтер 214):

Ծնողների արժեհամակարգը, որը ձևավորվում է նրանց հոգեկան արտացոլմամբ, հիմնաքարային կետ է, որից ծագում և ձևավորվում են երեխա ունեալու, երեխա խնամելու, դաստիարակելու և հարաբերություններ կառուցելու միտումը: Ծնողական վերաբերմունքի ոճը նրա անհատականության և արժեքային կողմնորոշման բնութագիր է, որը նկարագրում է վարքի ցանկացած մեթոդ կամ ձև: Ա. Ադլերը առաջին անգամ ներկայացրեց «ոճ» տերմինը և բացահայտեց «պաշտպանական ռազմավարությունների և փոխհատուցման տեխնիկայի մի շարք, որ բնորոշ է սուբյեկտին՝ ի պատասխան անմիջական սոցիալական միջավայրի

ազդեցության», ինչպես նաև դիտարկեց դրանք ոչ միայն ծնողների վերաբերմունքի ոճում, այլև ձևավորվող անձի՝ երեխայի «կյանքի ոճում»* (Աղյեր 130-138): Ընտանիքի կառուցվածքը սահմանվում է որպես ընտանեկան վարքագծի, ընտանեկան սովորույթների, ընտանիքի ներսում յուրահատուկ և մտերմիկ հարաբերությունների հաստատված համակարգ, որը դրսևորվում է ընտանիքի անդամների վերաբերմունքով միմյանց և կատարվող իրադարձությունների նկատմամբ:

Հետազոտության նպատակն է դուրս բերել և հոգեբանական վերլուծության ենթարկել ծնողների արժեհամակարգով պայմանավորված երեխայի նկատմամբ վերաբերմունքի ոճի ընտրությունը:

Հետազոտության պլանավորում

Հետազոտությունը նախագծվել, մեթոդները ընտրվել և մշակվել են ԵՊՀ հոգեբանության գիտահետազոտական կենտրոնում: Հետազոտության տվյալների առաջնային վերլուծությունից դուրս են բերվել 53 վալիդ արդյունքներ (29 մայրեր և 24 հայրեր, որոնք 25-ից 48 տարեկան են): Օգտագործվել է Շ. Շվարցի արժեքային կողմնորոշման գնահատման թեստը, որից դուրս են բերվել **ինքնավարություն, հեղինակ, ձեռքբերումներ, իշխանություն, անվտանգություն, կամեցողություն, կոնֆորմություն, ավանդականություն, ունիվերսալիզմ, սոսիալյացիա** արժեքները (Խաչատրյան և ուրիշներ 50-57): Ընտրվել է նաև Ա. Յ. Վարդ Վ. Վ. Ստոյին ծնողական հարաբերությունների տիպի որոշման մեթոդիկան: Ծնողների վերաբերմունքը այս մեթոդիկայում մեկնաբանվում է որպես երեխայի նկատմամբ տարբեր զգացմունքների համակարգ, նրա հետ հաղորդակցվելու վարքագծային հատուկ մոդել, երեխայի բնավորության և անհատականության ընկալման և ըմբռնման առանձնահատկությունների ամբողջություն: Թեստը դուրս է բերում վերաբերմունքի հետևյալ մոտեցումները՝ ընդունում - մերժում, համագործակցություն, սիմբիոզ, վերահսկողություն, վերաբերմունք երեխայի անհաջողությունների նկատմամբ (Հարությունյան 143): Դիտարկել ենք նաև ծնողական վերաբերմունքի մեկ այլ մոտեցում՝ կիրառելով PARİ մեթոդիկան: Հարցարանը նախատեսված է ուսումնասիրելու ծնողների վերաբերմունքը ընտանեկան կյանքի տարբեր փոխհարաբերություններում: Դրանցից 8-ը բնութագրում է վերաբերմունքը ընտանիքի դերի նկատմամբ, իսկ 15-ը վերաբերում է ծնող-երեխա հարաբերություններին (Ավանեսյան Հ. , Գալստյան Ա. և ուրիշներ 216):

Հետազոտության արդյունքների վերլուծություն

Հետազոտության տվյալների վերլուծությունները կատարել ենք համապատասխան մաթ-վիճակագրական գործիքակազմով՝ կիրառելով միջին արժեքների և ստանդարտ շեղման չափում, Ստյուդենտի t-ցուցիչի, Պիրսոնի գծային կոռելյացիայի մեթոդները: Այսպես՝ անդրադառնանք ստացված արդյունքներին*:

Կոմֆորմություն - Հետազոտվող հայրերի խմբում արդյունքների վերլուծության համաձայն կոմֆորմիզմն ունի միջին արտահայտվածություն: Կոմֆորմությունը բնորոշող նպատակը գործողությունների, հակումների և իմպուլսների զսպումն է, որը կարող է ճնշել և սահմանափակել մյուս արժեքների դրսևորումը կամ համապատասխան չլինել սոցիալական ակնկալիքներին ու նորմերին:

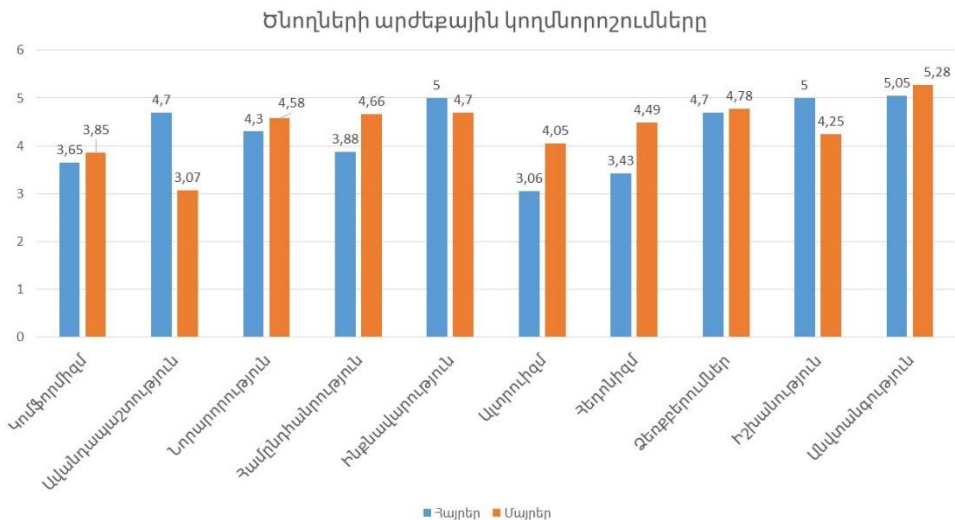
* «Կյանքի ոճ»-ն ըստ Ա. Աղյերի անձի ձևավորման սկզբունքներից մեկն է, համաձայն որի անձը որոշում, պլանավորում և նախաձեռնում է իր ռազմավարությունը ապրելու, դիրքը և սոցիալական դերակատարումները, իր և արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները:

* Նշենք, որ արժեքների ընդհանուր արտահայտվածությունը բաշխվել է հետևյալ կերպ. ավանդականություն, ինքնավարություն, իշխանություն արժեքները ունեն բարձր արտահայտվածություն հայրերի մոտ, ունիվերսալիզմ, հեղինակ և կամեցողություն բարձր են մայրերի մոտ:

(ինազանդություն, ինքնավերահսկում, քաղաքավարություն, հարգանք ծնողների ու մեծահասակների հանդեպ): Տվյալ արժեքի միջին մակարդակի դրսևորումը ենթադրում է, որ հարցվողները հիմնականում ունեն երկու հակադիր դիրքորոշում՝ մի կողմից սոցիալ-հոգեբանական նորմերին հետևելու պատասխանատվություն, մյուս կողմից պահպանել անձնական դիրքորոշումները, երբ այդ նորմերը խոչընդոտում են նրանց նպատակների և ցանկությունների իրականացմանը (Schwartz 35):

Ավանդականությունը բնորոշող հատկանիշներն են՝ հարգանքը, նվիրումը և մշակութային կամ կրոնական սովորույթների ու գաղափարների ընդունումը (հարգանք ավանդույթների նկատմամբ, ինազանդություն, նվիրվածություն, հոգևոր կյանք): Ստացված արդյունքը ցույց է տալիս, որ հայրերի խմբում ավանդական արժեքները համեմատաբար ավելի բարձր արտահայտվածություն ունեն մայրերի խմբի հետ համեմատած: Ավանդական արժեքները հայրերի շրջանում դրսևորվում են որպես որոշ ավանդույթների, մշակույթի, կրոնի բարոյական արժեքների նկատմամբ նշանակալի վերաբերմունք: Մայրերի շրջանում ավանդականությունը համեմատաբար ավելի ցածր է արտահայտված: Մայրերը ավելի ճկուն են փոփոխությունների նկատմամբ, հեռանում են ավանդական հայացքներից և ձգտում արտահայտել ավելի ժամանակակից հայացքներ և գաղափարներ, պահպանողական են որոշ հարցերում, բայց ավելի բաց են նոր գաղափարների նկատմամբ: Ավանդական արժեքները մեծ դերակատարում ունեն ընտանեկան հարաբերությունների և սոցիալական կարգի պահպանման գործընթացում՝ ձևավորելով հավասարակշռություն և անվտանգություն ապահովող բարոյական հիմքեր (Baumrind 56-58): Նման արժեքները հաճախ անբաժան են ընտանեկան դերի ճանաչումից և առանձնահատուկ կարևորություն ունեն ընտանիքում պարտականությունների բաշխման գործընթացում:

Նկար 1. Ծնողների արժեքային կողմնորոշումների արտահայտվածության միջինացված ցուցանիշները

«Կամեցողություն» արժեքը վերաբերում է ուրիշների բարեկեցության պահպանմանը և բարելավմանը, հատկապես այն մարդկանց նկատմամբ, որոնց հետ անձը հաճախակի շփվում է: Արժեքի միջին արտահայտվածությունը արտացոլում է հայրերի՝ իրենց շրջապատողների նկատմամբ բարեկեցության պահպանման

ձգտումը, հոգատարության և ուշադրության դրսևորումը, քանի որ այտրուիզմն արտահայտում է հետաքրքրություն և պատրաստակամություն՝ հոգալու ուրիշների բարեկեցությունը: Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ հայրերը գիտակցում են ընտանիքի անդամների կարիքները և պատրաստակամ են ցուցաբերելու աջակցություն, սակայն փակ և պահպանողական լինելը նրանց առավել զուսպ է դարձնում: Մայրերի խմբում կամեցողությունը ավելի բարձր է, բայց չի գերազանցում միջին ցուցանիշը: Ամեն դեպքում մայրերը ավելի հուզական են, և երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքում ավելի շատ են առաջնորդվում կարեկցանքով, խղճով և հուզական ապրումներով:

Ունիվերսալիզմի արժեքին բնորոշ են ըմբռնումը, արժևորումը, հանդուրժողականությունը, ինչպես նաև մարդկանց և բնության բարեկեցության պահպանումը: Սա, ի տարբերություն կամեցողության, ուղղված է ոչ թե խմբից ներս, այլ ավելի համընդհանուր է ու զլորալ՝ դեպի սոցիալական միջավայրը: Ունիվերսալիզմի արժեքը ծագում է մարդու ու խմբի գոյատևման պահանջմունքից: Այն ընդգրկում է երկու ենթախումբ. աշխարհի մարդկանց բարեկեցության ու բնության համար մտահոգություն (լայնախոհություն, սոցիալական արդարություն, հավասարություն, խաղաղություն, բնության հետ միասնություն, իմաստություն, շրջապատի պահպանություն): Տվյալ արժեքի միջին արտահայտվածությունը ենթադրում է, որ հայրերը, հարգելով հասարակական ընդհանուր արժեքները, ճանաչում են այլոց իրավունքները, սատարում են համընդհանուր բարոյական սկզբունքներին՝ ինչպես մարդկային իրավունքների, այնպես էլ բնության պաշտպանության ոլորտում (հաչատրյան և ուրիշներ 63): Մայրերի շրջանում համընդհանրությունն ավելի բարձր դրսևորում ունի: Այնուամենայնիվ, տվյալ արժեքը ցուցաբերում է միջին արտահայտվածություն, ինչը ցույց է տալիս, որ հայրերը այդ արժեքները չեն համարում առաջնային կամ գերակա իրենց առօրյա կյանքում:

Ինքնավարության արժեքի դրսևորումը բավականին բարձր է հայրերի մոտ, ինչը նշանակում է, որ նրանք կարևորում են անկախության, ստեղծարարության և ինքնաարտահայտման դրսևորումները: Նրանք խրախուսում են երեխայի ինքնուրույնությունը, ազատ կարծիքի արտահայտումը, ինչպես նաև խնդրահարույց իրավիճակներում լուծումներ գտնելու ինքնուրույն փորձը (հատկապես հայրերի և որդիների միջև հարաբերություններում սա ակնհայտ է): Ինքնուրույնության բարձր մակարդակը կարող է արտահայտվել որպես կառավարման կամ առաջնորդման կարիք, որտեղ հայրերը ոչ միայն պահանջում են անկախություն, այլև աջակցում են երեխային իրականացնելու իրենց զաղափարները ու որոշումները: Սանդակը բնորոշող նպատակներն են ինքնուրույն մտածելակերպը, սեփական գործողությունների ընտրությունը, ստեղծարարությունը, աշխարհը ուսումնասիրելը, ազատությունն ու անկախությունը: Ինքնուրույնությունը կապված է կառավարման ու իշխանության պահանջմունքների հետ:

Ստիմուլյացիայի արժեքը գտնվում է միջին մակարդակի վրա, բնութագրվում է նորությունների հանդեպ պատրաստակամությամբ, կյանքում մարտահրավերների առկայությամբ, անընդհատ նոր ստիմուլներ և հետաքրքրություններ փնտրելով: Նորարարության բարձր պահանջ ունեցող մարդկանց ձանձրացնում է միապաղաղ կյանքը, և հնարավորության դեպքում նրանք ջանում են փոխել կյանքի ընթացքը: Տվյալ պարագայում ստիմուլյացիայի միջին ցուցանիշը վկայում է հայրերի՝ կայունության և կանխատեսելիության վրա կենտրոնանալու մասին: Նրանք հիմնականում խուսափում են ռիսկային կամ անկայուն գործողություններից և առաջնահերթությունը տալիս են կայունությանը:

Ձեռքբերումների կամ հաջողության հասնելու ձգտումներ ունենալու արժեքային կողմնորոշումը, որը առաջնային է անձի՝ հաջողության հասնելու և զարգացման առավելագույն մակարդակներին ձգտելու համար, բավական բարձր մակարդակ ունի հայրերի խմբում:

Հեղինակը ծագում է օրգանական պահանջմունքներից և ենթադրում է հաճույքի միջոցով բավարարվածությունն ստանալը: Հայրերն ունեն հետաքրքրություն հաճույքի և սեփական հանգստի նկատմամբ, բայց այն դրսևորվում է սահմանափակ՝ համաձայն ընտանիքի հիմնական առաջնահերթությունների: Հայրերն ներգրավվում են ընտանեկան ուրախ միջոցառումներին, բայց դրանք հիմնականում ուղղված են ընդհանուր բավարարվածությանը, ոչ թե միայն իրենց ցանկություններին: Նրանք խուսափում են այնպիսի գործողություններից, որոնք կարող են խոչընդոտել ընտանիքի կայունությունը կամ հակասել ընդհանուր բարեկեցությունը: Այսպիսով՝ հեղինակի միջին ցուցանիշը ցույց է տալիս, որ հայրերն անձնական հաճույքների և զվարճությունների հարցում չափավոր են:

Իշխանության բարձր գնահատականը ցույց է տալիս նրանց վերահսկողության և առաջնորդության ձգտումը ընտանիքում: Հայրերը կարող են ավելի հաճախ վերցնել ընտանիքում հիմնական որոշումներ կայացնողի դերը: Վերլուծելով պատասխանները՝ կարելի է ենթադրել, որ հայրերը նախընտրում են գերակա դիրքի պահպանման այն սոցիալական խմբերում, որտեղ գտնվում են: Նրանք հակված են իմիջի պահպանմանը, վերահսկողության սահմանման, ինչպես նաև մեծ կարևորություն են տալիս սոցիալական հարգանքի ձեռքբերմանը:

Անվտանգության արժեքն ամենաբարձրն է երկու խմբերի համար, ինչը ցույց է տալիս ընդհանուր ձգտումը՝ ընտանիքին ապահովել կայունությամբ և պաշտպանվածությամբ: Ինչպես հայրերը, այնպես էլ մայրերը շեշտադրում են ընտանիքի կայունությունը՝ խուսափելով ավելորդ ռիսկերից և անորոշությունից: Այս արժեքի մոտիվացիան ներառում է ներդաշնակության, անվտանգության և հասարակական կայունության պահպանման նպատակները: Այն արտացոլվում է ընտանիքում՝ ընտանեկան կարգապահության, մաքրության, աջակցության և ընտանեկան անվտանգության ապահովման գործընթացում:

Փոփոխականների միջև կոռելյացիոն կապի վերլուծություն

Ավարտելով արդյունքների վերլուծությունը՝ մենք ուսումնասիրել ենք ծնողական վերաբերմունքի ոճերի և արժեքային կողմնորոշիչների միջև փոխհարաբերակցական կապերը (տե՛ս աղյուսակ 1.):

Աղյուսակ 1. Փոփոխականների միջև կոռելյացիոն վերլուծության արդյունքները

	Ընտանեկան հարաբերություններ	Գերիոգտառություն	Ազդեփոխության ճնշում
Համընդհանուր.	0.425	0.240	0.154
Կոմֆորտիզմ	-0.094	-0.103	-0.303
Ավանդապաշտ.	-0.123	-0.263	-0.013

Համընդհանրության և ընտանեկան հարաբերությունների դրական կապի ($r=0.425$, $p=0.001$) գործակիցը ցույց է տալիս, որ համընդհանրության արժեքների արտահայտվածության աճը կապ ունի ընտանեկան հարաբերությունների որակի բարձրացման հետ: Այն ընտանիքներում, որտեղ գերակշռում են համընդհանրության արժեքները, անդամներն ավելի հակված են հարգելու միմյանց կարծիքները, բաց լինել փոխգիշուկների համար և գնահատել ընտանեկան միասնականությունը: Այս արժեքները կարող են կանխել կոնֆլիկտները՝ խրախուսելով խաղաղ լուծումներ և աջակցելով փոխըմբռնման մշակույթին: Այս ամենի մասին է նաև փաստում համընդհանրության արժեքների և ընտանիքում հարաբերությունների հավասարությունը ($r=0.339$, $p=0.01$):

Ավանդապաշտության և գերհոգատարության ($r=-0.263$, $p=0.05$) հարաբերակցության գործակիցը ցույց է տալիս թույլ բացասական կապ: Սա նշանակում է, որ ավանդական արժեքների ուժեղ արտահայտվածությունը ընտանիքում կարող է որոշ չափով նվազեցնել գերհոգատարության դրսևորումները: Այսպիսի ընտանիքներում հավանական է, որ ուշադրությունը ավելի շատ կենտրոնանում է համընդհանուր կարգուկանոնի և պարտականությունների վրա:

Կոմֆորմիզմ և խուսափում կոնֆլիկտներից ($r=-0.326$, $p=0.01$) հարաբերության գործակիցը վկայում է չափավոր բացասական կապի մասին: Բացասական հարաբերակցությունը հուշում է, որ մեկ փոփոխականի աճի հետ մեկտեղ նվազում է մյուսը: Կոմֆորմիզմը կարող է արտահայտվել որպես սոցիալական նորմերի ներքին ընդունում, որտեղ մարդիկ մղվում են ավելի ակտիվորեն լուծելու կոնֆլիկտները՝ համաձայնություն հաստատելու կամ համագործակցելու նպատակով:

Աղյուսակ 2. Փոփոխականների միջև կոռելյացիոն վերլուծությունը՝ ըստ ծնողական վերաբերմունքի ոճերի

	Ընդունում-մերժում	Համագործակցություն	Սիմբիոզ
Համընդհանրություն	0.323	0.367	0.542
Հեղոսիզմ	-0.131	-0.122	-0.286
Ավանդապաշտություն	-0.241	-0.171	-0.377

Համընդհանրության արժեքների և ծնողական վերաբերմունքի սիմբիոզի ($r=0.542$, $p=0.001$) հարաբերակցության գործակիցը վկայում է ուժեղ դրական կապի մասին: Այնպիսի սկզբունքները, ինչպիսիք են՝ սոցիալական արդարությունը, սոցիալական նորմերի պահպանումը, խթանում են սիմբիոզի դրսևորմանը, որը բնորոշվում է աջակցելու պատրաստակամությամբ և կարեկցանքի դրսևորումներով: Ավանդապաշտության և սիմբիոզ ($r=-0.377$, $p=0.01$) չափավոր բացասական հարաբերակցությունը նշանակում է, երբ ընտանիքում գերակշռում են ավանդական արժեքները, սովորույթների խիստ պահպանումը, նվազեցնում է ընտանիքի անդամների միջև փոխօգնության և հոգատարության դրսևորումները: Այս արդյունքները ընդգծում են այն տեսակետը, որ ընտանեկան հարաբերություններում վերգրավվածությունը և սոցիալական արդարության սկզբունքները ուղակիորեն կապ ունեն ընտանիքի ներսում փոխադարձ աջակցության և համերաշխության դրսևորումների հետ: Այն ցույց է տալիս, որ համերաշխության, փոխադարձության և ընտանիքում սիմբիոզի ձևավորման գործընթացում ակտիվ դերակատարում ունեն

հասարակական պատասխանատվության բարձր գնահատականը, սոցիալական նորմերին հետևելը և բարոյական սկզբունքներին հավատարիմ մնալու ձգտումը:

Չեդոնիզմ և սիմբիոզ ($r=-0.286$, $p=0.01$) հարաբերակցական բացասական կապը բնութագրվում է նրանում, երբ ընտանիքի անդամները առաջնահերթությունը տալիս են իրենց անձնական հաճույքներին, նրանց միջև համատեղ գործողություններն ու փոխադարձ կախվածությունը կարող է նվազել: Բացասական կապի թույլ բնույթը հուշում է, որ հեդոնիզմի ազդեցությունը սիմբիոզի վրա ամբողջովին խաթարող չէ, այլ կարող է լինել մեկ այլ գործոնների համակցությամբ առաջացող հետևանք:

Եզրակացություններ

Այսպես՝ ըստ մեր կողմից կատարված հետազոտությունների՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացությունների.

- Ծնողների արժեքային համակարգը Էական ազդեցություն է ունենում երեխայի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքի ոճերի ընտրության գործընթացի վրա: Բոլոր այն խնդիրները, որոնք ծագում են ծնողների և երեխաների միջև, նույնպես հանգուցալուծվում են ըստ արժեքային հիմքերի՝ ծնողների կողմից դրսևորելով ավանդապաշտություն, պահպանողականություն կամ ազատություն և իշխանություն և այլն:

- Կոռելացիոն վերլուծության արդյունքում պարզ դարձավ, որ որոշ արժեքներ և վերաբերմունքային տարրեր, ինչպիսիք են՝ համընդհանրություն-սիմբիոզ, համընդհանրություն-ընտանեկան հարաբերություններ, համընդհանրություն-համագործակցություն, ունեն չափավոր դրական կոռելացիոն կապ:

- Միևնույն ժամանակ, փոփոխականները, ինչպիսիք են՝ ավանդականությունն ու սիմբիոզը, ցույց են տվել բացասական կորելացիոն կապ, ինչը նշանակում է, որ ընտանիքում մեկ փոփոխականի առկայությունը կարող է նվազեցնել մյուսի արտահայտվածությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ալավերդյան, Նելի. *Ավանդույթը որպես սոցիալական համակարգի կառուցարկման եղանակ (ուսումնական ձեռնարկ)*. Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2019, էջ 160:

2. Գալստյան, Ալինա. *Մաթեմատիկական վիճակագրության մեթոդները հոգեբանական հետազոտություններում (ուսումնական ձեռնարկ)*. Երևան: Հեղ. հրատ. , 2015, էջ 88:

3. Խաչատրյան, Նարինե և ուրիշներ. *Մշակույթ, արժեքներ, համոզմունքներ, վարքի կողմնորոշիչները փոփոխվող հասարակությունում*. Երևան: Հեղ. հրատ. , 2014, էջ 164:

4. Հարությունյան, Նարինե. *Ընտանիքի կիրառական հոգեբանություն: Ուս. ձեռնարկ*. Երևան.: Հեղ. հրատ., 2021, էջ 244:

5. Հարությունյան, Նարինե. «Ծնողական վերաբերմունքով պայմանավորված դեռահասի քոփինգի ուսումնասիրումը լրիվ և ոչ լրիվ ընտանիքներում». *Գիտական Արցախ*, № 3 (18), 2023, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2023, էջ 121-131:

6. *Հոգեբանական գնահատման գործիքակազմ*. գրախոս՝ Հրանտ Ավանեսյան, կազմողներ՝ Գալստյան Ալինա, Պապոյան Վարդուհի և ուրիշներ, ԵՊՀ հրատ. , Երևան, 2024, էջ 236:

7. Սեդրակյան, Սեդրակ. *Ընտանիքի հոգեբանություն*. Երևան: Ուրարտու համալս., 2010, էջ 456:
8. Адлер, Алфред. *Воспитание детей. Взаимодействие полов*. Перевод с английского А. А. Валеева и Р. А. Валеевой. - Ростов н/Д: Феникс, 1998, с. 448.
9. Гиппенрейтер, Юлия. *Большая книга общения с ребенком*. Ю. Б. Гиппенрейтер — «АСТ», 2016, с. 214.
10. Гуляихин, Вячеслав. «Семья как субъект ранней правовой социализации». *Юридические исследования*, 2013. № 7. с. 56-66.
11. Кучмаева, Оксана и др. «Трансформация института семьи и семейные ценности». *Вестник славянских культур*: журнал. М.: Государственная академия славянской культуры, 2009, с. 20-29.
12. Baumrind, Diana "The influence of parenting style on adolescent competence and substance use". *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 1991, pp. 56-95.
13. Schwartz, Shalom "Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries". *Advances in experimental social psychology*, 25(1), 1992, pp. 1-65.

WORKS CITED

1. Alaverdyan, Neli (2019) *Avanduyt'y vorpes sots'ialakan hamakargi karruts'arkman yeghanak*, [Tradition as a Method of Building a Social System]. Yerevan, YSU Publishing House, 2019, 160 p. (in Armenian)
2. Galstyan, Alina (2015), *Mat'ematikakan vichakagrut'yan met'vodnery hogebaranakan hetazotut'yunnerum*, [Mathematical Statistical Methods in Psychological Research] Yerevan; Auth. Publishing House, 2015, 88 p. (in Armenian)
3. Khach'atryan, Narine and at al. (2014), *Mshakuyt', arzhhek'nr, hamozmunk'ner, vark'i koghmnoroshich'nery p'vop'vokhvogh hasarakut'yunum*, [Culture, Values, Beliefs, Behavioral Orientations in a Changing Society], Yerevan. Auth. Publishing House, 2014, 164 p. (in Armenian)
4. Harut'yunyan, Narine (2021), *Yntanik'i kirarrakan hogebanut'yun* [Applied Family Psychology: Textbook], Yerevan: Auth. Publishing House, 2021, 244p (in Armenian)
5. *Hogebanakan gnahatman gortsik'akazm*, reviewer Hrant Avanesyan, Authors: Galstyan Alina, Papoyan Varduhi and at al. [Psychological Assessment Toolkit], YSU Publishing House, Yerevan, 2024, 236 p. (in Armenian)
6. Harut'yunyan, Narine. (2023) *Tsnoghakan verabermunk'ov paymanavorvats derrahasi k'vop'ingi usumnasirumy lriv yev voch' lriv yntanik'nerum* [The study of Adolescent Coping Determined by Parental Behavior in Full and Incomplete Families], Scientific Artsakh, No. 3 (18), 2023, Yerevan, "ARTSAKH" Publishing House, 2023, pages 121-131 (in Armenian)
7. Sedrakyan, Sedrak (2010). *Yntanik'i hogebanut'yun* [Family Psychology] Yerevan: Urartu University, 2010, 456 p. (in Armenian)
8. Adler, Alfred (1998) *Vospitaniye detey. Vzaimodeystviye polov* [Raising Children. Interaction of the Sexes] Rostov N/D: Feniks, 1998. – 448 (in Russian)
9. Gippenreyter, Yuliya (2016) *Bol'shaya kniga obshcheniya s rebenkom* [The Big Book of Communication with a Child], "AST", 2016, 214 (in Russian)
10. Gulyaikhin, Vyacheslav (2013) *Sem'ya kak sub'yekt ranney pravovoy sotsializatsii*, [Family as a Subject of Early Legal Socialization] Legal research, 2013. No. 7. pp. 56-66. (in Russian)
11. Kuchmayeva, Oksana and at al. (2009) *Transformatsiya instituta sem'i i semeynnyye tsennosti* [Transformation of the Family Institution and Family Values],

Bulletin of Slavic cultures: journal. Moscow: State Academy of Slavic Culture, 2009b, pp. 20-29 (in Russian)

12. Baumrind, Dinan "The Influence of Parenting Style on Adolescent Competence and Substance Use". *The Journal of Early Adolescence*, 11(1), 1991, pp. 56-95.

13. Schwartz, Shalom "Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries". *Advances in experimental social psychology*, 25(1), 1992, pp. 1-65.

A STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTS' VALUE SYSTEM AND THEIR ATTITUDE TOWARDS CHILDREN

DIANA SARGSYAN

*Yerevan State University, Research Center for Psychology,
Ph.D.in Psychology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

SATENIK ARSHAKYAN

*Yerevan State University,
Research Center for Psychology, Master Student*

The article presents the topic of parent-child relationships, emphasizing the relationship between the attitude towards the child and the value system of parents. The aim of the article is to identify which basic values and beliefs of parents influence the choice of styles of attitude towards children.

Our task is to conduct research among parents, to assess and identify the styles of attitudes, value orientations of mothers and fathers towards their children and to consider possible interactions between them.

The novelty of the research is that, using qualitative and quantitative methods of psychological research, we have identified correlations between parental values and styles of attitude, which can be applied in the field of practical psychology.

The main results indicate that the parents' value system is one of the fundamental factors in the formation of attitudes towards the child and influences not only the structure of the chosen attitudinal styles, but also the quality of the relationship.

Keywords: *parent-child relationships, family roles and role stereotypes, attitude style, conformism, traditionalism, overprotectiveness, value analysis, correlation analysis of attitude styles and value system.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ СИСТЕМОЙ НАВЯСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ РОДИТЕЛЕЙ И ИХ ОТНОШЕНИЕМ К ДЕТАМ

ДИАНА САРГСЯН

*научный сотрудник научно-исследовательского центра психологии
Ереванского государственного университета,
кандидат психологических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

САТЕНИК АРШАКЯН

*магистрант, исследователь-волонтер научно-исследовательского центра
психологии Ереванского государственного университета, магистр,
г. Ереван, Республика Армения*

Статья посвящена теме взаимоотношений между родителями и детьми, особо акцентируется связь между отношением к ребенку и системой ценностей родителей. В статье исследуется, как основные ценности, убеждения и культурные нормы родителей влияют на выбор стиля их отношения к ребенку. С использованием качественных и количественных методов психологических исследований были выделены следующие основные типы родительских ценностей: автономия, гедонизм, власть, безопасность, конформизм, традиционность, универсализм и другие. Исследование рассмотрело связь этих ценностей с стилями отношения родителей, такими как симбиоз, принятие-отвержение, контроль, инфантилизм и другие. Основные результаты исследования показывают, что система ценностей родителей оказывает значительное влияние на формирование их отношения к ребенку.

Ключевые слова: *взаимоотношения родитель-ребенок, семейные роли и ролевые стереотипы, стиль отношения, конформизм, традиционализм, чрезмерная опека, анализ ценностей, корреляционный анализ стилей отношения и системы ценностей.*

INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ENHANCEMENT ON THE SOCIAL STEREOTYPICAL PERCEPTIONS OF EDUCATORS *

UDC: 159.9(73) + 37.015.3 + 316.647 DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-211

MARY GHAZARIAN

*Khachatur Abovyan Armenian State Pedagogical University,
Chair of Psychology named after Academician M. Mazmanyar, Ph.D. Student,
Beirut, Lebanon*

marygurunlian@gmail.com

ORCID: 0009-0000-2729-8343

The goal of the given study was to investigate the role of emotional intelligence — particularly empathy — in mitigating social stereotypes held by teachers, with a focus on those related to age, professional identity, and education within school environments. The research addresses the pressing issue of bias and social stereotypes in educational settings and explores how enhancing emotional intelligence can serve as a strategy for promoting inclusivity.

The methodology included a literature review of previous research, followed by correlational research conducted through surveys and questionnaires administered to educators. The study examined the relationship between levels of emotional intelligence and the presence of social stereotypes among teachers. The findings indicate a significant negative correlation, suggesting that educators with higher emotional intelligence are less likely to hold or act on social biases.

Based on these results, the article offers targeted recommendations for educators, school administrators, and policymakers, emphasizing the integration of emotional intelligence training to foster more empathetic, inclusive, and equitable educational communities.

Keywords: *emotional intelligence, empathy, educational environment, teachers, social stereotypes, bias, equity, inclusion.*

Introduction

Education transforms lives and communities and since schools are microcosms of the societies, examining emotional intelligence and social stereotypes within the context of schools is an effective way to understand their impact on the process of shaping the citizens of tomorrow. Research in the field of education and psychology seeks to understand how to prepare the successful and happy citizens for the future. What skills will future leaders need? How can schools effectively prepare students for life beyond the classroom? More than a decade ago, Goleman highlighted the importance of emotional

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.02.2025թ., գրախոսվել՝ 20.02.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

intelligence in leadership, stating the Harvard Business Review “The most effective leaders are all alike in one crucial way: They all have a high degree of what has come to be known as emotional intelligence”. (Goleman 1995)

The process of preparing leaders is increasingly supported by a growing body of social science research focusing on mental health and emotional wellbeing and is offering evidence that emotional intelligence plays a crucial role in life success and personal happiness. Phrases such as *know your emotions*, *manage your emotions*, *recognize and read emotions in others* are often heard during job interviews highlighting the expectation that individuals possess and demonstrate these skills. However, despite their importance, such competencies are rarely taught in schools or during university education.

Life pre and post pandemic offered an opportunity to the world, to try and test the social skills theory in the social and education context as well. Self-awareness, the ability to relate to others, maintaining a positive outlook, and demonstrating resilience were all put to the test when learners and educators were physically apart. Educational systems faced the same challenge revealing the extent to which teachers were able to support students' learning, development, relationships, and survival skills during this difficult period.

Harvard review in its 2021 research states that social emotional learning (SEL) is an essential skill for individuals to succeed in the 21st century workforce. SEL according to CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning) is an educational approach that helps people develop social skills and awareness of themselves and others. School-based SEL can help students improve their academic and interpersonal performance. It focuses on the positive behaviors of students instead of the negative behaviors to promote healthy youth development. It helps to set school-wide policies that nurture individual differences and allow learners to reach their maximum potential. SEL targets learners, parents, teachers, administrators and the community at the large, as all stakeholders, in the education system. Implementation of SEL curricula in schools, promises hope on the larger scale of preparing lifelong learners, competent learners, who know themselves well, are aware of their strengths and weaknesses and are empathetic citizens in their society (Brackett & Katulak 2006).

SEL also helps to create a safe haven for all learners, despite their capabilities and background, allowing collaboration and effective communication. These programs improve academic performance, raise self-esteem of learners and increase their chance of building and maintaining effective lifelong relationships. These skills and competencies enable all learners — regardless of social background, gender, or abilities — to engage in meaningful experiences within the school environment that prepare them for life beyond the classroom, ultimately shaping them into solution-oriented, active citizens. Social Emotional learning is introduced to schools through school wide policies, and teacher trainings, along with preparation of resources. It is done through specific sessions pre-planned for SEL activities along with instructional strategies that target the emotional wellbeing of learners and allows them to practice these skills and master them.

Emotional competencies can be divided into personal competencies such as self-awareness where accurate self-assessment is crucial and offering learners opportunities to identify their strengths weaknesses dreams and goals along with answering questions of who they are, can yield self-confidence. Self-management on the other hand focuses mainly on how individuals can practice self-control, become trustworthy, predictable, transparent citizens that are able to change and adapt where needed, as well as inspire trust in relationships. They are individuals who are aware of their triggers and motives and know how to regulate their thoughts, words and actions. These emotionally intelligent learners are motivated and know how to elevate their own level of energy along with that of those in their surrounding communities.

Social competencies on the other hand, focus on individuals serving others and their society, through empathetic approach, offering support and growth mindset. It is in social skills that emotional intelligence is evident through the actions of individuals in the community, such as building teamwork and collaboration spirit, communicating growth, developing each other and leading change, through becoming catalysts that embrace change and lead others towards new horizons (Chernis, Goleman 2001).

Can personal and social competencies manifested through self-awareness and regulation on one hand and empathy, motivation and emotional coaching on the other hand be learned and acquired? If the answer to that question is yes by Mathew and Deary (2009), and Goleman (1995, 1998) then the next question would be: *Where do these skills need to be ideally taught?* Mayer and Salovey (1997) declare that a valid response to this question may be schools, the best sites to introduce social skills at early ages. They explain that ideally, human beings need to be introduced to emotional intelligence as early as they start school and learn skills like any other skill through educational institutions and curricula.

Problem Statement

First, emotional intelligence was discussed as a thought and an added skill and luxury to one's life until the 21st century where it is considered a vital and essential component for life success and career performance. United Nations stated that "mental health is no more a luxury" it is rather a basic need according to the 2030 sustainable development goals.

According to research, emotional intelligence/Social Emotional learning creates positivity and tolerance at schools and minimizes social stereotype manifestations such as bullying. Thorough research on the website of the Ministry of Education in Lebanon until December 2022, showed that the Lebanese Ministry of Education, in all its curricula in languages, sciences, math and various arts, has not allocated a specific subject to be taught at schools. The education system followed in all public schools does not allocate sessions to target these skills nor does it give teachers guidelines, scope or sequence of objectives to follow and teach. Research revealed that for these skills to be taught effectively at schools and yield highest results teachers need to know about them, learn about them at the teacher preparatory courses, practice tools to introduce them in lesson planning and preparation and implement them in parallel to the academic work.

Schools as organizations, also evolved from the classic teacher centered traditional ones, to more contemporary modern digital phase. Taylor's theory explains that stereotypes are cognitive structures that represent general beliefs and expectations about a particular group of people. These beliefs are often based on limited information and used as mental "shortcuts" to help individuals process information quickly and make sense of the world around them. (Fiske, Taylor 2020).

Relevance

The study reveals the connection and interdependence between social stereotypes and emotional intelligence. It also uncovers those higher expressions of empathy led to a reduction in the manifestation of social stereotypes.

Empathy is the promised solution to the social problem of stereotypes. It aims to minimize intergroup and intragroup differences and allows the focus to be on similarities and common grounds, looking towards shared goals as communities rather than focusing on differences. Empathetic individuals understand different perspectives, recognize the feelings of others, and foster acceptance, thereby reducing discrimination.

Objectives

Empathy is 'the ability to experience affective and cognitive states of another person, whilst maintaining a distinct self, in order to understand the other'. This is consistent with the understanding that empathy includes at least two key dimensions: cognition and affect (Decety 2011). If cognitive empathy can be conceptualized as 'I understand how you feel', affective empathy is conceptualized as 'I feel what you feel' (Hein and Singer 2008).

Intersubjectivity refers to the shared understanding or mutual awareness that people develop when they engage with one another. It's the process through which individuals connect, align, and make sense of each other's thoughts, emotions and perspectives. In a social context, it involves recognizing that others have their own subjective experiences and viewpoints, and being able to relate to or understand them. Intersubjectivity helps facilitate empathy, communication, and cooperation by creating common ground between people.

In research like that of Sheng and Han (2012), intersubjectivity is often used to describe situations where group members, despite differences in race, gender, or background, begin to see each other as part of a shared experience or goal. This mutual understanding can reduce biases and enhance empathic responses to others.

Guthridge, M., Penovic, T., Kirkman, M. *et al.* 2023 acknowledge that empathy is not a cure for all stereotypes in the social content, yet it allows individuals to put themselves in others' shoes, feel with them and understand their feelings, thus leading to a less prejudice and discrimination. Empathy is a promised hope to creating more sustainable communities based on equality, tolerance and acceptance, thus minimizing the manifestation of stereotypes in these societies.

The study aimed to present a background knowledge and literature review on the importance of emotional intelligence and social emotional learning in lives of teachers as they prepare the leaders of tomorrow. It aimed to highlight the presence of a negative relationship between these attributes and propose recommendation on effective ways of introducing SEL programs into pedagogical institutions.

The study:

1. carried out an analysis of the literature devoted to the preparation of the leaders of the future,
2. presented an overview about emotional intelligence of teachers in these schools,
3. studied and investigated the correlation of stereotypes and emotional intelligence among educators.

Methodology

The N. Hall's tool was used for assessing "emotional intelligence" (EQ questionnaire). N. Hall's technique is proposed to identify the ability to understand the relationship of the individual, represented in emotions and manage the emotional sphere on the basis of decision-making.

The Boyko Test-Questionnaire (Boyko's Empathy Test: Methodology for Diagnosing the Level of Empathic Abilities) was used to identify the presence and type of empathy, categorizing it as low, medium, or high across various domains. The diagnostic methodology of "Empathic ability level" proposed by V. Boyko aims to assess an individual's empathic abilities. Empathy refers to the ability to understand and share the feelings of others, and it plays a crucial role in human social interactions and relationships. Boyko's diagnostic methodology involves a comprehensive assessment process that combines self-report measures, behavioral observations, and physiological

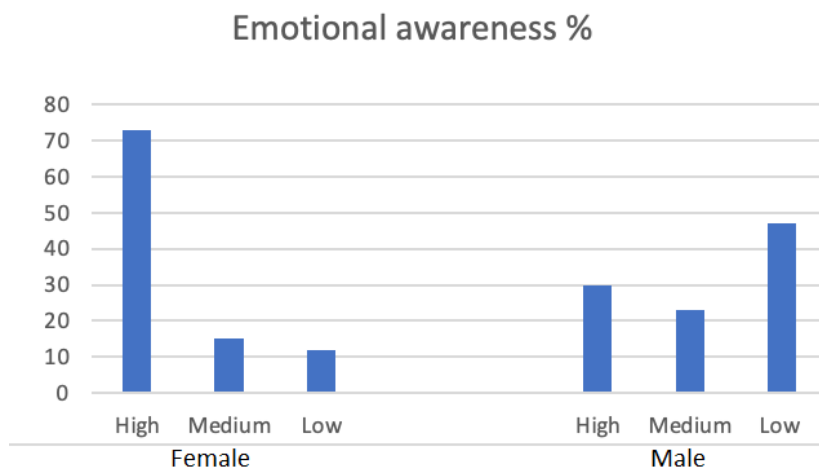
measurements. The goal is to provide a holistic understanding of an individual's empathic abilities across different dimensions. It broke down the empathy into more measurable terms such as rational empathy, emotional, intuitive. It elaborated on the source such as availability of settings that promote empathy, penetrating power or identification in empathy.

An empathy assessment tool was used in conjunction with tools for evaluating social stereotypes. The research developed and administered instruments to investigate social stereotypes within the target population. One of these tools was a questionnaire designed to assess age-related and teacher-specific stereotypes. Participants were asked to evaluate the presence or absence of certain characteristics in young, experienced, and older teachers.

Findings

The first section of the google form that was shared with all participants was the demographics of the participants. Eighty-seven females and 17 males representing different age groups.

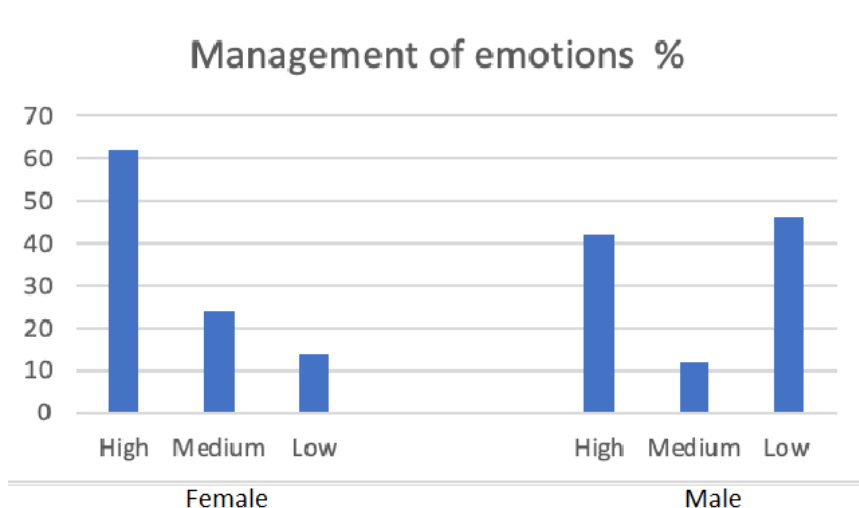
The Hall's tool was used to measure the emotional awareness of the participants. When comparing males to females, females had higher self-awareness compared to males who scored less. When checked the overall self-awareness, the results were as follows:

Graph 1: self awareness of teachers on Hall's questionnaire

The teachers in these schools whether male or female, had high level (67%) and medium (15%) of self-awareness and self-knowledge.

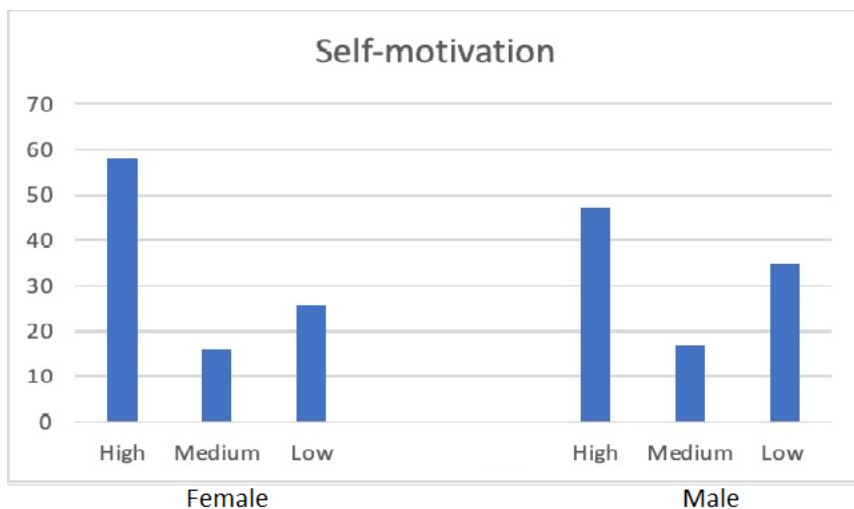
The second aspect that was measured by Hall's tool was management of emotions. Similar results were found in terms of women having higher emotion control and regulation compared to men.

Graph 2: Management of emotions of teachers using Hall's questionnaire

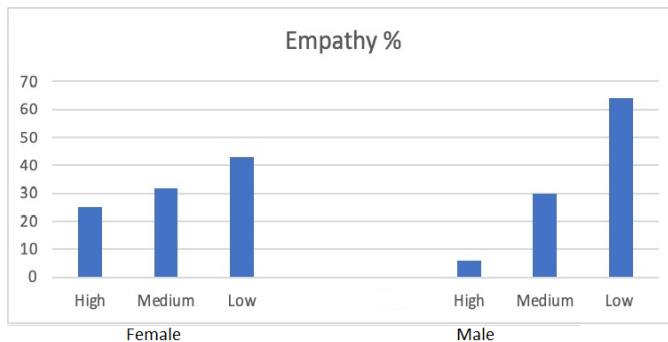
Nevertheless, the general analysis of emotion management yielded overall, high level of emotion regulation ranging high 59% of participants, 22 medium emotion regulation skills and the remaining low emotion regulation skills of 19%.

The third aspect that was measured by Hall's tool was self-motivation. The results did not vary from the previous two components. Fifty six percent of the participants were highly motivated, while medium motivation and low motivation were shown by 16 and 28 percent respectively.

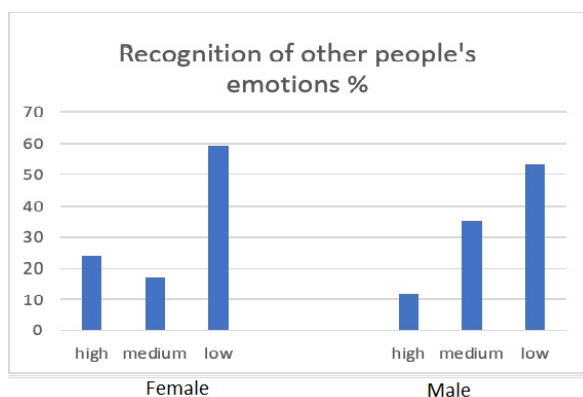
Graph 3: Motivation of teachers using Hall's questionnaire

The next section of the Hall's tool measured the social skills and the interpersonal capabilities.

Graph 4: Empathy of teachers using Hall's questionnaire

Results there were different than the first section of intrapersonal skills and personal attributes: 43% of females and 64% of males scored low empathy while scored overall was similar to the detailed description. An average of 53% of the general population scored low on empathy. Overall, 46% of the participants scored low on empathy, 32% medium and only 22% high.

Graph 5: Recognition of teachers of others emotions using Hall's questionnaire

The final component was to evaluate the individual's capacity to recognize emotions in others. The results were as follows: 59% of females and 53% of males scored low ability to recognize and read emotions in others. Fifty six percent of overall participants showed the low score in these skills and their need for improving the overall social skills.

Boyko's Empathy test was used next with social stereotypes (authored tools for this research). Pearson's correlation test also revealed that there were significant, negative, and medium to large correlation between Boyko's empathy and social stereotypes related to teacher's profession; $r = -.46$, $p < .001$ (*one-tailed*). As such, hypothesis which states that there is a negative association between Boyko's empathy and social stereotypes related to teacher's profession, was supported.

		Social stereotype age related	Social stereotype teacher related
Empathy Boyko's	Pearson Correlation	-.195	-.456
	Sig. (1-tailed)	.042	.000
	N	104	104

Table 1: Pearson Correlation between Empathy Boyko's questionnaire and social stereotypes

Discussion

Evidence shows that teachers are self-aware and have effective skills to manage and regulate their emotions in terms of personal competencies of knowing the self and regulating themselves where they can lead and motivate themselves. Self-aware and emotion regulating individuals are able to lead themselves and stay motivated to build and maintain healthy relationships with others.

Their empathy level and their ability to understand and read emotions of others is a very significant and indispensable skill. This is a huge area of concerns because teaching and learning processes have empathy and understanding the other at their core. If schools aim to improve the academic performance and offer learners the boost and head start of social skills, then teachers are the agents to make that come true. If teachers are to lead by example, then they have to possess the ability to put themselves in others' shoes and read their emotions to show empathy and kindness. After the covid pandemic, teacher burnout is the major pandemic and if we are not able to cater to the mental health of educators, and offer tools for self-care, motivation and empathy, they will not be able to survive in the challenging profession.

Kindness and empathy are the requirements for the future leaders and if we do not train our children on empathy and social skills, they will suffer making their way. As educators, it is our responsibility, to propose tools for teachers and pioneer as change catalysts and agents for growth. This project needs various components to be present:

- ✓ Teacher Personal Mental Health: Teachers who are not feeling well emotionally, physically, psychologically and socially, are not able to relate to learners and be able to show empathy and compassion to target lessons to the relevance of learners and for their benefit.
- ✓ Teaching resources and strategies: Helping teachers identify tools to effectively introduce social Emotional learning inside classrooms. Teachers need apart from training, resources and materials to be able to use them effectively inside classrooms, integrated with their academic work.
- ✓ Overall school wide policies: Teachers are the main agents to start the change and create compassionate classrooms, yet they cannot do it alone. They need school leaders who believe in social emotional learning and support this work and together create a roadmap that caters to their wellbeing as individuals and also supports and nurtures the growth of empathetic learners.

Conclusion

The research underscores the crucial role that emotional intelligence, self-awareness, and empathy play in the effectiveness of teachers as leaders and motivators within educational settings. Evidence suggests that teachers who possess these personal competencies—understanding themselves and regulating their emotions—are better equipped to lead by example and maintain healthy relationships with their students. This emotional intelligence, particularly empathy, is an indispensable skill for fostering an environment conducive to learning and growth.

As education systems continue to evolve, it is vital to recognize that teachers are not just academic instructors but also mentors who shape the social and emotional development of their students. After the global challenges posed by the COVID-19 pandemic, teacher burnout has emerged as a significant concern, emphasizing the need to support educators' mental health, motivation, and emotional well-being. If teachers are to be effective agents of change and instill empathy and kindness in their students, they must first be empowered with the tools and strategies necessary for self-care and emotional regulation.

Moving forward it is clear that improving teachers' emotional intelligence is a multifaceted endeavor. Key components for success include promoting personal mental health, providing the right resources and teaching strategies for social-emotional learning, and establishing school-wide policies that foster a supportive, empathetic environment. Ultimately, teachers must be supported by school leaders who are committed to the growth and well-being of both educators and students. By addressing these interconnected areas, we can ensure that educators are equipped to guide the next generation in developing the social and emotional skills they need to thrive in an increasingly complex world.

Recommendations and Future Research Directions

It is through such professional development opportunities that the effective framework would be complimented and implemented so that emotional intelligence and empathy through education can create equity in the society where self-aware and confident individuals aim to be motivated to build and maintain healthy relationships, tolerating those who are different, accepting those with special needs and creating a more inclusive and sustainable societies with lifelong learners.

Readiness on the level of policy makers is the key when discussing the concept of Emotional intelligence and social skills. It is vital to ensure that leaders of the education systems, organizations and schools understand the long-term benefits of developing SEL programs and experience their own competencies of Emotional Intelligence in order to communicate the purpose and the importance of such programs. The leaders of the schools and national educators on the ministry level need to monitor, evaluate and offer ongoing feedback on the development of the competencies in their personal development plans as well as the impact of these programs inside schools.

In order to proceed into such programs, educational leaders need to have a clear assessment of their own strengths and limitations, so that they can improve their status, before becoming themselves change catalysts in the organizations. These leaders would emphasize self-development and development of teachers on these vital skills, offering them evidence in science, psychology and education, so teachers buy in and join the action. When organizations plan such changes inside the spirit and the culture of schools, it is crucial that communication is clear, objective, honest and scientific. (Chernis, Goleman 2001)

Bracket & Katulak (2006) explain that introducing any new change to school curricula ideally starts with teacher's education and then administration support and then only results may be seen on the level of learners. Teachers are advised to be trained with knowledge basis and practical tools to be able to integrate any new concept and skill to education. They both argue that before teachers enter the classroom, they need to attend proper workshops and training in order to be able to create a "safe, caring, satisfying and productive school environment". According to them, proper preparatory courses should give teachers a theoretical background as well as practical tools to implement and bring innovation to their daily classrooms.

Finally, if one is to realistically start the advocacy through preservice and Inservice teacher trainings, then comes the national framework and curricula for universities and also for schools.

REFERENCES

1. Brackett, Marc A., and Katulak A. Nadine. "Emotional Intelligence and Its Impact on Social Skills and Academic Performance." *The Emotional Intelligence Handbook*, edited by Marc A. Brackett and Peter Salovey, Jossey-Bass, 2006, pp. 143-161.
2. Cherniss, Cary, and Goleman, Daniel. *The Emotionally Intelligent Workplace:*

How to Select for, Measure, and Improve Emotional Intelligence in Individuals, Groups, and Organizations. Wiley, 2001.

3. Decety, Jean. "The Neuroevolution of Empathy." *Annals of the New York Academy of Sciences*, vol. 1231, no. 1, 2011, pp. 35-45. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2011.06027.x>.

4. Fiske, Susan T., and Taylor, E. Shelley. "Social Cognition Evolves: Illustrations from Our Work on Intergroup Bias and on Healthy Adaptation." *Perspectives on Psychological Science*, vol. 15, no. 1, 2020, pp. 1-16. <https://doi.org/10.1177/1745691619880382>.

5. Goleman, Daniel. *Emotional Intelligence*. Bantam Books, 1995.

6. Goleman, Daniel. *Working with Emotional Intelligence*. Bantam Books, 1998.

7. Guthridge, Megan, et al. "The Role of Affective Empathy in Eliminating Discrimination Against Women: A Conceptual Proposition." *Human Rights Review*, vol. 24, 2023, pp. 433-456. <https://doi.org/10.1007/s12142-023-00692-6>.

8. Hall, N. (2001). *EQ questionnaire*. In E. I. Ilyin, *Emotions and feelings* (pp. 633–634). St. Petersburg: Peter.

9. Hein, Grit, and Singer, Tania. "I Feel How You Feel but Not Always: The Empathic Brain and Its Modulation." *Current Opinion in Neurobiology*, vol. 18, no. 2, 2008, pp. 153-158. <https://doi.org/10.1016/j.conb.2008.07.012>.

10. Mayer, John D., and Salovey, Peter. "What Is Emotional Intelligence?" *Emotional Development and Emotional Intelligence: Implications for Educators*, edited by Peter Salovey and David Sluyter, Basic Books, 1997, pp. 3-31.

11. Sheng, Feng, and Han, Shihui. "Manipulations of Cognitive Strategies and Intergroup Relationships Reduce the Racial Bias in Empathic Neural Responses." *NeuroImage*, vol. 61, no. 4, 2012, pp. 786-797. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2012.04.028>.

ՀՈՒՉԱԿԱՆ ԻՆՏԵԼԵԿՏԻ ԽԹԱՆՄԱՆ ԱՉԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՐԾՐԱՏԻՊԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ԿՐԱ

ՄԵՐԻ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

*Խ. Աբովյանի անվան Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարանի
Մ. Մազմանյանի անվան հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Բեյրութ, Լիբանան*

Այս հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել Էմոցիոնալ ինտելեկտի, մասնավորապես՝ Էմպատիայի դերը ուսուցիչների շրջանում առկա սոցիալական ստերեոտիպերը մեղմացնելու գործընթացում՝ ուշադրություն դարձնելով տարիքային, մասնագիտական ինքնության և կրթական միջավայրում առկա ստերեոտիպերին: Հետազոտությունը անդրադառնում է կրթական միջավայրում կողմնակալության և սոցիալական ստերեոտիպերի հրատապ խնդիրն և ուսումնասիրում է, թե ինչպես Էմոցիոնալ ինտելեկտի զարգացումը կարող է ծառայել որպես ներառականության խթանման ռազմավարություն:

Օգտագործված մեթոդաբանությունը ներառում է գիտական գրականության վերանայում՝ հիմնված նախորդ հետազոտությունների վրա, ինչպես նաև կապային (կորելյացիոն) հետազոտություն՝ ուսուցիչների շրջանում անցկացված հարցումների և հարցաթերթիկների միջոցով: Հետազոտությունը վերլուծել է Էմոցիոնալ ինտելեկտի մակարդակների և ուսուցիչների սոցիալական ստերեոտիպերի առկայության միջև կապը: Արդյունքները ցույց են տվել զգալիորեն բացասական կապ, ինչը վկայում է, որ

բարձր էմոցիոնալ ինտելեկտ ունեցող ուսուցիչներն ավելի քիչ են հակված ունենալու կամ դրսևորելու սոցիալական կողմնակալություններ:

Այս արդյունքների հիման վրա հոդվածը ներկայացնում է նպատակային առաջարկություններ ուսուցիչների, դպրոցական ադմինիստրատորների և քաղաքականություն մշակողների համար՝ շեշտելով էմոցիոնալ ինտելեկտի ուսուցման ներառումը՝ նպաստելու ավելի էմպատիկ, ներառական և արդար կրթական համայնքների ձևավորմանը:

Հիմնաբաներ՝ *Էմոցիոնալ ինտելեկտ, Էմպատիա, կրթական միջավայր, ուսուցիչներ, սոցիալական ստերեոտիպեր, կողմնակալություն, հավասարություն, ներառականություն:*

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СТЕРЕОТИПОВ У ПЕДАГОГОВ

МЕРИ КАЗАРЯН

*аспирант кафедры психологии имени М. Мазманияна
Армянского государственного педагогического университета
имени Х. Абовяна,
г. Бейрут, Ливан*

Целью данного исследования стало изучить роль эмоционального интеллекта, в особенности эмпатии, в снижении социальных стереотипов среди учителей, с акцентом на стереотипы, связанные с возрастом, профессиональной идентичностью и образованием в школьной среде. Исследование затрагивает актуальную проблему предвзятости и социальных стереотипов в образовательных учреждениях и рассматривает развитие эмоционального интеллекта как стратегию продвижения инклюзивности.

Методология включала обзор научной литературы по исследованиям этой проблемы, а также корреляционное исследование с использованием опросов и анкетирования среди педагогов. В статье анализируется взаимосвязь между уровнем эмоционального интеллекта и наличием социальных стереотипов у учителей. Полученные результаты указывают на существенную отрицательную корреляцию, что свидетельствует о том, что педагоги с более высоким уровнем эмоционального интеллекта менее склонны придерживаться или действовать на основе социальных предубеждений.

На основе этих данных в статье предлагаются целевые рекомендации для учителей, школьных администраторов и разработчиков образовательной политики подчеркивая необходимость интеграции обучения эмоциональному интеллекту для формирования более эмпатичных, инклюзивных и справедливых образовательных сообществ.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, эмпатия, образовательная среда, учителя, социальные стереотипы, предвзятость, равенство, инклюзивность.*

**INVESTIGATION OF CONSUMER TAX PREFERENCES: DIRECT OR
INDIRECT TAXES ***

UDC 336

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-222

HAYK MNATSAKANYAN

*Armenian State University of Economics, Financial Accounting Chair, Head;
Yerevan State University, Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
hayk.mnatsakanyan@asue.am
ORCID: 0000-0001-7437-3553*

MERI PANOSYAN

*Yerevan State University, Lecturer;
Armenian State University of Economics, Lecturer,
Yerevan, the Republic of Armenia
panosyan.m@ysu.am
ORCID: 0009-0003-70-27-6539*

To ensure the social and economic stability of the economy, as well as its efficiency and fairness, it is crucial to understand which taxes are more preferable from the taxpayer's perspective. When formulating tax policy, governments need to consider how consumers respond to different tax systems. A comprehensive understanding of consumer tax preferences can help the government establish more effective and equitable tax policies, which, in turn, can contribute to economic growth and social justice.

The purpose of this article is to examine the impact of direct and indirect taxes on economic agents in the context of fairness and reciprocity. It seeks to analyze consumer preferences for different types of taxes across various social groups, assess how the perceived significance of the tax burden influences preferences for direct versus indirect taxes, and evaluate the effects of tax preference on economic impact, equitable distribution of the tax burden among different social groups, individual financial planning, and other related factors.

To this end, the article aims to identify which type of tax —direct or indirect — consumers prefer to maximize their utility, assuming all other conditions are equal.

To conduct the research, empirical methods were employed, including economic-mathematical modeling and comparative analysis. During the theoretical phase, a combinatorial method was applied.

Based on the research conducted, it can be concluded that consumers prefer direct taxes, because direct taxes are often progressive, meaning the rate of tax

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.02.2025թ., գրախոսվել՝ 13.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

increases as the taxpayer's income increases. This means that those who can afford to pay more contribute more, which is generally seen as a fairer system.

Key words: *Tax burden, consumer preference, direct tax, indirect tax, consumer utility, budget line, optimal solution.*

Introduction

From the consumer's perspective, the preference for types of tax payment is influenced by various factors. For instance, consumers who prioritize personal financial planning may favor tax types that make their expenses more predictable and understandable. Conversely, those who prefer not to see which portion of their income is taxed might opt for indirect taxes, as these are incorporated into the prices of goods and services and are generally less noticeable to consumers. In developed countries, as opposed to developing ones, direct taxes typically constitute a larger share of total revenue, while indirect taxes account for a smaller proportion. It is important to note that such differences are also determined by a variety of other economic factors unique to each country. The debate over whether tax pressure (or the tax burden) should focus more on consumption or business taxation is a longstanding and complex issue in economics and tax policy. Several factors — economic growth, fairness, administrative efficiency, and the impact on consumer behavior and business investment — play a role in shaping this discussion.

Table 1. Tax Revenues of the Republic of Armenia's State Budget for 2023

No.	Tax Type	Taxes Collected in 2023 (in AMD)	Share of Tax Revenues (%)	Growth (%) ¹
1	Value Added Tax (VAT)	767.173.500.000	34.5 %	12. 9
2	Corporate Income Tax	321.520.700.000	14.5 %	44. 3
3	Income Tax	554.554.200.000	25.0 %	16. 7
4	Excise Tax	149.446.000.000	6.7 %	17. 2
5	Turnover Tax	52.189.300.000	2.3 %	28. 1
6	Environmental Tax and Resource Usage Fee	60.643.300.000	2.7 %	-36. 8

Source: State Revenue Committee of the Republic of Armenia. Regarding revenues controlled by the RA SRC

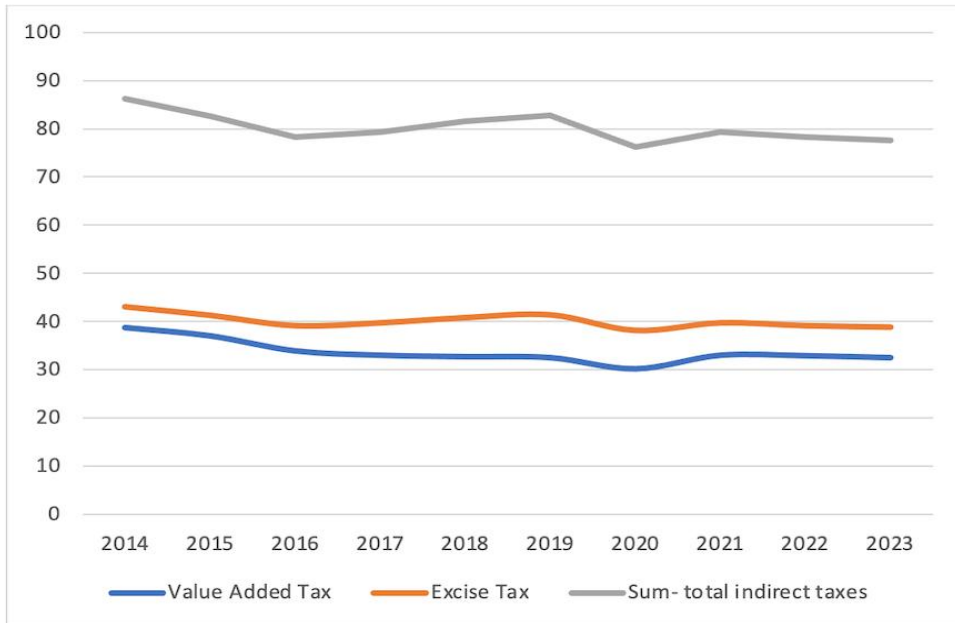
Overall, it is also important to consider which types of taxes dominate in tax revenues — direct taxes or indirect taxes.

In the structure of tax revenues of the Republic of Armenia, the share of indirect taxes (Value Added Tax and excise tax) was 41.2 percent in 2023. This figure has begun to decline in recent years; however, compared to international taxation practices, it

¹ This is a growth rate compared to the previous year.

remains relatively high. Consequently, when the proportion of indirect taxes is significant, the principle of tax equity is not adequately maintained, as the tax burden predominantly falls on individuals (Panosyan 49).

Figure 1. The share of indirect taxes (Value Added Tax and Excise Tax) in total tax revenues in the Republic of Armenia from 2014 to 2023

Source: Statistical Committee of the Republic of Armenia. Publications by year

Since indirect taxes are fully borne by consumers, in cases of high-income polarization, direct taxes should prevail in that country. Furthermore, it is believed that indirect taxes contribute only to the fiscal function of taxation, while direct taxes fulfill the remaining functions of taxation.

The first objective of taxation is to raise revenue. Total tax revenues a share of GDP in OECD countries range from 17% to 47%. On average, around $\frac{1}{2}$ of these revenues is from a combination of personal income taxes and social security contributions, $\frac{1}{4}$ from VAT, 10% from corporate income taxes and other consumption taxes each, and 6% from property taxes. In non-OECD economies, the tax revenue-to-GDP ratio is lower on average than in OECD countries and the share of indirect tax revenues higher.

Differences in tax levels and structures reflect a range of political choices and administrative capabilities and they have a major impact on economic and social outcomes. High-quality data on tax revenues is essential for countries' fiscal policy and international co-operation on tax (IMF Working Paper 2010).

There is no definitive answer to the question of whether tax pressure should focus more on consumption or business taxes, as the optimal approach depends on a variety of factors, including the stage of economic development, social equity goals, and the need to generate sufficient government revenue. For developed countries, a balanced approach combining both types of taxation is often seen as the most effective strategy.

However, developing countries may lean more heavily on consumption taxes due to administrative simplicity and ease of collection (IMF Working Paper 2010).

Results and Findings

Since the definition of taxes significantly shapes consumer behavior and taxation can influence their actions, it is important to understand which taxes consumers prefer and how taxation will affect their behavior.

Through economic-mathematical modeling, let us determine which taxes are more preferable for the taxpayer — direct taxes or indirect taxes. Suppose the taxpayer has a choice between paying an excise tax or an income tax. Additionally, let's assume that under equal conditions, both tax types provide the same level of revenue to the state budget¹. Which type of tax will the consumer prefer in order to receive greater utility?

Let's assume we have goods X and Y priced at P1 and P2, respectively, and we have an income of M. The state decides to impose an excise tax of t on good X or an income tax of T on the consumer's income.

Let's examine the equations of the consumer's budget constraint in three cases.

(1) $P_1X + P_2Y = M$, with the optimal solution being $(x_1^*; y_1^*)$ and a slope of $-P_1/P_2$, where no tax is present.

(2) $(P_1 + t)X + P_2Y = M$, with the optimal solution being $(x_2^*; y_2^*)$ and a slope of $-(P_1 + t)/P_2$, where an excise tax is applied.

(3) $P_1X + P_2Y = M - T$, with the optimal solution being $(x_3^*; y_3^*)$, where an income tax is present.

Let us place $(x_2^*; y_2^*)$ into the constraint (2):

$$(P_1 + t)x_2^* + P_2y_2^* = M \Rightarrow$$

$P_1x_2^* + P_2y_2^* = M - tx_2^*$, since both tax types are assumed to generate the same revenue. $P_1x_2^* + P_2y_2^* = M \Rightarrow P_1x_2^* + P_2y_2^* = M - tx_2^*$, $T = tx_2^*$

since both tax types are assumed to generate the same revenue. Thus, we have $P_1x_2^* + P_2y_2^* = M - T$, indicating that $(x_2^*; y_2^*)$ also satisfies (3), but it is not the optimal solution.

Let us illustrate the solution graphically. For the first budget constraint, the intersection points are:

$$X=0, Y=M/P_2$$

$$Y=0, X=M/P_1$$

For the second budget constraint curve:

$$X=0, Y=M/P_2$$

$$Y=0, X=M/(P_1 + t), \text{ the curve will shift to the left along the OX axis.}$$

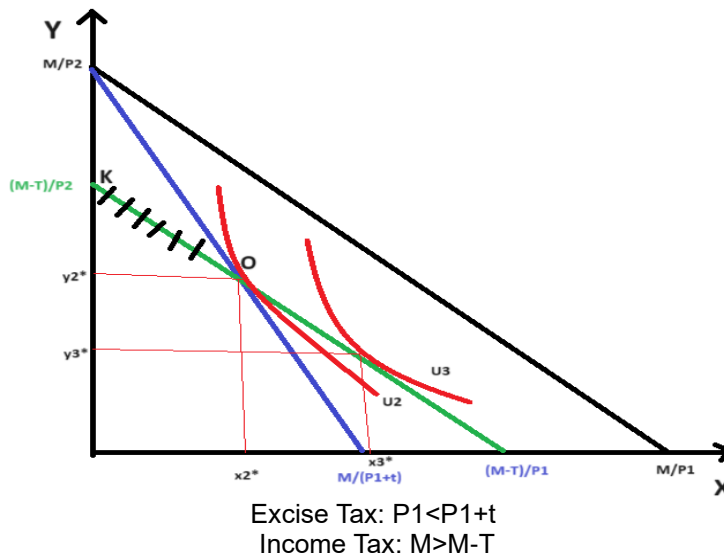
For the third constraint curve:

$$X=0, Y=(M - T)/P_2$$

$Y=0, X=(M - T)/P_1$, this curve will also shift to the left parallel to the first curve, as the numerator decreases.

¹ We note this condition so that there is no difference for the government in terms of determining the type of tax.

Figure 2. Consumer Preference for Excise and Income Taxes¹

To find the optimal points of consumer utility, the indifference curve must touch each budget line at its optimal solution point. Since the optimal solution of the second budget constraint also satisfies the third, this point should be located at the intersection of the two lines, and the U_2 indifference curve must pass through this point. The U_3 indifference curve cannot lie in the segment OK , as this would lead to intersections of the indifference curves, which should remain parallel.

Thus, we have $U_3 > U_2$, indicating that the consumer prefers the income tax, as the price of the good increases under the excise tax, forcing them to reduce its quantity and substitute it with another good. However, there is a substitution problem, and this good cannot be replaced infinitely. This also stems from the theory of rational choice, which posits that individuals make rational decisions by weighing costs and benefits in order to maximize their personal utility or satisfaction (Lehner, Mont, & Heiskanen 168). Therefore, it is more preferable for the consumer to pay the income tax and manage their remaining income at their discretion.

Compensation for Excise Tax

Assume the government imposes an excise tax and simultaneously decides to compensate for it to prevent the tax burden from becoming too heavy for the consumer. For instance, it may increase wages or pensions.

Let us again examine the budget constraints.

- (1) $P_1X + P_2Y = M$ has an optimal solution $(x_1^*; y_1^*)$ with no tax present.
- (2) $(P_1 + t)X + P_2Y = M + S$ has an optimal solution $(x_2^*; y_2^*)$ with an excise tax and compensation provided.

Substituting the solution from (2) into (1), we have:

$$P_1x_2^* + P_2y_2^* = M - tx_2^* + S, \quad S = tx_2^*$$

Thus,

$$(3) \quad P_1x_2^* + P_2y_2^* = M$$

¹ The figure has been created by the author based on Nicholson, Snyder, p. 131.

The point (x_2^*, y_2^*) satisfies both (1) and (2), indicating that the utility function touches at this point; however, it is not the optimal solution.

To obtain the specified budget constraint curves, let us determine the intersection points with the axes.

In the first case:

$$X=0, Y=M/P_2$$

$$Y=0, X=M/P_1$$

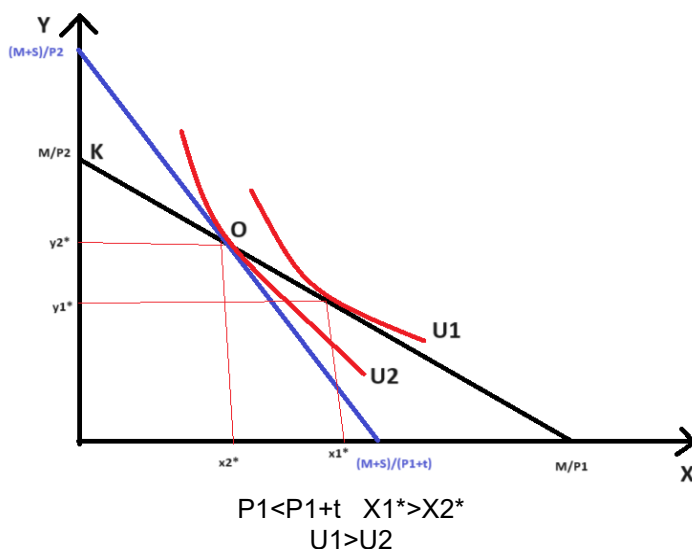
In the second case:

$$X=0, Y=(M+S)/P_2$$

$$Y=0, X=(M+S)/(P_1+t)$$

To determine the precise position of the second line, we can refer to the intersection point with the Y-axis. Since the numerator has increased in the case of the second line, it will shift upward on the ordinate axis and to the left on the abscissa axis.

Figure 3. Imposition of Excise Tax and Compensation¹

Therefore, the consumer prefers that neither a tax be imposed nor compensation provided, as their utility will still decline, and they will be compelled to reduce the quantity of the good in response to an increase in its price.

This further confirms that taxation affects consumer behavior by altering price sensitivity and elasticity. Along with the increase in taxes, the prices of goods and services also rise, which compels consumers to be more sensitive to price changes and potentially decreases the demand for such goods (Currie, Rowley 374).

If we consider the impact of various factors (accumulated wealth, free education, healthcare, price changes, income expectations, etc.), it becomes evident that changes in taxation, either increases or decreases, have a unidirectional effect on consumption and savings. Specifically, if taxes are reduced, both consumption and savings will increase, and conversely, if taxes are raised, both consumption and savings will decrease. In contrast, changes in other factors (except for taxation) have an opposite effect on

¹ The figure has been created by the author based on Varian, p. 151.

consumption and savings (Ефимова 202). For instance, an expectation of rising prices will increase current consumption and, consequently, reduce savings, while a decrease in accumulated wealth will have the opposite effect, reducing consumption and increasing savings. When taxes are reduced, savings may either increase or decrease, depending on individuals' propensity to consume. Those with a high propensity to consume will spend a large portion of the tax reduction, leading to an increase in consumption. Conversely, individuals with a low propensity to consume will save a greater portion of the tax reduction, resulting in an increase in savings.

This is particularly evident among socially vulnerable groups. In the structure of the average monthly nominal consumer expenditures of households in the Republic of Armenia for the years 2022–2024, the largest (Household Incomes 88) share (42–44 %) is allocated to food and non-alcoholic beverages. This indicates that the high proportion of food-related expenses disproportionately affects economically disadvantaged segments of the population. In 2024, the minimum consumer basket in Armenia amounts to 77,065 AMD per month.

Let us consider two different social groups in Armenia: low-income (poor) households and high-income households. Both groups are subject to indirect taxes, such as the Value Added Tax (VAT), and direct taxes, such as Income tax. Suppose the first household earns 80,000 AMD per month (corresponding to the minimum consumer basket) and spends the entirety of its income (100%). In contrast, the second household earns 500,000 AMD per month and spends 60% of its income (300,000 AMD).

Table 2. Analysis of the Tax Burden of Different Social Groups

<i>Social groups</i>	<i>VAT (20%)</i>	<i>Income tax (20%)</i>	<i>Total tax burden</i>	<i>The percentage of the tax burden on income</i>
1	16000	16000	32000	40 %
2	60000	100000	160000	32 %

For the first family, which belongs to a poor social group, the tax burden is 40%, indicating that relative to their income, the tax burden is excessively high for them. Indirect taxes are heavier for them than for families with higher incomes. Indirect taxes have a greater impact on low-income individuals because a larger portion of their income is spent on consumption. The VAT applied to those expenses increases their tax burden, negatively affecting their standard of living.

This analysis shows that, under the current conditions of Armenia's economy, direct taxes are more equitable and transparent for socially vulnerable groups, due to the structure of their income distribution and spending (see Armenia: Household Incomes, Expenditures, and Consumption of Basic Food Products, pages 84–89). Indirect taxes, particularly VAT, lack a progressive nature, as a result of which poor groups are in fact more adversely affected than higher-income segments.

Conclusion

The analysis reveals that both direct and indirect taxes can affect consumer preferences, the availability of consumer resources, the prices of goods and services, as well as consumers' purchasing decisions in various ways. The relationship between direct and indirect taxes is a characteristic feature of each country's tax system, and depending on the economic conditions of the state, this relationship may vary.

Summarizing the study of consumer tax preferences, we can conclude that direct taxation is generally preferred by consumers, as it is primarily aligned with increases in

income. In contrast, indirect taxes are regressive and vary for each good and service. The regressive nature of indirect taxes exacerbates their negative impact on low-income individuals, as everyone pays the same tax rate regardless of income level, disproportionately affecting those with lower earnings. Furthermore, direct taxes fulfill the criterion of tax certainty, as taxpayers know precisely how much they need to pay, and the government is also assured of the revenue it will receive from direct taxes.

Given the uniform VAT rate in Armenia, the effective tax burden of indirect taxes is disproportionately higher for low-income households. This is because the entire income of a low-income household is subject to VAT through consumption, while high-income households are able to save or invest a significant portion of their income, thus deferring or avoiding VAT on the non-consumed portion. As a result, the relative regressivity of the VAT system becomes evident, with low-income households bearing a heavier effective tax burden relative to their income.

This disparity raises important policy considerations regarding the equity of Armenia's tax system. It suggests the need to either reduce the VAT burden on essential goods—such as through targeted exemptions or reduced rates—or enhance the progressivity of income taxation to offset the regressive effects of consumption-based taxes. To promote tax justice and reduce the economic strain on vulnerable populations, a reconsideration of the balance between direct and indirect taxation is necessary. A more progressive tax system—where tax obligations increase with the ability to pay—could enhance equity, reduce poverty-related burdens, and support a more inclusive economic environment.

REFERENCES

1. Елена Ефимова. *Экономика: Учебное пособие*. Москва, 2005, с. 202.
2. Christine Currie, & Ian Rowley. "Consumer Behaviour and Sales Forecast Accuracy: What's Going on and How should Revenue Managers Respond?". *Journal of Revenue and Pricing Management*, 2010, pp. 374-376.
3. IMF Working Paper. "Tax Policy in Developing Countries". 2010, <https://www.oecd.org/en/topics/tax-policy.html>. Accessed: 09.09.2024.
4. Matthias Lehner, Oksana Mont, & Eva Heiskanen, "Nudging—A promising tool for sustainable consumption behaviour". *Journal of cleaner production*, 2016 , N 134, pp. 166-177.
5. Ministry of Finance of the Republic of Armenia. *State Budget Report*. https://minfin.am/hy/page/petakan_byujei_hashvetvutyun/. Accessed: 07.09.2024.
6. Walter Nicholson, Christopher Snyder. *Microeconomic Theory, Basic Principles and Extensions*. South Western, Cengage Learning, 11-th edition, USA, 2012, p. 131.
7. Meri Panosyan. "Issues of Economic and Social Assessment of Taxation in the Republic of Armenia". *Bulletin of Yerevan University, Economic Sciences*, 2022, No. 3, p. 49.
8. Statistical Committee of the Republic of Armenia. *Armenia. Household Incomes, Expenditures, and Consumption of Basic Food Products*. p. 88, https://armstat.am/file/article/poverty_2024_a_3.pdf. Accessed: 29.12.2024.
9. ---. *Publications by years*. <https://www.armstat.am/en/?nid=82>. Accessed: 07.09.2024.
10. ----. *Regarding revenues controlled by the RA SRC*. <https://www.src.am/am/taxStatisticsPage?id=127>. Accessed: 10.04.2024.
11. Hal Ronald Varian, *Intermediate Microeconomics*. 8-th edition, New York, 2010, p. 151.

WORKS CITED

1. Elena Efimova. Jekonomika: Uchebnoe posobie. Moskva [Economics: A Textbook. Moscow], 2005, s. 202. (In Russian)

ՄՊԱՌՈՐԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՆԱԽԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՈւՂՂԱԿԻ, ԹԵ՞ ԱՆՈՒՂՂԱԿԻ ՀԱՐԿԵՐ

ՀԱՅԿ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

*Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
ֆինանսական հաշվառման ամբիոնի վարիչ,
Երևանի պետական համալսարան,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

ՄԵՐԻ ՓԱՆՈՍՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ֆակուլտետի դասախոս,
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
հաշվապահական հաշվառման և աուդիտի ֆակուլտետի դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Տնտեսության սոցիալական և տնտեսական կայունության ապահովման, ինչպես նաև տնտեսության արդյունավետության ու արդարության ապահովման տեսանկյունից կարևոր է հասկանալ, թե հարկատուի համար ո՞ր հարկերն են նախընտրելի: Հարկային քաղաքականությունը ձևավորելիս կառավարությունները պետք է հաշվի առնեն, թե ինչպես են սպառողները արձագանքում տարբեր հարկային համակարգերին, քանի որ սպառողների հարկային նախընտրությունների մասին ամբողջական պատկերացում ունենալը կառավարությանը կարող է օգնել ավելի արդյունավետ ու արդար հարկատեսակներ սահմանելու գործում, ինչն էլ, իր հերթին, կարող է նպաստել տնտեսական աճին և սոցիալական արդարությանը:

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ուղղակի և անուղղակի հարկերի ազդեցությունը տարբեր սոցիալ-տնտեսական խմբերի վրա՝ արդարության և փոխադարձելիության համատեքստում, վերլուծել տարբեր սոցիալական խմբերի պատկանող սպառողների նախընտրությունը հարկերի տարբեր տեսակների տեսանկյունից, վերլուծել հարկային բեռի զգալիության ազդեցությունը սպառողների՝ ուղղակի կամ անուղղակի հարկերի վճարման նախընտրության տեսանկյունից, գնահատել ուղղակի և անուղղակի հարկերի նախընտրելիության ազդեցությունը տնտեսական ներգործության, տարբեր սոցիալական խմբերի համար հարկային բեռի արդարացի բաշխման, անհատական ֆինանսական պլանավորման և այլ գործոնների վրա:

Այդ նպատակով հոդվածում խնդիր է դրվել բացահայտելու, թե, այլ հավասար պայմանների առկայության դեպքում, ուղղակի և անուղղակի հարկերից ո՞րը կընտրի սպառողը, որպեսզի ստանա ավելի մեծ օգտակարություն: Հետազոտության իրականացման համար կիրառվել են էմպիրիկ հետազոտության մեթոդներ՝ իրականացվել է տնտեսամաթեմատիկական մոդելավորում և համեմատական վերլուծություն:

Հետազոտության տեսական փուլում կիրառվել է համադրության մեթոդը:

Կատարված հետազոտության արդյունքում կատարվել է եզրակացություն, որ սպառողները նախընտրում են ուղղակի հարկերը՝ տարբեր գործոններով պայմանավորված:

Հիմնաբանը՝ հարկային բեռ, սպառողի նախընտրություն, ուղղակի հարկ, անուղղակի հարկ, սպառողի օգտակարություն, բյուջետային գիծ, օպտիմալ լուծում:

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРЕДПОЧТЕНИЙ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В ОТНОШЕНИИ НАЛОГОВ: ПРЯМЫЕ ИЛИ КОСВЕННЫЕ

ԱՅԿ ՄՈՒՇԱԿԱՆՅԱՆ

*заведующий кафедрой финансового учета
Армянского государственного экономического университета,
доктор экономических наук, профессор
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

ՄԵՐԻ ՓԱՆՕՅԱՆ

*преподаватель факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета,
преподаватель факультета бухгалтерского учета и аудита
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Для обеспечения социальной и экономической стабильности экономики, а также её эффективности и справедливости важно понять, какие налоги являются более предпочтительными с точки зрения налогоплательщиков. При формулировании налоговой политики государствам необходимо учитывать, как потребители реагируют на различные налоговые системы. Глубокое понимание предпочтений потребителей в отношении налогов может помочь правительству установить более эффективные и справедливые налоги, что, в свою очередь, может способствовать экономическому росту и социальной справедливости.

Цель данной статьи — изучить влияние прямых и косвенных налогов на различные социоэкономические группы в контексте справедливости и взаимозаменяемости. В статье рассматриваются предпочтения потребителей в отношении различных типов налогов среди разных социальных групп, оценивается, как восприятие значимости налогового бремени влияет на предпочтения между прямыми и косвенными налогами, а также анализируются последствия налоговых предпочтений для экономического воздействия, справедливого распределения налогового бремени между различными социальными группами, индивидуального финансового планирования и других связанных факторов.

В этой связи статья ставит целью определить, какой тип налога — прямой или косвенный — потребители предпочитают для максимизации своей полезности при прочих равных условиях.

Для исследования использовались эмпирические методы, осуществлено экономико-математическое моделирование и сравнительный анализ. В теоретической фазе исследования применялся комбинаторный метод.

На основе проведенного исследования можно сделать вывод о том, что потребители предпочитают прямые налоги, что обусловлено различными факторами.

Ключевые слова: налоговое бремя, предпочтение потребителя, прямой налог, косвенный налог, полезность потребителя, бюджетная линия, оптимальное решение.

**ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ, ՄԱՍՆԱԿՈՐԱՊԵՍ՝
«ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՏՎԱԾ» ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶՈՒՄ ***

ՀՏԴ 331.5

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-232

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

*Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
տնտեսագիտական ֆակուլտետի*

*միջազգային տնտեսական հարաբերությունների
ամբիոնի դասախոս, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

tmikayelyan.rm@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9265-2783

«Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնադրամի կողմից ֆինանսավորվող հայագիտության վերաբերյալ կարճաժամկետ դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում իրականացվել է «սահմանազատված» Տավուշի մարզի միգրացիոն հիմնախնդիրների ուսումնասիրություն:

Հետազոտության հիմնական նպատակն է գնահատել և վերլուծել Տավուշի մարզի միգրացիոն հակվածությունը՝ պայմանավորված 2024 թվականի ապրիլի 19-ին Ադրբեջանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև պետական սահմանի սահմանազատման պետական հանձնաժողովի ութերորդ հանդիպման արդյունքներով: Այս համատեքստում, համեմատական, պատմական շարքերի վերլուծության, համադրական, վերլուծության մեթոդների միջոցով ներկայացվել են վերջին տարիների ընթացքում Տավուշի միգրացիոն գործընթացները:

Հետազոտության շրջանակներում սահմանազատման ազդեցությունն ու միգրացիայի դիմելու պարագայում մարդկանց հնարավոր խնդիրները բացահայտելու նպատակով նախապես մշակված հարցաթերթերով իրականացվել են առցանց և անցանց հարցումներ՝ Տավուշի մարզի տարբեր բնակավայրերի բնակիչների շրջանում: Իրականացված հարցումների արդյունքում պարզվել է, որ Տավուշի բարեկեցիկ ապագայի համար բնակիչների 85%-ը առաջնահերթություն է համարում անվտանգության ապահովումը, ինչը կապված է նաև Ադրբեջանի հետ սահմանազատման գործընթացներով: Մինչդեռ հարցվածների 51%-ը կարևորում է նոր աշխատատեղերի ստեղծումը: Տավուշում գործազրկության մակարդակը 2023 թվականին կազմել է 23.3%:

Հիմնաբառեր՝ միգրացիա, միգրացիոն հակվածություն, Հայաստան, Տավուշի մարզ, մշտական բնակչություն, սահմանազատում, անվտանգություն:

Ներածություն

Վերջին տարիներին միգրացիան դարձել է զինված հակամարտությունների, կլիմայի փոփոխության, տնտեսական անհավասարության և, ինչու էլ նաև, քաղաքական անկայունության հետևանքով առաջացած առավել սուր ու զլրբալ

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.02.2025թ., գրախոսվել՝ 03.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

երևույթներից մեկը: Միլիոնավոր մարդիկ անցնում են սահմաններ՝ փնտրելով ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ, ինչպես նաև առավել հասանելի հնարավորություններ կամ բարելավված կենսապայմաններ: Միևնույն ժամանակ, տնտեսական միգրացիան շարունակում է պահպանել գերիշխող աճի միտումներ, քանի որ մարդիկ զարգացող երկրներից տեղափոխվում են զարգացած երկրներ՝ կայուն աշխատանքի և կրթություն ստանալու փնտրտուքով պայմանավորված, իսկ բնակչության միգրացիան ներառում է նաև աշխատուժի միգրացիան՝ տարբեր երկրներում աշխատանք փնտրելու, սեփական կենսական հնարավորություններն իրացնելու և պայմանները բարելավելու նպատակով (Մարկոսյան 151):

Համաձայն ՄԱԿ-ի “International Migrant Stock 2024”-ի տվյալների, համաշխարհային միգրանտների թիվը 2024 թվականին կազմել է 304 մլն. մարդ, ինչը նախորդ՝ 2020 թվականի զեկույցի համեմատ աճել է 10.4%-ով (ՄԱԿ, 2024): Այս համատեքստում կարող ենք արձանագրել, որ 2024 թվականի դրությամբ աշխարհի բնակչության 3.8%-ը միգրանտ է, ինչը մեր օրերում հիմնականում պայմանավորված է ինչպես տնտեսական պատճառներով, այնպես էլ այնպիսի գինված հակամարտություններով, ինչպիսիք են Ռուսաստան-Ուկրաինա հակամարտությունը, Մերձավոր Արևելքում՝ Սիրիա, Եմեն, Իսրայել-Պաղեստին, Աֆրիկայում՝ Սուդան, Սահելյան գոտի և Կոնգոյի Դեմոկրատական Հանրապետություն, և իհարկե Հարավային Կովկասում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանային հարցերի հետ կապված լարվածությունները:

Հայաստանի Հանրապետությունում միգրացիոն հիմնախնդիրը միշտ եղել է կարևորագույն հարցերից մեկը, քանի որ Հայաստանը միշտ էլ եղել է համաշխարհային միգրացիոն գործընթացների մասնակից՝ պայմանավորված փոխկապակցված այնպիսի գործոններով, ինչպիսիք են դարաբաղյան հակամարտությունը, երկրաշարժը, քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական հեղափոխական անցումները:

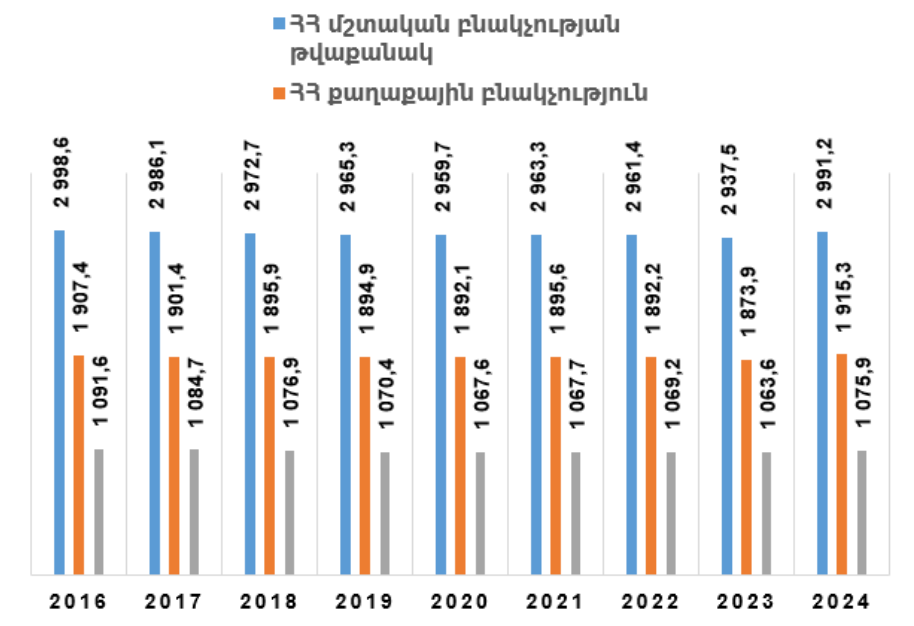
Այս հետազոտության շրջանակում հիմնական շեշտադրումը դրվել է 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Ադրբեջանի կողմից Արցախի նկատմամբ սանձազերծված վերջին պատերազմով, Արցախի ամբողջական հայաթափմամբ և դրան հաջորդած՝ Տավուշի մարզի որոշ շրջանների սահմանազատման գործընթացներով պայմանավորված՝ ՀՀ և մասնավորապես Տավուշի մարզի բնակչության միգրացիոն խնդիրների վերհանման վրա:

Համաձայն ՀՀ ազգային վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ Հայաստանի մշտական բնակչության թվաքանակը 2016-2024 թվականներին գտնվել է 2.9 միլիոնի շրջանակում: Դիտարկվող ժամանակահատվածում մշտական բնակչության ամենաբարձր ցուցանիշը արձանագրվել է 2016 թվականին՝ կազմելով 2,999 հազար մարդ: Պետք է նշել, որ եթե 2024 թվականի ընդհանուր բնակչության ցուցանիշը մոտենում է 2016 թվականի ցուցանիշին, ապա գյուղական բնակչության շրջանակում նկատվում է մշտական բնակչության նվազման միտումներ (Գծապատկեր 1):

Հաշվի առնելով, որ մշտական բնակչության ցուցանիշը հիմնական տեղաշարժերը չի բնութագրում, ուսումնասիրվել է նաև ՀՀ բնակչության տեղաշարժերի վարչական գրանցումների մնացորդները¹ ըստ ՀՀ մարզերի և մայրաքաղաք Երևանի՝ 2019-2023 թվականների տվյալների (2024 թվականի ցուցանիշները առկա չեն):

¹ Հաշվառվածների և հաշվառումից հանվածների տարբերություն:

ՀՀ բնակչության թվաքանակը. քաղաքային և գյուղական բնակչություն (2016-2024թթ. հունվարի 1-ի դրությամբ, հազար մարդ)

Համաձայն աղյուսակ 1-ի (ՀՀ ԱԿԿ, 2022, 2024) տվյալների վերլուծության՝ 2019-2023 թվականներին վարչական գրանցումների մնացորդի կտրուկ աճ է արձանագրվել 2023 թվականին՝ պայմանավորված Արցախից բռնի տեղահանված հայրենակիցների հաշվառման վայրերի գրանցմամբ: Միայն քաղաքամայր Երևանում 2023 թվականին հաշվառվածների թիվը 2022 թվականի համեմատ աճել է 38.9%-ով: Արցախից բռնի տեղահանվածների հաշվառումներով պայմանավորված՝ 2023 թվականին բացասական մնացորդ չեն արձանագրվել ո՛չ Երևան քաղաքում, ո՛չ էլ մարզերում: Նշյալ եզրակացությունը նաև փաստվում է ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ի կողմից հրապարակված 19-րդ զեկույցով, համաձայն որի Արցախից բռնի տեղահանված հայրենակիցների 40.3% կամ 46,512 մարդ հանգրվանել է մայրաքաղաք Երևանում, 16.1% կամ 18,622 մարդ՝ Կոտայքում, 10.4% կամ 11,986 մարդ՝ Արարատում, 9.5% կամ 10,970 մարդ՝ Արմավիրում, 5.7% կամ 6,547 մարդ՝ Սյունիքում, 3.7% կամ 4,229 մարդ՝ Լոռիում, 3.5% կամ 4,034 մարդ՝ Շիրակում, 3.3% կամ 3,854 մարդ՝ Արագածոտնում, 3.1% կամ 3,537 մարդ՝ Գեղարքունիքում, 2.6% կամ 2,962 մարդ՝ Տավուշում և 1.9% կամ 2,135 մարդ՝ Վայոց Ձորում (ՅՈՒՆԻՍԵՖ, 2024): Համադրելով այս թվերը ՀՀ բնակչության տեղաշարժերի վարչական գրանցումների մնացորդների հետ՝ կարելի է պնդել որ մի շարք մարզերում մնացորդը բացասական է եղել նաև 2023 թվականին:

Վերոնշյալ փաստով պայմանավորված՝ վերլուծությունն իրականացվել է մինչև 2023 թվականը հրապարակված տվյալներով:

Համաձայն աղյուսակի 1-ի՝ Տավուշի մարզի տեղաշարժերի վարչական գրանցումների մնացորդները 2020 թվականից սկսած եղել են բացասական: Ավելին, հաշվառումից հանվածների առավելագույն ցուցանիշներն արձանագրվել են 2020 և 2021 թվականներին՝ համապատասխանաբար կազմելով 1825 և 1925 մարդ:

ՀՀ բնակչության տեղաշարժերի վարչական գրանցումների մնացորդները

ըստ ՀՀ մարզերի և ք. Երևանի (2019-2023թթ` մարդ)

	2019	2020	2021	2022	2023
ՀՀ	7,640	3,374	4,062	7,026	41,438
Երևան	6,516	3,746	4,416	5,188	13,220
Արագածոտն	(502)	(63)	146	261	1,421
Արարատ	183	541	862	918	4,161
Արմավիր	350	665	1,047	828	3,644
Գեղարքունիք	(881)	(490)	(477)	(170)	1,805
Լոռի	(632)	(177)	(118)	(167)	2,056
Կոտայք	467	873	1,205	1,486	5,735
Շիրակ	(795)	(83)	(415)	(461)	1,560
Սյունիք	1,511	(1,033)	(1,387)	(655)	4,623
Վայոց ձոր	71	(87)	(589)	(109)	1,312
Տավուշ	1,352	(518)	(628)	(93)	1,901

Հատկանշական է, որ բացի Տավուշի մարզից, 2020 թվականից կայուն բացասական մնացորդներ արձանագրվել են նաև Արցախի հարևան Սյունիքի և Գեղարքունիքի մարզերում: Այսինքն՝ կարելի է եզրակացնել, որ պատերազմի հետևանքով պայմանավորված՝ մարդկանց մտավախություններն էլ ավելի են շատացել՝ ապագայի հետ կապված:

Տավուշի մարզի մշտական բնակչության հակիրճ նկարագիրը և հարցաթերթերով անցկացված հետազոտության արդյունքները

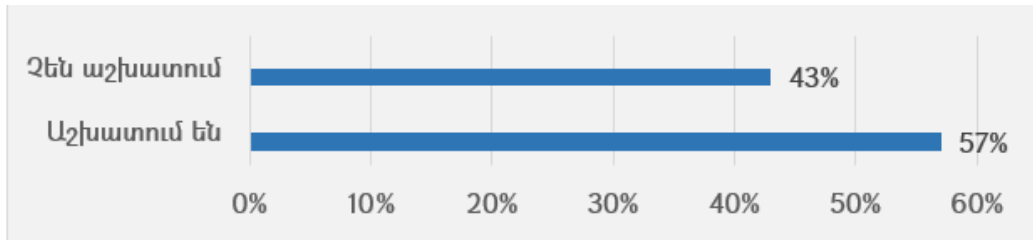
Տավուշի մարզի մշտական բնակչության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մարզի բնակչության թվաքանակը նվազման միտում է արձանագրել 2017 թվականից սկսած: Նախապատերազմյան շրջանում 2019 թվականին, Տավուշի մարզի մշտական բնակչության թիվը կազմել է 122.5 հազար մարդ, իսկ 2024 թվականին հունվարի 1-ին՝ 2019 թվականի համեմատ նվազել է 4%-ով և կազմել 116.5 հազար մարդ:

Հաշվի առնելով, որ հետազոտության հիմնական նպատակը Տավուշի մարզի բնակչության միգրացիոն հակվածության ուսումնասիրությունն է՝ պայմանավորված 2024 թվականի ապրիլի 19-ին Ադրբեյջանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև պետական սահմանի սահմանազատման պետական հանձնաժողովի ութերորդ հանդիպման արդյունքներով (ՀՀ ԱԳՆ, 2024), իսկ Տավուշի մարզի բնակչության տեղաշարժերի վարչական գրանցումների վերաբերյալ 2024 թվականի դրությամբ տեղեկատվություն առկա չէ, նախապես մշակված հարցաթերթերով առցանց և անցանց եղանակներով իրականացվել են հարցումներ՝ Տավուշի մարզի տարբեր բնակավայրերի բնակիչների շրջանում:

Ընդհանուր առմամբ, հետազոտությանը մասնակցել են 3840 մարդ՝ 65%-ը կամ 2496 մարդ իգական սեռի ներկայացուցիչ, իսկ 35%-ը կամ 1344 մարդ՝ արական:

Ըստ ընտանիքի անդամների թվի՝ հարցվածների 69% ունեին չորսից յոթ հոգանոց ընտանիքներ, 24%-ը՝ մեկից երեք, իսկ մնացած 7%-ը՝ ութ և ավել:

Հարցվածների աշխատանքով ապահովվածությունը %

Համաձայն գծապատկեր 2-ի՝ կարելի է արձանագրել, որ հարցման մասնակիցների 57%-ը կամ 2189 մարդ ունի հիմնական աշխատանք: Մնացած 43%-ն ապահովված չէ հիմնական աշխատանքով:

Հետազոտության շրջանակում ընտրվել են որոշ հարցեր՝ հասկանալու համար Տավուշի մարզում ապրող մեր հայրենակիցների մտադրությունները և մտահոգությունները՝ կապված ապագայի հետ: Խնդիրը առավել խորքային ընկալելու համար հարցվողների շրջանում փորձ է արվել պարզելու, թե ինչ պայմաններ են անհրաժեշտ, կամ ինչ ոլորտներ ունեն բարեկարգման կարիք՝ Տավուշում ապրելու համար՝ հնարավորություն ընձեռելով ընտրել մի քանի տարբերակ: Արդյունքները ներկայացված են գծապատկեր 3-ում:

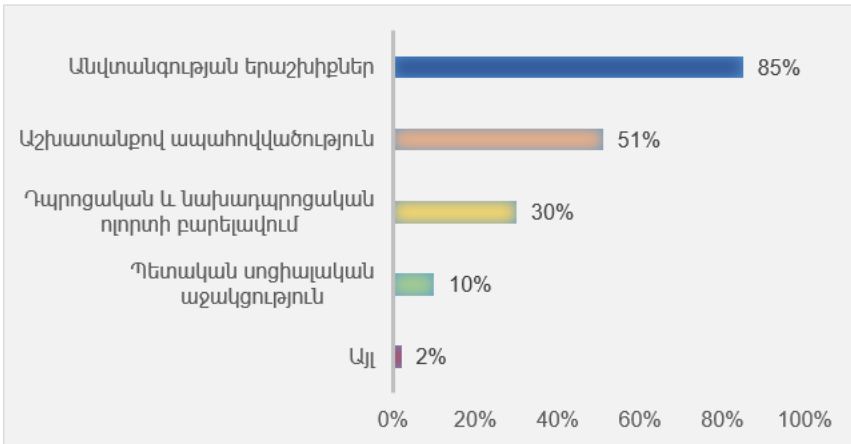
Հարցման մասնակիցների 85%-ը, որպես հիմնական պայման մարզում բնակվելու համար, նշել է անվտանգությունը: Պետք է նշել, որ, համաձայն հարցման արդյունքների, հիմնականում անվտանգության հետ կապված մտավախությունները բնակչության մոտ բազմապատկվել են Բաղանիս, Ոսկեպար, Կիրանց ու Բերքաբեր համայնքներում իրականացված սահմանազատումների հետևանքով:

Միևնույն ժամանակ, հարցվածների 51%-ը նաև կարևորել է աշխատանքով ապահովվածությունը: Շատ կարևոր է այս համատեքստում պետության գործուն քայլերի իրականացումը՝ հաշվի առնելով տնտեսական միգրացիայի կայծակնային աճի տեմպերը ողջ աշխարհում: Համաձայն ՀՀ ԱՎԿ տվյալների բանկի գործազրկության մակարդակի ցուցանիշների՝ 2019-2023 թվականներին Տավուշի մարզի գործազրկության մակարդակը միջինում կազմել է 22%, իսկ 2023 թվականին 23.3%՝ 2.6 տոկոսային կետով ավելի բարձր 2022 թվականի ցուցանիշից (ՀՀ ԱՎԿ տվյալների բանկ):

Հարցվածները իրենց պատասխաններում նաև շատ կարևորել են դպրոցական և նախադպրոցական ոլորտի բարելավումը, այս խնդիրը համատարած բնույթ է կրում ոչ միայն Տավուշի մարզում, այլև նաև ՀՀ մնացած մարզերում: Նշենք, որ, որպես մարզում ապրելու նախապայման, այս ոլորտին կարևորություն է տվել հարցվածների 30%-ը: Հաշվի առնելով բնակիչների՝ այս հարցի վերաբերյալ այսքան մեծ հնչեղությունը՝ ուսումնասիրվել է Տավուշի մարզի դպրոցների շենքային պայմանների պաշտոնական վիճակագրությունը:

Գծապատկեր 3.

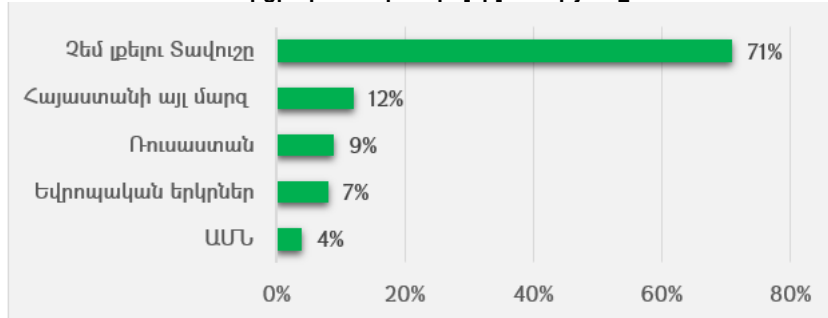
**Հարցվողների կողմից առանձնացված հիմնական պայմանները
Տավուշի մարզում ապրելու համար**

Այսպիսով՝ ըստ ՀՀ ԱՎԿ տվյալների բանկի հանրակրթական հաստատությունների ցուցանիշների՝ 2023 թվականի դրությամբ Տավուշի մարզի 82 դպրոցներից 23-ը ենթակա է հիմնանորոգման, իսկ 22-ը՝ ընթացիկ նորոգման (ՀՀ ԱՎԿ տվյալների բանկ): Այսինքն՝ կարելի է արձանագրել, որ մարզի դպրոցների 55%-ը ենթակա է հիմնանորոգման կամ ընթացիկ նորոգման:

Գծապատկեր 4.

**«Տավուշը լքելու պարագայում որտե՞ղ եք պատկերացնում Ձեր ապագան»
հարցի պատասխանի վերլուծությունը**

Հետազոտության մասնակիցները նաև պատասխանել են այն հարցին, թե որքանով են անվտանգ զգում Տավուշում: Հարցման մասնակիցների 25%-ը նշել է, որ բացարձակ անվտանգ չի զգում Տավուշում, իսկ 40%-ը նշել է, որ ունի միջին և ցածր անվտանգության ապահովվածության զգացում:

Պետք է նաև նշել, որ հարցման մասնակիցների 35%-ը պատասխանել են, որ բացարձակ անվտանգ են զգում՝ ապրելով Տավուշի մարզում: Անկախ հարցի վերլուծության արդյունքում ունեցած պատկերի՝ Տավուշում ապրողների մեծամասնությունը չեն պատրաստվում լքել մարզը (գծապատկեր 4):

«Տավուշը լքելու պարագայում որտե՞ղ եք պատկերացնում Ձեր ապագան» հարցին պատասխանելով հարցվածների 71%-ը նշել է, որ չի լքելու Տավուշը, մինչդեռ, 12%-ը իր ապագան պատկերացնում է ՀՀ այլ մարզում կամ մայրաքաղաք Երևանում, 9%-ը՝ Ռուսաստանում, 7%-ը՝ Եվրոպական երկրներում և 4%-ը՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: Այսինքն՝ հարցվածների 29%-ն ունի միգրացիոն հակվածություն:

Եզրակացություն

Տավուշի մարզի միգրացիոն խնդիրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բնակչության միգրացիոն հակվածության հիմնական ազդակները պայմանավորված են ինչպես անվտանգային հարցերով, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական մարտահրավերներով:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ Տավուշի մարզի տեղաշարժերի վարչական գրանցումների մնացորդները, 2020 թվականից սկսած, եղել են բացասական: Ավելին՝ հաշվառումից հանվածների առավելագույն ցուցանիշները արձանագրվել են 2020 և 2021 թվականներին՝ համապատասխանաբար կազմելով 1825 և 1925 մարդ: Մարզի տեղաշարժերի վարչական գրանցումների մնացորդը եղել է դրական 2023 թվականին՝ կազմելով 1901 մարդ, մինչդեռ Արցախից բռնի տեղահանված մեր հայրենակիցներից 2135 մարդ հանգրվանել է Տավուշի մարզում: Այսինքն՝ այլ հավասար պայմաններում չի բացառվում, որ ցուցանիշը 2023 թվականին նույնպես եղել է բացասական:

Իրականացված հարցումների արդյունքում պարզվել է, որ Տավուշի հետագա բարեկեցիկ ապագայի համար բնակիչների **85%-ը առաջնահերթություն է տալիս անվտանգության ապահովմանը**, ինչը կապված է նաև Ադրբեյջանի հետ սահմանազատման գործընթացներով: Մինչդեռ հարցվածների 51%-ը կարևորում է նոր աշխատատեղերի ստեղծումը: Տավուշում գործազրկության մակարդակը 2023 թվականին կազմել է 23.3%, ինչը 2.6 տոկոսային կետով բարձր է նախորդ տարվա համեմատ:

Բացի այդ, կրթական համակարգի խնդիրները ևս կարող են դառնալ միգրացիայի դիմելու պատճառ. մարզի դպրոցների 55%-ը ենթակա է հիմնանորոգման կամ ընթացիկ նորոգման, ինչը կարող է միգրացիայի պատճառ դառնալ հատկապես երիտասարդ ընտանքների համար: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ երիտասարդ բնակչության զգալի մասը հեռանում է մարզից՝ կրթություն ստանալու և ավելի լավ աշխատանքային հեռանկարներ գտնելու նպատակով: Այս գործընթացը հանգեցնում է նաև ժողովրդագրական խնդիրների՝ երիտասարդ ու աշխատունակ բնակչության կորստով:

Չնայած այս մարտահրավերներին՝ հարցման մասնակիցների 71%-ը նշել է, որ չի պատրաստվում լքել Տավուշը, ինչը վկայում է բնակչության՝ հայրենի բնակավայրի նկատմամբ ունեցած մեծ կապվածության մասին, մինչդեռ, հարցվածների 29%-ը ունի միգրացիոն հակվածություն. մեծամասնությունը նախընտրում է տեղափոխվել ՀՀ այլ մարզեր կամ Երևան:

Այսպիսով՝ Հայաստանի միգրացիոն քաղաքականության մշակման պատասխանատուները պետք է առավելագույնս կարևորեն վեր հանված հարցերը՝ մարզերում հնարավոր միգրացիոն հոսքերը կարգավորելու համար, քանի որ միգրացիոն գործընթացների դիտարկվող տեմպերը իրական մարտահրավեր են դարձել և կարող են հանգեցնել լուրջ ժողովրդագրական ճգնաժամի: ՀՀ պետական քաղաքականության առաջնահերթ ուղղություններից պետք է լինի Տավուշի մարզի անվտանգության բարձրացումը, տնտեսական զարգացման խթանումը, ինչպես նաև ենթակառուցվածքների բարելավումը, ինչը կնվազեցնի բնակչության պարտադրված միգրացիայի դիմելու դրդապատճառները և կխթանի տարածաշրջանի կայուն զարգացումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. ՀՀ ԱԳՆ. Մամուլի հաղորդագրություն Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև պետական սահմանի սահմանազատման հարցերով պետական հանձնաժողովների ուղերթով հանդիպման արդյունքների վերաբերյալ. https://www.mfa.am/hy/press-releases/2024/04/19/8th_meeting/12606:
2. ՀՀ ԱԿԿ. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով. 2024՝ <https://armstat.am/am/?nid=81&id=2696>:
3. ՀՀ ԱԿԿ. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով. 2022՝ <https://armstat.am/am/?nid=81&id=2526>:
4. ՀՀ ԱԿԿ. տվյալների բանկ, Գործազրկության մակարդակն ըստ ցուցանիշների և տարիների. https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/ArmStatBank_2%20Population%20and%20social%20processes_23%20Employment%20and%20unemployment/PS-eu-1-2023.px/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb:
5. ՀՀ ԱԿԿ տվյալների բանկ. Շենքային պայմանները, համակարգիչների և ինտերնետային ցանցին միացված դպրոցների քանակն ըստ ցուցանիշների, մարզերի և տարիների. https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/ArmStatBank_2%20Population%20and%20social%20processes_22%20Education_22%20General%20education%20institutions/ps-ed-gei03.px/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb:
6. Մարկոսյան, Աշոտ, Նազարյան, Գրիգոր, Հախվերդյան, Դավիթ. Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ// ուսումնական ձեռնարկ. 2 մասով, մաս II, Երևան, 2012, 640 էջ, էջ 151:
7. UNICEF. Armenia: Humanitarian situation Report. N 19, p. 3.
8. United Nations. Trends in International Migrant Stock. 2024, <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock>:

WORKS CITED

1. HH AGN, Mamuli haghordagrut'yun Hayastani & Aذربejani mijev petakan sahmani sahmanazatman harcerov petakan hand'najhohoghovneri ut'erord handipman ardyunqneri veraberyal' [Press Release on the Results of the Eighth Meeting of the State Commissions on the State Border between Armenia and Azerbaijan], https://www.mfa.am/hy/press-releases/2024/04/19/8th_meeting/12606, (In Armenian)
2. HH AVK, Hayastani Hanrapetut'yan marzery' ev Erevan qaghaqy' t'verov, 2024՝ [NSC RA, Regions of the Republic of Armenia and the city of Yerevan in Numbers, 2024], <https://armstat.am/am/?nid=81&id=2696>, (In Armenian)
3. HH AVK, Hayastani Hanrapetut'yan marzery' ev Erevan qaghaqy' t'verov, 2022՝ [NSC RA, Regions of the Republic of Armenia and the city of Yerevan in Numbers, 2022], <https://armstat.am/am/?nid=81&id=2526>, (In Armenian)
4. HH AVK, t'valneri bank, Gorc'azrkut'yan makardakn y'st cucanishneri ev tarineri: [NSS RA, Data Bank, Unemployment Rate by Indicators and Years.], (In Armenian)
5. HH AVK, t'valneri bank, Shenqayin paymannery', hamakargichneri ev internetayin cancın miacvac' d'procneri qanakn y'st cucanishneri, marzeri ev tarineri [NSS RA, Data Bank, Buildconditions, the Number of Computers and Schools Connected to the Internet by Indicators, Regions and Years], (In Armenian)
6. Markosyan Ashot, Nazaryan Grigor, Haxverdyan Davit', Mijazgayin tntesakan haraberut'yunner// usumnakan d'er'nark, 2 masov,, mas II, Erevan, 2012, 640 e'j, e'j 151 [International Economic Relations// textbook, in 2 parts, part II, Yerevan, 2012, 640 pages, page 151], (In Armenian)

THE PROBLEM OF MIGRATION IN ARMENIA, IN PARTICULAR IN THE «DEMARCATED» TAVUSH REGION

TIGRAN MIKAYELYAN

*Armenian State University of Economics, Faculty of economics,
Chair of international economic relations, Lecturer,
Ph.D. in Economics,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Within the framework of a short-term grant program in Armenian studies funded by the Calouste Gulbenkian Foundation, a study of migration problems in the "demarcated" Tavush region was carried out. The main purpose of the article is to assess and analyze the migration trend in the Tavush region, due to the results of the eighth meeting of the State Commission for the Delimitation of the State Border between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia on April 19, 2024. In this context, the migration processes of Tavush in recent years have been presented through the methods of comparative, historical series analysis, and comparative analysis.

Within the research, online and offline surveys were conducted among residents of various settlements in Tavush region using pre-developed questionnaires to identify the impact of border closure and possible problems people may face when applying for migration.

As a result of the conducted surveys, it turned out that 85% of residents give priority to ensuring security for the further prosperous future of Tavush, which is also related to the demarcation of the border with Azerbaijan. Meanwhile, 51% of respondents attach great importance to the creation of new jobs. The unemployment rate in Tavush in 2023 was 23.3%

Keywords: *migration, propensity to migrate, population, Armenia, Tavush region, demarcation, security.*

ПРОБЛЕМА МИГРАЦИИ В АРМЕНИИ В КОНТЕКСТЕ СИТУАЦИИ В «ДЕМАРКИРОВАННОЙ» ТАВУШСКОЙ ОБЛАСТИ

ТИГРАН МИКАЕЛЯН

*преподаватель кафедры международных экономических
отношений экономического факультета
Армянского государственного экономического
университета, кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

В рамках краткосрочной грантовой программы по арменоведению, финансируемой Фондом Галуста Гюльбенкяна, было проведено исследование миграционных проблем в «демаркированной» Тавушской области. Основная цель статьи-оценить и проанализировать склонность к миграции в Тавушской области, обусловленные результатами восьмого заседания Государственной комиссии по

делимитации государственной границы между Азербайджанской Республикой и Республикой Армения 19 апреля 2024 года. В этом контексте с помощью сравнительного анализа, анализа исторических рядов и сопоставительного анализа были представлены миграционные процессы в Тавуше за последние годы.

В рамках исследования, с целью выявления влияния делимитации границы и возможных проблем у людей в случае обращения к миграции, с помощью заранее разработанных анкет были проведены онлайн-и офлайн-опросы среди жителей различных населенных пунктов Тавушской области.

В результате проведенных опросов выяснилось, что для благополучного будущего Тавуша 85% жителей отдают приоритет обеспечению безопасности, что также связано с процессами демаркации границы с Азербайджаном. Между тем, 51% респондентов придают большое значение созданию новых рабочих мест. Уровень безработицы в Тавуше в 2023 году составил 23.3%.

Ключевые слова: *миграция, склонность к миграции, Армения, Тавушская область, постоянное население, демаркация, безопасность.*

ԱՇԽԱՏԱԾՈՒԿԱՅԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՀՀ ՄԱՐԶԵՐՈՒՄ. ՄԱՐԶԱՅԻՆ ԱՆՀԱՄԱԶԱԾ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 331. 5

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-242

ԼՈՒՍԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
տնտեսագիտական ֆակուլտետի տնտեսագիտության տեսության
ամբիոնի ասպիրանտ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

lusine.zenit@gmail.com

ORCID: 0009-0007-8886-9227

Մարզային անհամաչափ զարգացվածությունը ՀՀ-ում խնդիրներից մեկն է, որը ավելի է ընդգծվել անկախացումից հետո՝ վերջին երեսուն տարիների ընթացքում, երբ բազմաթիվ մարզային գործարաններ դադարեցրին իրենց կարևորագույն գործունեությունը, աղքատության պատճառով մեծ թափ առավ աշխատանքային միգրացիան, իսկ մարզային բնակչության այն հատվածը, որը չբռնեց արտագաղթի ճանապարհը, տեղափոխվեց Երևան:

Հետազոտության նպատակն է բացահայտել մարզային անհամաչափ զարգացվածության կառուցվածքային պատճառները և ներկայացնել հնարավոր լուծումներ՝ ուղղված մարզերի տնտեսական ակտիվացմանը:

Հետազոտության հիմնական խնդիրներն են՝

1. գնահատել աշխատաշուկայի կառուցվածքը ՀՀ մարզերում,
2. վերլուծել տնտեսական ռեսուրսների, տնտեսվարող սուբյեկտների և կրթական հաստատությունների տարածքային բաշխվածությունը,
3. ուսումնասիրել այլ երկրների՝ մասնավորապես Չինաստանի, Սինգապուրի և Թաիլանդի փորձը համաչափ զարգացման ապահովման ուղղությամբ:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են համեմատական վերլուծության և դեպքի ուսումնասիրության մեթոդները՝ վերոնշյալ երկրների փորձի համադրման նպատակով:

Հիմնական եզրահանգումներն ընդգծում են, որ մարզային անհամաչափ զարգացման հիմնական պատճառներն են՝ աշխատուժի և կրթական հնարավորությունների կենտրոնացումը մայրաքաղաքում, ենթակառուցվածքների անբավարար զարգացումը և տեղային տնտեսական քաղաքականության բացակայությունը: Այս խնդիրների լուծման նպատակով առաջարկվում է կիրառել համալիր մոտեցում, որը ներառում է հարկային արտոնությունների սահմանում մարզերում, բարձրագույն կրթության հասանելիության բարձրացում՝ բակալավրիատի և մագիստրատուրայի օնլայն ծրագրերի ներդրման միջոցով, ինչպես նաև մարզային ենթակառուցվածքների զարգացում: Նման փոփոխությունները կնպաստեն մայրաքաղաքում կենտրոնացվածության մակարդակի նվազեցմանը և կիսթանեն մարզերի համաչափ զարգացումը՝ ապահովելով երկարաժամկետ տնտեսական աճ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 17.02.2025թ., գրախոսվել՝ 16.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Հիմնաբառեր՝ աշխատաշուկայի կառուցվածք, գործազրկություն, մարզային անհամաչափ զարգացվածություն, զբաղվածություն, միջին ամսական անվանական աշխատավարձ, աշխատանքային ռեսուրսներ, աշխատանքային ռեսուրսներն ըստ կրթական մակարդակի:

Ներածություն

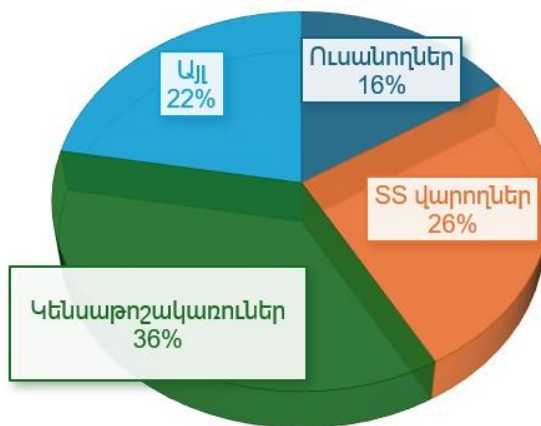
Տարածքային անհավասար զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությունում շարունակում է մնալ համազգային սոցիալ-տնտեսական մարտահրավերներից մեկը: Հատկապես վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում անկախության վերականգնումից հետո, երբ մի շարք մարզային արդյունաբերական կառույցներ դադարեցրին իրենց գործունեությունը, աղքատության խորացումը հանգեցրեց աշխատուժի արտահոսքի, ներքին միգրացիայի և մարզերի տնտեսական թուլացման: Արդյունքում մայրաքաղաքը դարձավ կրթական, տնտեսական և վարչական կենտրոն՝ կլանելով մարդկային և ֆինանսական ռեսուրսների մեծ մասը:

Այս համատեքստում առաջնահերթ է դառնում հասկանալ, թե ինչպես են տարածքային անհավասարությունները արտահայտվում աշխատաշուկայի կառուցվածքում՝ մարզերի տնտեսական ակտիվության մակարդակի, զբաղվածության, գործազրկության, աշխատավարձերի տարբերության և կրթական հնարավորությունների կտրվածքով:

Վերլուծություն

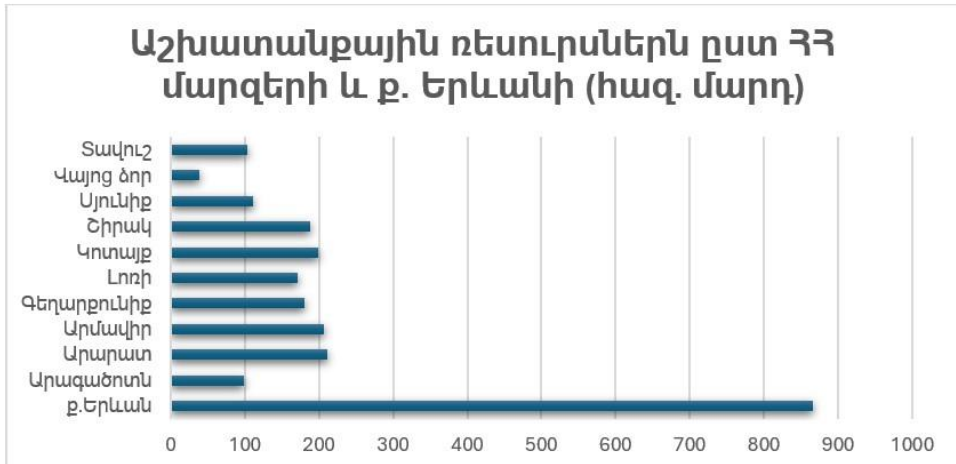
ՀՀ-ում աշխատանքային ռեսուրսները կազմում են 2 372,5 հազար մարդ, որից աշխատուժից դուրս գտնվող բնակչությունը կազմում է՝ 44% (1 050,2 հազար մարդ), իսկ աշխատուժը՝ 56% (1 322,3 հազար մարդ) (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Աշխատանքային ռեսուրսներ 2022):

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՑ ԴՈՒՐՍ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Գծապատկեր 1. Աշխատուժից դուրս բնակչությունն ըստ կազմի

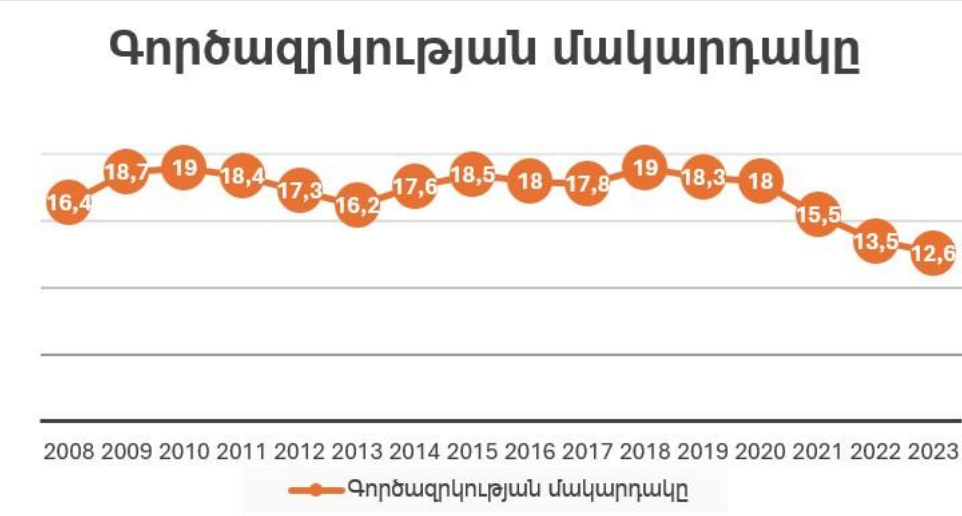
Աշխատանքային ռեսուրսների գերակշիռ մասը՝ 865,4 հազարը, կենտրոնացած է ք. Երևանում, իսկ ամենաքիչ մասը՝ Վայոց ձորում (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Աշխատանքային ռեսուրսներ 2022):

Գծապատկեր 2. Աշխատանքային ռեսուրսներն ըստ ՀՀ մարզերի և ք. Երևանի

Մայրաքաղաքի կենտրոնացվածությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մեծ մասը գտնվում է Երևանում, և բուհն ավարտելով՝ մեծամասնությունը նախընտրում է մնալ և իր կարիերան կառուցել մայրաքաղաքում:

Տնտեսական կարևորագույն ցուցանիշը, որը բնորոշում է աշխատաշուկան որպես համակարգ, գործազրկության մակարդակն է: Ըստ պաշտոնական վիճակագրական տվյալների՝ ՀՀ-ում գործազուրկ է 177 հազար մարդ, որը կազմում է աշխատուժի 12,6%-ը (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Ժամանակագրական շարքեր, 2008-2023):

Գծապատկեր 3. Գործազրկության մակարդակը, %

Համաձայն վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ գործազրկության մակարդակը նվազել է մոտ 4 տոկոսային կետով (ՀՀ ՎԿ, Ժամանակագրական շարքեր 2008-2023), չնայած, ըստ փորձագիտական հանրության, այն 12,6-ի փոխարեն կազմում է 20%: ԵԱՏՄ երկրների մեջ գործազրկության մակարդակով ՀՀ-ն առաջինն է, հաջորդը Ղազախստանն է (4,7%), ապա՝ Ղրղզստանը (4,1%), Բելառուսը (2,9%), և

գործազրկության ամենացածր մակարդակը ԵԱՏՄ պետությունների մեջ Ռուսաստանի Դաշնությունում է (2,6%):

Տարածաշրջանի պետություններից ՀՀ-ն գործազրկության մակարդակով զիջում է միայն Վրաստանին, որտեղ գործազրկության մակարդակը 15,6% է (Statistical Committee of Georgia, 2023), Թուրքիայում այն կազմում է 9,7% (ԹՀ Վիճակագրական կոմիտե, Աշխատանք և սոցիալական հարցեր, 2023թ.) իսկ տարածաշրջանում գործազրկության ամենացածր մակարդակը Ադրբեջանում է՝ 6% (Statistical Committee of Azerbaijan, 2023):

Գործազրկության նվազեցումը, հանդիսանալով տնտեսական աճի ամենակարևոր գործոններից մեկը, համարվել է շատ երկրների պետական քաղաքականության առանցքային հարց: Օրինակ՝ Սինգապուրը անկախություն ձեռք բերելուց հետո բախվեց գործազրկության բարձր մակարդակի և տնտեսական դժվարությունների: Որդեգրելով տնտեսական աճը՝ որպես միակ հնարավոր զարգացման ճանապարհ՝ պետական քաղաքականության մեջ ներառվեցին մի շարք կարևոր թիրախներ.

1. Կառավարությունը խթանեց արդյունաբերականացման գործընթացը՝ ստեղծելով նոր աշխատատեղեր՝ նվազեցնելով գործազրկությունը:
2. Ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ օտարերկրյա ներդրողների համար, ինչը նպաստեց նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը և տնտեսական աճին:
3. Մեծ ուշադրություն դարձվեց կրթության համակարգի բարելավմանը և աշխատուժի հմտությունների զարգացմանը՝ ապահովելով որակյալ և մրցունակ աշխատուժ:
4. Հաստատվեց խիստ հակակոռուպցիոն քաղաքականություն, ինչը բարձրացրեց վստահությունը պետական ինստիտուտների նկատմամբ և նպաստեց բիզնես միջավայրի բարելավմանը (Իսրայելյան 2022):

Համաձայն Համաշխարհային բանկի տվյալների՝ Սինգապուրում գործազրկության մակարդակը կազմում է 3.5% (2023), իսկ վերջին 30 տարվա ընթացքում գործազրկության ամենաբարձր մակարդակը եղել է 2009թ. -ին՝ 5,9%, որը կապված էր համաշխարհային ճգնաժամի հետևանքների հետ (WBG 1990-2023):

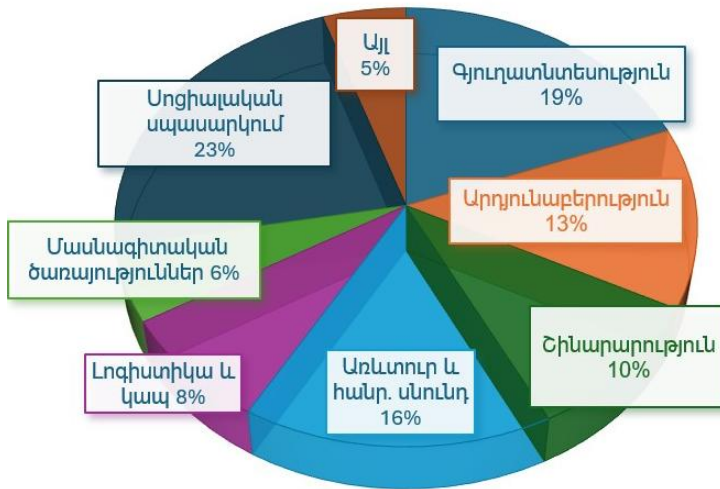
Համաձայն Արժույթի միջազգային հիմնադրամի հրապարակած տվյալների՝ 2024թ. -ի հոկտեմբերի դրությամբ գործազրկության ամենացածր մակարդակը գրանցվել է Թաիլանդում՝ կազմելով 1,1% (IMF, 2024): Այս պետությունը հարավարևելյան Ասիայի երկրորդ խոշորագույն տնտեսությունն է՝ Ինդոնեզիայից հետո, որտեղ բնակչության զբաղվածության (Statista Thailand, 2013-2023) հիմնական ոլորտներն են՝

- Ծառայությունները-47,34%
- Գյուղատնտեսությունը-30,42%
- Արդյունաբերությունը-22,24%;

Ճապոնիայում, որտեղ գործազրկության մակարդակը նույնպես ցածր է՝ 2,5%, բնակչության զբաղվածության մեծ մասը՝ 73.35%-ը, կրկին ընդգրկված է ծառայության ոլորտում, դրան հաջորդում է արդյունաբերության ոլորտը՝ 23,55%, ապա գյուղատնտեսության ոլորտը՝ 3,1% (Statista, Japan 2012-2022):

ՀՀ-ում զբաղվածների հիմնական մասը՝ 57,4%-ը, նույնպես աշխատում է ծառայության ոլորտում, մասնավորապես՝ պետական կառավարման, կրթության, առողջապահության և բնակչության սոցիալական սպասարկման հատվածում (22,8% զբաղվածների ընդհանուր համաթվից), գյուղատնտեսության ոլորտում՝ 19,2%, արդյունաբերության ոլորտում՝ 13.3% և շինարարության ոլորտում՝ 10,1% (ՀՀ ՎԿ, Աշխատանքային ռեսուրսներ 2024): Գյուղատնտեսության ոլորտում զբաղվածության գրեթե 20%-ը վկայում է տնտեսության արդիականացման խնդրի և աշխատաշուկայի սխալ բաշխման մասին: Վերոհիշյալ տվյալները փաստում են, որ Հայաստանի

տնտեսությունը դժվարանում է անցնել այն փուլը, որտեղ ծանր գյուղական արտադրությունը փոխարինվում է ավելի արդյունավետ, տեխնոլոգիապես զարգացած ծառայության և արտադրության ոլորտներով:

Գծապատկեր 4. Զբաղվածությունն ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների

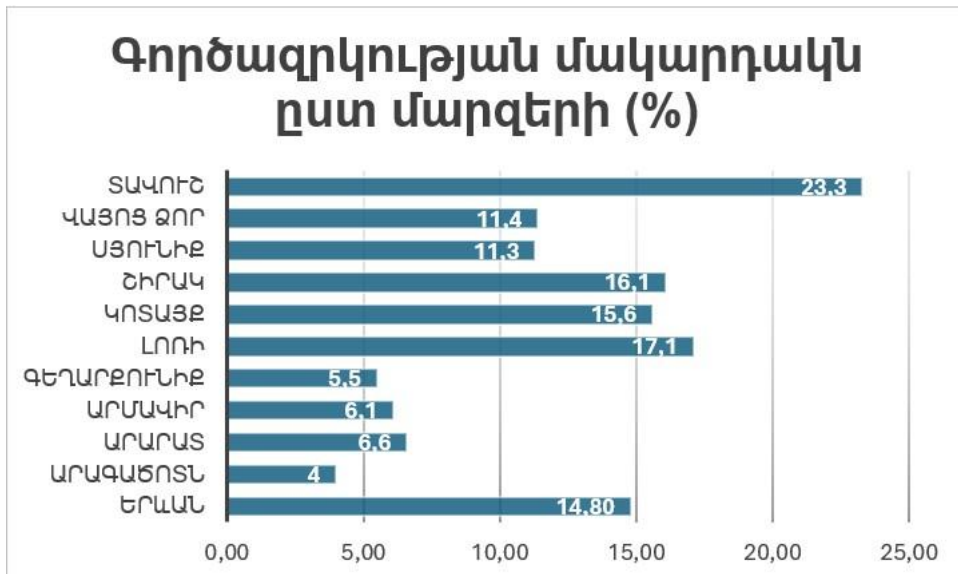
Գործադրության և աշխատաշուկայի կառուցվածքի կարևորագույն գործոններից մեկը հասարակության՝ մասնավորապես՝ աշխատանքային ռեսուրսների կրթական մակարդակն է: Այս համատեքստում հատկանշական է ընդգծել կրթության մեջ կատարվող ներդրումների կարևորությունը և՛ պետության կողմից, և՛ ընտանիքի կողմից: Երկիրը պետք է որդեգրի կրթության ֆինանսավորման ճկուն քաղաքականություն, որը թույլ կտա բուհերին և ՄՄՈՒՀ-ին (միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություն) պատրաստել աշխատաշուկային համապատասխան կադրեր: ՀՀ-ում աշխատանքային ռեսուրսների մեծ մասը՝ 43%-ը, ունի ընդհանուր միջնակարգ կրթություն, իսկ բարձրագույն կրթություն ունեն աշխատաշուկային ռեսուրսների միայն 25%-ը (ՀՀ ՎԿ, Աշխատանքային ռեսուրսներ 2023):

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ ԸՍՏ ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ

Գծապատկեր 5. Աշխատանքային ռեսուրսներն ըստ կրթական մակարդակի

Ըստ բնակավայրի տեսակի՝ գյուղական բնակավայրերում աշխատանքային ռեսուրսների միայն 14%-ն ունի բարձրագույն կրթություն, իսկ 11%-ն ունի հիմնական ընդհանուր կամ ցածր կրթական մակարդակ (ՀՀ ՎԿ, Աշխատանքային ռեսուրսներ 2022): Այս փաստը ընդգծում է մարզերի անհաճախափ զարգացվածության մակարդակի խնդիրը, որը ՀՀ-ում բավականին սուր է: Կրթության անհասանելիության պատճառով երիտասարդը լքում է մարզային քաղաքը կամ գյուղը, ստանում կրթություն մայրաքաղաքում և շարունակում իր հետագա կյանքը Երևանում՝ աշխատելով և զարգացնելով մայրաքաղաքը, կամ որակյալ աշխատուժը, չգտնելով լավ վարձատրվող աշխատանք հայրենիքում, լքում է այն: Այս միտման պատճառով մարզերում նվազում է միջին աշխատավարձը, աճում՝ սոցիալ-տնտեսական անհավասարությունը և գործազրկության մակարդակը:

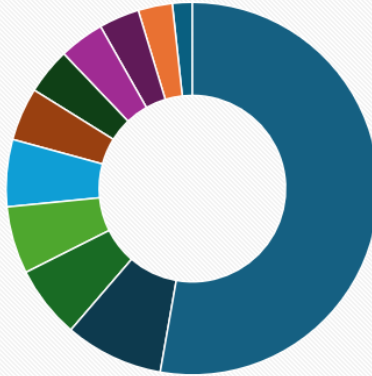

Գծապատկեր 6. Գործազրկության մակարդակը ըստ ՀՀ մարզերի և ք. Երևանի

Ըստ տվյալների՝ գործազրկության մակարդակի տարբերությունը բավականին ընդգծված է Տավուշի մարզում. այն ամենաբարձրն է՝ 23.3%, մինչդեռ Արագածոտնում՝ ամենացածրը՝ 4% (ՀՀ ՎԿ, Աշխատանքի շուկայի ցուցանիշներ 2024):

Այս անհամաչափությունները կարող են պայմանավորված լինել ինչպես կրթության հասանելիության անհավասարությամբ, այնպես էլ տնտեսական ակտիվության կենտրոնացման գործոններով: Այս պահի դրությամբ ՀՀ-ում գործում է 101 674 տնտեսվարող, որոնցից 53 649-ը՝ մայրաքաղաքում: Ամենաքիչ տնտեսվարողների քանակը գրանցվել է Վայոց ձորում՝ 1758 տնտեսվարող: ՀՀ-ում տնտեսվարողների աշխարհագրական բաշխվածությունը վկայում է Երևանի տնտեսական գերակշռության մասին (ՀՀ ՎԿ, ՓՄՁ-ները ՀՀ-ում 2024):

Տնտեսվարողների քանակն ըստ ՀՀ մարզերի և ք. Երևանի

Գծապատկեր 7. Տնտեսվարողների քանակն ըստ ՀՀ մարզերի և ք. Երևանի

Տնտեսական անհավասարությունն ընդգծող ցուցանիշներից է նաև միջին ամսական անվանական աշխատավարձը: ՀՀ-ում միջին ամսական անվանական աշխատավարձը վերջին 10 տարիների ընթացքում զգալիորեն աճել է 147 հազարից՝ 269 հազար ՀՀ դրամ, իսկ աճ է գրանցվել 2020թ. -ից հետո՝ 42 տոկոսով, ինչը կարող է կախված լինել և՛ գնաճի ցուցանիշներից, և՛ տնտեսական վերականգնման և աշխատավարձերի բարձացման քաղաքականության հետ (ՀՀ ՎԿ, Ժամանակագրական շարքեր 2000-2024):

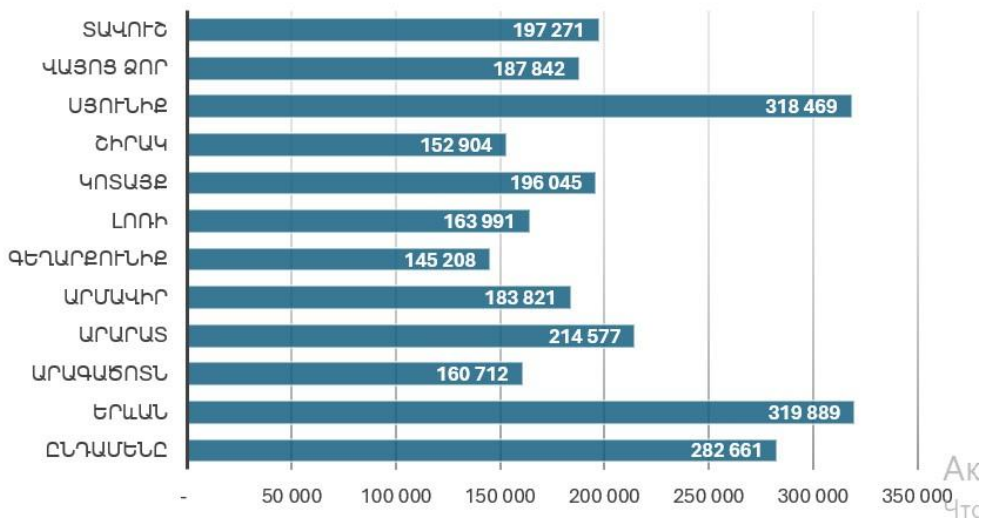
Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ(2013-2023թթ)

Գծապատկեր 8. Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ

Առաջին հայացքից ուրախալի թվացող անվանական աշխատավարձի աճի այսպիսի ցուցանիշների տակ թաքնված է մայրաքաղաքի և մարզերի բնակիչների աշխատավարձի և եկամուտների զգալի անհավասարություն: 2024թ. -ի 3-րդ եռամսյակի տվյալների համաձայն՝ մայրաքաղաքում միջին ամսական անվանական աշխատավարձը կազմում է մոտ 320 հազար դրամ (ՀՀ ՎԿ, Ժամանակագրական շարքեր 2000-2024): Դրան ի հակառակ՝ մարզերում հատկապես ոչ կենտրոնական հատվածներում, աշխատավարձը կազմում է 160-190 հազար դրամ, ինչն ակնհայտորեն ցածր է մայրաքաղաքի մակարդակից:

**Աշխատավարձն ըստ մարզերի
(2024թ. 3րդ. եռամսյակ)**

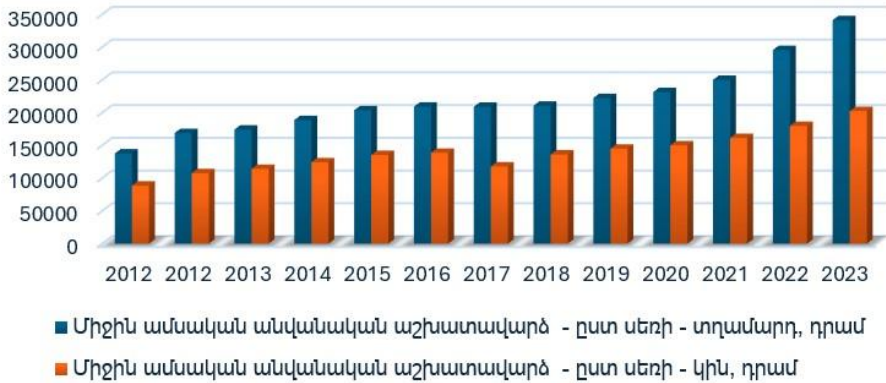

Գծապատկեր 9. Միջին ամսական անվանական աշխատավարձը ըստ ՀՀ մարզերի 2024թ. 3րդ. եռամսյակ

Համաձայն վիճակագրական տվյալների՝ անվանական աշխատավարձի ամենացածր մակարդակը Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերում են, համապատասխանաբար՝ 145 և 152 հազար դրամ, որը մայրաքաղաքի և ՀՀ-ում անվանական աշխատավարձի մակարդակով երկրորդ տարածաշրջանի՝ Սյունիքի, անվանական աշխատավարձի կեսն է (ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, Աշխատանքային ռեսուրսներ 2022): Սյունիքում միջին ամսական անվանական աշխատավարձի այսպիսի մակարդակը բացատրվում է համայնքում գործող «Չանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատ» ՓԲԸ -ի առկայությամբ, որը գլխավորում է 2024թ. -ի 4-րդ եռամսյակի 1000 խոշոր հարկատուների ցանկը (ՀՀ ՊԵԿ, «1000 խոշոր հարկատուներ», 2024 4-րդ եռամսյակ): Ըստ կազմակերպության հրապարակած տվյալների՝ կազմակերպությունում աշխատում են ավելի քան 4600 աշխատակիցներ, որոնց 80%-ը համայնքաբնակ է (ՉՊՄԿ 2024): Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերում աշխատավարձի ցածր մակարդակը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնցից կարելի է առանձնացնել ենթակառուցվածքային զարգացման խնդիրը:

Աշխատավարձի դինամիկայի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ընդգծել, որ այն կտրուկ տարբերվում է կանանց և տղամարդկանց շրջանում:

Աշխատավարձն ըստ սեռի ,2012-2023թթ

Գծապատկեր 10. Աշխատավարձն ըստ սեռի

Այսպես, եթե տղամարդկանց միջին ամսական անվանական աշխատավարձը 2023թ. -ին կազմել է 341 388 դրամ, ապա նույն ժամանակշրջանի համար, կանանց աշխատավարձը կազմել է 202 524 դրամ, որը համապատասխանում է տղամարդկանց աշխատավարձի մոտ 60%-ին (ՀՀ ՎԿ,Աշխատավարձն ըստ ցուցանիշների և տարիների 2023):Այս համատեքստում, շեշտվում է գենդերային անհավասարության խնդիրը, որն ավելի սուր է ՀՀ մարզերում:

Եզրակացություն

Մարզային անհամաչափ զարգացվածության խնդիրը բավականին սուր է ՀՀ-ի համար և արտահայտվում է տարբեր ձևերով:

- **Գործազրկության մակարդակ.** ՀՀ-ում, ըստ վիճակագրական տվյալների, 2023թ. - ին գործազրկության մակարդակը եղել է 12,6%, սակայն գեղատեսիլ բնությամբ օժտված Տավուշի մարզը ունի ՀՀ-ում գործազրկության ամենաբարձր՝ 23,3 % ցուցանիշ, որը անհամեմատելի է Արագածոտնի մարզի հետ, որտեղ գործազրկությունը 4% է: Վերլուծելով տնտեսության կառուցվածքը՝ կարելի է ենթադրել, որ գործազրկության բարձր մակարդակը կապված է խոշոր ձեռնարկությունների բացակայության հետ: Օրինակ՝ Տավուշի մարզում, որտեղ կան զբոսաշրջության զարգացման համար բոլոր նախապայմանները, չկան խոշոր տուրիստական ոլորտի ձեռնարկություններ, ինչի մասին վկայում է 1000 խոշոր հարկատուների ցուցակը (ՀՀ ՊԵԿ, 1000 խոշոր հարկատուներ, 2024): Ցուցակում տեղ գտած 3 կազմակերպություններից և ոչ մեկը զբոսաշրջության ոլորտի կազմակերպություն չէ: Արագածոտնի մարզը, որը տարածքի մեծությամբ և բնակչության քանակով նման է Տավուշի մարզին, ունի 9 խոշոր ձեռնարկություն: Կարելի է ենթադրել, որ մարզում զբաղվածության բարձր մակարդակը կախված է խոշոր ձեռնարկությունների առկայությունից:
- **Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ.** Տարիների ընթացքում միջին ամսական անվանական աշխատավարձը բավականին աճ է գրանցել՝ 10 տարվա ընթացքում՝ 146 հազարից 270 հազար դրամ: Մեղալի հակառակ կողմից պատկերը այդքան էլ լավատեսական չէ: Շիրակի և Գեղարքունիքի մարզերում միջին

աշխատավարձը երկու անգամ ցածր է մայրաքաղաքի և Սյունիքի մարզի աշխատավարձից:

- *Կրթական մակարդակ.* Աշխատանքային ռեսուրսների վերլուծությունը ցույց է տալիս մարզային՝ մասնավորապես գյուղական բնակավայրերում, բարձրագույն կամ միջին մասնագիտական կրթություն ունեցող կադրերի պակաս: Այս միտման հիմնական պատճառներն են՝ կրթված մարզային բնակիչների ներքին միգրացիան դեպի մայրաքաղաք, բարձրագույն և միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների պակասը մարզերում, մարզային ցածր աշխատավարձը:
- *Տնտեսվարող սուբյեկտների կենտրոնացում.* Համաձայն կատարված ուսումնասիրության՝ կազմակերպությունների և անհատ ձեռնարկատերերի 53%-ը ծավալում են իրենց գործունեությունը ք. Երևանում: Այս հիմնախնդրի պատճառով առաջանում են բոլոր վերոհիշյալ խնդիրները, մասնավորապես՝ մարզերում տնտեսվարողների սահմանափակ քանակի պատճառով առաջանում է աշխատատեղերի պակաս, որի պատճառով աճում է մարզային գործազրկության մակարդակը, նվազում է միջին ամսական անվանական աշխատավարձը, և նվազում է քաղաքացու կողմից որակյալ կրթություն ստանալու հնարավորությունը:

Առաջարկներ

Վերոթվարկված խնդիրների լուծման համար, առաջարկում ենք որդեգրել հստակ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականություն, որը համակարգված կլինի կոնկրետ նախագծային լուծումներով, մասնավորապես՝

1. Տնտեսվարողների մարզային գործունեության և ներդրումների խթանում.

ՀՀ-ում 1000 խոշոր հարկատուները ապահովում են ՊԵԿ կողմից վերահսկվող եկամուտների շուրջ 75% (Հետք 2024), սակայն խոշոր հարկատուներից միայն 41-ն է ծավալում (ՀՀ ՎԿ, ՓՄՁ-ները ՀՀ-ում 2023) իր գործունեությունը ՀՀ մարզերում: Այս տենդենցը արգելակում է մարզային ենթակառուցվածքների զարգացումը և նպաստում տնտեսության կենտրոնացմանը: Խնդրի լուծման լավ տարբերակ կարող է լինել հարկային արտոնությունների փաթեթի մշակումը խոշոր տնտեսվարողների գործունեության այն հատվածի համար, որը մասամբ կամ ամբողջովին իրականացվում է ՀՀ մարզերում: Այս փաթեթը կարող է արդիական լինել նաև ոչ ռեզիդենտ կազմակերպությունների կողմից ներդրումային գործունեության խթանման համար: Օրինակ՝ Չինաստանը 1980-ական թվականներին, օտարերկրյա ներդրումների խթանման համար, մշակեց արտոնությունների փաթեթ, որի շահառուներն էին հատուկ տնտեսական գոտիներում (ՀՏԳ) տնտեսվարող կազմակերպությունները: Այս փաթեթը իր մեջ ներառում էր՝

- Կորպորատիվ հարկերի ցածր դրույքաչափեր. Օտարերկրյա ընկերությունները, որոնք ներդրումներ էին կատարել առաջնահերթ ոլորտներում կամ արտահանման նպատակով արտադրություն էին ծավալել ՀՏԳ-ում, կարող էին օգտվել կորպորատիվ հարկի ցածր դրույքաչափերից: Օրինակ՝ կորպորատիվ հարկի ստանդարտ դրույքաչափը կարող էր կրճատվել սովորական 33%-ից մինչև 15%:

- Հարկային արտոնյալ ժամանակաշրջան. Ընկերությունները հաճախ ստանում էին «արձակուրդային շրջան», որի ընթացքում լիովին ազատված էին կորպորատիվ հարկերից, ապա աշխատում էին իջեցված դրույքաչափով:

- Հարկերից ազատում վերաներդրված շահույթի դեպքում. Հետագա ներդրումները խրախուսելու համար օտարերկրյա ներդրողները կարող էին հարկային արտոնություն ստանալ առաջնահերթ ծրագրերում վերաներդրված շահույթի կամ Չինաստանում այլ տեսակի գործառնությունների ընդլայնման համար:

- Ավելացված արժեքի հարկի (ԱԱՀ) արտոնություններ. ՀՏԳ -ները հաճախ տրամադրում էին ԱԱՀ-ի արտոնություններ՝ արտահանվող ապրանքների

արտադրության համար նախատեսված ներմուծվող կյուլետի ներկրման դեպքում (Zeng, pp 4-6):

2. *Բարձրագույն կրթության հասանելիության բարձրացումը մարզերում*. Բուհական կրթությունը առանձնակի կարևորություն ունի տնտեսական աճի համար, և հավասարաչափ զարգացման համար հարկավոր է այն հասանելի լինի հասարակության համար՝ անկախ բնակավայրից: Այս պահի դրությամբ ՀՀ-ում գործում են 53 պետական և ոչ պետական համալսարաններ, որոնցից միայն 42-ն են մայրաքաղաքում (ՀՀ ՎԿ, Սոցիալ-ժողովրդագրական հատված 2023): Բնականաբար, հնարավոր չէ ցանկացած բնակավայրում բացել համալսարան՝ պահպանելով բարձրագույն կրթական համակարգի ստանդարտները: Այդ իսկ պատճառով առաջարկում են համալսարանների կողմից ներդնել և՛ բակավայրիատի, և՛ մագիստրատուրայի օկլայն դասընթացներ՝ համապատասխան դիպլոմավորմամբ: Այս դեպքում գրեթե բոլոր բնակավայրերից դիմորդները կարող են ստանալ բարձրագույն կրթություն: Բնականաբար, այս ձևաչափը իր մեջ կարող է պարունակել խնդիրներ և մարտահրավերներ (ինտերնետի հասանելիություն, քննական և ստուգարքային հարցման մեթոդաբանության մշակում և այլն), սակայն այս առաջարկը կարող է որոշ չափով շտկել առկա կրթական անհավասարության խնդիրները:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Իսրայելյան Սրբուհի. «Միևապուրի տնտեսական «հրաշքը»», https://www.hamakarg.am/?p=1255&utm_source=chatgpt.com: Մուտք՝ 21.12.2024:
2. ՀՀ ՊԵԿ. «1000 խոշոր հարկատուներ», <https://www.src.am/am/getMenuContents/120>: Մուտք՝ 13.02.2025:
3. ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե. *Աշխատանքային ռեսուրսներ*. 2022թ., https://armstat.am/file/article/lab_market_2023_1.pdf: Մուտք՝ 18.12.2024:
4. ---. *Աշխատանքային ռեսուրսներ*. 2024թ. https://armstat.am/file/article/armenia_2024_4.pdf: Մուտք՝ 22.12.2024:
5. ---. *Աշխատանքային ռեսուրսներ*. 2023թ., https://armstat.am/file/article/lab_market_2023_1.pdf: Մուտք՝ 22.12.2024:
6. *Աշխատավարձն ըստ ցուցանիշների և տարիների*, 2023թ. <https://rb.gy/pt2ciw>: Մուտք՝ 18.12.2024:
7. ---. *Աշխատանքի շուկայի ցուցանիշներ*, https://www.armstat.am/file/article/sv_09_24a_141.pdf: Մուտք՝ 22.12.2024:
8. ---. *Ժամանակագրական շարքեր*, Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ, 2000-2024թթ., <https://armstat.am/am/?nid=12&id=08001>: Մուտք՝ 18.12.2024:
9. ---. *Ժամանակագրական շարքեր*, Գործազրկության մակարդակ 2008-2023 թթ., <https://armstat.am/am/?nid=12&id=08010&submit=>: Մուտք՝ 20.12.2024:
10. ---. Սոցիալ-ժողովրդագրական հատված, https://armstat.am/file/article/sv_06_24a_510.pdf: Մուտք՝ 18.12.2024:
11. ---. *ՓՍԶ-ները ՀՀ-ում*, https://armstat.am/file/article/sme_bul_2023_am.pdf: Մուտք՝ 22.12.2024:
12. ԶՊՍԳ. *Կազմակերպության մասին*, <https://www.zcmc.am/career/>: Մուտք՝ 21.12.2024:
13. «Հետք» կենտրոն. 1000 խոշոր հարկատուներ 2024թ. <https://www.hetq.am/hy/article/168392>: Մուտք՝ 25.12.2024:
14. Սոյուզ-ինֆո կայք էջ. *Տնտեսական վերլուծություն*, https://soyuzinfo.am/hy/2023/08/20-3/?utm_source=chatgpt.com: Մուտք՝ 21.12.2024:

15. International Monetary Fund. *Unemployment rate in Thailand*, <https://rb.gy/8oyslf>. Accessed: 21.12.2024:
16. Statista, Thailand: Distribution of employment by economic sector from 2013 to 2023, <https://rb.gy/kqsb0n>. Accessed: 21.12.2024.
17. Statista, Japan: Distribution of the workforce across economic sectors from 2012 to 2022, <https://shorturl.at/PhRws>. Accessed: 21.12.2024
18. Statistical Committee of Azerbaijan. *Unemployment rate in Azerbaijan*. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5761&lang=en>. Accessed: 21.12.2024.
19. Statistical Committee of Georgia. *Unemployment rate in Georgia*. <https://rb.gy/ctu7bw>. Accessed: 21.12.2024.
20. World Bank Group Data. Unemployment rate in Singapore, <https://rb.gy/t6jitid>. Accessed: 21.12.2024
21. Zeng, D.Z. *Special Economic Zones: Lessons from the Global Experience*. London, 2018, pp.4-6.

WORKS CITED

1. Israyelyan S., *Singapuri intesakan «hrashqy» [The Economic Miracle of Singapore]*, https://www.hamakarg.am/?p=1255&utm_source=chatgpt.com, Mutq 21.12.2024. (In Armenian)
2. HH PEK, «1000 khoshor harkatuner» [State Revenue Committee of the Republic of Armenia, "1000 Largest Taxpayers,"], <https://www.src.am/am/getMenusContents/120>. Mutq 13.02.2025, (In Armenian)
3. HH Vichakagrtakan Komite, *Ashkhatankayin resursner, 2022t.* [Statistical Committee of the Republic of Armenia. Labor Resources 2022] https://armstat.am/file/article/lab_market_2023_1.pdf. Mutq 18.12.2024, (In Armenian)
4. HH Vichakagrtakan Komite, *Ashkhatankayin resursner, 2024t.* [Statistical Committee of the Republic of Armenia. Labor Resources 2024] https://armstat.am/file/article/armenia_2024_4.pdf, Mutq 22.12.2024, (In Armenian)
5. HH Vichakagrtakan Komite, *Ashkhatankayin resursner, 2023t.* [Statistical Committee of the Republic of Armenia. Labor Resources 2023] https://armstat.am/file/article/lab_market_2023_1.pdf, Mutq 22.12.2024, (In Armenian)
6. HH Vichakagrtakan Komite, *Ashkhatavardzn yst cucanishneri yev tarineri* [Statistical Committee of the Republic of Armenia, Wages by Indicators and Years, <https://shorturl.at/gY5Xy> Mutq 18.12.2024,] (In Armenian)
7. HH Vichakagrtakan Komite, *PMD-ner@ HH-um*, [Statistical Committee of the Republic of Armenia, SMEs in Armenia] https://armstat.am/file/article/sme_bul_2023_am.pdf, Mutq 22.12.2024, (In Armenian)
8. HH Vichakagrtakan Komite, *Sotsial-Zhoghovrdagrakan hatvats* [Statistical Committee of the Republic of Armenia. Socio-demographic Sector], https://armstat.am/file/article/sv_06_24a_510.pdf, Mutq 18.12.2024, (In Armenian)
9. HH Vichakagrtakan Komite, *Zhamanakagrakan sharer*, Gortsazrkutyan makardak 2008-2023tt, [Statistical Committee of the Republic of Armenia. Chronological Series, Unemployment rate 2008-2023] <https://armstat.am/am/?nid=12&id=08010&submit=>. Mutq 20.12.2024, (In Armenian)
10. HH Vichakagrtakan Komite, *Zhamanakagrakan sharer*, Mijin amsakan anvanakan ashkhatavardz, 2000-2024tt [Statistical Committee of the Republic of Armenia. Chronological Series Average monthly nominal wage, 2000-2024] <https://armstat.am/am/?nid=12&id=08001>. Mutq 18.12.2024, (in Armenian)

11. «Hetk'» kenton, 1000 khoshor harkatuner, [1000 Large Taxpayers] <https://www.hetq.am/hy/article/168392>, Mutq 25. 12. 2024 (In Armenian)
12. Soyuz-info kayq e'j. Tntesakan verluc'ut'yun [Economic Analysis], https://soyuzinfo.am/hy/2023/08/20-3/?utm_source=chatgpt.com: Mutq 21.12.2024:
13. ZPMK Kayq Ej, Mutq 13.02.2025, <https://www.zcmc.am/career/>.
14. https://soyuzinfo.am/hy/2023/08/20-3/?utm_source=chatgpt.com, Mutq 21.12.2024. [Zangezur Copper Molybdenum Combine (ZCMC) website] (In Armenian)

LABOR MARKET STRUCTURE IN ARMENIA'S REGIONS: CAUSES AND PROSPECTS OF REGIONAL IMBALANCE

LUSINE GRIGORYAN

*Armenian State University of Economics, Faculty of Economics,
Department of Economic Theory, Ph.D.Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Regional imbalance is one of Armenia's most pressing issues, which has intensified since independence. Over the past three decades, many regional factories have ceased operations, leading to increased poverty, labor migration, and the relocation of residents to Yerevan in search of better opportunities.

The goal of this study is to identify the structural causes of regional disparity and propose potential solutions aimed at increasing economic activity in the regions.

The main objectives of the research are:

1. To assess the structure of the labor market in Armenia's regions,
2. To analyze the territorial distribution of economic resources, business entities, and educational institutions,
3. To examine the experiences of other countries — particularly China, Singapore, and Thailand — in promoting balanced regional development.

The study employs comparative analysis and case study methods to align Armenia's challenges with international experiences.

The key findings highlight that the main reasons behind uneven regional development include the concentration of labor and educational opportunities in the capital, insufficient infrastructure in the regions, and the absence of localized economic policies. To address these issues, a comprehensive approach is proposed, including tax incentives for regional businesses, improved access to higher education through online bachelor's and master's programs, and regional infrastructure development. These measures aim to reduce the level of centralization in Yerevan and promote balanced regional growth, ensuring sustainable long-term economic development.

Keywords: *structure of labor market, unemployment, regional disparity, employment, average monthly nominal wage, labor resources, labor resources by educational level.*

СТРУКТУРА РЫНКА ТРУДА В РЕГИОНАХ АРМЕНИИ: ПРИЧИНЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ НЕСБАЛАНСИРОВАННОСТИ

ЛУСИНЕ ГРИГОРЯН

*аспирант кафедры экономической теории
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Региональная несбалансированность развития является одной из главных проблем Армении, особенно обострившейся после обретения независимости. За последние три десятилетия многие региональные предприятия прекратили свою работу, что привело к росту бедности, усилению трудовой миграции и перемещению населения в Ереван в поисках лучшей жизни.

Цель исследования - выявить структурные причины неравномерного развития регионов и предложить возможные решения, направленные на повышение экономической активности в них.

Основные задачи исследования:

1. оценить структуру рынка труда в регионах РА,
2. проанализировать территориальное распределение экономических ресурсов, хозяйствующих субъектов и образовательных учреждений,
3. изучить опыт других стран, в частности, Китая, Сингапура и Таиланда в сфере сбалансированного развития.

В ходе исследования применялись методы сравнительного анализа и тематическое исследование для сопоставления ситуации в Армении с международным опытом.

Основные выводы исследования подчеркивают, что ключевыми причинами неравномерного развития являются концентрация трудовых ресурсов и образовательных возможностей в столице, недостаточное развитие инфраструктуры в регионах и отсутствие локальной экономической политики. В качестве решений предлагается комплексный подход, включающий предоставление налоговых льгот в регионах, повышение доступности высшего образования посредством онлайн-программ бакалавриата и магистратуры, а также развитие региональной инфраструктуры. Эти меры могут способствовать снижению уровня централизации в Ереване и стимулировать сбалансированное развитие регионов, обеспечивая долгосрочный экономический рост.

Ключевые слова: структура рынка труда, безработица, региональная несбалансированность, занятость, средняя среднемесячная номинальная заработная плата, трудовые ресурсы, трудовые ресурсы по уровню образования.

ԳԱՍՏՐՈՆՈՄԻԱԿԱՆ ՉԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՋԱՉԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ *

ՀՏԴ 338.48

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-256

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի մարքեթինգի և բիզնեսի կազմակերպման ֆակուլտետի մարքեթինգի ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հնարապետություն
harutyun.grigoryan99@gmail.com
ORCID: 0009-0004-9064-1481

Սույն հետազոտության շրջանակներում նպատակ է դրվել հայրենական գաստրոնոմիական զբոսաշրջության զարգացման համար բացահայտելու գաստրոնոմիական զբոսաշրջության լավագույն փորձ ունեցող երկրների օրինակները, մասնավորապես՝ Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Չինաստանի:

Սահմանված նպատակից ելնելով՝ խնդիր է դրվել իրականացնելու վերոնշյալ երկրների գաստրոնոմիական զբոսաշրջության զարգացման վերլուծություն, քննարկելու գաստրոնոմիական զբոսաշրջության հիմնական ուղղությունները, իրականացվող մարքեթինգային քաղաքականությունը, միջազգային տարբեր կազմակերպությունների կողմից իրականացված հետազոտությունների հիման վրա պարզելու գաստրոնոմիական զբոսաշրջության զարգացման տենդենցները, ինչպես նաև գաստրոնոմիական փառատոների նշանակությունը զբոսաշրջության զարգացման համատեքստում:

Առաջադրված խնդիրների լուծման համար աշխատանքում օգտագործվել են գիտական ճանաչողության այնպիսի մեթոդներ, ինչպիսիք են՝ պատմական, վերլուծության և համադրման, վերացարկման, մակածության (ինդուկցիայի) և արտածման (դեդուկցիայի), վիճակագրական և գրաֆիկական պատկերման:

Իրականացված հետազոտության արդյունքում բացահայտվել և ներկայացվել է այն թեզը, որ գաստրոնոմիական զբոսաշրջության հաջողությունը պայմանավորված է պետություն-մասնավոր հատված համագործակցությամբ, մարքեթինգային ակտիվ քաղաքականությամբ իրականացմամբ, կարևորվում են նաև ազգային առանձնահատկությունները: Որպես մարքեթինգային գործիքակազմ կարևորվում են փառատոների անցկացումը, գաստրոնոմիականագիտությունը, գաստրոնոմիական ուսումնական հաստատությունների առկայությունը, ինչպես սեփական երկրում, այնպես էլ երկրից դուրս, ճանաչված խոհարարների, սննդի և ռեստորանային ոլորտի ներկայացուցիչների ակտիվ գործունեությունը՝ երկրի ճանաչելիությունն ապահովելու համար:

Հիմնաբառեր՝ գաստրոնոմիական զբոսաշրջություն, գաստրոնոմիական փառատոներ, գաստրոնոմիականագիտություն, գաստրոնոմիական դպրոցներ, գաստրոնարքեթինգ, խոհարարական գրքեր, Միշլենյան աստղեր:

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.02.2025թ., գրախոսվել՝ 06.04.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Ներածություն

Գաստրոգրեսաշրջությունը տարածված է ամբողջ աշխարհում, հետևաբար՝ միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը կարևոր է հայրենական գաստրոգրեսաշրջության զարգացման համար: 2023 թվականին ամբողջ աշխարհում միջազգային գրեսաշրջիկների ժամանումների թիվը կազմել է մոտ 1,3 միլիարդ մարդ: Այդ ցուցանիշը շարունակում է ցածր մնալ 2019 թվականին գրանցված ցուցանիշից: Չբոսաշրջության միջազգային եկամուտներն ամբողջ աշխարհում գերազանցել են մինչև համաճարակային մակարդակը 2023 թվականին՝ հասնելով 1,5 տրիլիոն ԱՄՆ դոլարի (Number of international tourist arrivals in the world 2005-2023, by region): Համաձայն Կոնտենտ մարքեթինգի ինստիտուտի (Content Marketing Institute, CMI) կողմից իրականացված հետազոտության, համաշխարհային խոհարարական գրեսաշրջության շուկայում ակնկալվում է, որ 2023-ից մինչև 2032 թվականը կգրանցվի 12,5% աճ: 2023 թվականին շուկայի չափը կազմել է 973,2 միլիարդ ԱՄՆ դոլար: Մինչև 2032 թվականը ակնկալվում է, որ այն կկազմի 2809,3 միլիարդ ԱՄՆ դոլար (Custom Marketin Sights 2024-2033):

Հարկ ենք համարում քննարկել գաստրոգրեսաշրջության առավել կայացած, առաջավոր փորձ ունեցող երկրներից Իտալիան, Ֆրանսիան և Չինաստանը, քանի որ իտալական, ֆրանսիական, չինական խոհանոցները ավելին են, քան երկրների գաստրոնոմիական բրենդը: Նախ՝ այս երկրները համաշխարհային խոհանոցների առաջնորդող դեր ունեն, երկրորդ՝ պահպանել են իրենց մշակութային ավանդույթները և ունեն զարգացած գաստրոնոմիայի տնտեսություն:

Գաստրոնոմիական գրեսաշրջության զարգացումը Ֆրանսիայում, Իտալիայում և Չինաստանում

Ֆրանսիա: Ֆրանսիան Եվրոպայի գաստրոնոմիական գրեսաշրջության առաջատարներից է: 2024 թվականին Ֆրանսիայում միջազգային գրեսաշրջիկների թիվը հասել է ավելի քան 101 միլիոնի, ինչը պայմանավորված է 2024 թվականին Փարիզում կայացած Օլիմպիական խաղերով: Ֆրանսիայում խոհարարական գրեսաշրջության շուկան 2022 թվականին կազմել է 29,9 միլիարդ ԱՄՆ դոլար, և ակնկալվում է, որ մինչև 2033 թվականը կհասնի 161,94 միլիարդ դոլարի՝ 2023-ից մինչև 2033 թվականը գրանցելով 16,6 տոկոս աճ (France Culinary Tourism Market Snapshot (2023 to 2033)):

2010թ. Ֆրանսիական գաստրոնոմիական մշակույթը ներառվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ոչ կյուրական ժառանգության (Intangible Cultural Heritage; ICH) ցանկում: Ֆրանսիան բազմազան է գաստրոնոմիայի տեսանկյունից: Յուրաքանչյուր շրջան ունի իր յուրահատուկ ավանդույթները: Չբոսաշրջիկներին գրավելու կարևոր գործոն են Michelin-ի աստղերով նշված ռեստորանները՝ ռեստորանի ամենահայտնի և հարգված վարկանիշը: Ըստ չափանիշների՝ ռեստորանը կարող է ստանալ մեկ, երկու կամ երեք աստղ: Միայն հանրահայտ «Կարմիր ուղեցույցում» հիշատակումն արդեն շատ հեղինակավոր է և նպաստում է հաջողությանը: 2023 թվականին Ֆրանսիայի 630 ռեստորաններ արժանացել են Michelin աստղերի, որոնցից 29-ը՝ երեք աստղերով, 75-ը՝ երկու, և 526-ը՝ մեկ (MICHELIN Guide France 2023): Ամենաշատ միշլենաստղանի ռեստորանները գտնվում են Իլ-դե-Ֆրանսում, Նոր Ալպիտանիայում, Օվերն-Ռոն-Ալպերում, Օքսիտանիայում, Պրովանս-Ալպեր-Լազուր ավիում, Գրանդ Էստում և Բուրգունդիա-Ֆրանշ-Կոմտենում: Ռեստորանների ավելի քան 10%-ը գտնվում է Փարիզում:

Ֆրանսիական գաստրոգրեսաշրջության հետ զարգանում է Ենոգրեսաշրջությունը: Հարկ է նաև նշել, որ ըստ «Մնդի գրեսաշրջության համաշխարհային զեկույցի» («Global Report on Food Tourism») երկրի որոշ տարածքներ, որոնք կապված են գինեգործության հետ, ներառված են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի

համաշխարհային ժառանգության ցանկում: Դրանք ներառում են Սեն-Էմիլիոն գինու շրջանը (Նոր Աքվիտանիա), Բուրգունդիայի գինու տարածքները (Բուրգունդիա-Ֆրանս-Կոմտե), գինու տները և Շամպայնի մառանները (Գրանդ Էստ):

Ֆրանսիական գինեգործական շրջաններն առաջարկում են խաղողի տարբեր տեղական սորտերից պատրաստված գինիների լայն տեսականի: Երկրում գործող 10 հազար գինու արտադրողներ ընդունում են զբոսաշրջիկների: Տարեկան այցելում է 7,5 մլն. զբոսաշրջիկ, որից 2,5 մլն. օտարերկրացի (Gastronomie: la carte de France des restaurant setoi lésau Michelin): Գինու զբոսաշրջությունը ֆրանսիական գաստրոնոմիա-շրջանի շուկայում զբոսաշրջիկների հիմնական գրավչությունն է: Մոտ 894,000 հեկտար խաղողի այգիներ ունեն ավելի քան 300 տեսակի խաղող:

Երկրի զբոսաշրջության զարգացման գործընթացում վճռորոշ դերակատարում ունեն պետությունը և մասնավոր հատվածը: Զբոսաշրջության պետական քաղաքականությունը մշակվում է Եվրոպայի և արտաքին գործերի նախարարության (Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères), Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀԶԿ-ն) (Organisation for Economic Co-operation and Development, (OECD)) շրջանակներում (France and the OECD): Ֆրանսիական կազմակերպության հիմնադիր անդամ երկրներից մեկն է: Կազմակերպության շրջանակներում մշակվել է «2024թ. ՏՀԶԿ զբոսաշրջության միտումները և քաղաքականությունը», որտեղ քննարկվել է զբոսաշրջության երկարաժամկետ ազգային ռազմավարությունը (Destination France Plan), զբոսաշրջության տեղը տնտեսության մեջ և զարգացման հեռանկարները, զբոսաշրջության պետական կառավարման մարմինները, զբոսաշրջության ծրագրերը, քաղաքականությունը և այլն (Tendances et politiques du tourisme de l'OCDE 2024):

Ֆրանսիայի զբոսաշրջության պետական քաղաքականության պատասխանատուն է Էկոնոմիկայի, ֆինանսների, արդյունաբերության և թվային հետազոտությունների նախարարությունը՝ (Le ministère de l'Économie, des Finances et de la Souveraineté industrielle et numérique), Ձեռնարկատիրության գլխավոր վարչության (Direction générale des entreprises (DGE)) հետ համատեղ: Զբոսաշրջության համակարգումը միջգերատեսչական այլ ծառայությունների հետ կարևոր դեր ունի, որն իրականացվում է Միջգերատեսչական զբոսաշրջության կոմիտեի (Comité interministériel du tourisme, CIT) կողմից: Պետական և մասնավոր հատվածի հետ հարաբերությունները կարգավորվում են 2019թ. ստեղծված Զբոսաշրջության կոմիտեի (Comité de filière tourisme (CFT)) կողմից, որ պատասխանատու է ոլորտի զարգացման համար: Տարածաշրջանային զբոսաշրջության կոմիտեն (Comité régional du tourisme (CRT)), ինստիտուցիոնալ մարմին է, որի առաքելությունն է տարածաշրջանի զբոսաշրջության առաջնությունը ազգային և միջազգային մակարդակում (Comité régional du tourisme):

Ֆրանսիական կառավարությունը նաև ակտիվ մարքեթինգային քաղաքականություն է իրականացնում: 2020թ.-ին Ֆրանսիայի գյուղատնտեսության և պարենի նախարարության հետ գործարկել է «Taste France» նախագիծը, որը մի քանի լեզուներով (անգլերեն, իսպաներեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, ճապոներեն) մեղիա հարթակ է: Այստեղ հրապարակվում են հոդվածներ և տեսալուսանկարներ ֆրանսիական գաստրոնոմիայի, բաղադրատոմսերի, կազմակերպվող միջոցառումների մասին: TasteFrance.com-ի առաքելությունն է նպաստել համաշխարհային մակարդակով ֆրանսիական գաստրոնոմիայի և խոհարարության առաջնությանը և գրավչության բացահայտմանը: «Taste France» հարթակի գործարկումը Ֆրանսիային թույլ կտա ամրապնդել գործնական կապեր տարբեր երկրների հետ: 2024 թվականի ապրիլի 14-ին կառավարությունը ներկայացրել է ֆրանսիական բարձր խոհանոցի խթանման ազգային ռազմավարություն (Une stratégie nationale pour faire rayonner la haute gastronomie française):

Կառավարությունը մշակել է մի ռազմավարություն՝ պահպանելու, խթանելու և բարձրացնելու ֆրանսիական բարձր խոհանոցի միջազգային ազդեցությունն ու տեղը:

Ֆրանսիան հայտնի է գաստրոփառատոներով: Ֆրանսիական խոհանոցը փառաբանելու համար շատ քաղաքներ անցկացնում են գաստրոնոմիական միջոցառումներ և փառատոներ: Գաստրոփառատոներն անցկացվում են ողջ երկրում: 2022 թվականին Ֆրանսիայի ողջ տարածքում անցկացվող սննդի փառատոները կազմում էին եվրոպական խոհարարական շուկայի գրեթե 43,8%-ը (France Culinary Tourism Market Snapshot (2023 to 2033)):

«Ֆրանսիական համը» («Goût de France») փառատոնը կազմակերպվում է Ֆրանսիական կառավարության կողմից: Գաստրոփառատոնը տարբերվում է նրանով, որ անցկացվում է ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլ նրա սահմաններից դուրս: Փառատոնի հիմնական գաղափարն է հարգանքի տուրք մատուցել ֆրանսիական խոհանոցին՝ համախմբելով 5 մայրցամաքների 1700 խոհարարների:

Փառատոներ և միջոցառումներ անցկացվում են նաև երկրի տարբեր շրջաններում, նպատակը՝ ապակենտրոնացնել զբոսաշրջությունը: Փետրվարի կեսերից մինչև մարտի սկիզբը Մենտոնում (Պրովանս) ամեն տարի անցկացվում է կիտրոնի փառատոնը: Մենտոն կիտրոնները համարվում են երկրում լավագույններից մեկը: Ձերմ կլիման թույլ է տալիս դրանք աճեցնել ամբողջ տարին՝ տարեկան երեք բերքահավաքով: Փառատոնը խորհրդանշում է վառ ու գունեղ հրաժեշտ ձմռանը:

Գաստրոնոմիական զբոսաշրջությանը նպաստում են նաև մասնավոր հատվածի ներկայացուցիչները: 2021 թվականին «Շքեղ գեղատեսիլ նավարկություններ և շրջագայություններ» («Scenic Luxury Cruises and Tours») մասնավոր ընկերությունը գործարկել է երկու նոր խոհարարական միջոցառում Ֆրանսիայում: 2022 թվականին Ֆրանսիայի *Կենտրոնական Բուրգունդիա* շրջանի մայրաքաղաք Դիժոնում բացվել է գաստրոնոմիական և գինու նոր համալիր: La Route des Gourmets ֆրանսիական ընկերությունը, որը մասնագիտացած է Ֆրանսիայում սննդի զբոսաշրջության ոլորտում, հայտնի է դարձել Փարիզում և ամբողջ Ֆրանսիայում այցելությունների, համոտեսների, խոհարարության դասընթացների և էքսկուրսիաների ստեղծման, կազմակերպման և վաճառքի առումով: Մեկ այլ ընկերության՝ My French Voyage-ի նպատակն է ցուցադրել Ֆրանսիայի յուրաքանչյուր տարածաշրջանի լավագույն սննդատեսակը գաստրոշրջագայությունների միջոցով:

Ֆրանսիայի կառավարությունը ակտիվ մարքեթինգային քաղաքականություն է իրականացնում գաստրոնոմիայի առաջնության ուղղությամբ, քանի որ վերջին տարիներին գաստրոնոմիան դարձել է միջազգային մրցակցության առարկա: 2000-ականներից ի վեր աշխարհի տարբեր երկրներ փորձում են խթանել արտասահմանում իրենց խոհանոցը: Ձևավորվել է «գաստրոդիվանագիտություն» (gastrodiplomatie) եզրույթը: «Գաստրոդիվանագիտություն» տերմինը ստեղծվել է Փոլ Ռոքուերի կողմից, սահմանվում է «սննդի և խոհանոցի օգտագործումը որպես միջմշակութային փոխըմբռնում ստեղծելու գործիք՝ փոխգործակցության և համագործակցության բարելավման նպատակով» (Une gastrodiplomatie conquérante au service de la France):

Այսպիսով՝ Ֆրանսիան ունի հարուստ գաստրոզբոսաշրջության փորձ, որը կարգավորվում է ինչպես պետության, այնպես էլ մասնավոր հատվածի օգնությամբ: Պետությունը վարում է ակտիվ մարքեթինգային քաղաքականություն՝ օգտագործելով և՛ զանգվածային լրատվամիջոցների, և՛ փառատոների, և՛ տարբեր խոհարարական միջոցառումների, և՛ գաստրոդիվանագիտության հնարավորությունները: Ուսումնասիրելով Ֆրանսիայի գաստրոզբոսաշրջության փորձը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ցանկալի կլիներ Հայաստանում ևս գործեր պետություն-մասնավոր հատված համագործակցությունը լավ արդյունք և ճանաչելիություն ստանալու համար: Բացի այդ, կարող ենք պնդել, որ Հայաստանում որոշակիորեն կիրառվում է ֆրանսիական գաստրոզբոսաշրջության նախադեպը՝ մասնավորապես՝ գինու փառատոները:

Ֆրանսիական կառավարության մշակած մարքեթինգային արշավները ևս հիասքանչ օրինակ կարող են ծառայել:

Իտալիա: 2023 թվականին Իտալիա այցելած զբոսաշրջիկների թվաքանը 127 տոկոսով ավելի է, քան 2020 թվականին, բայց դեռ 11 տոկոսով պակաս, քան 2019 թվականին (Նախահամավարակային): Իտալիայում գաստրոզբոսաշրջության արդյունաբերությունը 2024 թվականին հասել է 44,883,6 միլիոն ԱՄՆ դոլարի և կանխատեսվում է, որ մինչև 2034 թվականը կլինի 153,714,1 միլիոն ԱՄՆ դոլար (Italy Culinary Tourism Industry Outlook from 2024 to 2034): 2023 թվականին Իտալացի զբոսաշրջիկների թիվը, ովքեր գոնե մեկ Էնոգաստրոնոմիական ուղևորություն են կատարել կազմել է 58%, որը 37%-ով ավելի է, քան 2016 թվականին (Rapporto sul Turismo Enogastronomico italiano 2023) :

Իտալական գաստրոնոմիան միջերկրածովյան սննդակարգի անբաժանելի մասն է և ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ոչ կյուլթական մշակութային ժառանգության մասը: Իտալական խոհանոցը դուրս է եկել ազգային սահմաններից և դարձել միջազգային: Պիցցան, լազանյան, մակարոնից ուտեստները ճանաչված են ամբողջ աշխարհում: Իտալական խոհանոցը տիպիկ միջերկրածովյան խոհանոց է, որտեղ գերակշռում են ձուկը, ծովամթերքները, բանջարեղենը, պանիրը, գետնուկի յուղը, գինին և այլն:

Իտալիան նաև Էնոզբոսաշրջության կենտրոնն է, որտեղ ամբողջ տարին զբոսաշրջիկները հաղորդակից են լինում գինու համտեսմանը: Գինու սիրահարներն այցելում են Պիեմոնտի, Տոսկանայի և Սիցիլիայի խաղողի այգիները՝ համտեսելով հնեցված գինիները և գիտելիքներ ձեռք բերելով գինեգործության ավանդույթների մասին: Իտալական գաստրոքարտեզում իր կայուն դիրքն ունի Տոսկանա քաղաքը, որը գուրմանների համար Նախընտրելի վայր է: Կյանտի հովիտը իտալական խաղողագործության և գետնուկի յուղի գլխավոր շրջաններից է:

Իտալիայում գաստրոզբոսաշրջության ենթակառուցվածքները մշտապես զարգանում են, կազմակերպվում են խոհարարական շրջագայություններ, սննդի փառատոներ և գաստրոնոմիական միջոցառումներ: 2016 թվականին Վարեզեում տեղի ունեցավ Urban & Lake street food-ի փողոցային սննդի առաջին փառատոնը: Սա եռօրյա միջոցառում է, որին մասնակցում են տեղական ծառայություն մատուցողները, ինչպիսիք են baVARESE PROST FEST-ը և l'ASD Rolling Maple և Twiggy Café-ն: Սոս 30 ֆուրգոններ ժամանակակից խոհանոցներով շրջում են Իտալիայում:

Mangia Street Food Festival-ը իտալական փողոցային սննդի և գինու միջոցառում է, որը ևս տոնվում է բեռնատարներով բեռնված սննդով և գինով: Բացի ավանդական տեղական բաղադրատոմսերից, այստեղ փորձում են փողոցի համեղ սնունդ: Իտալիայում՝ Թուրինի մերձակայքում, սեպտեմբերին անցկացվում է «Կանելլի՝ գինու քաղաք» գաստրոնոմիական փառատոնը՝ նվիրված ոչ միայն գինուն, այլև Կանելլիի շրջակայքում արտադրվող լավագույն իտալական ապրանքներին և ավանդական խորտիկներին:

Գաստրոնոմիան Իտալիայում նրա մշակույթի արտացոլումն է, և կառավարությունը մշակել է ազգային քաղաքականություն՝ գաստրոմշակույթը առաջ մղելու համար: Իտալիայի զբոսաշրջության ոլորտը կարգավորում է Զբոսաշրջության Նախարարությունը: 2023-2027թթ. Զբոսաշրջության ռազմավարական ծագիրը (ՉՌԾ) առանցքային փաստաթուղթ է Իտալիայում զբոսաշրջության պլանավորման և զարգացման համար (IL Piano Strategico Del Turismo In Italia 2023-2027): Այն նախանշում է առաջնահերթություններ և ռազմավարական գործողություններ՝ միջազգային մակարդակով կայուն, տորարար և մրցունակ զբոսաշրջությունը խթանելու համար՝ լուծելով այնպիսի մարտահրավերներ, ինչպիսիք են թվայնացումը, բնապահպանական կայունությունը:

Զբոսաշրջության ռազմավարական ծրագրի նպատակն է բարելավել զբոսաշրջային առաջարկի որակը, ամրապնդել երկրի ենթակառուցվածքները և

մշակութային ժառանգությունը: Այստեղ խոսվում է նաև **գասարո** և **Էնո** զբոսաշրջության մասին՝ որպես Իտալիայի զբոսաշրջության զարգացող ուղղություն:

«Իտալական սննդի և զինու զբոսաշրջություն 2023թ.» զեկույցում առանձնացվում են հետևյալ միտումները.

- Զբոսաշրջիկները ցանկանում են բացահայտել նոր վայրեր և բազմազանեցնել իրենց փորձառությունները:
- Առանց շփման՝ հասանելի և հեշտությամբ տուրեր գնելու հնարավորություններ:
- Կանաչ և սոցիալական՝ զբոսաշրջիկը ավելի զգոն է կայունության հանդեպ:
- Երկարակեցություն՝ Էնոգաստրոնոմիական ճանապարհորդությունը ապահովում է բարեկեցությունը (Rapporto sul Turismo Enogastronomico italiano 2023):

Կառավարությունից բացի, հասարակական կազմակերպությունները (NGOs/INGOs), կրթական հաստատությունները, շԼՄ-ները և ոլորտի այլ մասնակիցներ կարևոր դեր են խաղում գաստրոնոմիայի խթանման գործում: Գաստրոնոմիային աջակցող ՀԿ-ները տրամադրում են իտալական խոհանոցի դասընթացներ: Այդ կազմակերպություններից է «Իտալական խոհարարական հիմնադրամը» (Italian Culinary Foundation, ICF). շահույթ չհետապնդող կազմակերպություն, որի առաքելությունն է կրթության միջոցով բարձրացնել իտալական խոհանոցի հեղինակությունը: «Իտալական խոհարարական հիմնադրամը» հիմնված է Նյու Յորքում և իրականացնում է իտալական խոհարարական ծրագրեր Միացյալ Նահանգներում:

Իտալիայում հայտնի խոհարարական դպրոցի օրինակ է Ֆլորենցիայի Գորդոն Բլյուն (Cordon Bleu), որն առաջարկում է խոհարարական ծրագրեր: Մեկ այլ օրինակ է Ֆլորենցիայի «Apicius International School of Hospitality» միջազգային հյուրընկալության դպրոցը, ինչպես նաև Հռոմում գտնվող Իտալական խոհարարության միջազգային դպրոցը «International School of Italian Cooking»:

1973 թվականին հիմնադրված Լորենցո դե Մեդիչի ինստիտուտը (Istituto Lorenzo de' Medici-ն (LdM)) առաջարկում է համապարփակ ակադեմիական ծրագրեր և հավաստագրեր սննդի և իտալական գաստրոնոմիայի, գյուղատնտեսության ոլորտներում: LdM-ն Իտալիայի ամենահեղինակավոր միջազգային բարձրագույն ուսումնական հաստատություններից մեկն է, որը գտնվում է Ֆլորենցիայի կենտրոնում, իսկ մասնաճյուղը՝ Տոսկանիայում:

Այսպիսով, անդրադառնալով Իտալիայում գոյություն ունեցող տարբեր խոհարարական ուսումնական հաստատություններին, կարող ենք եզրակացնել, որ այդ հաստատությունները նպաստում և աջակցում են իտալական գաստրոնոմիայի առաջնիվման քաղաքականությանը:

Իտալիայի գաստրոնոմիայի քաղաքականության ուղղություններից է «գաստրոնոմիականագիտությունը»: «Իտալական խոհարարական շաբաթ» միջոցառումները կազմակերպվում են ավելի քան 100 երկրներում՝ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության, Գյուղատնտեսական քաղաքականության նախարարության, Զբոսաշրջության դեպարտամենտի, Արտաքին առևտրի գործակալության և Իտալիայի սննդամթերք մատակարարողների ֆեդերացիայի համատեղ նախաձեռնությամբ: «Իտալական խոհարարական շաբաթ» IX միջոցառումը «Միջերկրածովյան դիետա և իսկական խոհանոց. առողջություն և ավանդույթ» թեմայով անցակցվել է 2024թ. նոյեմբերին:

Չանգվածային լրատվամիջոցները կարևոր դեր են խաղում գաստրոմշակույթի տարածման և իրազեկման գործում: Տպագրված են մոտ 25400 գիրք իտալական գաստրոնոմիայի մասին: Կիրառվում են տարբեր լրատվամիջոցներ, օրինակ՝ փողքապթեր (անգլ. podcasting): Իտալական մշակույթը, ներառյալ գաստրոնոմիան, Իտալիայում քարոզող փողքապթեր ալիքներից է «Italy Made Easy»-ը: Խոշոր

հեռուստալիքներ Netflix-ը իր «Շեֆ-խոհարար» և CNN-ը՝ «Իտալիայի բացահայտումը Ստեյքի Տուչի օգնությամբ» վավերագրական ֆիլմերի միջոցով նպաստում են իտալական գաստրոնոմիայի առաջնությանը:

Իտալական գաստրոնոմիական մարքեթինգային քաղաքականության մեջ իրենց դերակատարումն ունեն ազդեցիկ իտալացի խոհարարներ, սննդի և ռեստորանային ոլորտի ներկայացուցիչներ կամ պարզապես գործարարներ: Իտալիայում 2023թ. գործել են 91920 ռեստորան, որից 381-ը ունեցել են Միլիոնյան աստղ (Number of restaurants and similar services in Italy in 2023): 2024թ. Միլիոնյան աստղ ունեցող ռեստորանների թիվը հասել է 395-ի:

«Իտալացի խոհարարների ասոցիացիան» (Association of Italian Chefs) ստեղծվել է և իր ստորաբաժանումներն ունի տարբեր երկրներում: Կազմակերպության նպատակն է պահպանել օտարերկրացիների հետաքրքրությունը իտալական սննդի և խոհանոցի նկատմամբ: Օրինակ՝ «Կանադայում իտալացի խոհարարների ասոցիացիան» (Association Of Italian Chefs Of Canada (AICC)) բաց է նրանց համար, ովքեր հետաքրքրված են իտալական ապրանքներով և իտալական խոհանոցով:

Այսպիսով՝ գաստրոնոմիան ծառայում է որպես զբոսաշրջային ապրանք, որը կարող է արտահանվել և խթանվել տարբեր ինստիտուտների կողմից, ինչպիսիք են կառավարությունը, ՀԿ-ները, կրթական հաստատությունները, լրատվամիջոցները և գործարարները: Իտալիան կիրառում է գաստրոնոմիական դիվանագիտություն՝ խթանելու և բարձրացնելու սեփական գաստրոնոմիայի համաշխարհային ճանաչելիությունը: Հայաստանում իտալական գաստրոզբոսաշրջության փորձից կիրառելի է կրթական հաստատությունների ստեղծման գաղափարը, որը հնարավորություն կտա սերունդներին փոխանցելու տարիների ընթացքում ձեռք բերված լավագույնը:

Չինաստան: Ներկայացնենք նաև Չինաստանի փորձը, քանի որ վերջինս Արևելյան Ասիայի առաջավոր պետությունն լինելուց բացի, ունի հետաքրքիր փորձ գաստրոզբոսաշրջության զարգացման առումով: Երկիրը ուշացումով՝ միայն 2023 թվականին վերսկսեց զբոսաշրջիկների ընդունելությունը, ինչը բացասական ազդեցություն ունեցավ ճանապարհորդության և զբոսաշրջության ոլորտի վերականգնման տեմպերի վրա: Ճանապարհորդության և զբոսաշրջության համաշխարհային խորհրդի (WTTC) 2024 թվականի Տնտեսական ազդեցության ուսումնասիրությունը (EIR) ցույց է տվել, որ Չինաստանի ճանապարհորդության և զբոսաշրջության հատվածը մինչև 2024 թ. վերջը ռեկորդային՝ 1,7 տրիլիոն դոլար ներդրում կունենա ազգային տնտեսության մեջ:

2020 թվականին Չինաստանում եղել է 711904 ռեստորան: Կանխատեսվում է, որ 2025թ. դրանց թիվը կհասնի 835559-ի: 2024թ. Չինաստանում գործել է 148 Միլիոնյան աստղով ռեստորան, որը 25-ով ավել է քան 2023թ.-ին՝ 123 (Number of eating establishments in the foodservice market of China in 2020 with a forecast for 2025):

2023 թվականին Չինաստանում զբոսաշրջությունից եկամուտը կազմել է մոտավորապես 4,9 տրիլիոն յուան: Չինաստանում զարգացած են ժամանցային, իրադարձային, վերականգնողական, գործարար, կրոնական, գաստրոնոմիական, ագրո, շոփինգ զբոսաշրջությունները: Չինաստանում զբոսաշրջության խնդիրներով զբաղվող հիմնական ինստիտուտը Չինաստանի զբոսաշրջության ակադեմիան է, որը ենթակա է Չինաստանի մշակույթի և զբոսաշրջության նախարարությանը: 2000 թվականից Չինաստանի Հասարակական գիտությունների ակադեմիայի զբոսաշրջության հետազոտական կենտրոնը ամեն տարի հրատարակում է «Զբոսաշրջության կանաչ գիրքը», որտեղ իրականացված են զբոսաշրջության ոլորտի զարգացման վերլուծություններ և կանխատեսումներ:

2021թ. հրապարակվեց «Մշակույթի և զբոսաշրջության զարգացումը 14-րդ հնգամյա ծրագրում (2021-2025)» միջնաժամկետ և երկարաժամկետ ծրագիրը, որը նախանշում էր նոր պայմաններում զբոսաշրջության զարգացման հիմնական նպատակները մինչև 2025թ. և 2035 թ.: Ծրագիրն առաջարկում է կառուցել միջազգային մշակութային փոխանակման և համագործակցության համակարգ՝ ուղղված չինական մշակույթի միջազգային ճանաչման, «չինական ոգու» և չինական արժեքների տարածմանը:

Չինական «Սինխուա բառարանում» «զբոսաշրջություն» եզրույթը նշանակում է «Լու Յու» («旅游»)՝ «շրջագայություն» (Лю Ин): Հին Չինաստանում «Յու» (游) բառն ունի տարբեր իմաստներ՝ առնչվում են գործարար հարաբերություններին, վերաբերում է հյուրընկալությանը: Գաստրոնոմիական զբոսաշրջությունը Չինաստանում ծաղկում ապրեց 1980-ական թվականներին, իսկ 21-րդ դարում դրսևորեց զարգացման ուժեղ միտում: Սնունդը մարդու էվոլյուցիայի վրա ազդող կարևոր գործոններից մեկն է: Հին Չինաստանում եղել են գաստրոնոմիական զբոսաշրջության նախատիպեր, օրինակ «Յու Յան 游宴» (Չվարճացեք և վայելեք սնունդը) (Лю Ин 200-211):

Չինաստանի խոհարարական զբոսաշրջության շուկան 2022 թվականին կազմել է 5,4 միլիարդ ԱՄՆ դոլար, և ակնկալվում է, որ մինչև 2033 թվականը այն կհասնի 24,65 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի՝ աճելով 14,8%-ով: Չինական խոհանոցը հայտնի է իր համեղ խոհանոցով, ճաշատեսակների բազմազանությամբ և տարբերվող համով: Չինական խոհանոցը զարգացրել է իր յուրահատուկ մշակույթը՝ հազարավոր տարիների աճի և մշակման ընթացքում: Չինական խոհանոցը դարերի ընթացքում բնության հավասարակշռության և ներդաշնակության օրինակ է: Ժամանակակից չինական խոհանոցը, որը ոգեշնչված է չինական փիլիսոփայությունից, բացի գուրմանների քմահաճույքները բավարարելուց, ձգտում է հնարավորինս պահպանելու մարդկանց առողջությունը: Չինական խոհանոցը ընդգրկում է Չինաստանի տարբեր մարզերի և ազգությունների ուտեստներ: Խոհարարության արվեստն ունի երկար պատմություն և իր ինքնատիպ ոճը: Չինաստանում սնվելու մշակույթը ընդհանուր մշակույթի մաս է:

Չինական գաստրոնոմիական մշակույթը երկար պատմություն ունի: Չինաստանում շատ տարածված ասացվածք կա՝ «Սնունդը մարդկանց երկինքն է» (民以食为天), ինչը նշանակում է, որ սնունդը շատ կարևոր տեղ է զբաղեցնում չինացիների կյանքում (Ли Сютао 211-217): Չինական ազգային խոհանոցի առաջացումը պայմանավորված է մի շարք մշակութային և պատմական պատճառներով: Մի կողմից՝ պատմության ընթացքում բազմաթիվ պատերազմներն ու բնական աղետները, իսկ մյուս կողմից՝ ազնվականների ցանկությունը՝ զարդարելու իրենց սեղանները տարատեսակ էկզոտիկ ուտեստներով, նպաստեցին նրան, որ այսօր չինական խոհանոցում առկա է գրեթե այն ամենը, ինչ տալիս է բնությունը:

Չինաստանի կայսերական խոհանոցը, որը ստացել է «Թիան Զու» (天厨) հատուկ անվանումը, ներկայացնում էր տարբեր ժամանակաշրջաններում գաստրոնոմիական մշակույթի զարգացման ամենաբարձր կետը: Չինաստանում ոչ միայն սոցիալական, այլև գաստրոնոմիական հիերարխիա է ձևավորվել: (Ван Цзы 196–200): Չինական արքունիքում սնունդը, արիստոկրատական ավանդույթը էլիտար գաստրոնոմիական մշակույթի արտահայտություններ էին:

1987թ. Գուանչեոում կազմակերպվեց սննդի առաջին միջազգային փառատոնը, որից հետո Չինաստանում սննդի հետ կապված միջոցառումները սկսեցին պարբերաբար անցկացվել: Չինաստանում տարբերակում են գաստրոզբոսաշրջության հետևյալ տեսակները:

Տարածաշրջանային գաստրոզբոսաշրջություն: Չինաստանի խոհարարական մշակույթը բազմազան է, և յուրաքանչյուր մարզ ունի իր

առանձնահատկությունը: Միջավայրի, կլիմայի, ավանդույթների և սովորույթների ազդեցության տակ ձևավորվել են ութ խոհարարական կենտրոններ՝ Կանտոն, Միչուան, Շանդուն, Հուլայյան, Ժեցզյան, Ֆուցզյան, Հունան և Հուի: Այս շրջաններում զբոսաշրջության առանձնահատկությունները կապված են խոհանոցի և սննդի հետ:

Տոնական գաստրոզբոսաշրջություն: Տոնական գաստրոզբոսաշրջությունը կազմված է տարբեր փառատոներից և միջոցառումներից, որոնցով բարձրացնում են տվյալ շրջանի իմիջը: Ներկայումս գաստրոփառատոները լայն զարգացում ունեն Չինաստանի խոշոր քաղաքներում: Գաստրոփառատոները զբոսաշրջիկների համար գրավիչ են իրենց կոլորիտով: Դրանք տարածված են Չինաստանի խոշոր քաղաքներում: Ամենահայտնիներից են՝ զարնան փառատոնը, չինական ինքնատեղի (самовар) փառատոնը, ասիական գաստրոնոմիկ փառատոնը և այլն: Բուկլու փառատոնը սիրում են ոչ միայն տեղի բնակիչները, այլև զբոսաշրջիկները:

Թեմատիկ գաստրոզբոսաշրջություն: Թեմատիկ գաստրոզբոսաշրջությունը հիմնված է կոնկրետ սննդատեսակի վրա: Օրինակ՝ Էնոզբոսաշրջությունը հիմնված է գինու նկատմամբ աճող հետաքրքրությամբ, որի շրջանակներում այցելում են խաղողի այգիներ, գինեգործարաններ, մասնակցում գինու փառատոներին, համոտեսներին (Чжан Мэньмэн 342-346): Չինաստանում ակտիվ մարքեթինգային քաղաքականություն է կիրառվում՝ օգտագործելով հնարավոր բոլոր գործիքները: Ժամանակակից գաստրոնոմիական մշակույթում կարևոր տեղ են զբաղեցնում նոր սերնդի տեղեկատվական տեխնոլոգիաները՝ մասնագիտացված հեռուստահաղորդումներ, խոհարարական շոուներ, խոհարարական բլոգերներ, խոհարարական հանրագիտարաններ ինտերնետում: 2024 թվականի հունիսին առցանց ամրագրման համակարգերի մակարդակը հասել է 45,2 տոկոսի. օնլայն ծառայություններից օգտվում են 497 միլիոն օգտատերեր: Trip.com-ը դարձել է երկրի ամենամեծ առցանց ճանապարհորդությունների ամրագրման հարթակը: Հաջողակ վեբ կայքերը գրավում են օգտատերերին: Սննդի բազմաթիվ բլոգերներ խոհանոցը գովազդում են սոցիալական մեդիա հարթակներում, ինչպիսիք են Facebook-ը, Instagram-ը և տեղադրում են տեսանյութեր YouTube-ում: Սա վճռորոշ դեր է խաղում Չինաստանում խոհարարական զբոսաշրջության շուկայի առաջմղման վրա:

2022 թվականին Չինաստանի օնլայն ամրագրման հատվածը կազմում է համաշխարհային շուկայի 32%-ը (China Culinary Tourism Market Snapshot (2023 to 2033)): Չինական գաստրոզբոսաշրջության ամրագրումները կարելի է կատարել հեռախոսով, կայքերի միջոցով: Չինական գաստրոզբոսաշրջության շուկայի ամրագրման առաջատարներն են Xiaozhu-ի P2P հարթակը, Zhiketong-ի Wechat հարթակը և այլն:

Գաստրոզբոսաշրջության զարգացման կարևոր գործոններից են խոհարարական գրքերը: Հին Չինաստանում դրանք սննդի մշակույթի, սննդի մշակման և պատրաստման եղանակների մասին տեղեկատվության հիմնական աղբյուրն էին: Խոհարարական արվեստի մասին ամենակարևոր գրքերը հայտնվել են Սուևի դարաշրջանում՝ «Ցին և Լու» («Տարօրինակությունների պարզ գրառումներ», 960-970թթ.), Յուանի՝ «Ցին շան ժեն յաո» («Գլխավորը ճիշտ սնվելու և խմելու մասին» 1330թ.) և այլն (Ли Сютао 225-239):

Այսպիսով՝ Չինաստանի գաստրոզբոսաշրջության ուսումնասիրությունից կարող ենք ենթադրել, որ Հայաստանում հնարավոր կլինի կիրառել մասնագիտացված հեռուստահաղորդումների, խոհարարական շոուների, բլոգերների, խոհարարական հանրագիտարանների՝ ինտերնետում տեղադրելու գաղափարը, որը էլ ավելի կաշխուժացնի գաստրոնոմիայի նկատմամբ հետաքրքրությունը:

Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Չինաստանի գաստրոնոմիական զբոսաշրջության պետական և մասնավոր հատվածի ներկայացուցիչները, կազմակերպվող նշանավոր գաստրոփառատոները ներկայացված են ստորև:

	Պետական կարգավորող մարմիններ	Մասնավոր հատված	Նշանավոր փառատոներ
Ֆրանսիա	Էկոնոմիկայի, ֆինանսների, արդյունաբերության և թվային հետազոտությունների նախարարություն	«Scenic Luxury Cruises and Tours», La Route des Gourmets	«Ֆրանսիական համը» («Goût de France») «Մուգինի աստղեր» («Stars of Mougins»)
Իտալիա	Զբոսաշրջության նախարարություն	«Italian Culinary Foundation», «Apicius International School of Hospitality»	փողոցի սննդի փառատոն (Urban & Lake street food) «Կանելլի» գինու քաղաք (Canelli, the city of wine)
Չինաստան	Չինաստանի մշակույթի և զբոսաշրջության նախարարություն	Xiaozhu-ի P2P հարթակ, Zhiketong-ի Wechat հարթակը	գարնան փառատոնը, չինական ինքնատեղի փառատոնը, ասիական գաստրոնոմիկ փառատոնը

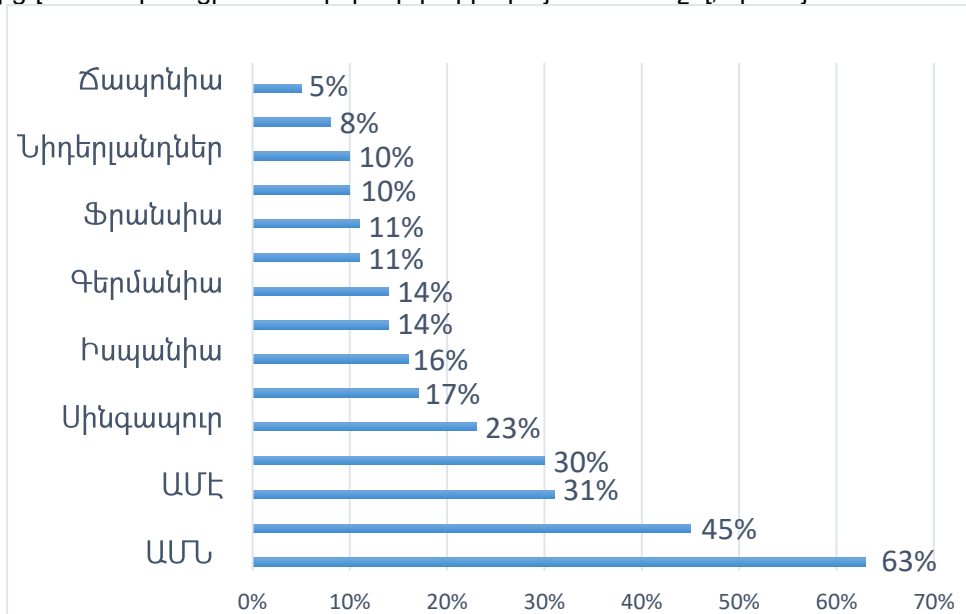
Միջազգային գաստրոնոմիական փառատոները

Աշխարհում հարյուրավոր գաստրոնոմիական փառատոներ են կազմակերպվում: Գաստրոփառատոների եկամուտը 2018 թվականին գնահատվել է 20,90 միլիարդ դոլար: Գաստրոփառատոները 2023 թվականին զբաղեցնում են առաջատար դիրք: Այս փառատոների ժամանակ մարդիկ ընդլայնում են իրենց պատկերացումները սննդի մշակույթի, ապրելակերպի մասին: Գաստրոզբոսաշրջության աճի հետ մեկտեղ կանխատեսվում է նաև մինչև 2028թ. սննդի փառատոների աճ (Culinary Tourism Market Analysis Europe, North America):

Դիտարկենք սննդի որոշ փառատոներ: Թերևս ամենահայտնին գինու և գարեջրի փառատոներն են: Դրանց թվում ամենահայտնին, իհարկե, Օկտոբերֆեստ (Oktoberfest) գարեջրի լեգենդար փառատոնն է: 2024 թվականին փառատոնը անցկացվեց սեպտեմբերի 21-ից հոկտեմբերի 6-ը: Այն անցկացվում է 1810 թվականից՝ սեպտեմբերի վերջին օրերին, Մյունխենի կենտրոնում և համարվում է աշխարհի ամենամեծ ժողովրդական փառատոնը: Ավելի քան երկու շաբաթվա ընթացքում տարբեր երկրներից 6-ից 7 միլիոն զբոսաշրջիկ է այցելում: Փառատոնի ընթացքում մոտ 7 միլիոն լիտր գարեջուր է խմում: Ըստ որոշ տվյալների՝ այցելուների մոտ 70%-ը Բավարիայի բնակիչներ են, 30%-ը՝ այցելուներ Գերմանիայի այլ նահանգներից և զբոսաշրջիկներ ամբողջ աշխարհից: Գարեջրին նվիրված այլ հայտնի փառատոներ են՝ «Գարեջրի միջազգային փառատոն» (Պորտլենդ, ԱՄՆ, հունիսի վերջ), «Ասիական գարեջրի փառատոն» (Սինգապուր, հունիսի վերջ), «Գարեջրի ամառ» փառատոն (Տայվն, Եստոնիա, հուլիսի սկիզբ), «Գարեջրի բորսա» փառատոն (Վիերսեն-Դուկեն, Գերմանիա, հուլիսի սկզբին), Գարեջրի միջազգային փառատոն (Սիեթլ, ԱՄՆ, հուլիսի առաջին տասնօրյակ), Գարեջրի փառատոն Չեխիայի Չատեչե քաղաքում:

Պակաս հայտնի չեն գինու փառատոները: Ամենահայտնի փառատոնը գինու ամենամեծ «Beaujolais Nouveau» փառատոնն է, որը տեղի է ունենում նոյեմբերի յուրաքանչյուր երրորդ հինգշաբթի, Բուրգունդիայում:

Նորագույն տեխնոլոգիաների զարգացման պայմաններում ակտիվանում են մարքեթինգային նոր գործիքակազմեր: Ճանապարհորդությունը և զբոսաշրջությունը շարունակում են զարգանալ՝ օգտագործելով արհեստական ինտելեկտը: Ճանապարհորդության և զբոսաշրջության մեջ արհեստական ինտելեկտի (AI) օգտագործման մասին քննարկումները սկսվել են ChatGPT-ի հրապարակային թողարկումից շատ առաջ՝ 2022 թվականի նոյեմբերին (Artificial intelligence (AI) use in travel and tourism - statistics & facts): 2023 թվականին անցկացված հարցման համաձայն Միացյալ Նահանգները ճամփորդությունների պլանավորման նկատառումներով հեռախոսի կամ պլանշետի միջոցով AI-ի օգտագործող ճանապարհորդների ամենաբարձր մասնաբաժինն ունի՝ 63%-ը: Մյուս կողմից, հարցված ճապոնացի ճանապարհորդների միայն 5%-ն է նշել, որ նույնն է անում:

Գծապատկեր 1. Ճանապարհորդների բաժնեմասը, ովքեր պլանավորել կամ հետազոտել են ճամփորդությունը AI չաթբոտի միջոցով՝ 2023 թվականի հոկտեմբերի դրությամբ՝ ըստ երկրների (Share of travelers who used a mobile device to plan or research travel with an AI chatbot worldwide as of October 2023):

Եզրահանգումներ

Գաստրոզբոսաշրջության միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ լավագույն արդյունք ստանալու համար անհրաժեշտ է մարքեթինգային քաղաքականություն իրականացնել պետական-մասնավոր հատվածի սերտ համագործակցության պայմաններում՝ միաժամանակ չմոռանալով ազգային առանաձևահատկությունները: Կարևոր քայլ է պետական մակարդակով գաստրոզբոսաշրջության զարգացման քաղաքականության մշակումը և իրագործումը, ոլորտի մասնագետների պատրաստումը: Գաստրոզբոսաշրջության զարգացման առումով, իհարկե, կարևորվում են նաև փառատոների անցկացումը, որոնք գրավում են բազում զբոսաշրջիկների և նպաստում ազգային խոհանոցի ճանաչվածության մեծացմանը: Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման

դարաշրջանում գաստրոնոմիական զբոսաշրջության ոլորտում մեծացել է նաև արհեստական ինտելեկտի դերը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ван Цзы. *Развитие императорской кухни как элитарной части гастрономической культуры Китая* // Общество: философия, история, культура. 2021. № 12. С. 196–200. <https://doi.org/10.24158/fik.2021.12.31>. վերջին այցը՝ 15.12.2024թ.
2. Лю Ин *Резюме исследования туризма Китая*, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44458538>, (15.12.2024)
3. Лю Ин *Мотивация и мотивы культурного туризма в Китае в постэпидемическую эпоху* // Культура и цивилизация. 2021. Том 11. № 1А. С. 200–211, <http://publishing-vak.ru/file/archive-culture-2021-1/24-liu.pdf>, վերջին այցը՝ 23.12.2024թ.
4. Ли Сяотао, Колода С. А. *Национальная кухня Китая как культурный код. Часть 1* // Верхневолжский филологический вестник. 2022. №1(28). С.211–217. <http://dx.doi.org/10.20323/2499-9679-2022-1-28-211-217>, վերջին այցը՝ 19.12.2024թ.
5. Чжан Мэнмэн, *Развитие гастрономического туризма в Китае*, Международные отношения: история, теория, практика : материалы XII науч.-практ. конф. молодых ученых фак. междунар. отношений Белорус. гос. ун-та, Минск, 3 февр. 2022 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: Е. А. Достанко (гл. ред.) – Минск : БГУ, 2022. – С. 342–346.
6. Artificial intelligence (AI) use in travel and tourism - statistics & facts, <https://www.statista.com/topics/10887/artificial-intelligence-ai-use-in-travel-and-tourism/#topicOverview> վերջին այցը՝ 27.02.2025 թ.
7. Number of international tourist arrivals in the world 2005-2023, by region, <https://www-statista-com.translate.goog/statistics/186743/international-tourist-arrivals-worldwide-by-region-since-2010/? x tr sl=en& x tr tl=ru& x tr hl=ru& x tr pto=rq> վերջին այցը՝ 25.11.2024թ.
8. Global Culinary Tourism Market 2024–2033, <https://www.custommarketinsights.com/report/culinary-tourism-market/> վերջին այցը՝ 25.11.2024թ.
9. France Culinary Tourism Market Snapshot (2023 to 2033), <https://www.futuremarketinsights.com/reports/france-culinary-tourism-market> վերջին այցը՝ 05.11.2024թ.
10. MICHELIN Guide France 2023: All The Highlights!, <https://guide.michelin.com/us/en/article/michelin-guide-ceremony/michelin-guide-france-2023-michelin-star-all-the-highlights> վերջին այցը՝ 05.11.2024թ.
11. Gastronomie: la carte de France des restaurant sétoi lésau Michelin, <http://www.slate.fr> վերջին այցը՝ 05.11.2024թ.
12. Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/tourism/> վերջին այցը՝ 25.01.2025թ.
13. France and the OECD, <https://www.oecd.org/en/countries/france.html>, վերջին այցը՝ 25.01.2025թ.
14. Tendances et politiques du tourisme de l'OCDE 2024 (version abrégée) <https://www.oecd.org/fr/publications/tendances-et-politiques-du-tourisme-de-l-ocde-2024-version-abregee> 5efe3a55-fr.html, վերջին այցը՝ 25.01.2025թ.

15. Comité régional du tourisme, <https://www.observatoire-des-territoires.gouv.fr/partenaires/observatoire-du-tourisme-comite-regional-de-tourisme>, վերջին այցը՝ 25.01.2025թ.
16. Une stratégie nationale pour faire rayonner la haute gastronomie française, <https://www.economie.gouv.fr/actualites/une-strategie-nationale-pour-faire-rayonner-la-haute-gastronomie-francaise#>, վերջին այցը՝ 10.11.2024թ.
17. France Culinary Tourism Market Snapshot (2023 to 2033), <https://www.futuremarketinsights.com/reports/france-culinary-tourism-market> վերջին այցը՝ 05.11.2024թ.
18. Une gastrodiploatie conquérante au service de la France, Note preparee et presentee par Pierre Raffard, Avril 2022, <https://www.clubfranceinitiative.org/post/10-propositions-pour-une-gastrodiploatie-conqu%C3%A9rante-au-service-de-la-france>, վերջին այցը՝ 05.11.2024թ.
19. Italy Culinary Tourism Industry Outlook from 2024 to 2034, <https://www.futuremarketinsights.com/reports/italy-culinary-tourism-market#:~:text=The%20culinary%20tourism%20industry%20in,USD%20153%2C714.1%20million%20by%202034>, վերջին այցը՝ 10.11.2024թ.
20. "Rapporto sul Turismo Enogastronomico italiano 2023: Tendenze & Scenari" a cura di Roberta Garibaldi, <https://academy.robertagaribaldi.it/lp-download-report-tendenze-scenari>, վերջին այցը՝ 24.11.2024թ.
21. IL Piano Strategico Del Turismo In Italia 2023-2027, <https://www.ministeroturismo.gov.it/piano-strategico-del-turismo-2/>, վերջին այցը՝ 24.11.2024թ.
22. "Rapporto sul Turismo Enogastronomico italiano 2023: Tendenze & Scenari" a cura di Roberta Garibaldi, <https://academy.robertagaribaldi.it/lp-download-report-tendenze-scenari>, վերջին այցը՝ 24.11.2024թ.
23. Italian Culinary Foundation: Home. Accessed on Oct 12, 2021, from Italian Culinary Foundation: <http://www.italianculinaryfoundation.com/> վերջին այցը՝ 13.11.2024թ.
24. Number of restaurants and similar services in Italy in 2023, by month, <https://www.statista.com/statistics/719681/number-of-restaurants-and-similar-services-with-kitchen-with-employees-by-month-italy/>, վերջին այցը՝ 23.01.2025թ.
25. Number of eating establishments in the foodservice market of China in 2020 with a forecast for 2025, by subsector, <https://www.statista.com/statistics/429864/chinese-foodservice-market-outlets-by-subsector/>, վերջին այցը՝ 23.01.2025թ.
26. China Culinary Tourism Market Snapshot (2023 to 2033), <https://www.futuremarketinsights.com/reports/china-culinary-tourism-market>, վերջին այցը՝ 19.12.2024թ.
27. Culinary Tourism Market Analysis Europe, North America, APAC, South America, Middle East and Africa - US, China, Germany, France, UK - Size and Forecast 2024-2028, <https://www.technavio.com/report/culinary-tourism-market-industry-analysis> վերջին այցը՝ 23.12.2024թ.
28. Transformational role of Artificial Intelligence Highlighted as UN Tourism Brings Leaders Together, Madrid, 6 november 2024, <https://www.unwto.org/news/transformational-role-of-artificial-intelligence-highlighted-as-un-tourism-brings-leaders-together> վերջին այցը՝ 11.02.2025թ.
29. Share of travelers who used a mobile device to plan or research travel with an AI chatbot worldwide as of October 2023, by country, <https://www.statista.com/statistics/1421734/mobile-travel-planning-with-ai-chatbot-worldwide-by-country/> վերջին այցը՝ 04.02.2025 թ.

WORKS CITED

1. Chzhan Mjenmjen, *Razvitie gastronomicheskogo turizma v Kitae*, Mezhdunarodnye otnoshenija: istorija, teorija, praktika: materialy III nauch.-prakt. konf. molodyh uchenyh fak. mezhdunar. otnoshenij Belarus. gos. un-ta [Development of Gastronomic Tourism in China, International Relations: History, Theory, Practice: Proceedings of the XII Scientific and Practical Conference of Young Scientists of the Faculty of International Relations of Belarus State University.], Minsk, 3 fevr. 2022 g. / Belarus. gos. un-t ; redkol.: E. A. Dostanko (gl. red.) [i dr.]. – Minsk: BGU, 2022. – S. 342-346. (In Russian)
2. Lju In *Rezjume issledovaniya turizma Kitaja* [Tourism Research Summary], <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44458538>, (15.12.2024) (In Russian)
3. Lju In *Motivacija i motivy kul'turnogo turizma v Kitae v postjepidemicheskuju jepohu* [Motivation and Motives of Cultural Tourism in China in the Post-Epidemic Era] // *Kul'tura i civilizacija*. 2021. Tom 11. № 1A. S. 200-211, <http://publishing-vak.ru/file/archive-culture-2021-1/24-liu.pdf>, (23.12.2024) (In Russian)
4. Li Sjaotao, Koloda S. A. *Nacional'naja kuhnja Kitaja kak kul'turnyj kod*. [National Cuisine of China as a Cultural Code] Chast' 1// Verhnevolzhskij filologicheskij vestnik. 2022. №1(28). S.211-217. <http://dx.doi.org/10.20323/2499-9679-2022-1-28-211-217>, (19.12.2024) (In Russian)
5. Van Czy. *Razvitie imperatorskoj kuhni kak jelitarnoj chasti gastronomicheskoy kul'tury Kitaja* [The Development of Imperial Cuisine as an Elite Part of China's Gastronomic Culture] // *Obshhestvo: filosofija, istorija, kul'tura*. 2021. № 12. S. 196–200. <https://doi.org/10.24158/fik.2021.12.31>. (15.12.2024) (In Russian)

ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN GASTRONOMIC TOURISM DEVELOPMENT

HARUTYUN GRIGORYAN

*Armenian State University of Economics,
Faculty of Marketing and Business Administration,
"Marketing" department, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

Within the framework of this study, the objective was to explore the examples of countries with the best practices in gastronomic tourism — specifically France, Italy, and China — for the development of domestic gastronomic tourism.

Based on the stated objective, the following tasks were set: to analyze the development of gastronomic tourism in the aforementioned countries, to examine the main directions of gastronomic tourism, to discuss the marketing policies being implemented, to identify trends in the development of gastronomic tourism based on research conducted by various international organizations, to determine the significance of gastronomic festivals in the context of tourism development.

To address these tasks, the study employed various scientific research methods, including: historical analysis, comparative and analytical methods, abstraction, induction and deduction, statistical and graphical representation.

The findings of the study revealed and presented the thesis that the success of gastronomic tourism depends on: public-private sector collaboration, the implementation of active marketing policies, the emphasis on national distinctiveness. Key marketing tools identified include: the organization of festivals, gastrodiploamacy, the presence of gastronomic educational institutions (both domestically and abroad), the active

involvement of renowned chefs, food industry representatives, and restaurateurs in promoting the country's recognition.

Keywords: *gastronomic tourism, gastronomic festivals, gastrodiploamacy, gastronomic schools, gastromarketing, cookbooks, Michelin stars.*

АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА РАЗВИТИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА

АРУТЮН ГРИГОРЯН

аспирант кафедры маркетинга

факультета маркетинга и организации бизнеса

Армянского государственного экономического университета,

г. Ереван, Республика Армения

В рамках данного исследования была поставлена цель выявить страны с наилучшим опытом гастрономического туризма, в частности, Францию, Италию и Китай как образцы для развития отечественного гастрономического туризма.

Исходя из цели исследования была поставлена задача провести анализ развития гастрономического туризма в вышеуказанных странах, обсудить основные направления гастрономического туризма, реализуемую маркетинговую политику, выявить тенденции развития гастрономического туризма на основе исследований, проводимых различными международными организациями, а также определить значение гастрономических фестивалей в контексте развития туризма.

Для решения поставленных задач в работе использованы такие методы научного познания как: исторический, анализа и сравнения, абстрагирования, индукции и дедукции, статистического и графического представления.

В результате проведенного исследования выявлен и представлен тезис о том, что успешность гастрономического туризма обусловлена сотрудничеством государственного и частного сектора, проведением активной маркетинговой политики; подчеркивается также национальная специфика. В качестве маркетингового инструментария определяется проведение фестивалей, гастродиванов, наличие гастрономических учебных заведений как в своей стране, так и за рубежом, активная деятельность известных шеф-поваров, представителей индустрии питания и ресторанного бизнеса для обеспечения узнаваемости страны.

Ключевые слова: *гастрономический туризм, гастрономические фестивали, гастродипломатия, гастрономические школы, гастромаркетинг, кулинарные книги, звезды Мишлен.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF CRM STRATEGIES AND OUTCOMES IN ARMENIAN BANKS *

UDC 339.1

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-271

GOR HARUTYUNYAN

Armenian State University of Economics,
Chair of Management, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia
gorharutyunyan01999@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6415-6010

This study conducts a comparative analysis of customer relationship management (CRM) strategies across three anonymized Armenian banks, focusing on their internal CRM practices, tools, and outcomes.

The research aims to assess how different levels of CRM maturity and technology adoption affect strategic clarity, customer retention as well as service quality and data management.

The main tasks are as follows: to identify common CRM goals, to evaluate CRM software usage and to compare key performance indicators (KPIs).

Methodologically, the study is based on a structured survey and online interviews with CRM, IT, and marketing professionals from the selected banks. Quantitative Likert-scale responses and qualitative feedback were analyzed to derive comparative insights.

Findings reveal that while all three banks prioritize retention, satisfaction, and cross-selling, performance and implementation vary significantly. Bank A leads with a robust CRM system and strategic clarity, while Bank C, despite lacking a dedicated CRM tool, shows promising internal commitment. The study concludes that both CRM technology and strategic alignment are essential for achieving effective customer relationship outcomes in the Armenian banking sector.

Keywords: CRM, Armenian banking system, CRM strategy, CRM implementation, CRM software, customer loyalty, customer satisfaction.

Introduction

The contemporary economy, shaped by globalization, rising competition, and rapid advancements in information technologies, has compelled companies to move away from traditional marketing doctrines and adopt a more customer-centric approach, with a strong emphasis on managing customer relationships (Santouridis and Tsachtani 305). In today's competitive banking industry, effective customer relationship management is essential for acquiring new customers and retaining existing ones. By anticipating demands and providing customized products like cross-selling and upselling opportunities, banks use CRM to increase client retention and lifetime value. CRM refers to practices, strategies, and technologies that companies use to manage and analyze customer interactions and data throughout the customer lifecycle. For Armenian banks, CRM plays a vital role in maintaining a competitive edge, fostering customer loyalty, and

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.03.2025թ., գրախոսվել՝ 30.03.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

improving service efficiency by streamlining customer communication and enhancing personalization.

The Armenian banking system is composed of 17 banks (Official Website of CBA), most of which offer similar types of services. Prior to conducting this study, a preliminary survey was carried out to gather customer feedback on various aspects of banking services, including product offerings, security, CRM strategies, loyalty programs, and overall customer satisfaction. This initial phase provided valuable insights, including data on the most frequently used and most frequently abandoned banks (Harutyunyan, Impact of CRM on customer satisfaction and customer loyalty in Armenian banks 94). For the purposes of this research, three banks were selected: two of the most commonly used banks and one that was among the most frequently abandoned. The goal is to analyze and compare their approaches to CRM strategy, the use of CRM software (if applicable), and other related factors. To maintain confidentiality, the banks have chosen to remain anonymous and will be referred to as Bank A, Bank B (from the most used) and Bank C throughout the study.

Armenian banks have increasingly recognized the importance of CRM in driving customer-centric growth. Key goals commonly pursued in banking CRM strategies include improving customer retention and satisfaction, expanding product usage through cross-selling, enhancing communication effectiveness, ensuring data security, and implementing loyalty programs. By examining these banks side by side, we can identify trends, best practices, and areas for improvement in CRM implementation within the banking context. The findings are interpreted with reference to established CRM theory and practice, providing insights into the effectiveness of different CRM strategies.

Research Methodology

This study is based on an analysis of a CRM-focused survey and online meetings conducted among three Armenian banks. The survey collected both qualitative and quantitative data regarding each bank's CRM strategy, tools, and performance indicators. The questionnaire included sections on demographic information of the respondents, the bank's CRM strategic objectives, current CRM software/tools in use, and a series of Likert-scale statements evaluating various CRM outcomes (e.g., effectiveness of customer communication, customer retention levels, data security). Bank A and Bank B each submitted one consolidated team-level response. In these cases, the answers represent the consensus or combined input of the bank's CRM, Marketing, IT, Analytics teams, providing an overall institutional perspective. Bank C, in contrast, had separate responses (given by different departments, such as customer service, IT development, Analytics, CRM unit). For Bank C, three survey responses were received. We computed the average of Bank C's quantitative responses to produce a single composite profile for comparison. The survey's Likert-scale items were measured on a scale of 1 (strongly disagree/very poor) to 5 (strongly agree/excellent). We conducted a comparative analysis focusing on:

- CRM Strategy and Goals
- CRM Tool Usage
- KPI Outcomes

Literature Review

Customer Relationship Management (CRM) has become a strategic imperative in the banking sector worldwide. Customer Relationship Management (CRM) can be defined in various ways, with each researcher or organization offering a slightly different interpretation. However, all definitions maintain a common core. CRM is a process of

gathering information to understand better how to manage an organization's relationship with its customers (Shibahathulla and Ashraf 77). Kumar and Reinartz definition is "CRM is the strategic process of selecting customers that a firm can most profitably serve and shaping interactions between a company and these customers. The ultimate goal is to optimize the current and future value of customers for the company" (5). When viewed through a broader lens, CRM can be described in different contexts — as a business approach, a marketing strategy or an information system (Gołąb-Andrzejak 1792). As a business approach, CRM represents the overarching strategy of an organization. As a marketing strategy, it emphasizes the long-term management of customer relationships. From the information systems perspective, CRM functions as a technological tool designed to increase customer value by fostering loyalty among high-value customers. More recently, Rafiki et al. (187) defined CRM as a business philosophy that enables organizations to develop a deeper understanding of customer needs and preferences by analyzing historical data and interactions.

In literature we can find studies where it says that CRM has various dimensions, such as trust, conflict handling, commitment, communication. Others believe CRM dimensions are commitment, trust, bonding, and communication (Zegullaj et al 3).

In banking, this means moving beyond product-centric approaches and focusing on long-term customer relationships. Over the past few decades, CRM in banking has evolved significantly. Studies has shown that there are mainly five stages of CRM evolution especially in the banking sphere (Shibahathulla and Ashraf 78):

- Consumer society and the ascension of modern customer relations (before the 1980 period).
- Customer relations in the computer age (1980s).
- The invention of modern CRM software (1990s).
- In the Internet age, CRM has changed to E-CRM (2000s).
- Era of artificial Intelligence (2010s).

One of the key questions organizations must address, especially before integrating CRM into their strategic framework, is: what is CRM for and what value can it deliver? Understanding the purpose and potential of CRM is essential for aligning it with business objectives and ensuring its successful implementation. For banking industry, CRM provides a wide range of benefits, some of which are (Mehta et al 961):

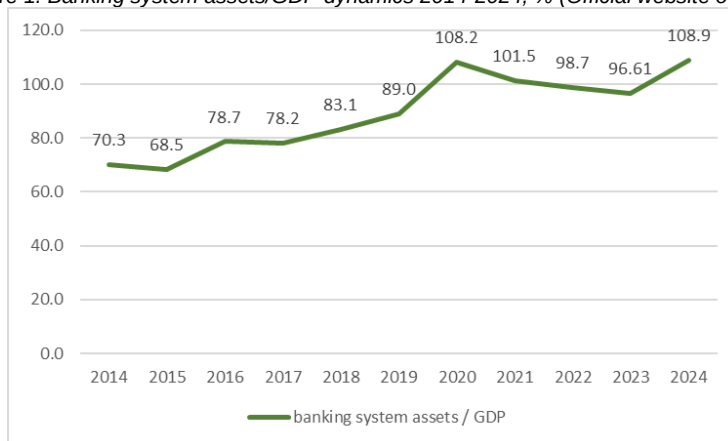
- greater customer satisfaction,
- loyalty,
- trust,
- innovative products and services,
- quick solving problems,
- data security and more.

Buttle and Maklan (20) emphasize in their work that banks primarily adopt CRM for its analytical capabilities, particularly in managing customer churn and improving cross-selling performance. By leveraging data mining techniques, banks are able to identify customers at risk of churning, determine effective retention strategies, segment high-value customers, and tailor communication approaches accordingly. From an operational CRM perspective, many banks initially focused on increasing efficiency by shifting customer service functions from physical branches to contact centers and online platforms.

The banking system is one of the main directions of the Armenian economy, which has undergone major changes over the years. This is evidenced by the dynamics of the

banking system assets / GDP ratio presented in Figure 1. In 2020, 2021 and 2024, the ratio exceeds 100%, and it can be assumed how cornerstone the banking system is for the Armenian economy (Official website of CBA).

Figure 1. Banking system assets/GDP dynamics 2014-2024, % (Official website of CBA)

Although academic studies on CRM in Armenian banks are relatively limited, available research and industry reports suggest that Armenian banks have begun integrating CRM practices to enhance customer management and some of them a long time ago. ArmSwissBank integrated and set up Microsoft Dynamics CRM software back in 2014 (The official website of ArmSwissBank 2014). Unibank partnered with Protobase Laboratories to set up their CRM solutions for processing customers applications (The official website of Unibank). The analysis of CRM strategies in Armenian banks, particularly through a survey conducted across three prominent banks, revealed common challenges such as the lack of effective CRM integration and the absence of advanced CRM software at some institutions. Additionally, while customer retention and satisfaction were top priorities, the implementation of personalized services and loyalty programs remained underdeveloped in certain banks.

Results

CRM studies across various regions highlight the importance of tailored CRM solutions. For example, studies from the banking sector in Eastern Europe and Asia have emphasized the necessity of customizing CRM platforms based on customer behavior and market conditions (Rafiki et al 192).

For this research, a survey has been conducted (with online meetings) to gather information from three Armenian banks. Bank A and Bank B were amongst one of the most used banks based on the previous study and Bank C was one of the most abandoned ones.

All three banks reported broadly similar CRM strategic objectives, centered on enhancing customer retention and satisfaction, expanding product usage, and improving service through better customer insight. The respondents were asked to mention the main goals of their CRM strategy and the results can be seen in Table 1. Firstly, the respondents mention their main CRM goals and in section 3, they evaluate the importance and significance of most of them.

Table 1. CRM Strategy Goals and Importance (1–5 scale) for Banks A, B, and C

<i>CRM strategy goals</i>	<i>Banks</i>		
	Bank A	Bank B	Bank C
Build a comprehensive customer data repository	3	4	4
Increase customer satisfaction and retention	5	4	4
Provide correct segments to sales team for better sales and cross-selling	4	4	4.3
Analyze customer data to guide sales/marketing	4	3	4
Offer personalized products/services to customers	4	2	4.3
Implement and automate a loyalty program	3	3	4.3
Automate customer service processes (support)	4	3	3.7
Identify and recognize high value customers	4	3	4

As shown in Table 1, customer retention and satisfaction rank among the top priorities for all three banks. Banks A and B placed the highest levels of importance on these goals (with scores of 5 and 4, respectively), which aligns with the widely accepted view that CRM's primary role is to help retain valuable customers. Cross-selling and upselling are also highly prioritized, reflecting a strategic focus across the banks on increasing revenue from existing customers. Bank A and Bank C assign significant importance to leveraging customer data for personalized offerings, whereas Bank B places less emphasis on this objective, suggesting that personalization is not currently central to its CRM strategy. A noteworthy finding is that Bank C's respondents rated the implementation of loyalty programs very highly, in contrast to Banks A and B. However, given that Bank C was identified as one of the most frequently abandoned banks in the previous study (Harutyunyan, Impact of CRM on customer satisfaction and customer loyalty in Armenian banks 100), this suggests that despite prioritizing customer loyalty, the effectiveness of their loyalty initiatives is questionable. All three banks recognize the value of building a unified customer data repository and improving data analysis capabilities, which is in line with CRM best practices that emphasize the importance of centralized and actionable customer insights. Additionally, the automation of customer support and identification of high-value customers are viewed as moderately to highly important across all institutions.

In terms of CRM tools and systems, there is a clear distinction between the banks. Bank A uses Microsoft Dynamics 365 CRM and Bank B uses SAP CRM – both are enterprise-grade CRM platforms (The official website of SAP 2025; The official website of Microsoft 2025). These tools enable advanced data integration, contact management, and automation features, which likely support the banks in achieving their CRM objectives. Bank C, however, reported using no dedicated CRM software. The bank has integrated and used a CRM platform before, but due to the termination of the contract, the cooperation ended. Despite not having a CRM tool, Bank C's team still outlined ambitious CRM goals (as seen in Table 1), indicating an intention to pursue CRM initiatives perhaps through other means. The bank is currently in the process of

integrating Creatio CRM. This is an advanced CRM platform with strong focus on the financial and banking industry (The official website of Creatio 2025). Bank A mentioned the usage of Microsoft Dynamics 365 for more than 10 years and Bank B is using SAP for almost 8 years. Bank A and Bank C also have dedicated CRM teams (more than 10 employees and 6 employees respectively).

Both Bank A and Bank B report facing challenges with their integrated CRM systems, and many of these issues are notably similar. Bank A, which uses Microsoft Dynamics 365, cites difficulties during the integration process, a lack of user-friendliness, and the high cost of the platform as key concerns. Bank B, which operates on SAP CRM, echoes the concerns regarding user-friendliness and pricing, but does not report any significant issues related to integration.

Respondents were also asked to specify the basis of customer segmentation within their respective banks. Bank A indicated that its primary segmentation criteria include demographic data, customer activity (e.g., active, churned), and risk level. Bank B uses all of the same criteria as Bank A, with the addition of a financial factor, such as income or transaction volume, indicating a slightly more comprehensive approach. In contrast, Bank C relies solely on customer activity as its main key performance indicator (KPI) for segmentation. It should be noted that customer activity (e.g., active, churned) is typically assessed using a combination of factors such as demographic data, risk level, and financial behavior. This suggests that, while Bank C lists only customer activity as its primary segmentation KPI, its approach may not be significantly narrower than those of Banks A and B. Study has shown many ways and approaches to segment users for analytics and personalized offers and it also offers something similar to this to have comprehensive segments of users which will be easy to track and see the movements of users between them (Harutyunyan, Methods of effective customer segmentation in the banking system 177):

- new customers,
- active,
- churned,
- reactivated,
- dormant.

Customer segmentation plays a crucial role in banking, particularly for driving sales and cross-selling initiatives. All three respondent banks indicated that they actively leverage segmentation to deliver personalized campaigns to their user base. The main distinction between the banks lies in the primary communication channel they use to achieve higher response rates:

- Bank A reports that push notifications are the most effective channel for engaging customers.
- Bank B relies primarily on phone calls.
- Bank C favors SMS messaging.

Every organization tracks key performance indicators (KPIs) to assess the effectiveness of their marketing and sales efforts, and CRM is no exception. There are numerous KPIs associated with CRM that help evaluate customer engagement, loyalty, and financial impact. Respondent banks had to choose which metrics they take into account while making strategic decisions. Bank A reported that it monitors a comprehensive set of CRM KPIs, including retention rate, reactivation rate and churn rate, Net Promoter Score (NPS), Customer Lifetime Value (CLV) and Return on Investment (ROI). This suggests a mature and data-driven approach to CRM

performance evaluation. In contrast, Bank B focuses primarily on ROI and NPS. Bank C tracks only retention rate and CLV. Metrics and ratios related to customer relationship management (CRM) offer invaluable insights into the overall value of a company's customer base, its potential profitability, and the effectiveness or viability of new customer acquisition strategies. By consistently monitoring these indicators, organizations can make informed decisions to enhance customer retention, improve targeting, and optimize resource allocation (Harutyunyan, Customer relationship management (CRM) indicators as business evaluation measurements 83).

The implementation of CRM strategies and tools can vary in complexity depending on the industry, organizational structure, and the level of integration desired. In this study, respondent banks were asked to identify the primary challenges they face in realizing their CRM strategies. Bank A reported no significant current issues with either its CRM strategy or software. The only need identified was for ongoing growth and development, which may be attributed to the bank's early adoption of CRM practices compared to its peers. Bank B highlighted two main challenges: the high costs associated with CRM operations and the complexity of managing large volumes of customer data. Bank C also cited high costs as a barrier, along with incomplete internal data and difficulties in integrating a new CRM tool. The bank is currently in the process of implementing Creatio, which may explain the transitional challenges.

The respondents were asked to evaluate some factors related to their CRM strategy. Those key points were divided into five categories: CRM strategy clearness, Customer retention/loyalty, Communication effectiveness, Data security, Customer Service quality. The results of each can be seen in Table 2.

Table 2. Comparison of key CRM performance indicator ratings for Bank A, Bank B, and Bank C

CRM Key Points	Banks		
	Bank A	Bank B	Bank C
CRM strategy clearness	4	3	3.3
Customer retention/loyalty	4	3	3.35
Communication effectiveness	3.7	3	3.4
Data security	5	5	4
Customer Service quality	4	4	3

All three banks tend to have some organized CRM strategy implemented in their daily-to-daily work. From Table 2 it can be seen that Bank A's CRM strategy is the clearest. This point evaluates how clear and understandable the strategy and goals of CRM are to the employees. Also here is the point if the bank has a structured way to gather feedback from the customers to change or develop the current strategy.

Table 2 suggests that all three banks have an organized CRM strategy integrated into their daily operations. Among the three, Bank A received the highest rating (4) for CRM strategy clearness, indicating that its CRM goals and initiatives are better communicated and more clearly understood by staff. This metric also reflects whether the bank has a structured approach to gathering customer feedback and using it to refine or adjust the existing strategy. The other banks — Bank B and Bank C — scored slightly lower (3 and 3.3, respectively), which may suggest that while they have CRM strategies in place, these may be less transparent internally or not as actively aligned with continuous customer input.

It is notable that the ratings for CRM strategy clearness closely align with those for customer retention and loyalty across all three banks. This correlation suggests that a

well-defined and structured CRM strategy plays a significant role in a bank's ability to retain customers. Once again, Bank A received the highest scores in both categories, reinforcing the idea that its early and structured adoption of CRM contributes positively to customer loyalty outcomes. Interestingly, Bank C, despite not yet having a fully integrated CRM tool, scored higher in customer retention/loyalty than Bank B. This indicates that Bank B may need to strengthen its CRM framework and loyalty initiatives to better retain its customer base. It also highlights that the presence of a CRM system alone is not sufficient, strategic clarity and effective execution are equally critical.

Bank A also received the highest rating for communication effectiveness, although the margin was smaller compared to the differences observed in CRM strategy clearness and customer retention/loyalty. Respondents were asked to identify the primary communication channels their banks use. Both Bank A and Bank B reported using a wide range of channels, including SMS, email, phone calls, push notifications, and internal messages (via app or web account). In contrast, Bank C uses a more limited and traditional set of channels, relying only on SMS, email, and phone calls. Effective communication is a critical factor in CRM success and its impact depends on numerous variables. These include the creativity and clarity of the message content, content length, accuracy, use of visual elements (such as banners), clear calls to action (CTAs), domain reputation, non-spam compliance, regulatory adherence, message delivery timing and more. Even with advanced CRM tools, the quality and execution of communication remain key determinants of customer engagement.

Data security is a critical component of CRM, particularly in the banking sector, where the handling of sensitive customer information is not only a business priority but also a regulatory requirement. Compliance with data protection laws and industry standards makes safeguarding customer data non-negotiable, and the strategic focus on this area must be consistently high. Both Bank A and Bank B reported that their databases are fully secured, aligning with best practices in the industry. However, Bank C indicated that it faces some data security challenges, which raises concerns given the sensitive nature of financial data. Additionally, Bank C's respondents noted incomplete internal data as a challenge in implementing their CRM strategy (discussed above). These issues may not only hinder CRM effectiveness but could also expose the bank to regulatory and reputational risks if not addressed.

Finally, when it comes to customer service quality, none of the respondent banks rated their performance at the highest level. Bank A and Bank B both assigned a score of 4, while Bank C rated itself slightly lower at 3. It is worth noting that, despite some shortcomings in other areas, Bank B received relatively strong marks for customer service, suggesting that its service operations are perceived as more effective or consistent compared to other CRM dimensions. This indicates that while CRM strategy execution may vary across different functions, strengths in certain areas like customer support can still positively influence the overall customer experience.

With this, we gain a comprehensive overview of the CRM strategy and key performance indicators for each bank. To complement the detailed analysis, respondents were also asked to provide an overall evaluation of their CRM strategy and software effectiveness on a scale from 1 to 5.

- Bank A – 4
- Bank B – 4
- Bank C – 4.3

Despite facing some implementation and data-related challenges, Bank C received the highest overall effectiveness score, which may reflect optimism around its ongoing CRM integration efforts or satisfaction with recent improvements. It is also important to

recall that Bank C was previously identified as one of the most abandoned banks by customers in the earlier research (Harutyunyan, Impact of CRM on customer satisfaction and customer loyalty in Armenian banks 2024). This creates an interesting contrast with its relatively high self-evaluation score (4.3) for CRM strategy and software effectiveness. The discrepancy between internal perception and external customer behavior may suggest a misalignment between the bank's strategic intentions and customer experience outcomes. This underlines the importance of regularly validating internal assessments with external customer feedback to ensure a truly customer-centric CRM approach.

Conclusions

The comparative results highlight how different CRM approaches and contexts can yield varying outcomes even within the same industry. All three banks share core CRM objectives of customer retention, satisfaction, and cross-selling. Among the three institutions, Bank A demonstrates the most robust CRM performance, which can be attributed to several key factors. Firstly, Bank A has invested in a comprehensive and powerful CRM platform (Microsoft Dynamics 365) which provides a solid technological foundation for managing customer data, executing detailed segmentation, and delivering personalized communications. This infrastructure appears to support a more strategic and organized approach to customer relationship management, reflected in consistently high scores across most CRM performance indicators. Secondly, Bank A's high score in strategic clarity indicates strong organizational alignment around its CRM goals. A clearly defined and well-communicated strategy ensures that employees across various departments understand the purpose of CRM, whether it's focused on retention, cross-selling, or customer satisfaction and recognize their role in achieving those objectives. This level of clarity at Bank A may be facilitating better organizational focus on CRM initiatives, which likely contributes to its superior performance across several key areas. When strategic objectives are well-understood internally, it becomes easier to align processes, prioritize initiatives, and ensure consistency in customer interactions—resulting in more effective CRM execution overall.

Bank B's performance reflects a bank with solid foundations, but also some unrealized potential. Although it's using SAP CRM, a platform comparable in capability to Microsoft Dynamics, the bank's self-assessed outcomes were mostly average, with several scores around 3. There can be few possible reasons for this. One possibility is that Bank B's CRM implementation is still in a maturing phase. They have the right tool in place, but may not yet be using it to its full potential. For instance, their lower ratings on personalized offerings and loyalty programs suggest that they're not fully leveraging CRM data for targeted, customer-specific marketing. That said, Bank B does show strength in customer service and data security, which are fundamental for any successful CRM strategy. The gap seems to lie more in the strategic use of CRM, particularly in areas like campaign targeting, customer insights, and loyalty initiatives. With the right focus and effort, Bank B has a clear opportunity to unlock much more value from the tools they already have. Bank C doesn't have integrated any CRM tool currently.

The team at Bank C clearly understands the value of CRM: they've identified nearly all the key goals, such as retention, cross-selling, communication, and loyalty programs, as high strategic priorities. The main challenge for Bank C lies in execution without a centralized CRM platform. Without a system to easily track customer interactions or personalize offerings, their customer service and loyalty efforts are likely less consistent and harder to scale. On the bright side, their strong strategic focus on loyalty and personalization shows they're thinking in the right direction. If Bank C were to invest in a robust CRM tool, it could significantly enhance their ability to act on these priorities, enabling better data collection and segmentation, automating campaigns, and

making loyalty initiatives more structured and effective. With the right system in place, Bank C could likely boost communication effectiveness and service quality, bringing them closer to the levels achieved by Bank A and Bank B. Bank C still pursues CRM goals but shows somewhat lower or inconsistent outcomes. This suggests that having a formal CRM tool might contribute to better execution of CRM strategy (as seen with Bank A's strong results), although tool adoption alone is not a guarantee (Bank B's middling performance indicates the quality of implementation matters).

In conclusion, this analysis confirms that while Armenian banks are at varying stages of CRM maturity, they all recognize customer relationship management as a vital component of their long-term success. As the banking sector continues to evolve in response to digital transformation and rising customer expectations, those institutions that invest in and excel at CRM will be better equipped to retain customer trust, foster loyalty, and drive sustainable growth in an increasingly competitive environment.

The recommendations provided in this study can be particularly valuable for banks like Bank A and Bank B, which are equipped with advanced CRM platforms. For banks which are in the early stages of CRM adoption, the focus should be on refining customer interaction processes, ensuring that the CRM strategy is aligned with the bank's goals, and gradually adopting CRM tools that suit their operational scale.

REFERENCES

1. Arvinder Kour Mehta, Samal Ajatashatru, Manasa, Priya Vinod, Hemalata Radhakrishna. "CRM Practices in Private Commercial Banks, Influencing Long Term Relationship and Customer Centric Holistic Approach". *Nanotechnology Perceptions*, 20(5), 2024, pp. 959-966.
2. Buttle Francis & Maklan Stan *Customer Relationship Management: Concepts and Technologies (4th edition)*, Routledge, 2019.
3. Gołąb-Andrzejak Edyta "AI-powered Customer Relationship Management – Generative AI-based CRM – Einstein GPT, Sugar CRM, and MS Dynamics 365". *Procedia Computer Science*, 246, 2024, pp.1790-1799.
4. Harutyunyan Gor "Customer Relationship Management (CRM) Indicators as Business Evaluation Measurements". *ALTERNATIVE quarterly academic journal*. 2023, pp. 82-90.
5. ---. "Impact of CRM on Customer Satisfaction and Customer Loyalty in Armenian Banks". *Messenger of ASUE*, 2 (77), 2024, pp.93-110.
6. ---. "Methods of Effective Customer Segmentation in the Banking System". *Region and World*, 5(54), 2024, pp.174-178.
7. Kumar, & Reinartz Werner *Customer Relationship Management: Concept, Strategy, and Tools (2nd edition)*. Springer, 2012.
8. "Official Website of CBA (n.d.)". *Banks*. <https://www.cba.am/am/sitepages/fscfobanks.aspx>. Accessed: 13/04/2025.
9. Rafiki Ahmad, Hidayat Sudan Emir, E. & Razzaq Deema Al Abdul. "CRM and Organizational Performance: A Survey on Telecommunication Companies in Kuwait". *International Journal of Organizational Analysis*, 27(1), 2019, pp.187-205.
10. Santouridis Ilias & Tsachtani Eirini. "Investigating the Impact of CRM Resources on CRM Processes: a Customer Life-Cycle Based Approach in the Case of a Greek Bank". *Procedia Economics and Finance*, 19, 2015, pp. 304-313.
11. Shibahathulla TK, & Mohammed Ashraf Ali. "A Review of the Literature Investigating e-CRM Evolution in the Banking Sector". *Science, Technology and Development*, 12(9), 2023, pp. 76-85.

12. "The official website of ArmSwissBank". *ArmSwissBank CJSC has set up Microsoft Dynamics CRM Program*. 2014, https://armswissbank.am/en/events/?ELEMENT_ID=1310. Accessed: 14/04/2025.
13. "The official website of CBA". CBA, 2025, https://www.cba.am/AM/News/Pages/news_21042025_01.aspx#sthash.VU85y8GV.dpbs. Accessed 14/04/2025.
14. "The official website of Creatio. (n.d.)". *One Platform to Automate Banking Workflows and CRM with No-code*. 2025, <https://www.creatio.com/industries/banking>. Accessed 14/04/2025.
15. "The official website of Microsoft. (n.d.)". *The new era of AI-powered business*. 2025, <https://www.microsoft.com/en-us/dynamics-365>. Accessed 14/04/2025.
16. "The official website of SAP. (n.d.)". *CRM and CX solutions*, 2025, <https://www.sap.com/products/crm.html>. Accessed 14/04/2025.
17. "The official website of Unibank". *Unibank Puts into Operation Protobase Laboratories' CRM-system for Processing Customers applications*. 2019, <https://corp.unibank.am/en/news/press-releases/protobase-laboratories--crm/>. Accessed 14/04/2025.
18. Zegullaj Florinda, Zeqiri Jusuf & Reshidi Nai "The Impact of Customer Relationship Marketing on Customer Loyalty: Evidence from the Banking Sector". *International Journal of Customer Relationship Marketing and Management*, 14(1), 2023, pp. 1-17.

ՀՀ ԲԱՆԿԵՐՈՒՄ ՀԱՃԱԽՈՐՀՆԵՐԻ ՀԵՏ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՈԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՒ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Այս աշխատանքում ներկայացված է հաճախորդների հետ հարաբերությունների կառավարման (CRM) ռազմավարությունների համեմատական վերլուծություն երեք անանուն հայկական բանկերում՝ կենտրոնանալով նրանց ներքին CRM գործընթացների, գործիքների և արդյունքների վրա:

Հետազոտության նպատակն է գնահատել, թե ինչպես են CRM ռազմավարության և տեխնոլոգիաների ներդրման տարբեր մակարդակները ազդում հաճախորդների պահպանման, սպասարկման որակի և տվյալների կառավարման վրա:

Հիմնական խնդիրներն են՝ CRM-ի ընդհանուր նպատակների բացահայտումը, CRM ծրագրային ապահովման օգտագործման գնահատումը և հիմնական կատարողականի ցուցանիշների (KPI) համեմատությունը:

Մեթոդաբանորեն ուսումնասիրությունը հիմնված է ընտրված բանկերի CRM, IT և մարքեթինգի մասնագետների հետ կազմակերպված կառուցվածքային հարցման և առցանց հարցազրույցների վրա: Իրականացված հարցման արդյունքում ստացվել են քանակական և որակական տվյալներ:

Արդյունքները ցույց են տալիս, որ չնայած երեք բանկերն էլ առաջնահերթություն են տալիս հաճախորդների պահպանմանը, գոհունակությանը և խաչածեղ վաճառքին, կատարողականը և ներդրումը զգալիորեն տարբերվում են: A բանկը առաջատարն է հզոր CRM համակարգով և ռազմավարության հստակությամբ, մինչդեռ C բանկը,

չնայած CRM գործիքի բացակայությանը, ցուցաբերում է խոստումնալից ներքին նվիրվածություն: Ուսումնասիրությունը եզրակացնում է, որ և՛ CRM տեխնոլոգիան, և՛ ռազմավարական հստակությունը կարևոր են Հայաստանի բանկային ոլորտում հաճախորդների հետ հարաբերությունների կառավարման արդյունավետ արդյունքների հասնելու համար:

Հիմնաբառեր՝ CRM, ՀՀ բանկային համակարգ, CRM ռազմավարություն, CRM ներդրում, CRM ծրագրային ապահովում, հաճախորդների հավատարմություն, հաճախորդների գոհունակություն:

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТРАТЕГИЙ CRM В АРМЯНСКИХ БАНКАХ И ИХ РЕЗУЛЬТАТОВ

ГОР АРУТЮНЯН

аспирант кафедры менеджмента

*Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В данном исследовании проводится сравнительный анализ стратегий управления взаимоотношениями с клиентами (CRM) в трех анонимных армянских банках, уделяется особое внимание их внутренним практикам, инструментам и результатам CRM.

Цель исследования — оценить, как различные уровни зрелости CRM и внедрения технологий влияют на стратегическую ясность, сохранение клиентов, качество обслуживания и управление данными.

Основными задачами исследования являются: определение общих целей CRM, оценка использования программного обеспечения CRM и сравнение ключевых показателей эффективности (KPI).

Методологически исследование основано на структурированном опросе и онлайн-интервью со специалистами по CRM, ИТ и маркетингу из выбранных банков. Для получения сравнительных выводов были проанализированы количественные ответы по шкале Лайкерта и качественная обратная связь.

Результаты показывают, что, хотя все три банка отдают приоритет удержанию клиентов, их удовлетворенности обслуживанием и перекрестным продажам, их производительность и реализация значительно различаются. Банк А лидирует, имея надежную систему CRM и стратегическую ясность, в то время как Банк С, несмотря на отсутствие специального инструмента CRM, демонстрирует обнадёживающую внутреннюю политику. В исследовании делается вывод о том, что как технология CRM, так и стратегическое согласование имеют решающее значение для достижения эффективных результатов взаимоотношений с клиентами в банковском секторе Армении.

Ключевые слова: CRM, армянская банковская система, стратегия CRM, внедрение CRM, программное обеспечение CRM, лояльность клиентов, удовлетворенность клиентов.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՐԱՔԻ ԾԱԽՍԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԿԱԾ ԻՆՈՎԱՑԻՈՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐ *

ՀՏԴ 336. 1:352

DOI: 10.52063/25792652-2025.1.24-283

ԴԻԱՆԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
ֆինանսական ֆակուլտետի ֆինանսների ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

diana.martirosyan.970@gmail.com

ORCID: 0009-0003-1630-5028

Հոդվածի նպատակն է հասկանալ բյուջեի ծախսերի արդյունավետության բարձրացման կարևորությունը, վերհանել հիմնական մեթոդները և դրանց կիրառման հնարավոր արդյունքները: Ժամանակակից աշխարհում, երբ ռեսուրսները սահմանափակ են, իսկ հանրության պահանջները՝ աճող, կարևոր է յուրաքանչյուր դրամ ծախսել այնպես, որ այն առավելագույն արդյունք բերի: Այս գործընթացը պահանջում է թե՛ քաղաքական կամք, թե՛ վարչական հմտություններ:

Նպատակին հասնելու համար հիմք են հանդիսացել հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել միջազգային տարբեր մոդելներ, դուրս բերել այնպիսի գործիքակազմեր, որոնք կարող են կիրառվել Երևան քաղաքում՝ ապահովելով բյուջեի ռացիոնալ օգտագործումը, բարձրացնելով ծառայությունների որակը:

Ուսումնասիրությունների և վերլուծությունների իրականացման ընթացքում կիրառվել են ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և վերլուծության մեթոդները:

Արդյունավետ բյուջետավորումը ոչ միայն խնայում է պետական միջոցները, այլև բարելավում է հանրային ծառայությունների որակը և խթանում տնտեսական աճը, սակայն այն ունի իր մարտահրավերները՝ կապված հին համակարգերի փոփոխության, աշխատակիցների վերապատրաստման և երբեմն էլ՝ քաղաքական դիմադրության հաղթահարման հետ:

Այսպիսով՝ բյուջեի ծախսերի արդյունավետության բարձրացումը կարևոր է պետական և մասնավոր կազմակերպությունների համար՝ ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործման, ֆինանսական կայունության համար: Արդյունավետ ծախսերը նպաստում են տնտեսական աճին, հանրային ծառայությունների որակի բարելավմանը և հարկատուների վստահության բարձրացմանը:

Հիմնաբառեր՝ բյուջե, ծախս, արդյունավետություն, ռեսուրս, կառավարում, բարելավում, գնահատում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.01.2025թ., գրախոսվել՝ 25.02.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.04.2025թ.:

Ներածություն

Պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության ֆինանսավորումը և դրանց առջև ծառացած խնդիրների լուծումն իրականացվում է բյուջետային ծախսերի միջոցով: Այս ծախսերի արդյունավետությունը գնահատվում է՝ հաշվի առնելով դրանց ազդեցությունը պետական հիմնախնդիրների լուծման վրա: Այս գնահատումն իրականացվում է՝ հաշվի առնելով հասարակական բարիքների արտադրության անհրաժեշտությունը, շուկայի անկատարությունը, տարբեր տեսակի արտաքին ազդեցությունները և սոցիալական արդարության ապահովման նպատակով ռեսուրսների վերաբաշխման անհրաժեշտությունը:

Բյուջետային ծախսերի ցածր արդյունավետության հիմնական պատճառներից են՝

1. քաղաքական և վարչարարական գործոնների գերակայությունը:

Բյուջետային ծախսերի ծավալի, ուղղությունների և կառուցվածքի որոշումը հաճախ ավելի շատ քաղաքական ընտրության և վարչական համակարգի առանձնահատկությունների արդյունք է, քան տնտեսական հիմնավորված որոշման: Այս իրավիճակում դժվար է առանձնացնել զուտ տնտեսական բաղադրիչը, քանի որ քաղաքական նկատառումները հաճախ գերակշռում են տնտեսական հիմնավորումներին:

2. Որոշումների կայացման գործիքների անբավարարությունը: Բյուջեի օպտիմալ կառուցվածքի և ծավալի որոշման համար հաճախ բացակայում են անհրաժեշտ վերլուծական գործիքները: Հիմնական վերլուծական մեթոդներից են «ծախսեր-օգուտներ», «ծախսեր-արդյունավետություն» և «ծախսեր-օգտակարություն» վերլուծությունները: Այս մեթոդները թույլ են տալիս համեմատել տարբեր ծրագրերի իրականացման համար անհրաժեշտ ռեսուրսները և դրանցից ակնկալվող օգուտները (Բոստանջյան 277-280):

Կամպոսը և Պրադիանը բյուջետային ծախսերի արդյունավետության բարձրացման նպատակով առաջարկում են ներդնել հետևյալ ինստիտուցիոնալ մեխանիզմները՝

✓ Բյուջետային պլանավորման և արդյունքների կապի ամրապնդում

Բյուջետային ծախսերի պլանավորման գործընթացը պետք է ուղղակիորեն կապված լինի ակնկալվող արդյունքների հետ: Այս մոտեցումը պետք է համահունչ լինի միջնաժամկետ ծախսային գերակայություններին՝ ապահովելով երկարաժամկետ ռազմավարական նպատակների և կարճաժամկետ բյուջետային որոշումների միջև կապը:

✓ Գործադիր մարմինների ճկունության մեծացում

Պետական կառավարման համակարգի գծային ստորաբաժանումներին պետք է տրվի ավելի մեծ ինքնուրույնություն՝ ծախսային ծրագրերի միջև ֆինանսական միջոցների վերաբաշխման հարցում: Սա թույլ կտա ավելի արագ և արդյունավետ արձագանքել փոփոխվող իրավիճակներին և օպտիմալ օգտագործել հասանելի ռեսուրսները:

✓ Գերակայությունների ընտրության հստակ համակարգի ստեղծում

Անհրաժեշտ է մշակել և ներդնել հստակ չափանիշներ և մեխանիզմներ՝ ծախսային գերակայությունների ընտրության համար: Սա կօգնի ապահովել ռեսուրսների արդյունավետ բաշխումը և կնպաստի թափանցիկ ու հիմնավորված որոշումների կայացմանը:

Այս մոտեցումների ներդրումը կարող է նպաստել բյուջետային ծախսերի արդյունավետության բարձրացմանը՝ ապահովելով ավելի նպատակային, ճկուն և թափանցիկ բյուջետային գործընթաց (Բոստանջյան 303-304):

Բյուջետային ծախսերի արդյունավետության բարձրացման լավագույն մոտեցումները

Ծախսերի արդյունավետությունը ցանկացած հաջողության կարևոր կողմն է, քանի որ այն ուղղակիորեն ազդում է շահութաբերության և կայունության վրա (Բյուջեի վերլուծություն և մշտադիտարկում 2023): Հետևաբար է արդյունավետորեն կառավարել ծախսերը և առավելագույնի հասցնել ռեսուրսները՝ հետևելով մի քանի պարզ կետերի:

1. Կատարել ծախսերի մանրակրկիտ վերլուծություն. սկսել գնահատելով ընթացիկ ծախսերը և բացահայտելով այն ոլորտները, որտեղ կարելի է հասնել ծախսերի օպտիմալացման: Վերլուծել բյուջեն, գործառնությունները և ռեսուրսների բաշխումը՝ ծախսերի կառուցվածքի ամբողջական պատկերացում կազմելու համար:

2. Օգտագործել տեխնոլոգիա և ավտոմատացում. օգտվել տեխնոլոգիական առաջընթացներից՝ գործառնությունները պարզեցնելու և ձեռքի աշխատանքը նվազեցնելու համար: Ավտոմատացման գործիքները կարող են օգնել վերացնելու ավելորդ առաջադրանքները, բարձրացնելու արտադրողականությունը և նվազագույնի հասցնելու մարդկային սխալները՝ ի վերջո հանգեցնելով ծախսերի խնայողության:

3. Էներգաարդյունավետ մեթոդների ներդրում. Էներգիայի սպառումը հաճախ կազմում է գործառնական ծախսերի զգալի մասը: Ներդնել Էներգաարդյունավետ տեխնոլոգիաներ, ինչպիսիք են լուսադիոդային լուսավորությունը, խելացի թերմոստատները և Էներգիայի կառավարման համակարգերը՝ Էներգիայի սպառումը նվազեցնելու և կոմունալ վճարումները նվազեցնելու համար:

Կարևոր է նկատի ունենալ, որ վերոնշյալ կետերը պետք է դիտարկել որպես ելակետային ուղենիշ: Յուրաքանչյուր կազմակերպություն ունի իր յուրահատկությունները, ուստի՝ ծախսերի արդյունավետության բարձրացման ռազմավարությունը պետք է համապատասխանեցնել գործունեության ոլորտին, ընկերության բիզնես մոդելին, սահմանված նպատակներին և խնդիրներին:

Այս մոտեցումը թույլ կտա ոչ միայն բարելավել ծախսերի արդյունավետությունը, այլև ստեղծել հիմք՝ երկարաժամկետ և կայուն զարգացման համար: Հիշեք, որ ծախսերի օպտիմալացումը շարունակական գործընթաց է, որը պահանջում է ճկունություն և պատրաստակամություն՝ հարմարվելու փոփոխվող պայմաններին և նոր մարտահրավերներին (Эффективность затрат: повышение эффективности затрат и показатели 2024):

Երևանի քաղաքի ծախսարդյունավետության զարգացման նորարարական մոտեցումներ

Երևանի նման քաղաքի համար ծախսարդյունավետության գնահատմանը կարելի է մոտենալ՝ կենտրոնանալով այնպիսի ոլորտների վրա, ինչպիսիք են տրանսպորտը, Էներգաարդյունավետությունը, թափոնների կառավարումը և հանրային առողջությունը:

Ներկայացնեմ մի քանի գլոբալ օրինակներ, որոնք ընդգծում են քաղաքաշինության և ենթակառուցվածքների ծախսերի արդյունավետության բարձրացման արդյունավետ ռազմավարությունները:

Քաղաքի կոմպակտ զարգացում. Քաղաքային կոմպակտ աճը ծախսերի արդյունավետությունը բարձրացնելու ապացուցված մեթոդ է՝ կոնցենտրացիայի բարձրացումով: Քաղաքները, ինչպիսիք են Տոյամա և Ֆուկուոկան, ներդրել են զարգացման կոմպակտ մոդելներ, որոնք

միավորում են տրանսպորտը և քաղաքային նորացումը՝ նվազեցնելով ծախսերը՝ միաժամանակ բարելավելով կյանքի որակը: Տոյաման 75%-ով կրճատել է ենթակառուցվածքի ծախսերը՝ օգտագործելով հին երկաթուղային գծերը՝ նորերը կառուցելու համար (World Bank Blogs 2021):

Պետություն-մասնավոր համագործակցություն: Ճապոնիայի ենթակառուցվածքների կառավարման փորձը ցույց է տալիս պետական և մասնավոր հատվածների համագործակցության կարևորությունը ծախսերի արդյունավետության բարձրացման գործում: Այս մոտեցման հաջողված օրինակ է Տոյամա քաղաքի փորձը: Տոյամայի օրինակը ցույց է տալիս, որ պետական-մասնավոր համագործակցությունը կարող է լինել արդյունավետ գործիք ենթակառուցվածքների կառավարման ոլորտում՝ քաղաքացիների համար ապահովելով ծախսերի օպտիմալացում և բարձր որակի ծառայություններ: (World Bank Blogs 2021): Վերջին շրջանում աշխարհի զարգացած երկրները մասնավոր հատվածին ավելի ու ավելի շատ են մասնակից դարձնում տնտեսական քաղաքականության նպատակների իրականացման գործընթացին: Պետություն-մասնավոր գործակցության արդյունքում պետությունը կարողանում է խնայել սեփական միջոցներն ու դրանք ուղղել հանրային կարևորության այլ խնդիրների լուծմանը, իսկ մասնավոր հատվածը, համագործակցելով պետության հետ, կարողանում է օգտագործել սեփական ռեսուրսները և հավելյալ արդյունք ու եկամուտ ապահովել (Ավագյան և Վարդանյան 22):

Երևան քաղաքի ծախսերի գնահատմանն ուղղված ելակետային ոլորտները

Երևան քաղաքի ծախսարդյունավետության գնահատումը պահանջում է բազմապիսի մոտեցում՝ վերլուծելով հիմնական ոլորտները, ինչպիսիք են հանրային ծառայությունները, ենթակառուցվածքները և շրջակա միջավայրի կայունությունը:

1. Հասարակական տրանսպորտ.

Հանրային տրանսպորտը Երևանի համար հսկայական ծախսերի դաշտ է, սակայն դրա արդյունավետ կառավարումը և օպտիմալացումը կարող է մեծապես բարելավել քաղաքի ենթակառուցվածքների կառավարման ծախսարդյունավետությունը: 2025 թվականին իրականացված նոր՝ մեծածավալ փոփոխությունը տրանսպորտային համակարգի բնագավառում միտված է հենց Երևան քաղաքում ծախսարդյունավետության բարելավմանը՝ շեշտը դնելով տրանսպորտի ավտոպարկի արդիականացմանը: (Երևան քաղաքի ավագանու որոշում, 12.03.2024թ. հ. 95-Ն): Արդեն իսկ ներդրված էլեկտրոնային վճարման համակարգը կբարձրացնի տրանսպորտային համակարգի ֆինանսական թափանցիկությունը և կօգնի կառավարել միջոցները: Այս ամենի իրականացման և տրանսպորտային ենթակառուցվածքների բարելավման համատեքստում առաջարկվում է հաջորդիվ իրականացնել երթուղիների մասնագիտական վերլուծություն և օպտիմալացում՝ նվազեցնելով գերբեռնվածությունը և ապահովելով ավելի սահուն երթևեկություն: Դա հնարավոր է անել նոր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ՝ իրական ժամանակում երթևեկության տվյալների վրա հիմնված:

2. Թափոնների կառավարում.

Երևանի քաղաքապետարանը հանձնառություն էր վերցրել կոշտ թափոնների կառավարման, տեսակավորված թափոնների հավաքման և/կամ վերամշակման գործում, որը սակայն այդպես էլ չծառայեց իր նպատակին: (Քաղաքային կոշտ թափոնների նախնական վերամշակման ծրագիր): Ուստի՝ ծախսերի արդյունավետությունը բարելավելու համար առաջարկվում է վերսկսել ծրագիրը, որի իրականացման համար Երևանը կարող է ներդրումներ կատարել վերամշակման և թափոնները էներգիայի վերածելու նախաձեռնություններում, ինչը կնվազեցնի

աղբավայրերի պահպանման և շրջակա միջավայրի վնասների հետ կապված երկարաժամկետ ծախսերը:

3. Էներգաարդյունավետություն.

Երևանում ընթանում են Էներգաարդյունավետությանը և Էներգախնայողությանն ուղղված ծրագրեր պետական աջակցությամբ, որում Երևանը նույնպես ունի իր ներդրումը, մասնավորապես՝ հանրային լուսավորության բարելավման միջոցով: (Երևան քաղաքի 2025 թվականի բյուջե): Այս ծրագրերի ընդլայնումը հանրային շենքերի և բնակելի տարածքների վրա կարող է բերել հետագա խնայողությունների:

4. Քնապահական և ախտախոսականություններ.

Համաձայն առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության՝ առաջարկվում է մեկ շնչի հաշվով 9 մ² կանաչ տարածք: Կանաչ ենթակառուցվածքների ընդլայնումը և օդի աղտոտվածության նվազեցումը կանաչ տարածքների և հասարակական տրանսպորտի բարելավման միջոցով կարող է բերել զգալի երկարաժամկետ առողջապահական և տնտեսական օգուտներ՝ բարձրացնելով քաղաքային ներդրումների ծախսարդյունավետությունը:

Եզրահանգումներ

Երևան քաղաքի ընդհանուր ծախսարդյունավետությունն ունի առանձնահատկություններ՝ Էներգաարդյունավետության և հանրային տրանսպորտի գնազոյացման ոլորտում բարձր ցուցանիշներով, բայց թափոնների կառավարման և շրջակա միջավայրի կայունության հետ կապված մարտահրավերներով: Ներդրումները ժամանակակից ենթակառուցվածքներում, հանրային առողջության մեջ կարող են զգալիորեն բարձրացնել քաղաքի ծախսարդյունավետությունը՝ միաժամանակ բարելավելով բնակիչների կյանքի որակը:

Ներդրումներն այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են հասարակական տրանսպորտը և Էներգաարդյունավետությունը, ցույց են տալիս ծախսերի խնայողության բարձր ներուժ, մինչդեռ թափոնների կառավարումը և առողջապահությունը պահանջում են բարեփոխումներ և ավելի մեծ ռեսուրսների բաշխում արդյունավետությունը բարելավելու համար:

Այս գնահատումներից յուրաքանչյուրը պետք է հարմարեցվի Երևան քաղաքի համապատկերին՝ հաշվի առնելով տեղական բնապահական, սոցիալական և տնտեսական պայմանները: Մանրակրկիտ վերլուծությունը կներառի տվյալների մանրամասն հավաքագրում, շահագրգիռ կողմերի հետ խորհրդակցություն և երկարաժամկետ արդյունքների կանխատեսման մոդելների օգտագործում:

Այս տարբերակները մեկնարկային կետ են ստեղծում Երևանի քաղաքականություն մշակողների համար՝ ներդրումների վերաբերյալ տեղեկացված որոշումներ կայացնելու, որոնք օպտիմալացնում են և՛ ծախսերը, և՛ օգուտները՝ քաղաքի կայուն զարգացման համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բոստանջյան, Վարդան, Բաբկենի. *Բյուջետային ծախսերի արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները Հայաստանի Հանրապետությունում*. ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2017:

2. Ավագյան, Գայանե և Վարդանյան, Զևարիկ. «Պետություն-մասնավոր գործընկերությունը որպես ենթակառուցվածքների զարգացման խթան». *Տնտեսություն և հասարակություն*, ՀՊՏՀ, Տնտեսագետ, 1(1), էջ 21-44:

3. Երևան քաղաքի ավագանու որոշում. «Երևան համայնքում 100 տոկոս համայնքային մասնակցությամբ օպերատորի կողմից ներհամայնքային ավտոբուսային կանոնավոր փոխադրումների սպասարկման դեպքում երթուղիների սպասարկման փոխադրավարձը սահմանելու մասին». 12. 03. 2024թ. հ. 95-Ն. <https://www.yerevan.am/hy/elders-decisions/95-n-1/>: Մուտք՝ 01. 03. 2025:

4. Երևան քաղաքի 2025 թվականի բյուջե. <https://www.yerevan.am/hy/finance/>: Մուտք՝ 01. 03. 2025:

5. Տնտեսական զարգացման և հետազոտությունների կենտրոն (EDRC). «Բյուջեի վերլուծություն և մշտադիտարկում» ուղեցույց. 2023թ. , <https://budgets.am/wp-content/uploads/2023/12/Budget-Analysis-and-Monitoring-Guide-29%E2%80%A409.23-Final.pdf>: Մուտք՝ 01. 03. 2025:

6. Երևանի քաղաքապետարան. *Քաղաքային կոշտ թափոնների նախնական վերամշակման ծրագիր*. 2017, <https://www.yerevan.am/uploads/media/default/0001/60/d160b343b467287d5544e215d5b458cda751c3d8.pdf>: Մուտք՝ 01. 03. 2025:

7. World Bank Blogs. *Urban infrastructure in Japan: Lessons from infrastructure quality investment principles*. 22. 03. 2021, <https://blogs.worldbank.org/en/ppps/urban-infrastructure-japan-lessons-infrastructure-quality-investment-principles>. Accessed: 15. 09 . 2024.

8. *Эффективность затрат: повышение эффективности затрат и показатели*. 23. 03. 2024, <https://shorturl.at/F9iTo>. Последний визит: 14.09.2024.

WORKS CITED

1. Avagyan Gayane ev Vardanyan Qnarik, «Petutyun-masnavor gorcynkerutyun vopros entakarucvacqneri zargacman xtan» [Public-Private Partnership as an Incentive for Infrastructure Development], Tntesutyun ev hasarakutyun, HPTH, Tntesaget, 1(1)], ej 21-44, <https://asue.am/upload/files/science/economy/2023-year-1/2.pdf>, (In Armenian)

2. Bostanijyan Vardan Babkeni, Byujetayin tsaxseri ardyunavetutyun bardzracman himnaxndirneri ev dranc lutsman uxinery Hayastani Hanrapetutyunum [Problems of increasing the efficiency of budget expenditures and ways of their solution in the Republic of Armenia.], EPH hrataharkchutyun, Erevan, 2017, 364 ej, (In Armenian)

3. Effektivnost' zatrat: Povyshenie effektivnosti zatrat i pokazateli [Cost-Effectiveness: Cost Efficiency Improvement and Indicators.], 23. 03. 2024, <https://shorturl.at/F9iTo>, Accessed: 14.09.2024, (In Russian).

4. Erevan hamaynqum 100 tokos hamaynqayin masnakcutyamb operatori koghmic nerhamaynqayin avtobusayin kanonavor poxadrumneri spasarkman depqum ertughineri spasarkman poxadravardy sahmanelow masin, Erevan qaghaqi avaganu voroshum [Decision of the Council of Elders of Yerevan. 'On the establishment of route fare in case of regular intra-community bus services by an operator with 100 per cent community participation in Yerevan community], 12. 03. 2024t. հ. 95-N, <https://www.yerevan.am/hy/elders-decisions/95-n-1/>, Accessed: 01. 03. 2025, (In Armenian)

5. Erevan qaghaqi 2025 tvakani byuje [Yerevan City Budget for 2025], <https://www.yerevan.am/hy/finance/>, 01. 03. 2025, (In Armenian)

6. Qaghaqayin kosht taponneri naxnakan veramshakman cragir, Erevani qaghaqapetaran [Yerevan City Hall. Municipal solid waste pre-processing programme], 2017,

<https://www.yerevan.am/uploads/media/default/0001/60/d160b343b467287d5544e215d5b458cda751c3d8.pdf>, (In Armenian)

7. Tntesakan zargacman ev hetazotutyunneri kentron (EDRC), «Byujei verlucutyun ev mshtaditarkum» [Budget analysis and monitoring] ughecuyc], 2023t. , https://budgets.am/wp-content/uploads/2023/12/Budget-Analysis-and-Monitoring-Guide_29%E2%80%A409.23-Final.pdf, 01. 03. 2025, (In Armenian)

INNOVATIVE METHODS TO INCREASE COST EFFICIENCY OF YEREVAN CITY

DIANA MARTIROSYAN

*Armenian State University of Economics, Financial faculty,
Department of finance, Ph.D Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to understand the importance of increasing the efficiency of budget expenditures, to highlight the main methods and the possible results of their application. In the modern world, when resources are limited and public demands are growing, it is important to spend every dram in a way that brings maximum results. This process requires both political will and administrative skills.

The following tasks served as the basis for achieving the goal: to study various international models, to develop such toolkits that can be applied in the city of Yerevan, ensuring the rational use of the budget, increasing the quality of services.

Induction and deduction, as well as analysis methods, were used during the implementation of studies and analyses.

Effective budgeting not only saves state funds, but also improves the quality of public services and stimulates economic growth. However, it has its challenges related to changing old systems, training employees and sometimes overcoming political resistance. Thus, in conclusion, I would like to note that increasing the efficiency of budget expenditures is important for both public and private for organizations to ensure optimal use of resources, financial stability. Efficient spending contributes to economic growth, improved quality of public services and increased taxpayer confidence.

Keywords: *Budget, cost, efficiency, resource, management, improvement, evaluation.*

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ РАСХОДОВОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОРОДА ЕРЕВАН

ДИАНА МАРТИРОСЯН

*соискатель финансового факультета
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – подчеркнуть важность повышения эффективности бюджетных расходов, выявить основные методы и возможные результаты их применения. В современном мире, когда ресурсы ограничены, а запросы общества растут, важно реализовать финансы таким образом, чтобы получить максимальный результат. Этот процесс требует как политической воли, так и административных навыков.

Для достижения цели исследования были поставлены следующие задачи: изучение различных международных моделей, разработка инструментов, обеспечивающих рациональное использование бюджета города Еревана и повышение качества услуг.

В ходе исследования и анализа использовались методы индукции и дедукции, а также методы анализа.

Эффективное распределение и расход бюджета не только экономит государственные средства, но и повышает качество государственных услуг и стимулирует экономический рост. Однако оно имеет свои проблемы, связанные с изменением старых систем, обучением сотрудников, а иногда и преодолением политического сопротивления. Таким образом, в заключение необходимо отметить, что повышение эффективности бюджетных расходов имеет важное значение для государственных и частных организаций для оптимального использования ресурсов, финансовой устойчивости. Эффективный расход финансов способствуют экономическому росту, повышению качества государственных услуг и повышению доверия налогоплательщиков.

Ключевые слова: *бюджет, стоимость, эффективность, ресурс, управление, улучшение, оценка.*

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ՀՈԴԿԱԾՆԵՐԻ ՁԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԿ» պարբերականն ընդգրկված է նաև РИНЦ միջազգային գիտատեղեկատվական շտեմարանում և գետեղված www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անայայնմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 էջը 2,500 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 10-25 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ կողմում նշվում է հոդվածի ՀՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն, որից հետո՝ անհատական համարանիշը (ID) հեղինակների նույնականացման միջազգային հարթակներում (ամենվազն **ORCID** համակարգում, ցանկայի է նաև Scopus ID, WoS ID համակարգերում):

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 150-180 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել «**Հիմնաբառեր**» և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը գետնվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, [...] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (...) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող եք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝

գրելով avetiq.hh@gmail.com Էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

THE REQUIREMENTS FOR THE JOURNAL «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal «**Scientific Artsakh**» of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal «**Scientific Artsakh**» is also included in the RSCI (Russian Scientific Citation Index) International Scientific Information Database and posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,500 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in April (articles are accepted until February 15), the 2nd issue – in July (articles are accepted until May 15), the 3rd issue – in October (articles are accepted until July 15), and the 4th issue – in December (articles are accepted until October 1).

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom) 20 mm.

Volume: 10-25 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian, English and Russian – Arial.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree, title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided, after that: a personal identification number (ID) on international author identification platforms (at least in the **ORCID** system, preferably also in Scopus ID, WoS ID systems).

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 150-180 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets [...] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (...) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru. website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ ЖУРНАЛА «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал «Научный Арцах» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал «Научный Арцах» также включен в международную научно-информационную базу данных РИНЦ и размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,500 драммов за 1 страницу.

Все статьи получают международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) 20 мм.

Объем: 10-25 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-

исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора, после чего: персональный номерной знак (ID) на международных платформах идентификации авторов (как минимум в системе **ORCID**, желательно также в системах Scopus ID, WoS ID).

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (ախժոխժոխ, abstract), в которой в объеме 150-180 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках [...] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (...) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

This image shows a single page of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins or other markings on the paper.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1 (24), 2025

*«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:*

The journal «Scientific Artsakh» is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
Editor-in-Chief:
Главный редактор:

Ավետիգ Զարուբյունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Հայերենի պատասխանատու
Responsible for Armenian
Ответственный за армянский язык

Ռենա Մովսեսյան
Rena Movsesyan
Рена Мовсесян

Անգլերենի պատասխանատու՝
Responsible for English
Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
Responsible for Russian
Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Դատասխանատու քարտուղար՝
Executive Secretary
Ответственный секретарь

Դավիթ Աբելյան
Davit Akelyan
Давид Акелян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը
Computer set, style, font and layout
Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

«Արցախ» հրատարակչության
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
Cover design
Дизайн обложки

Արմինե Քոչարյանի
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com, www.aegmm.org.
E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.
Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.04.2025 թ.:
Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ:
Ծավալը՝ 18,625 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՅՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: